

Редакција

Проф. др Милош Ковачевић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Миленко Пикула, Филозофски факултет Пале
Проф. др Симо Нешковић, Филозофски факултет Пале
Доц. др Миланка Бабић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Снежана Билбија, Филозофски факултет Сарајево
Проф. др Миодраг Јовановић, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Бранко Летић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Драган Бошковић, ФИЛУМ Крагујевац
Проф. др Драган Бараћ, Филозофски факултет Пале
Доц. др Маја Анђелковић, ФИЛУМ Крагујевац
Проф. др Ђуро Тошић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Мишо Кулић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Саво Лаушевић, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Рајко Кулић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Божо Милошевић, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Раде Попадић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Радован Чокорило, Факултет физичког васпитања и спорта Пале
Проф. др Драгољуб Крнета, Филозофски факултет Пале
Проф. др Драгица Живковић, Географски факултет Београд
Доц. др Горан Мутабија, Филозофски факултет Пале

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Милош Ковачевић
Проф. др Снежана Билбија
Проф. др Миодраг Јовановић
Проф. др Бранко Летић
Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Драган Бараћ
Доц. др Маја Анђелковић

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 4
том 1

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ЈЕДИНСТВО САВРЕМЕНЕ НАУКЕ

ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 22 - 24. мај 2009.)

Пале, 2010

НАУЧНИ СКУП

**ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И
ЈЕДИНСТВО САВРЕМЕНЕ НАУКЕ**

Књига 4
том 1

ФИЛОЛОШКЕ НАУКЕ

Издавач:

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:

Проф. др Миленко Пикула

Главни уредник:

Проф. др Милош Ковачевић

Одговорни уредник:

Проф. др Миленко Пикула

Секретар редакције:

Доц. др Миланка Бабић

Технички уредник и компјутерски слог:

Властимир Пантић

Лектура и коректура:

Доц. др Саша Кнежевић

Јадранка Регоје

Штампа:

“DIS COMPANY” д.о.о. Пале

Тираж:

300 примјерака

Пале, 2010.

Секција за лингвистику

NEMOJ DA ODEŠ, SRBIJA ĆE DA PLAČE Urušavanje ili obnavljanje sistema književnog jezika?

Uvodne napomene

Jedno od temeljnih obilježja jezika je promjena u vremenu. Promjene u jeziku nastaju zato što se mijenjaju ljudi koji se njime služe i geopolitičke okolnosti u kojima oni žive. Uzroci tih promjena su ili unutrašnji (uprošćavanja, pregrupisavanja, inovacije i prilagođavanja u strukturi jezičkog sistema) ili spoljašnji (strani uticaji u istorijskom toku društvenih promjena).

Srpski književni jezik je izložen stalnim procesima balkanizacije i internacionalizacije. I jedni i drugi su prisutni i na internoj i na eksternoj ravni. Pritom oni mogu, osobito u domenu gramatike, i koincidirati. Prvi se očituju u svojoj progresiji, a drugi u dinamičnosti i prilagodljivosti potrebama urbane kulture, tj. u sposobnosti da se prate promjene u uslovima života društvene zajednice koja se služi tim jezikom. Sve to podrazumijeva i određeno preusmjeravanje u jezičkoj strukturi, pogotovo ukoliko priraštaj novih izražajnih sredstava istovremeno prati i gubitak starih. Tako se, na jednoj strani, sredstva bogate u domenima bitnim za savremenu civilizaciju, a na drugoj strani dolazi do postepenog odumiranja, uprošćavanja nekih sredstava, odnosno do progresivne upotrebe određenih konstrukcija na račun drugih formi u jezičkom sistemu.

Tipičan primjer za ovo posljednje u srpskom jeziku jeste progresija upotrebe konstrukcije *da + prezent* umjesto infinitiva i tamo gdje su oni komunitabilni (i normativno priznati, npr. *želim raditi / želim da radim*) i tamo gdje to (eventualno) i nisu (i do danas normativno nepriznati, npr. *ja ću da spavam, nemoj da plačeš, on bi da ide* i dr.). Za ovo drugo savremeno jezičko stanje pruža obilje dokaza, tako da su danas u srpskom književnom jeziku došle na »udar« čak tri glagolske kategorije (*futur I, odrični imperativ i potencijal I*). O njima je riječ u ovom prilogu.

»To će da se ostvari«

ili

fenomen tvorbe futura prvog

Za *futur I* srpske (i srpskohrvatske) opisne i/ili normativne gramatike uglavnom navode da se on tvori od enklitičkog oblika prezenta glagola *ht(j)eti* i infinitiva glagola koji nosi značenje, odnosno glagola koji se mijenja. Pritom se on redovno svrstava u *složena* glagolska vremena.

* milos.okuka@slavistik.uni-muenchen.de

Tako čine i Stanojčić/Popović (1997: 114), mada oni govore i o *složenom* i o *prostom* obliku futura I-og. Prvi je naime s formulom *ću, ćeš... + infinitiv* (*ja ću pevati, ti ćeš pevati...*) i on je, kako kažu, uvijek »složen glagolski oblik kada se gradi od glagola čiji infinitiv završava na - *ći*« (*ja ću reći, ti ćeš reći...*). *Prosti* futur I je nastao »dodavanjem enklitičkih oblika pomoć. glagola *ću, ćeš, će...* na okrnjeni infinitiv« (*pevaću, pevaćeš...*).

Tu je protivrječnost Klajn (2005: 119) pokušao riješiti tako što je u složeni oblik futura I uvrstio onaj kojemu »prethodi subjekt ili neka druga reč« (*ja ću videti, ti ćeš videti...*), a za futur tipa *videću, videćeš...* (tj. za onaj koji »nema prethodne reči« i u kojem »enklitika dolazi iza infinitiva i spaja se s njim, pri čemu otpada infinitivni nastavak - *ti*«), on kaže da »gubi osobine složenog vremena«.

Iako, naravno, ni ovim nije do kraja riješeno pitanje složenosti i/ili prostosti ovoga glagolskog vremena, ostaje čvrst normativni stav da se u srpskom jeziku futur I tvori od enklitičkih oblika prezenta glagola *htjeti* i infinitiva glagola koji se mijenja. Savremeni srpski normativni udžbenici, dakle, ne spominju druge forme futura I.

One, međutim, u književnom jeziku postoje. Prvi koji je na njih ukazao bio je Tomislav Maretić (1963: 640). On, istina, kaže da se futur I tvori od »infinitiva i enklitičkih oblika *ću, ćeš* itd.« (1963: 293), ali govoreći o njegovim sintaksičkim funkcijama konstrukciju *da + prezent* gotovo izjednačava s *infinitivnom* konstrukcijom. Pritom se poziva na primjere iz djela Vuka Karadžića, Đure Daničića, narodnih umotvorina i prevoda Biblije: »on neka popravlja srpski jezik, a ja *ću da ga učim i da se trudim* onako pisati kao što je najobičnije u narodu (tj. *ja ću ga učiti, ja ću se truditi*). V. rječ. (1818) XII, nisu znali šta *će to da bude*. dan. 5, 51, samo *ću* štogod o tom *da vam naznačim*. pis. 3, u tebe *ću da učim* pashu. mat. 26, 18, кад види да ће буква да му падне низ брдо. nar. posl. 47, ovaj događaj što *ću da pripovjedim*, prav. sov 37, javi gospodaru da *će car da mu uzme kćer za sina*, nar. prip. 219, ja *ću* sad slobodno *da rečem*. D. sitn sp. 27, ja *ću* jedno zlo *da pošaljem* na Misir. prip. 60, ja *ću da razgledam* telegrame. Š. 2, 89« (1963: 640).

Ovakvo shvatanje je prihvatio i Aleksandar Belić u svojim srednjoškolskim gramatikama (up. Stevanović 1974: 603), a onda i u svom univerzitetskom udžbeniku *Istorija srpskohrvatskog jezika* (II, 1951, 1960: 151) on navodi da se »prezent sa *da* vrlo često« upotrebljiva umjesto infinitiva »u savremenim govorima«. Pritom se poziva i na Vuka, navodeći primjere iz njegova jezika (*Nisu znali šta će to da bude. – I ja ću da se uvalim*, itd.) i zaključuje: »Ali pored svega toga rekao bih da je oblik sa infinitivom običniji«.

Iako je Belić ostao nejasan u tome šta on podrazumijeva pod terminom *savremeni govori* (i o kojim se savremenim govorima srpskog jezika tu radi), neobično je važno njegovo ukazivanje na tu jezičku pojavu. A pogotovo i stoga što se on suprotstavio tezi da je ona nastala pod uticajem sa strane. Belić naime misli da je »jača upotreba ovoga *da* u futur« došla »iz odričnih rečenica«, u kojima »*něću : něčěš* itd. znači podjednako: '*ne hoću doći*' i futur. U prvom sluča-

ju lako se razvilo (*ne hoću*) *neću da dođem* i počelo uticati da se ovaj oblik zadrži i u potvrdnom obliku«. Tako su se onda pod »uticajem tih dvaju značenja kod *neću* ponegde razvila ili počela razvijati i dva značenja kod *ću*: i značenje *futura* i glagola *hoću* sa *da* i *presentom*«.

Da u savremenom srpskom jeziku postoji *futurska* konstrukcija *da + prezent* davno je ukazano (up. Musić 1900, Moskovljević 1936, Stevanović 1935, Brozović 1953, Kravar 1953, Gudkov 1963. i 1964, Gallis 1970, Ivić 1972). O njenoj standardnojezičkoj vrijednosti, međutim, nije eksplicitno raspravljano nego, prije svega, o teritorijalnoj rasprostranjenosti i o (ne)postojanju sintaksičkih razlika. Tako je preovladalo mišljenje da je ona više svojinom istočnih krajeva srpskohrvatskog jezika¹ i da obje konstrukcije imaju istoznačnu sintaksičku vrijednost, osim u slučajevima kad je riječ o njihovim stilskim mogućnostima.²

U gramatičkoj literaturi najprije su ozbiljno upozorili na ovu konstrukciju Pavica Mrazović i Zora Vukadinović u svojoj *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (1990: 124). To je, istina, učinjeno u posebnoj napomeni, ostajući pri ustaljenoj tvrdnji da se ovaj oblik tvori od enklitičkog oblika pomoćnog glagola *htjeti* i infinitiva glagola koji nosi značenje. Ta napomena u cijelosti glasi:

»U obliku *futura I*, ako ne stoji *sam* ili se njime ne počinje rečenica, mogućna je zamena infinitiva konstrukcijom *da + prezent*. Ova pojava je običnija u istočnoj nego u zapadnoj varijanti, na primer:

ja ću da pišem, ti ćeš da pišeš, on će da piše itd.

Kod modalnih ili modalitetnih glagola ove zamene nema, npr.:

ja ću hteti/hteću, ali ne **ja ću da hoću*

ja ću smeti/smeću, ali ne **ja ću da smem*«. ³

¹ U novije vrijeme Vojvodić (1995, 1996) dolazi do drukčijih rezultata. On osporava tezu o varijantskoj raslojenosti oblika *futura I*. Njegovi dokazi nisu baš ubjedljivi, djelomično ih demantuju i vlastiti primjeri koje navodi. Čak i sam kaže (1995: 344) da građa koju je analizirao pokazuje »da se *da + prez.*, koji je nazatupljeniji u istočnom dijelu srp. jez. prostora, u smjeru prema zapadnim područjima srp. standarda postepeno gubi u korist *inf*«. (v. i dolje)

² Tako npr. Gudkov (1964: 39) kaže da forme budućeg vremena s konstrukcijom *da + prezent* umjesto infinitiva »служат либо для выражения действия, относящегося к ближайшему будущему, либо выступают в аффективной, или ублаженной, речи, которой свойственна эмоциональная выразительность или уверенность в осуществлении действия«. I Gallis (1970: 219) govori o »eine modale Nuance in der Futurkonstruktion«. A Milka Ivić (1972: 126-127) razgraničava odričnu od potvrdne konstrukcije: »Kod negiranih konstrukcija, dakle, razlika između *futurskog* i *voluntativnog* značenja biva signalizovana opozicijom između infinitiva i zavisne rečenice (*neću doći / neću da dođem*). U potvrdnoj konstrukciji značenjska razlika je iskazana suprotstavljanjem kraće i duže forme glagola *hteti* (*ja ću... / ja hoću...*) tako da je izbor oblika zavisne dopune od sekundarnog značaja«.

³ Nešto ranije, u djelu *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch* Urlicha Engela i Pavice Mrazović (1986: 122) ne navodi se konstrukcija *da s presentom* uz enklitičku (*ću*) formu, nego samo uz pune (modalne) forme *hoću* i *neću*, gdje se ona stavlja u različit položaj: u prvom slučaju *prezentska* stoji ispred infinitivne (*Hoćeš li da radiš? / Hoćeš li raditi?*, Willst du arbeiten?), a u drugom iza nje (*(Sutra) neću raditi. / (Sutra) neću da radim.*, Morgen will ich nicht arbeiten).

Ovo upozorenje je, uglavnom, ostalo bez odjeka u domaćoj preskriptivnoj srbistici. Ono je, međutim, značajno po tome što je ukazano na jednu od gramatičkih razlike, po tadašnjem shvatanju, između *dviju varijanata* zajedničkog književnog jezika Srba i Hrvata.⁴ Ostajući vjerna tome shvatanju, Snježana Kordić je takvo stanje 1997. godine i sankcionirala, kako u engleskoj tako i u hrvatsko-srpskoj verziji svoje *Gramatike*: »Futur I se tvori od prezenta pomoćnog glagola *htjeti* (prvenstveno klitičkih oblika...) i infinitiva glavnog glagola ili, pogotovo u istočnom dijelu HS govornog područja, *da* + prezent glavnog glagola:

On će gledati film.

On će da gleda film« (1997b: 166).⁵

Za razliku od Kordićeve, Barbara Kunzmann-Müller u *Grammatikhandbuch des Kroatischen und Serbischen* (1994: 53) strogo odvaja stanje u hrvatskom i srpskom jeziku. U prvome se infinitiv tvori samo pomoću enklitičke forma glagola *htjeti* i infinitiva (odnosno »reduciranog infinitiva«) glagola, a u srpskome na dva načina: a) sintetično, pri čemu se reducirana infinitivna osnova glagola dodaje pomoćnom glagolu *htjeti* (*pisaću, zaustavićemo se pred motelom*) i b) analitično, na taj način što se umjesto infinitiva upotrebljava *da*-konstrukcija (*to ćemo da vidimo, i on će da dođe, studenti neće da se vrate prije ispita*).

Godine 1999, nemajući uvida u gramatike Barbare Kunzmann-Müller i Snježane Kordić, Vlado Đukanović u svom radu »O odnosu kodifikovane norme i uzusa u srpskom jeziku« (96-97) postavlja pitanje »u kom trenutku deskriptivno verifikovane promene uzusa treba da se odraze u promeni kodifikovane norme« i navodi primjer *futura I* sa formulom HTETIenkl + DA + PREZENT, na koju je on naišao u radnoj verziji »Elektronskog korpusa srpskog standardnog jezika«, a koji bi trebalo biti prihvaćen kao realizacija standardnog jezika. Tu su primjeri kao:

Samo nisam znao kako *ću da ga ukradem*; Ja *ću da govorim*, ali svi da slušaju; i istruli, i drugi da izgovori: *Ja ću da izgorim*, a vi izaberite; Ne mislite *da ću da platim* časove za popravni!?; Napišite iznos i *ja ću da potpišem*; Ali bolje: *ja ću da pričam*; Učini mi se da *da ću da progutam* svoj sopstveni jezik.

Na osnovu njih Đukanović zaključuje da bi bilo »za očekivati da se modifikuje i kodifikovana norma srpskog jezika« i to tako što bi u njoj trebalo pri-

⁴ Hrvatske gramatike imaju samo infinitivnu konstrukciju, up. najnoviju Silić/Pranjeković 2005: 91-92.

⁵ U engleskoj verziji (1997a: 40) to glasi: »The future I is compounded from the present of the auxiliary *ht(j)eti* 'will, want' (primarily its enclitic...) and the infinitive of the main verb, or, especially in the eastern part of the SC language community, *da* plus the present of the main verb:

(94) *On će gledati film.*
he:NOM will:AUX.3.SG watch:INF film:ACC.m.SG.
'He will watch a film.'

(95) *On će da gleda film.*
He:Nom will:AUX.3.SG SUB watch:PR.3.SG film:ACCm.SG.
'He will watch a film.'«

(Skrtačenica SC znači Serbo-Croatian, a HS [gore] – hrvatskosrpski, prim. MO).

znati kombinacije *doći ću, ja ću doći i ja ću da dođem*, a dobaciti samo oblik (*ja*) *ću dođem* koji, prvo, narušava sistem i, drugo, prepoznatljiv je »kao nestandardan, jer oni koji ga upotrebljavaju najčešće nisu nosioci društvenog prestiža«.

Nešto kasnije Ibrahim Čedić (2001: 134)⁶ dozvoljava mogućnost da u tvorbi futura I »može sudjelovati i konstrukcija *da + prezent (ja ću da čitam, ja ću da legnem* itd.)«. On misli da se time »omogućuje da se u rečenici ne pojavljuju isti ili slični glagolski oblici (up. rečenice: *Prvo ću raditi, pa ću onda odmarati*. / *Prvo ću da radim, pa ću onda odmarati*).«

I Danko Šipka u *Osnovima morfologije* (2005: 223) smatra da se u srpskom standardu »konstrukcije *da + prezent* mogu ... koristiti umesto infinitiva«. Pritom broj i lice pomoćnog glagola i prezenta »moraju biti usklađeni, npr. *Ja ću da radim.*, *Ti ćeš da radiš.* itd.«

Slično mišljenje zastupa i Ronelle Alexander (2006: 144, 155).⁷ Kao potvrdu za to ona navodi sljedeće primjere: *Mi ćemo da ga vidimo sutra. // Sutra ćemo da ga vidimo. // Kada će da stignu? // Kada ćete da nam dođete opet? // Ona će da ti se javi.* Ova autorica, uz to, uočava dva modela u rečeničnoj strukturi s futurskom konstrukcijom *da + prezent*:

a) *Ja ću sada da mu se javim. // Da li ćete opet da mi se javite? // Ona će odmah da ti sve kaže.*

b) *Ja ću da mu se sada javim. // Da li ćete da mi se opet javite? // Ona će da ti sve odmah kaže.*

U najnovije vrijeme Ivan Klajn se u *NIN*-u (5. 3. 2009) osvrnuo na upit i komentar jedne čitateljke (Radmile Šreder), koja je u beogradskoj *Politici* od 17. 2. 2009. naišla na naslov *O Kosovu i Metohiji još će da se razgovara* i u njemu vidjela kršenje srpske norme. Klajn joj je dao za pravo, s napomenom da »u svakodnevnom govoru, svi mi (i ja, verovatno i gospođa Radmila) upotrebljavamo taj futur sa *da*: 'Tata će da razgovara sa Jocom', 'Ja ću malo da odremam' i slično. U pisanom književnom jeziku, međutim, trebalo bi poslušati gramatičare: futur se gradi sa infinitivom od pomoćnog glagola (*Ja ću odremati*) ili sastavljen s njim u jednu reč (*Odremaću*)«.

Ovdje je dakle jasno istaknuta distinkcija između standardnog i (raz)govornog idioma: U standardnom (pisanom) jeziku *futur I* je moguć samo s infinitivnom konstrukcijom, a u svakodnevnom govoru *svi mi* ga upotrebljavamo s konstrukcijom *da + prezent*.

⁶ Njegova gramatika nosi naziv *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Taj termin je za njega identičan ranijem terminu »bosanskohercegovački standardnojezički izraz«, a to u stvari znači napuštenom terminu »srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik«.

⁷ Alexander (2006: 144) misli da se futurska forma *da + prezent* može principijelno upotrebljavati i u bosanskom (bošnjačkom) jeziku, ali u praksi dominira infinitivna konstrukcija. Zanimljivo je da ona u imperfektivnoj formi tipa *Bojim se da će kiša padati cijeli dan* (str. 148) određuje za sva tri standarda (B – Bosnian, C – Croatian, S – Serbian) odnos »B, C, S će padati / S će da pada«, a u formi *Šta ćeš raditi danas?* – »B, C ćeš raditi / S, B ćeš da radiš«. Identičnost u srpskom i bošnjačkom Alexander vidi i u odričnoj formi *futura I* (nećemo izaći // nećemo da izađemo, str. 149).

No, da li je to baš tako? I da li se »pisani književni jezik« može potpuno odvojiti »od govornog književnog jezika« ili pak ovaj drugi potpuno poistovijetiti sa terminom »svakodnevni govor«?⁸ I da li baš *mi svi* u »svakodnevnom govoru« upotrebljavamo konstrukciju *da + prezent* umjesto *infinitivne* konstrukcije za futur I? I gdje je, u stvari, česta upotreba futurske forme *da + prezent* pored infinitivne na srpskom jezičkom području?

Kao što je poznato, književni jezik se realizuje u svojim stilovima: književnoumjetničkom, publicističkom, naučnom, administrativnom ili razgovornom. Klajnov termin »svakodnevni govor« samo je jedna pojava forma *razgovornog* stila koja bi se možda mogla poistovijetiti sa terminima *razgovorni jezik* ili *usmeni govor*. Iz toga bi onda proizašao zaključak da se futurska konstrukcija *da + prezent* pojavljuje *samo* u razgovornom jeziku (usmenom govoru). A to nije tako. Ona se pojavljuje i u *pisanom* jeziku. Uz to *razgovorni stil* i *razgovorni jezik* (*usmeni govor*) nisu isto: prvi predstavlja nezvaničan i neusiljen način izražavanja, a drugi obuhvata bilo koji oblik *usmenog* izražavanja i pritom sačinjava i neke forme i književnoumjetničkog i naučnog i publicističkog i administrativnog stila. Na drugoj strani *razgovorni stil* se realizuje ne samo usmenim nego i pismenim putem.

Sa normativnog stanovišta jezičke pojave nazivamo standardnim i/ili substandardnim. Konstrukcija *da + prezent* umjesto infinitiva u tvorbi *futura I* mogla bi se, onda, prema gornjem shvatanju, proglasiti substandardnom. No, kako ćemo vidjeti, ona se pojavljuje i u usmenoj i u pisanoj formi srpskog književnog jezika naporedo s infinitivnom konstrukcijom, i to u različitim stilovima. Evo potvrda:

a) *Potvrde iz književnoumjetničkog stila*

- A sad *ću da te porazgovorim*, i da te pitam gde je ono što želiš (Sekulić, 472); Tu *ćeš da me ostaviš* (Ana, 64); Gde *ćemo da sednemo*, upita Tomin (Ana, 128); Ostavljam stope nebrojene, / um *će da plače*, // čak i da znanje skrrije sene, // kao veče (Barna, 5); Šta *će* tolika pučina *da radi* u Parizu, ako *neće da se zabavlja!* (Bojičić, 22); Možda *ćete i da uspete!* (Bojičić, 23); Kada *ću ja da dobijem* šansu? (Bojičić, 28); Tuluz *će da razvali* Saru (Bojičić, 45); Polagaću, ali znam *da ćeš da me oboriš* (Bojičić, 97); Opružicu se koliko sam krata pored Mari, a zatim *ću da pristupim* ostalom. Večeras *će da vidi* šta znači spavati sa nekim iz ljubavi (Bojičić, 119); Naravno, vi *ćete da probate* njega, a ja *ću da kušam* vas (Bojičić, 131); Ti *ćeš da mi kažeš* (Bojičić, 142); Ti *ćeš da mi dižeš* gospodu iz grada u vazduh (Bojičić, 161); DNK *će da potvrdi* da sam ja čist (Bojičić, 164); To je život koji *će čovek da izabere*, život koji je potpuno slobodan stvaralački (Bognar, 141 – Jovica Aćin); Tu *će majstori da dođu*, da naprave novo lice staroj kući, pa *će* i bunardžije gazda *da zove* da zagađenu vodu iscrpi i do dna *da dođe*, pa i *mulj će* bunarski *da izvuce* i sa dva ašova duboko bunar *da*

⁸ Ovdje se, u stvari, ne radi o govornom i/ili pisanom jeziku nego o govornoj i/ili o pisanoj realizaciji komunikacije, koje su uvijek u saodnosu.

produbi – da čisti izvori od vode budu (Bognar 69, Zoran Petrović); Ali ptica se može u nedrima ugušiti. Ili je treba pustiti da odleti i odnese dobre čini; ili je treba svetu pokazati, i onda čekati šta *će da bude* (Bognar, 35 – Isidora Sekulić); Čitanje novina *će da me upropasti* (BKČ, 144 – Danilo Kiš); Gde *ću da ga stavim?* (BKČ, 9 – Ljubica Arsić); Ne... ovde *ću...* evo, *da pomognem* momku... (BKČ, 86 – Radmila Mečanin, prevoditeljica); Ne zna kako *ću da živim* bez nje-ga! (BKČ, 94 – Radmila Mečanin); Sad *će da dođe!* (BKČ, 35 – Ljubodrag Stojadinović); Još malo *pa ćemo da pijemo* isključivo stojeći (Ćirić, 8); Još malo *pa ćemo sve da radimo* isključivo stojeći (Ćirić, 8); Koliko *će da traje* ovo gubljenje nevinosti? (Ćirić, 8); Kad *će da nam podele* pračke i gas-maske? (Ćirić, 25); Voda je mirna i to *će da nas umori* (Ćirić, 27); Dobro, Jobi, koje *ćeš da činiš?* (Ćirić, 36); Ova rečenica *će da mi legne* za roman. Nju *će da izgovori* žena glavnog junaka kad se ovaj vrati iz rata i počne da joj prepričava krvave dogodovštine u krevetu... (Ćirić, 44); Šta *ćeš da piješ?* (Ćirić, 52); Uskoro *će i lipa da cveta* (Ćirić, 69); Možda *ću prvo da se razvedem* od kuma (Ćirić, 93); Neću. Sad *ću da rušim* (Lakićević 1, 405 – Dušan Kovačević); Vi ste studirali, a ja, odbačeni i penzionisani provincijski učitelj, *ja ću da ostvarim* ono što biste morali vi (Lakićević 1, 127 – Andrej Hing, prevodilac Gojko Janjušević); Dobro ste, oboje! A sutra *ćemo da priredimo* divno slavlje! (Lakićević 1, 131 – Hing/Janjušević); Ne razumem kako ste upali u kuću, ne shvatam kako možete da budete takvi, iako je, molim, istina, da *će svakog trenutka da pljusne...* (Lakićević 1, 138 – Hing/Janjušević); Moguće da je sve što si rekla istina i možda čilu zaista ima u ruci, ali *ja ću da se oduprem*. Miro, *ja ću se odupreti* (Lakićević 1, 146 – Hing/Janjušević); E, ako 'oćeš, potpiši mi ovo, *pa ću da te pustim* (Mihailović 1, 61); I ko *će* moj posao *da obavlja?* (Mihailović 1, 152); On *će da noći* kod neke ženske; tamo *će i da večera* (Mihailović 1, 195); Jedanput *će neka da ti baci* sodu u oči (Mihailović 2, 24); Vodu *ću da ti donesem*. (Mihailović 2, 28); U redu, ali šta *će* na to *da ti kaže Apaš?* (Mihailović 2, 43); Ne znaš? Pa *ko će* onda *da zna?* (Mihailović 2, 68); Pa, hteo sam. Ali nisam znao kako *ćeš ti* na to *da gledaš* (Mihailović 2, 119); *Ja ću uskoro da dođem* (Mihailović 2, 123); Opet ćemo da budemo zajedno (Mihailović 2, 123); Što, bogamu, ne javi *da ćeš da dođeš* (Mihailović 2, 131); I tamo *ćeš da treniraš* (Mihailović 2, 142); Ko *će* to sad *da zna* (Mihailović 2, 155); Znao sam *da ćeš da dođeš* (Mihailović 2, 159); Slušaj, *ja ću da te vozim...* (Mihailović 2, 167); *Ja ću da mu naredim* da mi se kufer napunjen s iglama – odvede do Smedereva! (Mihailović 2, 233); Pa otići ću u Čupriju, *pa će i tamo nešto da mi daju!* (Mihailović 2, 293); Našem milom tati! O! *Pa će naš tatica da telefonira* našem šefu? (Mihailović 2, 297); A sad *će nešto da vam kaže* drug iz Beograda (Mihailović 2, 346); *Ja ću da osluškujem*, nemoj da mi neko pominje majku čim okrenem leđa (Lakićević 2, 68-69 – Aleksandar Petrović); A nek puste mene na tvoje mesto, za tri meseca *će zadruga da propeva* (Lakićević 2, 118 – Aleksandar Petrović); Gledaj ti, mulca, mene *će da plaši!* (Lakićević 2, 205 – Kozak, prevoditeljica Roksanda Njeguš); Još koji sat i gladni radnici *će preko Kamenog mosta da krenu* prema monopolu (Lakićević 2, 358 – Stefanovski, prevodilac Gojko Janjušević); Ko *će da mi plati* noge? (Lakićević 2, 374 –

Stefanovski/Janjušević); Možeš li da zamisliš kako će naši neprijatelji sad da nam se smeju? Možeš li da zamisliš kako će da likuju? (Crnjanski, 262); Ali ja ću da nastavim sutra, pa kud puklo da puklo! (Crnjanski, 284); Ko li će da otvori i da se pokaže na odškrnutim vratima? (Ćopić, 13); E, tu ćete da udarite na tvrdo! (Ćopić, 89); Ja ću da pripitomim tu vašu vučinu, dajte ga samo meni u ruke (Ćopić, 203); Najpre ću da se spotaknem o vaše glave (Ćosić, 78); Ne brini ti gde ću da nađem čaj (Ćosić, 143); Ja ću da odlučim (Ćosić, 197); Podlače seljački, šta će da bude (Ćosić, 228); A meni se plače, al ćemo da plačemo. (Ćosić, 231); Još se nismo bili poženili, i kad bacismo zatvarače počesmo da pričamo kako ćemo sinove da ženimo (Ćosić, 241); Junak nije, al ću da ga unapredim u čin narednika (Ćosić, 246); Ako će tebe da ubiju, hoću da ovo znaš... (Ćosić, 267); Lišće će da ga sokoli i opkoli, biće uhvaćen, neće moći da se makne od sebe (Ćosić, 274); Onda ćeš opet da budeš seljak (Ćosić, 285); Nisu li, nastavljala sam sa pitanjima koja su ostajala u meni, to oni u sebi ponijeli svojim postankom kao što se ponese svoj lik – ili se u njima u međuvremenu desila neka bolest sa kojom im valja živjeti kao što valja i glatkom bijelom kamenu koga optoči crna mahovina i koga će vremenom svega da izjede (Vuković 1, 59); I ona, sva izgubljena, kud će nego opet njemu da se izjeda i da ga moli (Vuković 2, 15); Udba će i dalje da radi svoj posao ali i vi treba da uradite svoj (Vuković 2, 97); Mene odavno pokušavaju strpati u ludnicu, i ne bih bio jedini koga ste vi tako poslali, ali znam da s mojim odlaskom ludilo kod nas neće nestati, nego će tek da dođe (Vuković 2, 114); Mene ćete možda da zatvorite (Vuković 2, 114).

b) Potvrde iz publicističkog stila

- Ja ću lično, budite uvereni, da utvrdim da li je ili nije sukob interesa (NIN, 26.3.2009, 25 - Sonja Licht); I ja ću da odsečem prst (NIN, 20.4.2009); Svi predlozi površni su i sebični i usmereni su pre svega na to kako će biti prihvaćeni u javnosti, a ne kakve će efekte stvarno da daju (NIN, 16.04.2009); Kako će onda da nas finansira neko od njih (Politika, 9.5.2009); Jedino se licitiralo o godini kada će Srbija da postane članica tog kluba (Politika, 22.4.2009); Tu će ova presuda da ima izvesnog uticaja... (Politika, 28.2.2009 - Vojin Dimitrijević); Američki potpredsednik nije uspeo da sklopi jedan regionalni triptih, posle ove posete svako će da tumači stvari kako hoće (Politika, 23.5.2009; podnaslov); Problem je da li to neko u Vašingtonu i vidi. Ako vidi ko će to da konstatuje? Ako konstatuje, ko će da sankcioniše? (Politika, 23.5.2009 - Miroslav Lazanski); Ko će da vrati trenutak dostojanstva koji je ispušten i kako će da popravi loš utisak?! (Politika, 5.6.2009 - Eva Ras); Tada će mnogi zbog toga da drhte (Politika, 17.6.2009); Nisam mislio na rejting kad sam prihvatio poziv Olija Reana. Neka od ove posete krenu još bolje evrointegracije, neka to kapitalizuje DS, opet ću da budem srećan (Politika, 4.7.2009 - Tomislav Nikolić); Ispod ovog zdanja moći će da se zapleše uz valcer (Danas, 9.5.2009); Predsednik Demokratske partije socijalista i mandator za sastav nove vlade Crne Gore Milo Đukanović obavestio je najbliže saradnike da će njegov novi kabinet biti tranzicioni i

da će da radi do 2011. godine, kada će i Vladu i rukovođenje partijom preuzeti predsednik Vlade i ministar finansija Igor Lukšić... (*Danas*, 27.5.2009); Đoković *će da osvoji* Rolan Garos i Jan Zorec Vimblton (*Blic*, 18.5.2009; naslov); Evropski komesar za proširenje Oli Ren izjavio je u intervjuu bečkom dnevniku »Standard« da očekuje od Slovenije i Hrvatske *da će brzo da reše* međudržavni granični spor (*Blic*, 2.5.2009); Dakle, računate *da ćete da pevate?* (*Blic*, 13.3.2009); Zato *ću da vam pružim* mogućnost da bude samo jedan kandidat (*Blic*, 27.2.2009); Ako *ćemo da se hvatamo* za formalno-pravene odredbe... (*Blic*, 27.2.2009); Sutra ujutro *će da se nađe* s nekom ženskom (*Blic* 12.6.2009 - Mira Marković); Ko *će to da plati?* (*Kurir*, 10.3.2009 – naslov); Jedna stranka je već formirana u Šumadiji, pa sada traži da Šumadija bude pokrajina, a prekosutra *će* neko u drugom delu Srbije *da zatraži* pravo na samoopredelenje sa pravom na otcepljenje! (*Kurir*, 17.5.2009); Tako *će* i ovde *da brane* kapitalizam do poslednje kapi krvi, moje ili bilo čije (*Kurir*, 15.4.2009 - Emir Kusturica); Miki *će* sa još dva drugara *da kupi* mašine i otvori pogon za proizvodnju meda (*Kurir*, 15.4.2009); Zamolio sam ga da ih proba na pauzi... Samo sam zaboravio da probušim rupu sa zadnje strane, ali to *će već da mu urade* u Evropi... (*Kurir*, 26.3.2009); Kasnije *će se* ujediniti s G17 plus i svi *će da se vole* s Dinkićem (*Kurir*, 4.5.2009); Ko *će da odgovara?* (*Kurir*, 13.4.2009); On bi da ode, a šta *ću ja da uradim* (*Kurir*, 26.2.2009); Sad *ćeš da vidiš* ko te satire... (*Kurir*, 26.2.2009); Dušan se kroz suze zaklinjao u sve nas da ne laže i da je bolje da ga ubijem nego da ga vratim tamo, jer *će da poludi!* (*Kurir*, 1.6.2009); Sad kad su nam uklonili i strategiju vojske sad *će da nas tek ucenjuju* još više (*Press*, 1.3.2009); Došao je pijan kući i rekao da *neće* sad *da me maltretira*, nego *će da me ubije* unutra, kad ustane (*Press*, 10.5.2009); Tako *će sad da bude* i za »Deli-je«, pošto je državna kasa oštećena (*Press*, 10.5.2009); Eto, sad *ću* otvoreno da kažem – ne želim ih (*Press*, 9.5.2009); Život u Srbiji odavno uzbudljiv. I tek *će da bude* (*Press*, 10.3.2009; podnaslov); Kada govorite o homoseksualcima, vi ste još 2002. godine, kada ste ušli u parlament, govorili da među poslanicima ima homoseksualaca i da *nećete* s njima ni kafu *da popijete*. Ima li takvih danas u Skupštini (*Press*, 17.3. 2009 - redakcijsko pitanje); Posebno je smešna priča *da će* on *da se odrekne* honorara u humanitarne svrhe (*Press*, 19.3.2009); Zato *će* predsednik Skupštine Slavica Đukić-Dejanović odmah *da naredi* generalnom direktoru RTS-a Aleksandru Tijaniću da direktno iz kuće »Velikog brata« mora da prenosi uključanje poslanika Čanka u sednicu Skupštine (*Press*, 11.3.2009 - Svetomir Marjanović, komentator); Baba se očešljala, a selo *će tek da gori* (*Press*, 28.3.2009); Kad smo prešli granicu, mislila sam da je mojim mukama kraj i da *ću nekako konačno da se spasem* (*Press*, 10.5.2009); A onda su usledile moje muke. Jedan od te dvojice koji su me povezli rekao je da *ću da radim* za njega (*Press*, 10.5.2009); Mališa mi je zapretio da ima ljude koji *će da me prate* i da *će saznati* ako nekom budem rekla šta se dogodilo (*Press*, 28.5.2009); Ne mogu ja da kažem drugom članu Predsedništva kako *će da se ponaša* (*Press*, 28.5.2009 - Nebojša Radmanović, predsedavajući Predsedništva BiH); Nisam ni sanjao da *će ovo da se desi* (*Press* 19.6.2009); Podrazumeva se da ovakvo po-

našanje ima svoju cenu, ali *ću da je istrpim* (Press 27.8.2009); Milutinovići srećni, a Srbija *će da plaće* (Alo, 27.2.2009 – naslov); Pare od hitova tek *će da mi stignu* (Alo, 6.3.2009); On to ne radi zato što zna da radi nego zato što *će da dobjije* bananu za to (Alo, 9.5.2009); Nisam siguran *da ću da prođem*, ali ću se truditi svim silama (Alo, 4.5.2009); Mislite *da ću da degradiram* sebe komentarišući budalaštine onih koji mi se gade i od kojih mi je muka? (Alo, 13.7.2009); Ja očekujem *da će vlada da padne...* (RTV Srbija, 24.2.2009); Praktičar kaže: šta *ću ja da uradim* danas (RTV Srbija, 25.2.2009 - pisac Radoslav Pavlović); Albanski parlament uskoro *će da raspravlja* o Nacrtu zakona kojim se izjednačuju prava homoseksualnih i heteroseksualnih parova (RTV Srbija, 30.7.2009); Dakle, o medijima u Federaciji *će da govore* novinari, a u Republici Srpskoj stručni timovi, bez novinara (Glas Srpske, 30.4.2009); Načelnik opštine Vlasenica Mladen Popović izjavio je *da će danas da podnese* prijavu protiv Odbornika SDS-a u vlaseničkoj opštini Radeta Garića... (Glas Srpske, 13.7.2009); Ko *će prvi da popusti?* (Pobjeda, 7.6.2009 – naslov); Ona je ranije obećala *da će*, ako ikada osvoji neku nagradu, dio novca *da da* kome je potreban (Dan, 9.6.2009); Vlada *će da vlada* bar još godinu dana (Standard, 8.7.2009 – naslov).

c) *Potvrde iz razgovornog stila (pored onih koje su inkorporirane u prvim dvama stilovima):*

- Ja *ću da mu dam!*; On *će da me uči pameti*; Mi *ćemo da budemo* *tamo*; Svi *ćemo da radimo*; Prvo *ću da probam!*; Ko *će to da ručki!* Itd.

d) *Potvrde iz jezika poznatih lingvista*

- Povodom ovog primera samo *ćemo* u prolazu *da pomenemo* i uvek aktuelno pitanje upotrebnih etiketa uz pojedine odrednice ili njihova značenja. (Ranko Bugarski, *Žargon*, Beograd 2006, 7-8; naša isticanja futurske konstrukcije); Izloženu građu sada *ćemo* sažeto *da prokomentarišemo* iz nekoliko uglova. (Bugarski, isto: 61); *Slobodnjak* (čija *će* nova značenja *da se pridruže* prethodnom značenju slobodara) i *likovnjak* (i sam novodošlica u upšte rečnike, još uvek pod leksikografskom oznakom „neob.“, „razg.“, „đač.“), pružiće gostoprinstvo *kulturnjaku*, *pozorišnjaku*, *estradnjaku* i celoj družini. (Bugarski, isto: 63-64); Može se pretpostaviti da je ovde kao prototip koji *će da porodi* ostatak grupe poslužila sintagma na brzaka, verovatno prva hronološki a možda i po frekvenciji upotrebe, koju beleže već Andrić i Sabljak, potom Klajn (kao jedinu iz ove grupe), a sada, dakako, i novi rečnici Imamija i Gezićevih. (Bugarski, isto: 64); *Svako će* odmah *da kaže* da su reči kao *sajdžija*, *avlija*, *sokak*, *ašikovati* ili *bezbeli* turcizmi, dakle strane reči, ali malo ko zna da su istog, orijentalnog porekla i stotine reči koje su toliko odomaćene da se više ne osećaju kao strane, a bez kojih bi danas bilo veoma teško govoriti o najobičnijim stvarima (Ranko Bugarski, »Strane reči danas: pojam, upotreba, stavovi«, u: Judita Plankoš (ed.), *O leksičkim pozajmljenicama*, Subotica – Beograd, 1996: 17-18); Prema tome, slaće-

mo raketu *na Uran*, ali *ćemo* kao gorivo *da koristimo uranij* ili *uranijum* (Ivan Klajn, *Razgovori o jeziku*, Beograd 1978: 105); Za početak *ćemo da se zapitamo* šta je u stvari pismo (Ranko Bugarski, *Pismo*, Novi Sad 1996: 9).

U drugim stilovima srpskog književnog jezika (naučnom i administrativnom) nismo naišli na futursku *da*-konstrukciju u tekstovima koje smo pregledali. Zbog progresivnosti njene upotrebe ni to nije isključeno, mada ekonomičnost izražavanja u sprezi s osnovnim ciljem da jezički iskaz bude apstraktan i lišen osobnosti načelno smanjuju tu mogućnost.⁹

No time priča o ovoj jezičkoj pojavi nije završena. A zašto?

Zato što se srpski književni jezik ne realizuje samo u svojim stilovima nego i u svojim regionalnim varijantama, *istočnoj*, *južnoj* i *zapadnoj*. Masovne potvrde prisutnosti konstrukcije *da + prezent* (pored infinitivne) za tvorbu *futura I* potiču iz *istočne* (ekavske) varijante književnog jezika. U južnoj i zapadnoj varijanti ta je konstrukcija *sporadična*, pogotovo u zapadnoj (bosanskokrajiškoj). Pojavljuje se uglavnom u publicističkom stilu. Kao i u drugim slučajevima, i ovdje je presudan uticaj prestižne, istočne (ekavske) varijante.

Ostaje, na kraju, pitanje statusa ove konstrukcije u standardnom jeziku. Da li je ona odlika srpskog standardnog jezika ili ne?

Kako smo vidjeli, neki gramatičari (Mrazović/Vukadinović, Čedić, Šipka, Alexsaner) u svojim novijim opisnim i normativnim priručnicima srpskog (i srpskohrvatskog) jezika konstrukciju *da + prezent* u tvorbi *futura I* smatraju naporednom (sinonimnom) s infinitivnom konstrukcijom u srpskom standardu. Istina, oni u njenom vrednovanju nisu eksplicitni, nego, uglavnom, konstatuju da je izražavanje bliže budućnosti, pored infinitivnom konstrukcijom (*ću, ćeš... + raditi*), *moguće* i dopunama sa konstrukcijom *da + prezent* (*ću, ćeš... da radiš*). Brbara Kunzmann-Müller i Snježana Kordić su, međutim, nedvosmislene: to je standardna forma ravnopravna infinitivnoj formi.

Nasuprot tome, autori srpskih i školskih i opisno-normativnih gramatika (Stevanović, Stanojčić/Popović, Baotić/Kovačević/Okuka/Rebić, Ostojić, Milošević, Klajn, Simić/Jovanović¹⁰) priznaju samo konstrukciju *HT(J)ETIenklitika + infinitiv*. Među njima posebno je zanimljivo stanovište Mihaila Stevanovića. On, naime, i u univerzitetskoj i školskoj gramatici propisuje tvorbu *futura I* od enklitičkog oblika prezenta pomoćnog glagola *hteti* i infinitiva odgovarajućeg glagola. Međutim, u svom drugom velikom djelu, u Sintaksi, i uz *futur I* i uz *futur II* navodi i primjere sa konstrukcijom *da + prezent*, ostavljajući ih bez ikakvog komentara.¹¹ Tako su se tu našle rečenice iz jezika hrvatskog pisca Dragutina Tadijanovića (*Tko će da ih zaustavi*?, str. 672) i srpskih pisaca Dobrice Čo-

⁹ I jedno i drugo govorimo s određenim rezervama. Trebalo bi pojavu istražiti na mnogo obimnijem korpusu.

¹⁰ Up. i njihov stav u djelu *Osnovi teorije funkcionalnih stilova*, 247.

¹¹ Slično čini i Josip Hamm (1976: 99-100). I on navodi ustaljeno pravilo u tvorbi *futura I* od »infinitiva i enklitičkog pomoćnog glagola *htjeti*«, ali u potkrepi pravila primjerima uspostavlja, bez komentara, paralelizam sa konstrukcijom *da + prezent* (»kontrahirano: pisaću vam – ja ću vam pisati, ožepšćeš – ti ćeš ožēpsti, ili ja ću da vam pišem – ti ćeš da ožēbēš«).

sića (Jer ako ih uhvate, vlast će prvo *da pita* za jatake, 687) i Radomira Konstantinovića (Šta će *da bude* kada ljudi više ne budu nosili pertle, 683, Ja neću *da odem* kad mi budeš kazala nešto strašno, 685, Ovako ću *da izgledam* ako sve bude propalo, 685, Nemoj *da misliš* kako će *da te bude* strah kad ti budu skinuli košulju, 685). No govoreći o sintaksi prezenta, Stevanović uvrđuje:

a) da se »futur s oblikom prezenta i veznikom *da*« koristi na *širem* srpskohrvatskom jezičkom prostoru, a »naročito u govornim sredinama nekih istočnih oblasti našeg jezika i kod pisaca iz tih sredina, gde je infinitiv, čije je gubljenje manje-više opšebalkanska osobina, – nesumnjivo sve ređi, pored ostaloga i futuru«;

b) da je pogrešna tvrdnja kako se *da* + *konstrukcija* »sreće samo kod srpskih pisaca, a ne i kod hrvatskih«; i

c) da nije »opravdano tvrditi da futur s takvim drugim delom nije osobina književnog jezika« (1974: 602).

Pritom se Stevanović poziva na gramatičke autoritete, Tomu Maretića i Aleksandra Belića, koji »ne poriču književnojezički karakter prezenta s veznikom *da* u futuru« i navodi niz primjera takve upotrebe kako u razgovornom jeziku tako i u jeziku i srpske i hrvatske književnosti. Tako su se tu od hrvatskih pisaca našli Miroslav Krleža (Da vidimo *hoće li* on dugo *da trpi*; Bio se napeo sav od želje *hoće li da opali*; Ako *hoće da obuče* sebe i družinu, treba štalu *da isprazni.*), Viktor Car Emin (Šta će *da izađe* iz ove bijesne borbe između pobjedonosnih saveznika; Šta će tek od mene *da načine*; *Hoće da* nas u nju ponovo *satjeruju.*) i Vjekoslav Kaleb (*Hoće da ostavi* sve baš meni; Meni će žito *da vrše* mačak Branko.), a od srpskih Laza Lazarević (Na taj način *hoću da vam učinim* nekakvu ljubav.), Branimir Ćosić (Dakle, *hoće da ga slome.*), Petar Kočić (Uzigralo srce *hoće da iskoči*; Sve *hoće da* mi *otmu*, snove moje, želje moje.), Branko Ćopić (*Hoće seljo da ratuje* s državom.) i Dobrica Ćosić (Takmičili [su] se ko će duže *da ostane* u vodi; - Uh, što ću *da ih zatirem*, prostenja Vuk; On *hoće da bež.i*). Od primjera iz razgovornog jezika Stevanović navodi dva (Ja ću *da im kažem* čim mi se ukaže prilika; Ja sutra *neću da dođem.*). Stevanović zaključuje da konstrukciju *da* + *present* u tvorbi futura I srećemo i »kod drugih pisaca, kao i u svakodnevnom jeziku«, ali da se »ipak oblik infinitiva – to je potrebno naglasiti – neuporedivo češće upotrebljava« (1974: 601-602).

Zanimljivo je, takođe, i to da ovu konstrukciju pominju i Živojin Stanojčić i Ljubomir Popović (1997: 377) u svojoj gramatici, ali u okviru sintakse prezenta: »Present s veznikom *da*, u razgovornom stilu upotrebljava se i sa značenjem i funkcijom futura I, tj. kao dopuna punom ili enklitičkom obliku *ću, ćeš, će...*: Kad *ćeš* opet *da dođeš*? – Ja sutra *neću da dođem*. – Sutra ću *da idem* u pozorište. – *Hoćeš li da dođeš*?«

I Sreto Tanasić (Piper i dr. 2005: 442-423) konstatuje da se i u razgovornom jeziku i u književnosti često »umesto infinitiva javlja present sa veznikom *da*, npr. *On će da dođe*«, a onda zaključuje: »Ipak, bez obzira na proširenost ove konstrukcije u istočnim delovima srpskog govornog prostora, treba reći da ona nije odlika standardnog srpskog jezika«. Tanasić, naime, smatra da se *infinitivna*

konstrukcija i konstrukcija *da + prezent* futura I razlikuju »i na sintaksičko-semantičkom planu.« Kao dokaz za to podastire stanje u negiranom predikatu, gdje »zamena infinitiva konstrukcijom *da + prezent* dovodi do zamene glagolskog oblika – *Neću ići u pozorište: Neću da idem u pozorište*. Samo u prvom slučaju reč je o futuru prvom glagola *ići*, dok se u drugom slučaju radi o prezentu glagola *hteti* sa voluntativnim značenjem, koji traži dopunu u vidu drugog glagola«.

Iako se ovdje pravilno uočavaju tanane sintaktičko-semantičke razlikovnosti vezane za upotrebu prezenta glagola *ht(j)eti*, osnovna argumentacija za standardnojezički status ove forme je nedostatna, pogotovo što se ona odnosi na *odrični* (negirani) futur I (dakle, na onaj sa konstrukcijom *neću* i sa *infinitivnom* ili *da+prezent* dopunom), a ne na stvarni futur I (dakle, ne na onaj sa enklitikom *ću* i sa *infinitivnom* ili *da+prezent* dopunom), na jednoj strani, i što modalni karakter futura I nije uvijek lako odrediti bez prizivanja u pomoć šireg komunikacionog konteksta, na drugoj strani. A budući da se, kako tačno primjećuje Tanašić (2005, 442), »retko kad i pri iskazivanju modalnih značenja ovim oblikom u potpunosti eliminiše njegova osnovna, vremenska funkcija«, postavlja se onda pitanje zašto ne bi navedeni primjer u *obje* verzije predstavljao i futur I glagola *ići*, pogotovo na onom govornom prostoru na kojem se ta distinkcija izgubila! Definitivan odgovor na to pitanje tu daje samo širi komunikativni kontekst. Uz to, naši primjeri sa *da + prezent* kao dopunom enklitičkoj formi prezenta glagola *htjeti* u futuru I iskazuju buduće radnje koje gotovo isključivo pripadaju indikativu, na istoj ravni kao i one konstrukcije sa enklitikom i infinitivom. One su, dakle, sinonimne.

Međutim, ni ta činjenica sama po sebi nije dovoljna da se dâ definitivan odgovor na pitanje da li je tvorba futura I sa dopunom *da + prezent* u srpskom jeziku standardnojezička pojava ili ne! Jezički *detalji* koji ulaze u *gramatičke apstrakcije* nekog jezika zavise od više činilaca. Prije svega, radi se o pristupu istoriji književnog jezika u nacionalnoj lingvistici, na jednoj, i karaktera standardnojezičke norme, na drugoj strani. Usvajeno mišljenje u srpskoj lingvistici jeste da je književni jezik ne samo jezik književnosti nego i kulture u cjelini, pri čemu njegovom razvoju »svoj doprinos daju, pored književnih stvaralaca, i predstavnici drugih profesija« čineće tako standardni jezik »kao pojavni vid koji, budući najmasovnije usvojen, najvernije odslikava sobom prosečne jezičke navike sredine« (Ivić 1995: 334). Standardni jezik je, znači, naddijalekatska i nadzavičajna kategorija osamostaljena u odnosu na svaki drugi organski idiom. On je sistem za sebe, podvrgnut i svjesnim i organizovanim naporima govorne zajednice da ga uredi i vrijednosno odredi, tj. da ga normira i standardizuje »u punom skladu s potrebama celokupnog javnog života.«¹²

Prema tome, da li će neka jezička pojedinost postati standardnom ili ne zavisi od *jezičke upotrebe* kao najvažnijeg jezičkog autoriteta i *stava jezičkih autoriteta* zajednice prema njoj. Varijacije koje se u jeziku stvarno koriste ne bi

¹² Odbor za standardizaciju srpskog jezika, Brborić i dr. 2006: 150.

se smjele proglašavati negramatičnim. Uz to je značajno naglasiti i to kako određeno društvo shvata jezičku normu: da li se naime u preskriptivistici drži *disjunktivne norme* (ili/ili, tj. daje se prednost jednoj od dvostrukosti ili vešestrukosti) ili *konjuktivene norme* (i/i, tj. ne daje se prednost nijednom dubletu i/ili tripletu). Srpska preskriptivistika se uglavnom pridržava(la) konjuktivne norme. A to znači da se pravila kodifikacije izvode, prije svega, na temelju podsvjesnih principa ili konvencija kojima se rukovode izvorni govornici. Tako su u srbistici sinonimske kategorije u većini slučajeva priznavane standardnima. One su u jeziku stvarno životne samo onda ako se autoritet kodifikatora temeljio (i temelji) na podsvjesnim principima ili konvencijama kojima se rukovode izvorni govornici.

Kad su pak u pitanju gramatički sinonimi, onda se, naravno, mogu postaviti i pitanja kome od njih dati načelnu prednost, odnosno treba li dozvoliti njihovu potpunu naporednost. Ovo pogotovo što u pojedinim slučajevima dvostrukosti neke istoznačne kategorije ne pokrivaju sve književnojezičke sfere, tj. one nisu svojinom svih književnojezičkih stilova nekog jezika.

To je slučaj i sa infinitivom i veznikom *da* s prezentom u tvorbi *futura I*. Prva konstrukcija (*ću raditi*) pokriva cjelokupni, dosta heterogeni, srpski jezički prostor, prisutna je u svim stilovima srpskog književnog jezika i ima kako dijahroni tako i sinhroni preskriptivni kredibiletet. Konstrukcija *da* + prezent (*ću da radim*), nasuprot, nije (još) potpuno osvojila cjelokupni srpski jezički prostor i sve stilove književnog jezika i nema preskriptivni kredibilet kao infinitivna konstrukcija. No ona je u ekspanziji i već je zahvatila različite funkcionalne stilove srpskog književnog jezika. A paralelno s tom ekspanzijom lagano napreduje »i osećaj normativne trpeljivosti, ako ne tolerancije ili simpatije za tu formu« (Simić 2000: 35).

I pored te nepobitne činjenice Simić nije sklon da joj prizna ravnopravan normativistički status sa konstrukcijom *ću... + infinitiv*, kao ni Vojvodić (1996: 111-117), iako sâm bilježi njeno znatno prisustvo u književnoumjetničkom stilu.¹³ U toj grupi lingvista je i Branislav Brborić (2000: 35), koji strogo presuđuje

¹³ U svom najnovijem radu (2009: 54) Simić još jednom naglašava da se futoroid *ću/ćeš... + da + prezent* «ne može uvrstiti u spisak standardnih formacija istoga reda kao futur ili sl.». I pored ovoga kategoričnog stava, zanimljivo je sljedeće Simićevo mišljenje (koje ga dijelom ublažava): «Rešenje možemo naći ako se obratimo rezultatima najnovijih istraživanja o funkcionalno-stilističkoj slojevitosti jezika. Naime, razgovorni stil – kako kod drugih naroda tako i kod nas – obuhvata standardnu jezičku građu, ali pored toga i deo supstandardne: – a i pored toga se uzima kao legitimno sredstvo izražavanja čak i intelektualaca višeg obrazovanja i jezičkog ukusa. Svrishodno je tu građu definisati kao jezički materijal koji norma iz nevolje prihvata, bolje koji ona trpi i ne smatra uvek i u svakoj prilici greškom, ali koji ne preporučuje». U istom zborniku (2009: 168) Jelena Jovanović primjer iz *Korena* Dobrice Ćosića »Na izborima će narod da odluči koga će u skupštinu da PRATI« svrstava u lokalizme, s napomenom: »Opšte je mišljenje, i opšta tendencija, da futur sa 'da' + prezent umesto inf. na širokom frontu prodire u opštu upotrebu. Ali njegovo balkanističko poreklo, i lokalna provenijencija, pre svega kosovsko-resavska (ili k.-braničevska, kako se u najnovije vreme kaže), van svake je sumnje. Zato ga mi ostavljamo u kategoriji obličkih lokalizama ne upuštajući se dalje u raspravu o njegovom opštem i normativnom statusu«.

da je normativna gramatika ne bi smjela dopustiti u »redovnom književnom jeziku«. I Odbor za standardizaciju srpskog jezika (SANU) zauzeo je stav da se »u futuru podrazumeva izrazita prednost infinitiva« (Brborić 2000: 209). Nasuprot tome, Prvoslav Radić (2003: 137) misli da u uslovima »kada ova konstrukcija (p)ostaje obeležje jezika naših vodećih intelektualaca, uključujući i lingviste, – jasno je da će ona izboriti svoje mesto u jezičkom standardu u Srbiji«.

Kako smo već vidjeli, forma *da + prezent* u tvorbi futura I već je izborila svoje mjesto u srpskom standardu (ne samo u Srbiji), ona stoji naporedo s infinitivnom formom u razgovornom, književnoumjetničkom i publicističkom stilu.

»Nemoj da odeš«

ili

kako se (uljudnije!) zabranjuje!

Imperativom se izražavaju zapovijesti, opomene, molbe, želje, zabrane i sl., dakle različito iznjansirane komande.

Kad su u pitanju izražavanja zabrana, savjeta, upozorenja, utjeha, uputstava i sl. – onda govorimo o *odričnom* (negiranom) imperativu. Upotrebom negirane imperativne forme »govorno lice želi uticati na sagovornika (odnosno podsticati ga, nagovarati ga) da ne vrši određenu radnju ili da ne prebiva u nepoželjnom psihičkom stanju« (Janjušević 2007: 178).

Odrični imperativ je u srpskim gramatikama, kako opisnim tako i normativnim, često prešutkivan. Tek u novije vrijeme posvećuje mu se nešto više pažnje.

No onda se postavilo pitanje njegove tvorbe budući da se u jezičkoj praksi pojavljuje viši načina izražavanja zabrana. Pokazalo se naime da u tvorbi odričnog imperativa nije dovoljno temeljno pravilo o tvorbi odričnih (negiranih) glagolskih oblika po kojemu se kod prostih oblika dodaje riječca *ne* ispred određenog oblika (*Skači!* - *Ne skači!* / *Čekaj me, doći ću!* - *Ne čekaj me, neću doći!*).

Problem je, u stvari, »izazvao« defektni glagol *nemoj*, koji se pojavljuje samo još u dvama oblicima (*nemojmo* i *nemojte*), upravo dakle u onima koji su svojstvo imperativa kao *prostog* glagolskog oblika.¹⁴ Ovaj glagol u imperativnoj rečenici u srpskom jeziku traži dopunu ne samo u infinitivu nego i u prezentu sa *da* (*Nemoj pričati!* / *Nemoj da pričaš!*; *Nemoj mu smetati!* / *Nemoj da mu smetaš!*; *Nemojte se svađati!* / *Nemojte da se svađate!*). Evo nekih potvrda iz različitih stilova književnog jezika, i sa različitim govornog područja, s prevlašću iz istocne varijante srpskog književnog jezika:

(Posebna napomena: Do ovih radova došli smo tek u korekturi našeg priloga i uključili ih u spisak literature).

¹⁴ Kao složenu formu imperativa treba smatrati izricanje komandi za *treće* lice (*Nek[a] ide!*, *Nek[a] pišu!* / *Nek[a] ne ide!*; *Nek[a] ne pišu!*). Belić (1960: 167) govori i o »opisnom« imperativu, koji se tvori »od imperativa nekog glagola i imperativa još nekog glagola, ili imperativa i *da* sa prezentom« (npr. *daj učini*, *daj da učinimo*, *pođ gledaj* i dr.).

a) *Potvrde iz književnoumjetničkog stila*

- *Nemoj da budeš skromna!* (Ana, 21); *Nemoj to da mi kažeš, Stari!* (Mihailović 2, 81); *Dakle, nemoj da ga nokautiraš* (Mihailović 2, 125); *Dobro, brate, nemoj da se ljutiš* (Mihailović 2, 43); *Nemojte da se uplašite* (Lakićević 1, 329- Dušan Jovanović, prevodilac Dejan Poznanović); *Dobro, dobro, što je bilo, bilo. Ali ubuduće, madame Mašin, nemojte da zaboravite da vaše mesto nije među tim veselim, mladim svetom* (Crnjanski, 146); *Nemoj samo sada da mi kažeš* (Lakićević 1, 124 – Nihng/Janjušević); *Nemoj da ideš* (Žurić, 102); *Nemoj, kažu svom muškarcu, da ga staviš, pusti da se milujemo, pusti da te razgledam* (BKČ 10 – Ljubica Arsić); *Nemoj da ga zaboraviš* (Mihailović 2, 249); *Jao, nemoj da me brukaš?* (Mihailović 2, 26); *Nemoj šalom da se šališ* (Mihailović 2, 169); *Nemoj ti u to da se mešaš* (Mihailović 2, 223); *Nemoj, Kosta, da mi soliš pamet* (Mihailović 2, 233); *Ja ću da oslušujem, nemoj da mi neko pominje majku čim okrenem leđa* (Lakićević 2, 68-69 – Aleksandar Petrović); *Sad kad sve možeš, Uroše, nemoj nikad da zaboraviš da si seljak* (Ćosić, 241).¹⁵

b) *Potvrde iz publicističkog stila*

- *Nemoj da ideš mojom ulicom* (RTV Srbija, 12.6.2009. - naslov); *Nemoj da se nadaš od njega nekim preokretima... Eto, zato ti kažem, nemoj da se pališ na Marka!* (Blic, 12.6.2009. - Mira Marković); *Nemoj da odeš* (NIN, 19.3.2009.); *Nemoj da odlaziš, hoću Kineze da vodim na koncert Beogradske filharmonije i sa zadovoljstvom ih upoznam sa tobom* (NIN, 19.3.2009. - Aleksandar Mandić, reditelj).

c) *Potvrde iz razgovornog stila*

(pored onih koje su inkorporirane u prvim dvama stilovima)

- *Nemoj da te tu vidim!*; *Nemoj da se zezaš!*; *Nemoj samo to!*, *Nemoj da budalesaš!*; *Nemojte, molim vas, da me tako ponižavate!* *Nemojte samo da galamite!* *Nemoj da mlataraš time!* *Nemoj da skačeš!* Itd. Itd.

U srpskom jeziku je, dakle, sasvim običan odrični imperativ s defektnim glagolom *nemoj* (*nemojmo, nemojte*) i sa *infinitivnom* dopunom i sa dopunom *da* + *prezent*. Klajn (2005: 112) smatra da se on čak *najčešće* koristi, i sa »infinitivom, npr. *Nemoj mi smetati*, ili s veznikom *da* i prezentom, npr. *Nemoj da mi smetaš, Nemojte da kasnite*«, a da se u izricanju zabrane, pored toga, »može« koristiti i forma sa riječcom *ne* + *imperativ*, »ali to važi pre svega za glagole *ne-*

¹⁵ Evo nekoliko primjera iz jezika Mihaila Lalića: *Ucijenjen si, za novac se sve radi, nemoj nikom da vjeruješ!*; *Nemoj, molim te, da se srećaš s njime!*, *Nemoj ni da ideš, ako mene pitaš*; *Nemoj da ga šaljem u taj tamo Lakomćenin...;* *Miroslave, nemojte nas ubiti.* - kao i u jeziku Miodraga Bulatovića: *Nemoj da mu odbiješ čast*; *Nemoj da se izdireš na mene i da me biješ pred ljudima*; *Nemojte da budete kao prošli put.* (Janjušević 2007: 189-184).

svršenog vida, npr. *Ne čekaj; Ne bojte se*«. Negirani svršeni imperativ, navodi on dalje, »javlja se samo u određenim ustaljenim konstrukcijama, kao *Ne zaboravi da...* ili *Ne ubij* (biblijska zapovest); ali nije moguće npr. **Ne napiši to pismo*, nego samo *Nemoj napisati (Nemoj da napišeš) to pismo*«.

Slično misli i Snježana Kordić (1997a: 175). Ona kaže da se negirani imperativi »s klitičkom negacijom *ne* ispred imperativnog oblika glagola *Ne piši to! Ne pištite to!*« formiraju »prvenstveno od imperfektivnih glagola«, a imperativ *s nemoj (nemojmo, nemojte)* plus infinitiv (*Nemoj to pisati! Nemojte to pisati!*) »i od perfektivnih i od imperfektivnih glagola«. Ovi posljednji su za nju »uljudniji« i mogu se zamijeniti »pomoću *da* i prezenta glagola: *Nemoj da pišeš!*¹⁶ Takva konstrukcija je posebno česta u istočnom dijelu HS govornog područja.«

Tvrđnju o zamjeni infinitiva konstrukcijom *da* + prezent potkrepljuju i naši primjeri. To ovdje dominira u *istočnoj* (ekavskoj) varijanti srpskog književnog jezika. No, istražujući upotrebu te konstrukcije u jeziku Mihaila Lalića i Miodraga Bulatovića, Ana Janjušević (2008: 190) dolazi do zaključka da u srpskom književnom jeziku u cjelini »postoji tendencija potiskivanja infinitiva u korist prezenta s veznikom *da* kada oni stoje uz riječcu *nemoj*«. To stoji u opreci sa stanjem u jeziku starijih pisaca iz Crne Gore u kojem je jedini oblik perifrastičkog odričnog imperativa zabilježen samo sa konstrukcijom *nemoj/nemojte/nemojmo* + infinitiv. To istovremeno pokazuje i razvojnu tendenciju u jeziku koju je nametnula prestižna, ekavska varijanta, na jednoj strani, i na drugoj strani mogućnost iznalaženja semantičkog nijansiranja iz samoga sistema. Tako može biti i to da dominacija konstrukcije *nemoj* + prezent sa veznikom *da* nad infinitivnom leži upravo u tome što je prvu konstrukciju »moguće primijeniti i na lica koja ne poznaju sintetičke imperativne oblike (ili se ti oblici rjeđe koriste od analitičkih, kao u 1. licu množine), dok se drugom preventivni sadržaj može uputiti samo licima koja posjeduju posebne oblike ove riječce – *nemoj, nemojte i nemojmo*, budući da infinitiv koji ih dopunjava nema lične oznake« (Janjušević 2007: 190).¹⁷

No, problematično je shvatanje da su forme *nemoj* + *infinitiv* (ili eventualno sa *da* + *prezent*) *uljudnije* od onih sa *ne* + *imperativ*. Istina je da nijansiranja (gradiranja) u komandnim zabranama postoje (v. gore), no one se ne mogu strogo vezati za pojedine forme odričnog imperativa. Da li su, npr., »uljudnije« forme tipa *Nemoj skakati! Nemoj lagati! Nemoj brbljati! Nemoj da budalesaš!* od onih sa *ne* + *imperativ* (*Ne skači! Ne laži! Ne brbljaj! Ne budalesaj!*)? O tome odlučuje kontekst u pisanom iskazu, a u govornom i intonacija.¹⁸

¹⁶ Up. i kod Barbare Kunzmann-Müller (1994: 57): »Die mit *nemoj* usw. gebildeten Imperativformen drücken im Vergleich zu den in (1.) gen. Formen (tj. one sa *ne*, M.O.) ein milderers Gebot, eine mildere Aufforderung usw. aus.«

¹⁷ O upotrebi riječi *hajde* i *nemoj* bez glagolske dopune u imperativu, up. Stevanović 1974. i Janjušević 2007.

¹⁸ Mrazović/Vukadinović (1990: 130) imaju drugačiju distinkciju. Za njih se forme *da* + *prezent* upotrebljavaju samo kad imaju »značenje ublažene zapovesti«, a one s infinitivom u svim

I na kraju, zaključna napomena o *odričnom* (negiranom) imperativu. U srpskom književnom jeziku on se formira na *tri* načina:

a) s enklitičkom negacijom *ne* ispred imperativnog oblika glagola (*Ne skači! Ne skačite!*);

b) s defektnim glagolom *nemoj(mo/te)* i *infinitivom* glagola (*Nemoj skakati! Nemojte skakati!*);

c) s defektnim glagolom *nemoj(mo/te)* i konstrukcijom *da + prezent* (*Nemoj da skačeš! Nemojte da skačete!*).

Odrični imperativi formirani na prvi način prvenstveno su od imperfektivnih glagola (*Ne brini! Ne spavaj! Ne nagingi se kroz prozor!*).

Odrični perfektivni imperativi su sasvim rijetki i imaju opšte značenje upozorenja (npr. *Nikad ne zaboravi ko si i šta si! Ne zaboravi svoju majku! Ne zaboravi jaknu!*) ili su stilski markirani (npr. u biblijskim zapovijestima, kao *Ne ubij! Ne sagriješ! Ne poželi ništa što je tuđe!*). Odrični imperativi tvoreni na druga dva načina nemaju vidskih ograničenja (*Nemoj spavati! Nemoj da spavaš! // Nemoj zaspati! Nemoj da zaspiš!*).

»On bi da ode, a ja ću da svisnem«
ili
o okrnjenoj potencijalnosti

Značenje mogućnosti u srpskom jeziku često se izražava leksičkim značenjem predikatskog glagola, »s tim što onda saopštenje o tome o kakvoj se mogućnosti radi daje predikatska dopuna ostvarena u vidu infinitiva ili konstrukcije prezenta s veznikom *da*« (Tanasić 2005: 458). Pritom su infinitiv i veznik *da* s prezentom istoznačne i zamjenljive kategorije (*Ne bih mogao poverovati u to. / Ne bih mogao da poverujem u to.*). To je odnos tzv. fakultativne distribucije. Moguće razlike u upotrebi tih konstrukcija mogu biti u njihovoj stilskoj vrijednosti.

Širenje *da*-konstrukcije na račun infinitiva u potencijalu osobito je prisutno u istočnoj varijanti srpskog jezika. No, u razgovornom i publicističkom stilu katkad se nije stalo na tome. U upotrebi modelnih oblika (npr. *htjeti*, *željeti*) napadnut je i sâm potencijal kao glagolski oblik: on se »okrnjuje« tako što se iz njega »protjeruje« radni glagolski pridjev i ostaju samo kraći oblik aorista *biti* i veznik *da* (*On bi da spava. Ona bi da se mazi*). Takav način iskazivanja želje prisutan je u beogradskoj štampi, pa čak i u vodećem dnevnom listu *Politika*. Evo nekih potvrda iz novijeg vremena:

- Na pitanje može li se nešto učiniti na povratku poverenja kod Srba koji *bi da se vrate* u svoju domove u Hrvatskoj, on je primetio da obnova poverenja traje duže nego politička volja da se ta pitanja reše... (*Politika*, 23.3.009); *Ne bih da jadikujem*, iako bi se, s obzirom na to gde živim, to očekivalo (*Politika*,

drugim slučajevima (*Nemoj čitati! Nemoj da čitaš!*). I njih demantuju naše potvrde. Međutim, Piper (2005: 665) ne vidi nikakvih razlika u izražavanju prohibitivnosti ovih konstrukcija.

10.3.2009. - književnik Petar Sarić); Francuska *bi da obnovi* ulaganja u Srbiju (*Politika*, 9.6.2009); Različite stranke koje učestvuju u republičkoj, pokrajinskoj ili lokalnoj vlasti ili se uopšte ne zanimaju za kulturu ili imaju sasvim oprečna poimanja šta će sa njom. Novoj Srbiji su dovoljni Guča i vašari, DSS vidi samo tradicionalnu srpsku kulturu (ako takvo nešto uopšte postoji), DS i SPS žele svoje ljude na svim položajima, LDP glumi da ne učestvuje u tome, SPO vidi samo četnike i epiku, *G17 bi da sve privatizuje* i time kulturu skine sa budžeta, PUPS, JP, radikali i naprednjaci ne održavaju sa kulturom diplomatske odnose (mada radikali prave štetu kad god mogu), manjinske stranke vide samo svoju nacionalnu kulturu, svi se ulizuju crkvi... Zato nemamo nikakvu kulturnu politiku već haos (*Politika*, 4.7.2009 - Ljubiša Rajić); Jeremić *bi da zapošljava* preko veze (*Alo*, 19.5.2009 - naslov); Oni koji *bi da parlament pretvore* u cirkus, moraće za to da potraže neko drugo mesto (*Blic*, 19.5.2009); On *bi da ode*, a šta ću ja da radim (*Alo*, 28.2.2009); Svi *bi da je kresnu* (*Kurir*, 30.3.2009); Svetska ekonomija *bi*, do kraja godine, *da se oporavi* (*Kurir*, 8.4.2009).

Primjeri, dakle, pokazuju »protjerivanje« oblika participa aktiva glagola *ht(j)eti*, *žel(j)eti*, *vol(j)eti*, *moći* i *trebati* u potencijalu I sa glagolskom predikatskom dopunom: Francuska *bi da obnovi* ulaganja u Srbiju = Francuska *bi htela* (*volela*, *želela*) *da obnovi* ulaganja u Srbiju; Svi *bi da je kresnu* = Svi *bi hteli* (*voleli*, *želeli*) *da je kresnu*. Ili: Svetska ekonomija *bi da se oporavi* = Svetska ekonomija *bi mogla* (*trebala*) *da se oporavi*.

Ovo je pojava iz razgovornog stila i ima substandardni karakter. Njeno širenje je potpomognuto i stanjem u onim govornim činovima u kojima se upotrebljava konstrukcija *da + prezent* bez modalnih (pa čak i samostalnih) glagola. Radi se naime o prezentskoj formi s veznikom *da* uglavnom u govornim dijaloškim tekstovima, u kojima postoji mogućnost da se u nekim situacijama potpuno izostavi modalni oblik glagola i upotrijebi *samo da*-konstrukcija. Npr. *Da ti više ne govorim!* (Ne moram/ne treba[m] da ti više govorim! / Ne moram/ne trebam ti više govoriti! (izjava); *Da vidim kako ste!* (Hoću/želim da vidim kako ste! / Hoću/želim vidjeti kako ste!) (namjera); *Da vas pitam!* (Želim da vas pitam! / Želim vas pitati!) (želja); *Da idemo!* (Hoćemo li da idemo! / Hoćemo li ići!) (molba); *Zašto da trpi?* (Zašto treba/mora da trpi? / Zašto treba/mora trpjeti?) (pitanje), itd.

* * *

Možemo li onda, na kraju, odgovoriti na postavljeno pitanje u podnaslovu: da li se ovdje radi o urušavanju ili o obnavljanju sistema književnog jezika?

Možemo, svakako! Jezik ima savršen osjećaj za samoočuvanje. On posjeduje samoregulativna sredstva koja uređuju narušene odnose i sprečavaju njegovu dezintegraciju. Govornici su ti koji to sređuju iz urođene potrebe za strukturiranjem informacija koje treba upamtiti. »Jezik nikad ne dopušta narušavalač-

kim promjenama da unište sistem. Kao odgovor na narušavanje pojavljuju se terapeutske promjene i uređuju narušene obrasce».¹⁹

Literatura

- Aitchison 2001: J. Aitchison, *Language change: progress od decay?*, Cambridge.
- Alexander 2006: R. Alexander, *Bosnian, Croatian, Serbian, a Grammar. With Sociolinguistic Commentary*, Midesion: The Univesrsity of Wisconsin Press.
- Baotić i dr. 1989: J. Baotić, M. Kovačević, M. Okuka, Č. Rebić, *Naš jezik. Udžbenik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika za 2. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*, Sarajevo: Svjetlost: OOUR Zavod za udžbenike i nastvana sredstva.
- Belić ²1960: A. Белић, *Историја српскохрватског језика. књ. II. св. 2: Речи са конјугацијом*, Београд: Научна књига.
- Brborić 2004: Б. Брборић, *О језичком расколу. Социолингвистички огледи I*, Београд – Прометеј, Нови Сад: ЦПЛ.
- Brborić i dr. 2006: Б. Брборић, Ј. Вуксановић, Р. Гачевић (прир.), *Српски језик у нормативном огледалу. 50 одлука Одбора за стандардизацију српског језика*, Београд: Београдска књига.
- Brozović 1953: D. Brozović, О vrijednosti infinitiva i prezenta s veznikom da, *Zagreb: Jezik*, 2/1, 13-18.
- Đukanović 1999: В. Ђукановић, О односу кодификоване и узусне норме у српком језику, у: Јудита Планкош (прир.), *Актуелни проблеми граматице српског језика* Суботица – Београд, 95-102
- Čedić, 2001: I. Čedić, *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- Engel/Mrazović 1986: U. Engel, P. Mrazović: *Kontrastive Grammatik Deutsch – Serbokroatisch*, Novi Sad: Institut für Deutsche Sprache Mannheim, Philosophische Fakultät der Universität Novi Sad.
- Gallis 1970: A. Gallis, Zum Gebrauch von *da* + Präsens versus Infinitiv beim Futurum I im Serbokrotiaschen: Untersuchungen über die 'Koreni' von Dobrica Ćosić, Нови Сад: *Зборник за филологију и лингвистику*, XI-II/2, 219-223.
- Gudkov 1964: В. П. Гудков, *Форми будућег времена в сербскохорватском литературном языке*. Афтореф. дисс., Москва: МГУ.
- Gudkov 1963: В. П. Гудков, Употреба форм будућег времена с конструкцијом 'да + настоящее время' в сербскохорватском языке, *Вестник Московского Университета*, серия VII: *Филология. Журналистика*, 2, 30-39.

¹⁹ Aitchison 2001: 197. (cit. u prevodu S. Kordić 2009: 326).

- Hamm 1967: J. Hamm, *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ivić 1958: М. Ивић, Словенски императив уз негацију, Сарајево: *Радови Научног друштва НР БиХ*, X, 23-41.
- Ivić 1995: М. Ивић, Погледи Стојана Новаковића на српски књижевни језик, у: *Стојан Новаковић – личност и дело. Научни скуп*, Београд, 331-335.
- Janjušević 2007: А. Јањушевић, Структурно-семантичке одлике конструкције са ријечом немој у језику Михаила Лалића и Миодрага Булатовића, у: *Српски језик и друштвена кретања*, Крагујевац, 177-192.
- Jovanović 2009: Ј. Јовановић, О локалној и сличној лексици у Ћосићевим 'Коренима', Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 38/1, 163-176
- Klajn 2005: I. Klajn, *Gramatika srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Klajn 2009: И. Клајн, Макање и јаукање. Разлике између старијих и новијих облика често се схватају као кроатизми односно србизми, *НИИ*, бр.2036, 5.3.2009, 9.
- Kravar 1953: М. Kravar, О 'razlici' između infinitiva i veze da + prezent, Zagreb: *Jezik*, 2/2, 43-47, 2/3, 70-74.
- Kordić 1997b: S. Kordić, *Kroatisch-Serbisch. Ein Lehrbuch für Fortgeschrittene mit Grammatik*, Hamburg: Helmut Buske Verlag
- Kordić 1997a: S. Kordić, *Serbo-Croatian*, München – Newcastle: Lincon Europa.
- Kordić 2009: S. Kordić, Što je (ne)standardno za kroatiste?, u: Bierich, A. (Hrsg.) 2009: *Varietäten im Slavischen*, Frankfurt am Main, 313-330.
- Kunzmann-Müller 1994: B. Kunzmann-Müller, *Grammatikhandbuch des Kroatischen und Serbischen*, Frankfurt am Main.: Peter Lang,
- Maretić ³1963: T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Milošević 2003: М. Милошевић, *Граматика српскога језика. Приручник за познавање српског књижевног језика*, Београд: Издавачка кућа Драганић.
- Moskovljević 1936: М. Московљевић, Још о употреби свезице 'да' с презентом место инфинитива, Београд: *Наш језик*, 4, 85-102.
- Mrazović/Vukadinović 1990: P. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.
- Musić 1900: А. Musić, Реčenice s konjukcijom 'da' u hrvatskom jeziku, Zagreb: *Rad JAZU*, 142, 1-25.
- Novaković 1894: С. Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Издање и штампа државне штампарије.
- Ostojić ³1999: Б. Остојић, *Кратка прегледна граматика српског језика. Приручник за школе*, Земун: Нијанса.

- Piper i dr. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса српског језика. Проста реченица*. У редакцији Милке Ивић, Београд: Институт за српски језик, Београдска књига, Матица српска..
- Radić 2003: П. Радић, О два аспекта балканизације српског књижевног језика. Резултати и перспективе, Београд: *Јужнословенски филолог*, LIX, 105-152.
- Radovanović 2004: М. Radovanović, *Planiranje jezika i drugi spisi*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Silić/Pranjkić 2005: Ј. Silić, I. Pranjkić, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Simić 2002: Р. Симић, Нека иновациона жаришта и иновациони процеси у савременом српском језику, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 30/1, 29-37.
- Simić 2009: Р. Симић, Нормативни и употребни статус футорида ЋУ/ЋЕШ... + ДА + ПРЕЗЕНТ, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 38/1, 51-55.
- Simić/Jovanović 2007: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Мала српска граматика*, Београд: Јасен.
- Simić/Jovanović 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Stevanović 1935: М. Стевановић, Инфинитив и свезица 'да' с презентом, Београд: *Наш језик*, 3, 282-288.
- Stevanović 1998: М. Стевановић, *ГраMATика српског језика за средње школе*, десето издање, Београд: Заветно Слово.
- Stevanović 1974: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (ГраMATички системи и књижевнојезичка норма) II Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Stevanović ³1975: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (ГраMATички системи и књижевнојезичка норма) I Увод. Фонетика. Морфологија*, Београд: Научна књига.
- Stanojčić/Popović 1997, *ГраMATика српског језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, пето, исправљено издање, Београд: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.
- Tanasić 1984: S. Tanasić, О imperativu u savremenom srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo: *Književni jezik*, 13/1, 15-26.
- Tošović 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- Šipka 2005: D. Šipka, *Osnovi morfologije. Prilog gramatici savremenog standardnog jezika*. Beograd: Alma.
- Vojvodić 1993 (1994): Д. Войводич, Функциониование презентной формы глаголов совершенного вида в значении потенциальных действий в русском и сербскоохрватском языках, Нови Сад: *Зборник Матице Српске за славистику*, 43, 187-349.

- Vojvodić 1991: D. Vojvodić, Izražavanje budućeg vremena u ruskom, hrvatsko-srpskom i poljskom jeziku, Sarajevo: *Slavist* 2, 189-200.
- Vojvodić 1995: Д. Војводић, Облици футура I као варијанте и/или као стандарди (?), Београд: *Научни састанак у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 24/1, 341-349.
- Vojvodić 1996: Д. Војводић, Статус футура I у књижевноумјетничком и публицистичком стилу, Београд: *Јужнословенски филолог*, LII, 107-121.

Izvori

a) Književnoumjetnička djela

- Ana – Jasmina Ana 2003, *Snegovi Kopaonika*, Beograd: Narodna knjiga.
- BKČ – *Beogradski književni časopis* 14/2009.
- Bognar – Zoran Bognar, *Tečni kristal. Antologija srpskog mikroeseja XX veka*, Dereta, Beograd, 2006.
- Bojičić – Радивоје Бојичић, *Мулен ружа*, Dereta, Beograd 2004.
- Crnjanski – Miloš Crnjanski, *Drame*, Prosveta Beograd, Matica Srpska Novi Sad, Mladost Zagreb, Svjetlost Sarajevo, 1966.
- Ćirić – Зоран Ћирић, *Прислушкивања*, Просвета, Ниш 2000.
- Ćopić – Branko Ćopić 1966: *Osmi ofanziva*, Prosveta Beograd, Svjetlost Sarajevo, Veselin Masleša Sarajevo.
- Kulić – Mišo Kulić 2000: *Jezik prije jezika*, NIGP Kalekom, Beograd.
- Ćosić – Добрица Ћосић, *Деобе II*, Просвета – Београд, Свјетлост – Сарајево 1966.
- Lakićević 1 – Ognjen Lakićević, *Antologija savremene jugoslovenske drame*, knjiga 1, Svetozar Marković, Beograd 1984.
- Lakićević 2 – Ognjen Lakićević, *Antologija savremene jugoslovenske drame*, knjiga 2, Svetozar Marković, Beograd 1984.
- Barna – Laura Barna, Duh stare kuće profesora Alimpija Krstića, <http://www.bibl.u-szeged.hu/morrer/zetna/zetna/zek/foloyoiratok/36b...>
- Medaković – Дејан Медаковић 1991, *Ефемерис. Ephemeris II. Хроника једне породице*, БИГЗ, Београд.
- Mihailović 1 – Dragoslav Mihailović, *Uhvati zvezdu padalicu*, BIGZ, Beograd 1984.
- Mihailović 2 – Dragoslav Mihailović, *Uvođenje u posao. Drame*, BIGZ, Beograd 1984.
- Sekulić – Исидора Секулић, *Огледи*, Матица Српска – СКЗ, Нови Сад – Београд 1959.
- Risojević – Ранко Рисојевић 2004: *Босански целат*, Глас српски, Бања Лука.
- Toholj – Miroslav Toholj 1989, *Stid*, Prosveta, Beograd.
- Vuković 1 – Мироје Вуковић, *Ја-Тара (Догађаји ријеке). Роман*, Унирекс, Подгорица 1997.

Vuković 2 – Мироје Вуковић, *Енглеска посла*, Октоих, Побједа, Подгорица 2000.

Žurić – Vule Žurić, *Druga knjiga Crnih ćurki*, Fabrika knjige, Beograd 2006.

b) Novine

Politika, Beograd

NIN, Beograd

Alo, Beograd

Blic, Beograd – Banja Luka

Danas, Beograd

Službeni glasnik RS 99/2004, Banja Luka

Službeni list SCG 12/2004, Beograd

Standard, Beograd

Press, Beograd

Pobjeda, Podgorica

Glas Srpske, Banja Luka

Kurir, Beograd

RTV Srbija, Beograd

Nezavisne novine, Banja Luka

Dan, Podgorica

ЛЕКСИЧКИ ИНВЕНТАР ПРИДЕВСКИХ ЗАМЕНИЦА ЗА КОЛИЧИНУ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

1. *Претходне напомене*

1. Неуједначено се граматичка литература односи према придевским заменицама за количину. У граматицама се о њима говори узгред и без посебног система, а у речницима су на маргини лексичког фонда, и углавном се не наводи потпун њихов списак. Вук их чак у граматицама не помиње, а у речницима на почетку у доброј мери игнорише, а касније је селективан у њиховом навођењу, и несистематичан у третману. За њим су пошли и неки старији и новији граматичари. Речници пак показују да се лексикографи углавном труде да их систематично прикажу.

2. Наш је задатак у овоме раду да истакнемо најважније моменте из историје њихове обраде, као и да преберемо материјал и систематизујемо га колико је могуће. Одмах ваља напоменути да је класификација заменица у целини врло тежак и деликатан посао.

2. *О третману заменичких квантификатора у литератури*

1. Т. Маретић (1963: 199) квантификацијске речи овога реда помиње једино међу 'неодређеним замјеницама'.

а) „Што се говори, савколик, свѣколика, свѣколико, ном. плур. свѣ колици (или свѣколики), то није више јединствена сложена ријеч, него су двије; поред тога се говори вѣсколик, вѣсколика, вѣсколико, гдје се први дио не мијења“.

б) „И ријеч нѣколик иде међу неодређене замјенице; од ње се у Вука и Даничића налази само дуал, нпр. неколика момка, неколика мјеста, неколике стотине (тј. два или три или четири момка итд.), али у Милићевића и у Шапчанина налази се и плурал: прихватише неколики сељаци. М. 14, поп је прекорио неколике сељаке. 26, никли су неколики брестови. 138, пут дотиче се неколиких колиба. Ш. 5, 156. У Акад. рјечнику има потврда и за сингулар, али мало и само из старијег језика“ (Маретић 1963: 201).

2. И у Даничићеву речнику (1975) лексеме те класе забележене су у једнини: (а) коликъ, quantus, inter. и rel.; (б) нѣколикъ, aliquantus.

* jelenajo@bitsyu.net

¹ Овај рад написан је у оквиру пројекта 148024 Д *Српски језик и друштвена кретања*, који финансира Министарство за науку Републике Србије.

3. М. Стевановић у свом универзитетском уџбенику (1991: 292) говори о оваквим речима на различитим местима.

а) Међу показним заменицама наводи лексеме 'оволики', 'толики' и 'онолики'. По њему: – „показним заменицама за количину упућује се на квантитет (количину) ван лица и предмета којима се та количина приписује. – Мој брат је оволики – рећи ће говорно лице кад хоће да покаже да је његов брат исте величине с неким лицем у непосредној близини на чији раст упућује заменицом оволикѝ“.

б) Други пут се на заменичке квантификаторе придевског типа осврће у поглављу о 'односно-упитним заменицама' (Стевановић 1991: 292-293): „а) Упитно значење оне имају у упитним реченицама: ...К о л и к а је та ваша земља? – б) Али се исте ове заменице у језику често употребљавају у друкчијим реченицама као што су: ... - Добила је онолику награду к о л и к у је заслужила...“.

в) Трећи пут се Стевановић (1991: 300-301) овим речима враћа у поглављу о 'неодређеним заменицама'.

ва) „Неодређене количинске заменице нёколик (нёколика, нёколико) поред казивања неодређене величине неког појма означава неодређену бројну количину, али се она у овоме значењу не употребљава, прво, уз имена већег броја јединки, него само уз име малог броја појединих појмова. Неодређена количина појединих појмова означава се неодређеним прилогом нёколико. Тако се обично каже: Био сам с н е к о л и к а друга на излету. – Н е к о л и к а кандидата су радила исти задатак... – План за овај излет направили смо пре неколике недеље...“.

вб) „Потребно је нагласити да употреба множине м. рода ових заменица, до које долази по угледу на именице ж. рода, као у примеру: Пред нама су н е к о л и к и задаци не одговара природи нашег језика“.

г) На крају, у оквиру расправе о 'општим заменицама' наведен је картак списак речи које нас занимају (са кључним облицима): „вѣсколик, свѣколика, свѣколико, свѣколики, свѣколике, свѣколика; колик гѣд, колика гѣд, колико гѣд, колики гѣд, колике гѣд, колика гѣд; ма кѣлик, ма коликѣ, ма коликѣ, ма коликѣ, ма коликѣ; ѣколик, ѣколика, ѣколико, ѣколики, ѣколике, ѣколика“.

3. Међузакључак о систему заменичких квантификатора

1. Количинске заменице, према томе, припадају различитим типовима кад се у обзир узму и друге семантичке компоненте њихове. Те типове Маретић и Стевановић обележавају терминима одређености/неодређености, упитности (и неупитности), показности итд.

2. Оба граматичара упозоравају на обличке и дистрибуцијске особености заменице 'неколик', која по њима заправо и нема номинатива једнине, а по Стевановићу ни множине. Постоје дакле само облици неколика (човека, поља) и неколике (жене, бриге). Маретић их сматра двојинским

формама, а Стевановић их изједначује са ген. јединине, код м. и ср. рода, и са ном. множине, код ж. р.

3. Што се тиче употребе осталих облика, сем наведена два, двојица граматичара имају различит став. Маретић само утврђује да писци употребавају множинске форме, не упуштајући се у оцену нормативности тих случајева. Стевановић пак одбија да прихвати те форме, сматрајући да 'не одговарају природи нашег језика'.

4. Заменички квантификатори у речницима српског језика

4.1. Вукови речници

1. Вук у прво издање 'Српског рјечника' унео је само неколико ових речи:

васколик ка, ко ganz, totus quantus.

колик, ка, ко 1) wie gross, quantus. - 2) als gross, quantus

оволик, кâ, кô, so gross, tantus

онолик, кâ, кô, 1) so gross als -, tantus. 2) so viel als -, tantum.

толик, кâ, кô, 1) so viel, tantus. - 2) so gross, tantus.

Реч неколик нити наводи, нити о њеним облицима даје напомене.

2. У другом издању репертоар лексема нешто је шири, неке су поткрепљене примерима и напоменама о облику и употреби.

васколик а, о ganz, totus quantus. [vide савколик]

колик, колика, ко 1) wie gross, quantus. - 2) als gross, quantus

неколика, т. ј. мање од пет, einige (für das männliche und das sächliche Geschlecht, bis fünf ausschliesslich [cf. неколике]: неколика човјека, неколика повјесма; а од четири даље говори се неколико с род. мн. у сва три рода, н. п. неколико људи, неколико повјесама, неколико оваца.

неколике, т. ј. мање од пет einige (bis fünf ausschliesslich, für das weibliche Geschlecht), неколике жене, неколике паре, и т. д. cf. неколика.

неколик нема.

оволик, кâ, кô, so gross, tantus

онолик, кâ, кô, 1) so gross als -, tantus. 2) so viel als -, tantum.

савколик (cf. васколик), свâколика, свѣколико (у Ц. Г.) ganz, totus quantus, aller, omnis: Угасите свирке свеколике. – Свиколици мито прифатише.

толик, кâ, кô, 1) so viel, tantus. - 2) so gross, tantus.

Нёколик има чудан статус. Не наводи се основни облик, а облик на -а, и облик на -е, као да се ради о непроменљивим речима, у положају су различитих одредница, дакле посебних лексичких јединица.

4.2. Речници Матице српске

1. Матичин шестотомник (РМС 1967-1976) обухвата доста широк фонд прономиналних придевских квантификатора:

йколик, -а, -о неодр. допусна придевска заменица за величину и количину: макар колик.

кòлик, -а, -о и кòлик, -йка, -йко кòликй (одр. кòликй, -ā, -ō, кòликй и колйкй, -ā, -ō; обично одр.) зам.

нёколик, -а, -о зам. 1. који је неодређене величине. 2. за мали број лица и ствари мање од пет (у облику на -а за м. и с. род и на -е за ж. род): неколика човека, неколика села, неколике жене. – Сви векови представљени су у њој /у Шпанији/ неколиким споменицима... Ч. Мијатовић /је/ писац неколиких дела из финансије и економије... Изван дворишта зачуше се неколике пушке...

нйколик, -а, -о као одговор на питање: 'колик(и)' кад нечега уопште нема...

овòлик, -а, -о оволики

оволйкй и овòликй, -ā, -ō овако велик, ове величине; овако бројан...

онòлик, -ика и -йка, -ико и -йко в. онолики

онолйкй и онòликй, -ā, -ō 1. показна заменица за количину онако велики, исти по величини, бројности и сл. ...2. веома велики, многобројан, силан...

свāколик, -а, -о (са променом оба дела сложенице) сав, цео, целокупан...

свèколик, -а, -о сав, цео, целокупан

тòлик, -а, -о в. толики

толйкй и тòликй, -ā, -ō 1. који је по величини, износу и сл. као појам с којим се упоређује, који је те величине, износа, узраста и сл. ...

2. Једнотомник Матице српске (РСЈ 2007) углавном иде за шестотомником (РМС), уз врло мале измене и допуне, не увек најпрецизније:

йколик, -а, -о „придевска допусна заменица било колики, ма колики: - Да ми је иколикò хлеба појести“.

кòликй (кòликй, колйкй) , -ā, -ō (ређе кòлик, -йка, -йко) „квантитивна, количинска придевска заменица...: Колика су ти деца? Колика ти је плата?“

неколики, -а, -о „1. који је неодређене величине; 2. (неколика м. и с. род, неколике ж. род) за мали број лица и ствари: мање од пет: неколика човека, неколика села, неколике жене“.

николики(и), -а (-ā), -о (-ō) „прид. зам као одричан одговор на питање: колики(и) (по величини, висини, узрасту и сл.). – Колика штета је направљена? Никколика“.

оволики и оволики, -ā, -ō „који је ове величине, овако велик²; овако бројан; који се испољава, појављује у великој мери, интензитету и сл.“.

онолики и онолики, -ā, -ō „1. показна придевска заменица за количину: онолико велики; исти по величини, бројности и сл. (као оно с чим се упоређује, на шта се показује). – Његова плата није онолика као моја. 2. веома велики, изразит по величини, количини; силан, многобројан. – Онолики ми новац пропаде. Куд се скупи онолики свет“.

сваколики, -а, -о „(са променом оба дела сложенице) сав, цео, целокупан: - свет; свуколику господа (= у)“.

свеколики, -а, -о „сав, цео, целокупан; уп. васколики [васколики нема]“.

толики и толики, -ā, -ō „прид. зам. 1. који је по величини, износу и сл. као и појам с којим се упоређује, који је те величине, износа, узраста и сл. ...“

4.3. Речник САНУ

1. Речник 'Српске академије наука и уметности', заправо Института за српски језик у Београду (1959. и д.), није још довршен, па му недостају неколике лексеме. Али што је обрађено, обрађено је потпуно и тачно:

васколики, -а, -о сав, свеколики, целокупан, цео

колики (кòлики, колики) , -ā, -ō (ређе кòлик, -ика, -ико, (кòлик, -а, -о)) квантитативна, количинска придевска заменица... 5... б. (у облику ген јед. 'колика' уз појмове м. и с. рода, одн. у облику ном. мн. 'колике' уз појмове ж. рода) кад се мисли на мањи број појмова (обично на мање од 5), мању количину нечега. - Колика му брата остадоше? ...Гађају пушкама и броје колика пута која одјекне... Колика су мртва и рањена... Колике сам ноћи не уснио / Уз тамбуру припјевајућ тебе! ...Сад би дошло да се рече... колика је сина имао Иван Црнојевић...

неколики, -а, -о неодређена квантитативна, количинска придевска заменица 1. а. који је неодређене величине, неодређено велики. – Млади виногради тек четврте или пете године неколику бербу донесу... б. нешто мањи, невелик... – 2. (у облику старе двојине 'неколика' уз именице м. и ср. рода, 'неколике' уз именице ж. рода) означава неодређени мањи број лица односно ствари (обично мање од пет). Неколика добра чоека, који нијесу

² Исп. у истом речнику: вѣлик(и) и вѣлик(и).

имали ђеце, узму по једно дијете... Зато је жена... припјевала на неколика мјеста... Паљење вароши бејаше само паљење неколиких чобанских колиба... Сви векови Преисторије представљени су у њој /Шпанији/ неколиким споменицима... ...спушта се преко неколике стубе и залази у вртао... На коси више њега треснуше неколике бомбе...”

нйколикй (николикй), -ā, -ō (ређе нйколик, -а, -о) прид. зам. а. као одрични одговор на питање 'колики' (по мери, узрасту и сл.)...

овòлик в. оволики

оволйкй и оводликй, -ā, -ō (ређе неодр. оводлик, -а, -о)... „а. овако велик, који је ове величине (обично кад се указује на веће димензије нечега)... б. овако бројан, који се јавља у овако великом броју (кад се указује на тај број)...

2. Једини податак који улива неповерење, јесте алтернативни прозодијски лик одричне форме николйкй. Али је тај недостатак вишеструко надокнађен драгоценим обавештењима којих другде нема. Нпр. сазнајемо да, поред **нёколик**, форме на -а у м. и ср. роду, и -е у ж. р., познаје и основна реч **кòликй**: – *К о л и к а му брата остадоше?* – *Гађају пушкама и броје к о л и к а пута која одјекне.* – *К о л и к а су мртва и рањена.* – *К о л и к е сам ноћи не уснио / Уз тамбуру припјевајућ тебе!* – *Сад би дошло да се рече... к о л и к а је сина имао Иван Црнојевић.*

3. То би значило да је облике паралелне онима код два/две и оба/обе у начелу могуће очекивати и код заменичких придевских квантификатора уопште, а не само код неодређеног нёколик. То што их нема у грађи, говори само да појава није довољно развијена, а не о томе да је искључена.

5. Додатна грађа

1. Љубазношћу колега из Института за српски језик добио сам њихову грађу која се тиче проблема за лексеме 'иколик', 'сваколик' и 'неколик', па је наводим ради бољег увида у проблематику:

иколик

Де је моја *иколика* влада, / Не би мило у солдати' било Нар. п.

сваколик

Имали бисмо наиме *сваколицы* (и покровитељ и Академија и наши пријатељи) искадити код руске владе В. Јагић, Спомени II, 107; - Предмет је ове преписке отмица две девојке из села Мозгова... и *сваколика* радња по овом питању Ст. Миливојевић, Мемоари 1928; - Увиђајући *свуколику* неправду те казне... Ђ. Авакумовић, 206; - *Сваколика* тешка садашњица српскога племена Божовић – Ђоковић, Црна Гора, 1911; - Нек је твоја *сваколика* хвала Ј. Нови, Карађ., 61; - Здравно да сте, браћо, *сваколицы*! Ј. Но-

вић, Бирч., 78; - Издадоше Ровца сваколика Кула Ђур.; - Тим актом била сваколика његова државничка радња завршена М. Вукићевић, Дело, књ. 4, 1894., 90.

неколик

- Избр'о себе *неколика* друга С. Милутиновић, Србиј. III, 32; ...нег' остави Санџакъ-Бега у Скадаръ съ *неколике* тисуће войске... С. Милутиновић, Истор. Ц. Горе, 4; - И накупи још *неколике* стотине други(х) Турака по Зворнику В. Ст. Карацић, Ист. списи I, 17; - ...ушавши у град, посијече *неколика* од они(х) зулумћара, које му стари Шапчани одаду Исто, 23; - За цијело вријеме својега владања: *неколика* мјесеца мање од читавијех 10 година Вук Ст. Кар., Исто 68; - И трговачке валове *неколика* пута терао преко Босне и Ерцеговине на море Вук Ст. Кар., Исто 132; - ...да *неколика* човека могу терати те двоколице Вук Ст. Кар., Исто 148; - Те зиме, између малога и великога Божића, дође са своја *неколика* момка у Сарајево... Вук Ст. Кар., Исто, 226; - Године 1810 одреди главнокомандујушти, граф Каменски, генерал-мајора графа Цуката с *неколике* иљаде руске војске да пређе у Србију В. Ст. Кар., Исто I, 121; - Дервиш узевши од Турчина као уздарје *неколике* паре отиде. Вук Ст. Кар., Нар. посл., 1849., 448; - Том приликом певају се многе значајне песме, но ја сам у стању поређати тек *неколике*... М. Ђ. Милићевић, Писма, 139; - О зиду иза њих висе по *неколике* сланине обрнуте кожом дувару а салом к ватри М. Ђ. Милићевић, Писма, 304; - У јужној Македонији издвајају се *неколике* врсте живота... Б. Ж. Милојевић, СЕЗБ 21, 38; - Погибе дакле са силом, а уза њ и *неколика* млетачка трговца С. М. Љубиша, Прип. I, 15; - О проријеклу Климената постоје *неколике* приче А. Јовићевић, СЕЗБ 1921, 414; - ...али су им Гутићи 'турили пушку', *неколика* убили... А. Јовићевић, СЕЗБ 1921, 479; - ...где су се уз плитко дно северне обале наместила *неколика* наша поморска места... М. Сиришћевић, Морске луке 1927., 86; - Још имају Лужани с десне стране Жељезнице и Бечево с лијеве Вечернице по *неколике* њиве СЕЗБ XI, 1908., 161; - ..*неколика* вешала код топола у сарајевском пољу нису ни сад скинута... Б. Јевт. I, 11; - ...забележио сам у овом говору *неколика* примера неизвршеног таквог јотовања... Д. Вушовић, СДЗБ III, 1927., 15; - ...пошто сам обишао *неколика* засеока у Голији... Исто, 4; - На коси више њега праснуше *неколике* бомбе Ћосић Д I, 72;

- Има старинаца, који броје само по *неколико* куће Др Јевто Дедијер, Зборник XII, 1909., 128;

- Изволите сада чути *неколике* указе Нар. скупштина 1890; - И у Фландрији су се *неколики* градови били обогатили Радојевић, Истор. обр. 1910, 155; - Законско здање ка коме се употребом *њеколиких* десетака година подобро привикао В. Богишић, Положај породице, 1893., 49; - Михаилова влада је закључила *неколике* савезе с хришћанским државама М. Гарашанин, Писма 1931, 201; - Он не може да зна ишта друго, но што му кажу ти *неколики* људи, који до њега долазе Ст. Бошковић, За просв.; - Уз њега

пристадоше *неколики* одлични турски државници И. М. Вукићевић, Ист. II, 1911., 37; - За тренут све би готово те деспот Стеван у пратњи *неколиких* коњаника уђе унутра. Ан. Гавр., Деспот. власт, 34; - У *неколиким* догађајима, што ми назатком назвати морамо М. Радовановић, Дарв. пост. ф., 179; - Извесно је да постојање *неколиких* специјалних правила, неће кварити хомогеност Р. Поповић, Књ. север 26, 192; - За њ се везују потребе *неколиких* села... Мих. Драгић, СЕЗБ 21, 125; - У овој школској години професорски савет бавио се у више својих седница дискусијом *неколиких* важнијих питања из методике матерњег језика Просв. гл. 1892., 92; - Русија је запретила, да ће послати *неколика* кора војске на границу Исто, 104; - Али наједном се зачуше *неколики* плотуни. Венац X, 1925., 540; - И то је прво о чему треба говорити – о тим *неколиким* моментима... Б. Лазаревић, Нова Европа 11, 1925, 10; - Оне *неколике* који остадоше у логору... Ч. Мијатовић, Ђурађ Бранковић I, 32; - У овима има хромитна руда... вађена из *неколиких* бунара Ј. Цвијић, Од. за геогр. и геол. II, 1906., 414; - Избацио је *неколика* топовска метка... Српска ријеч 1920., 209/2; - Она није обележена *неколиким* значајним момента М. Богд. I, 66; - Млади виногради тек четврте или пете године *неколику* бербу донесу Сељак 1868., 6; - ...који неће до краја да остане подјармљен *неколикој* стотини уображених племића Правда 1917, 236/2; - Риболовом се баве *неколике* куће око врела Босне и Железнице... СЕЗБ 11, 1908., 92; - То су биле оне *неколике* десетине година из средине деветнаестог века И. А., На Дрини ћуприја, 98; - Коларић погибе *неколике* године иза тога у Риму В. Јагић, Спомени I, 1930., 24; - По твојој жељи пишем ти ево *неколике* врсте о свом животу... К. Руварац, Списи I, 23; - У његовој опсежној кореспонденцији *неколике* ретке изјаве или усклика... не значе много... В. Поповић, Метернихова полит., 1931., 59;

- Али засад ме извините, у окаж'те ми пратољубија примив од мене ова *неколика* попијевка Мил. Зор. 5.

2. Изложена додатна грађа сугерира неке значајне мисли

а) Пажњу пре свега заслужују форме типа 'неколика' за м. и ср. р., и 'неколике' за ж. р. Оне су богато заступљене, и не може се имати никаква сумња да су живе у употреби – и да су нормативно 'јаке'.

б) Но и остали облици нису тако слабо заступљени да би се могли једноставно игнорисати. Постоје и неки споредни моменти који нас приморавају да се дубље позабавимо проблемом норме у вези са обличким системом заменице **нѐколик**. То је последњи наведени пример. Ако се ради заиста о речи *попијевка* ж. р., а изгледа да је о њој реч – аутор је једноставно био стављен пред нерешиву загонетку. Хтео је да се држи нормативних регула, али није знао како ће друкчије него да изабере за њега необичну форму на -а. Има дакле припадника нашег језика који не знају како да примене поменућу обличку појединост.

в) Грађа показује заправо географски ареал заступљености старих двојинских облика -а у м. и ср., а -е у ж. роду: то је динарски комплекс. Ван њега ова језичка појединост није довољно позната.

3. Пажњу заслужује конструкција: - Има старинаца, који броје само по *неколико* куће. Ј. Дедијер је Херцеговац, па ако ово није омашка писца или преписивача, онда је показатељ неких додатних процеса и у централној дијалекатској зони.

6. Закључак

1. Остављамо по страни проблем крајњег -и, дакле 'видске' алтернације облика, јер нам је овде стало до другог проблема – до проблема инвентара речи које су обухваћене класом количинских придевских заменица.

2. Битно је питање овде да ли је ном. једн. **нѐколик** регуларна форма.

а) Вуков речник негира ту тврдњу, јер по њему постоје само окамењене старе дуалске форме **нѐколика** за м. и ср. р., и **нѐколике** за ж. р.

б) М. Стевановић тврдњом о несвојствености осталих облика српском језику сем Вукових – подупире управо формулисани закључак.

в) Остали речници лексичком базом сматрају ном. једн. **нѐколик**. Грађа коју смо навели јасно упућује на постојање множинских, чак и понеких једининских облика у употреби. Номинатив једнине, према томе, ако не у реалности, постоји бар као могућност, па му ваља признати статус нормативно прихватљиве појаве. Тиме смо признали факат да је парадигма речи **нѐколик** комплетна.

3. Још су два питања остала отворена да бисмо могли закључити листу јединица ове лексичке класе.

а) Прво се тиче речи **вѣсколик**. Мислимо да је она још увек жива као архаизирајући фактор поетске речи, те је треба оставити на листи наших лексема.

б) Друго је питање статуса **сѣвколик**, са променљивим првим и другим делом. Чини се да се овакви облици заправо све ређе јављају, па је стога тешкоћу око нормативног вредновања и теоријског третмана ове чудне форме најбоље скинути са дневног реда, заједно са њеним брисањем са листе лексичких јединица савременог језика. Тиме није настала нека непопуњива празнина, јер речи **свѣколик** и **свѐколик** успешно замењују помину.

Литература

- Даничић 1975: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских 1-3*, у Београду 1863., преизд., Београд.
- Маретић 1963: Т. Маретић, *Грамматика хрватскога или српскога књижевног језика*, 3. изд., Загреб: МХ.
- РМС 1967-1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика 1-6*, Нови Сад: МС.
- РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: МС.
- РСАНУ 1959: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, (књ. 1-16), Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, 5. изд., Београд: НК.

СТИЛСКО-ЈЕЗИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ «ЈЕЗИКРВЉА» ЗОРАНА КОСТИЋА¹

Збирка поезије „Језикрвље“² познатог савременог српског пјесника Зорана Костића, по много чему је особена. Прво, тематски. Она пјева о језику. Могло би се рећи ништа необично. Јер готово да нема пјесника који језичким (не)моћима није посветио коју пјесму. Но, Зоран Костић не говори о поетским (не)моћима језика, него о усуду (српскога) језика и оних којима би требало да се идентификују по њему. Он пјева о «језикрвљу», о «крвомутњи», о повезаности «крвљу» језика, која умјесто да буде суштина идентитета, постаје суштински разлог лажног идентитета, разлог трагања за привидом истине како би истина остала у сјенци привида. Разлог чегрсти умјесто склада, јединства.

Зато тематски сржна, централна пјесма цијеле збирке јесте она што је збирци посудила наслов, пјесма „Језикрвље“: *Таром камење, Пивом дрвље / Дрином, Неретвом, Савом – главе, / кроз ово уско језикрвље / досад се барем три Мораве / крви разбратске разгранаше / према три сливља ка три мора, / а све из једног врела, нашег - / истог жубора и ромора, / из мрзословља језикрвних (у власти других), из јаруге / Јужнох Слована вјечно кивних / макар на једног од три творца / према којима једни друге / и пишу небом крвљу коца*³.

«Крв разбратска» «ка три сливља» зар то нису Вукови Срби «сва три закона», што их језик српски обједињује, а који ето «из мрзословља језикрвних» једни друге «и пишу небом крвљу коца». Тој «разбраћи» «језикрвљем» повезаној Костић ће посветити већи дио своје збирке.

Прво, онима што у *Порицању крви* непостојеће исходиште код Богумила потражише, односно Богумиле посвојише. Цијела пјесма је заправо једно реторичко питање, запитаност као најбоља потврда за очигледност неистине. Тако ће се на почетку пјесме пјесник зачудно упитати: *Све да су древни Богумили / обесправљени, на увреду – / од Христа збиља одступили, / зашто би прешли Мухамеду*. На дато питање слиједи одговор у реторичком питању, којим се пјесма и завршава: *Све да се прича чак и зби-*

* kmilos@yubc.net

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Језик ратне прозе Републике Српске*, који суфинансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

² Библиографски податак о збирци в. на крају рада

³ У тексту ћемо строфе пјесама, и пјесме у цјелини (као нпр. ову), умјесто под наводницима, наводити курзивно. Под наводнике ћемо стављати само делове стихова, никад стих у целини.

ла, / којим ли чудом траје спрега / између древних Богумила и покољења данашњега - // увријеђеног до те мјере / да мрзи и у својој крви / крст богумилски – тај траг вјере, / тај гњевног претка занос први?⁴ Реторичко питање нуди, дакле, парадоксалан закључак, разоткрива немогућност хипотезе. Зато ту и није случајно реторичко питање – јер оно је друга страна, читање насупрот, форма питања а чин тврдње, обрнуто од понуђеног, неупитност у форми питања, бесмисао упитаности. Оно више него недвосмислено показује да «порицање крви» јесте порицање суштине Богумила, али и порицање истине о онима што бјежећи од оних с којим их повезује «јези-крвље» покушаше прибјежите наћи тамо гдје чињенице могућност прибјежишта негирају⁵. То «покољење данашње» што «мрзи у својој крви крст богумилски», а хоће из њега свој идентитет да изведе, показа се на дјелу чак и према онима што их у својим пјесмама опјеваше. Зато није ни случајно што пјесма „Шантићев пут“ слиједи одмах послје пјесме о богумилском миту, пошто је и Шантић дио тог мита, који треба да одстрани митско и преименује га у стварно. Зато «покољење данашње» неће Шантића овог. Иако: *Он их опјева. А нишчи, уз клетву, / одбацише га с мржњом у Неретву. Кад неће Шантића, како да прихвате Андрића – „Андрић на Ћуприји '92“ – кога с ћуприје баце бронзанога: / унизио им тврде, бога, / а узвиси одвећ Христа / оних чија је хвала биста.* А таквој судбини бисте разлог пјесник види у томе што у књизи бисте баш и пише / како циљ исти вјековима / пук мрзитеља књиге има. Зар онда треба да буде чудо што због тога бисту писца маљем, / а сасвим исто снашло би га / да живје дуго као књига. А као да из те књиге опомиње „Слух данка у крви“, који потврђује како «од отете се дјеце крста / силом стварала нова врста», код које «би избрисан печат Творчев / већини...», али не свима, јер: *Сви – Мехмед, Меша, Кустурица - / из превјере се, чиста лица, / вратише еху оног тока.*

Мимо тих «свих» стоји мнозина што не само Шантићу и Андрићу суди него свим што у «Караказану» носе «печат невјерника», као нпр. доктор Ђорђе Златковић („Глава доктора Ђорђа Златковића“) чија се глава, иако он на дјелу потврђиваше Хипократову заклетву, «обрете на шиљку капије.

Већи број (или тачно пет) пјесама посвећен је онима који и име у назив српскога језика успјеше угурати, прије но што га осамосталише као посебан назовијезик. О двије заједнице с њима (о оној од 1918. до 1945, и оној од 1945-1992) пјева Зоран Костић у пјесми „Заједница“. У прва заједницу примисмо оне *од којих чудом тек не помријесмо/ тирјанске слуге,* и то тако што *поштедјесмо их испаштања срама / признајући им пораз за побједу, // чак и њих за нас, што им би по вољи,* али у тој заједници њина *будност се слугерањски држа / и миг газдински сасвим спремна прими: /*

⁴ Једном косом цртом означену су границе стихова, док двострука коса црта указује на границу строфе.

⁵ О муслиманским (бошњачким) историјским фалсификатима богумилског мита постоји обимна литература, в. нпр. код хрватског историчара Д. Ловреновића (2005: 1-28).

груну скривена сила србомржја – преврну софру..., тако да у наше Данас груну њино Јуче – да се сан хорде крвави понавља. Друга заједница би по-ла вијека на бијелом «хљебу бијелом»! / Једосмо, писмо, а да то не знамо./ Сада трпезу народу цијелом / постави хорда – бетоном над јамом // препу-ном наше поморене браће. (...) Но, на врхунцу пијанства и славља // када одједном остадосмо сами - / под нама пуче, те скупа с трпезом / обрето-смо се мамурни у јами», и схватисмо да су то «предачке кости, па се до-годи да Ту се тргосмо, ту успење поче. А они што их у заједници пригр-лисмо карактерише „Дух Јасеновца“ кроз свештенички аманет Алојза Степинца: Ко год укине, а у име вјере, / пса невјерника, ја му руке перем (....) ја, ваш духовник, ево и сад лижем / крв православну са свог крста-ка-ме / на коме вам се и заклињем! Амен!. Због тога су „Ови и Они“ непомир-љиво супротни, чак и на дан побједе над фашизмом, јер: Ове, са ове стра-не Саве, /клали су они преко воде. / Ови, дан краја клања славе, / а они, пре-ко, Дан слободе. И све тако: ови побједу прослављају/ они, побједу ових, живе./ Ови, мртвима пошту дају, / они те мртве за смрт криве, па ко сми-је помен да оживи, / обала ова или она, / ти, Вишњи, или нечастиви?. А «они побједу ових живе» зато што имађаху међу собом и „Опјеваоца Јаме И.Г.К.“, коме пјесник замјера «Међусловље», поручујући му нек моли срп-ске кости озго / да ти опросте лаж бесрамну – / дјело језика двострукога: / кад с пола њега вођен мозгом, / успјешним стихом слага Бога, и када за-зида муке, прикри језу, па тако наста нит сазвучја/ твоје и пјесме злочина-ца/ с циљем да дјеци јасно није / ко су бачени, а ко баца // ко којем крсту ту припада / (...) ти кривца сакри у Међусловљу. Ако их «Међусловље» скрива, „Топола објешених у Доњој Градини“ заборав не дозвољава, јер: Смрт је толико собом проже / да умријети и не може, / палу, роси је суза Уне - / топола стога и не труне, / већ то су црни вршици њени / клекли пред вама, Објешени. Ако топола памти, «Свијет» неће да памти, «Свијет» као да свјесно „Несмрт“ заборавља, односно као да свјесно несмрт смрти прет-поставља, јер: Неизбројане српске жртве – / у своје Свијет не убраја, не признаје им да су из приче човјекове, / да су ма какав дио ичег / што као своје Свијет књижи - / не зна ни ко су ни од кога, / већ сматра да су сој најнижих / који не гине због истине / за њега – Свијет и за Бога; / сој који не мре ни кад гине.

Муслиманима (што се недавно у Бошњаке преименоваше) и Хрва-тима на крају се придружише и Црногорци, које пјесник најбоље представи у пјесми „Црњ“ (што је народни израз за «црни пришт», в. Речник МС 6, 1976:825): Мој завичају, Црна Горо родна, / са врха славе ти се сроза до дна, јер све одбаци Исуса, Саву, лозу Немањића свету / с њом себе, као Дукљу, Раику, Зету, / баци с Косовом све (сем Бранковића) све (сем Ста-нише) од Црнојевића, / Баци дух што се заче на Ободу, / па име које знача-ше слободу/ кроз пет вијекова роду свеколику (...) баци с Његошем – ум, је-зик, писмо, прошло и будуће (...) и устреми се пут сопственог блата - / у наше Ништа – у дно ниже од дна, / гдје смо сви с тобом, Црна Руно родна.

А сва расрбљавања као да разлог и посљедицу имадоше у «језикрвљу». Зато пјесник и упућује „Молитву“ Вишњем, а повод су јој они што их језичка крв обједињује и што у крви (због) језика разбратство проведоше. Констатујући да *Гдје нам се ријеч год угаси, / не бјесмо ко смо, него Власи, / Влаји, / Каури, Црногорци / и мада једни – истозборци / из језичности заједничке / разли се језик на језичке, па зато из језика квржи згура / коров-говора и култура*, тако да се пјесник Вишњему моли: *Од језичака језик спаси, / све у матицу врати, Вишњи, / оснажи лави ток средишњи / да би словеса опет текла / од нас до тебе поријекла*. За молитвом слиједи и „Српска тужбалица“, због тога што у *оном граду, у оном селу, под оном кулом, пред оном црквом на оном гробљу, крај оне воде, сред оног пута, под оним висом, / срце је моје закопано*; све је, како се види дато са дисталном замјеницом, са замјеницом трећег лица, тако да се одлично одсликава «отуђено стање», стање ван онога који говори а чији је он урођени дио, јер: *ја сам ту била кад и живот, / све што имадох више немам, а само се језик пред смрт трза / и грца оно што сви чују – а не вјерују ни у ропцу / језику од ког настадоше / кад га из мене ишчупаше*, што на најбољи начин указује на лажни основ, на отклон, на тражење некрвних критеријума, нејезичких критеријума неприпадања, или самобитности.

Не пјева пјесник само о онима што «језичке» језику претпостављају, које «језичци» карактеришу, него и онима који *језичкој матици* припадају, онима чији се језички и национални идентитет подупиру, подударају – о Србима. Они су у сталној потрази за „Ижејесјем“, они као да кроз вијекове од различитих оних *Који Јесу* одговора и помоћи не добише, јер: *охлађени талог / вапаја увис словенскога рода / прво к врховном Перуну, па онда / к Троглаву, Лади, Сварогу, Велесу, док род не пређе (у свом Ижејесју), / на Једног, иштућ и од њега исто, / но, како нијем остаде и Христос, / од те вјечите словенске жалости / наста Океан неумољивости, / а колики је непреглед несреће / за ведрих ноћи свједоче свијеће*. У том «непрегледу несреће» они се укрцаше у „Повратни воз В. И. Лењина“ – «кроз напрснуће Гвоздене Завјесе» јављају се народи који су «пипци једне куге», јер *сви су бураг истог Ждерогроза - / минотаура Стаљина, Хрушчова, / Чауше-ска, Ракошија, / Броза, / сви су цријева стоглаве биједи - / демонског круга Иљичевих снова / у ком свак сваког повраћа и једе*. Зар је онда чудо што је ће им „Двадесети вијек“ обиљежити братоубилаштво и подјеле, од којих је најдубља она на Лијеве и Десне: *Лијеви Срби и Срби Десни / једни на друге пун вијек бијесни*, што за посљедицу има «воњ братобојне крви» и «несрећни народ Лијевих и Десних». Братоубилаштво и подјеле као да у двадесетом вијеку само кулминирају. Оне као да најчвршће утемељење добише у тренутку ослобођења, у тренутку слободарског васкрснућа, у судбини Војда.

Циклус пјесма о Војду Зоран Костић отвара пјесмом о „Вишњићу“: *Вожд муњом из висине / отвори очи с обје стране Дрине / роду уснулом све од Видовирака; / Вишњић – дух срца Тополског јунака / пут му*

озвучи билом десетерца. За пјесмом о Вишњићу слиједи „Небеско коначиште“, што оваплоћује небески разговор Вожда и Књаза, и разлоге Вождове судбине, а последица свега јесте чињеница да су двјеста година Срби у гложњи око вође: *Књаз Милош, или Карађорђе?* Као да ту дилему пјесник разрјешава у пјесми „Вожд и ми“, ријечима: *Непожељан је Вожд надаље, / осим претопљен у медаље / ливене за нас према глави / коју вјечности сам остави.* Како нас видјеше они што Вождову главу примише, пјесник ће јасно исказати у пјесми *Продаја Вожда, у којој судија Пилат, прималац Вождове главе, умјесто да за награду да благо, изрекче говор неприлични: / Гле, колико сте њему слични! / Он сте пљунути, с том разликом, / што сте ви стрви с људским ликом / од онда откад, ради новца, / вребате Вожда ко зликовца. / Пошто за такве није злато - / враћа вас овај Суд у бла-то.* И као да пјесник Пилатове ријечи провјерава у пјесми „Псећење“, питајући се *Да ли се ово наш род претворио / у пса, о ком је некад говорио / Светитељ, па «наш род» не може тужби због Царства Небеског утећи: / Суд му то не да – док се не препсећи.*

А све је почело „Кнежевом вечером“ (као «Потоњим земаљским разговором»), како пјесник поднасловом тај догађај конкретизова), којим се збрка и завршава. И ту бијаше ријеч испред дјела, и дјело због ријечи: *Не дајмо само да издаја суди, / да нас не мјери Сутра према Јуди! / да нам потомство препозна изроде,* преноси пјесник Обилићеве ријечи као завјет. А завјетне ријечи као да у садашњости блиједе. У пјесми „Перје завјета“, за коју пјесник каже да јој је подлога казивање војника што је 1999. морао напустити, са осталим, Косово и Метохију, каже се: *стид непојамни опхр-вава / сваког ко жив се с Поља враћа, / а крилатице – «завјет», «слава», / «небеско царство», «искон», «браћа», // јуче казане – звуче празно / и пулс осјети код Мердара / прелаз из Вјечног у Пролазно, / бјекство у стомак из њедара, // с Гази Местана – у Топлицу, од врха до у – данце слова.* Ако Кнежева вечера би прелаз из пролазног у вјечно, изгон с Косова, и судбина данашња његова јест прелаз «из Вјечног у Пролазно». Садашњост тако као да у преткосовски разговор Србе смјешта. Кнежева вечера као завршетак збирке пјесама о судбини језика – на најбољи начин показује да народ дијели судбину језика, односно да језик дијели судбину народа. Као да преткосовске свађе оживје повратак «из Вјечног у Пролазно». Јер Кнежева вечера би сукоб лажи и истине – сучељење језика истинитога, и језика лажнога. Баш као што данашње вријеме изњедри низ лажних језика поричући језик истинити. И не само што језик српски однородише они што Србима неће да се зову, него и Срби «у туђини» - „Serbian in Canada“ - који још само виде «поријекла пустиг слику / са трагом себе у језику; «траг језика» је тако још само она ишчежавајућа спона «са собом» тј. са српским идентитетом.

У збирци «Језикрвље» пјесник кроз однос језика и нејезика, односно однос језика и «језичака» - говори и о односу истинских и лажних вриједности: најприје а) између праве (*Надсан и Човјекова љубав*) и лажне љубави, тачније привида љубави оличене у „Уличној Еви“, а потом и б) о

односу Словена и/или православља и новог свјетског поретка („Нови ред“ и „Земљин крај“), у коме *наш свети простор ватра прли, / неврјерство суди и злоставља – / кад би Словени изумрли - // изгубио би творац сврху/ (у род Авељев) свог повратка / и на небесном тад би врху / почела превласт Луцифера*. Зар је онда чудо што *Зло врсте сели се с Планете / на Дивљи запад васељене, (...) «у трк космички за Прерију», гдје као «чин завршни» «код њене кугле клонира се», (...) за калем неке нове расе / Прерије, кад је задобије/ мутантни облик људске врсте*. И тако је свака пјесма у зборци подршка основној идеји о супротности истине и лажи, оличене најприје кроз језик, а сљедствено томе и оне чији идентитет језик (не) може потврдити.

Тој идеји подређена је и композициона структура збирке «Језикрвље». Будући да је чак више непосредно неголи посредно тематски везана за језик (српски), само привидно њене оквирне пјесме – прва и последња – тој тематици не припадају. Али, уистину, само привидно. Те пјесме, иако директно не говоре о језику, на најбољи начин језичку суштину збирке заокружују. Зборка, наиме, започиње пјесмом „Мајка“, а завршава се „Кнежевом вечером“. Као да је пјесник хтио рећи да на почетку сваког па и језичког постања јесте *Мајка*. Зато језик и јест матерњи, он је попут матерњег млијека; задојени њиме, прати нас кроз живот; и не зна се јесмо ли више ми у њему, или он у нама. Јер, он нам је најбитнији ако не и једини критеријум идентитета; кроз њега се препознајемо као народ и неоднарођени дио народа. Кад смо на кривом путу, он памти и не прашта: зар Кнежева вечера најбољи показатељ томе није, и зар јој због тога мјесто епилошког пролога овој зборци најбоље не одговара. Унутрашња структура збирке још је компактнија. Као да се циклуси и пјесама и пјесме и њиме нижу по ланчаном принципу: иста општа тема разастире се у више пјесама најчешће према принципу ланчане везе, и то тако што се идентификовани тематски дио из претходне пјесме најчешће рематизује (и конкретизујући се потврђује) у наредној.

Када са тематског и композиционог пређемо на стилистички план – лако се, као најбитнија особина Костићеве збирке уочава њена *фигуративност*, или боље рећи њена *стилематичност*, препознатљива у онеобичајеним језичким ткањима стихова, дијелова стихова, и пјесама у цјелини. И то фигуративност посматрана кроз фигуре у ужем смислу, кроз фигуре као онеобичајења језичког израза (а не садржаја). За потврду најприје издвајамо врло успио необичан фигуративни поступак *обрнутог азбучног акростиха*, који је примијењен у другој пјесми из збирке, у „Азбучнику настајања“. У пјесми се, наиме, азбучна слова, и то слова Вукове азбуке, редају на почетку свакога стиха почев од завршног слова азбуке: од слова Ш на почетку првога до слова А на почетку последњег стиха. Пјесма је безглаголска, испјевана у осмерачким дистисима, а сваки је дистих, осим што почиње словима азбуке поредане од краја ка почетку, структурисан по принципу синтаксичког паралелизма: са по двије синтагме с «дистрибутивним»

акузативним предлогом *по* (који представља двоколонски мезостих) с це-зуром након петог стиха, јер су у првој синтагми редуплицира двосложна именица, а у другој једносложна: *Шапат по шапат, бог по бог / Целат по Целат, глог по глог ...до: Биљег по биљег, прст по прст / Амин по амин, крст по крст*. Обрнути а не прави азбучни ред задат је судбином српскога језика и народа: о постању, односно нестајању судимо с краја, из садашњости; садашњост српскога језика као хоће да укине суштаство настанка, његов је пут обрнут, изокренут, абнормалан, баш као и распоред слова читан од краја ка почетку. Али као да такав распоред сугерише и закључак: на крају може бити само почетак – оно што српски језик би на почетку крај порећи не може.

Говорећи о акростиху, Н. Грдинић ће рећи: «Азбучни акростих је, сматра се, његова најстарија форма. Имао је магијску и мнемотехничку функцију у усменом преношењу светих текстова (Грдинић 2000: 87). Зар је онда чудо што је баш азбучни акростих Костић изабрао за почетак пјевања о српскоме језику: као да је пјесник хтио да ту иманентну функцију оваквога акростиха пренесе на сам предмет пјевања: да српски језик и његово писмо заштити од пропадања и нестајања. Уза све то, као да је Зоран Костић хтио опоменути Н. Грдинића за пребрз закључак да се «у модерној поезији [азбучни] акростих не употребљава» (Грдинић 2000: 93).

С ријеткошћу азбучног акростиха готово да се може мјерити ријеткост употребе тмезе као стилске фигуре, која је у српској поезији готово «окационална појава» (Ковачевић 2000:221). Стилистичка тмеца, именована и као дијакопа, «подразумијева граматички несанкционисано разбијање неке ријечи на дијелове између којих се умеће нека друга ријеч или група ријечи», а то разбијање врши се «првенствено зато да се посебно нагласи значај сваке од издвојених компонената из 'разбијене' (сложене) ријечи» (Ковачевић 2000:220). У пјесми „Неисказ“ Зоран Костић тмезичка лексема представља структурно чвориште сонетне пјесме; око ње се плету стихови структурно и комуникативно фокусирани стихови сваке од четирију строфа, с тим да је у првој строфи то први, у другој други, у трећој опет први, а у завршној четвртој посљедњи (трећи) стих. Тмезичка лексема је узвик ЈА-ОХ графостилемски издвојен великим словима у цијелој пјесми. А пјесма говори о «тешком бауку» због кога «пет стољеће не словисмо» (што је алегоричко упућивање на петстогодишње ропство под Турцима), па нам се све приче «слише у јаук – ЈАОХ». А *кад баук сјаха са нас, / ЈАОХ из наших навре грла*, тако да «цио вијек» «ЈАОХ је ријеч сваких уста», па: *стога је свака прича пуста / притока нашег Глувог мора: / са ЈА изворе, са ОХ сконча*. Узвик ЈАОХ као чворишна лексема цијеле пјесме тако је у њеном завршном стиху тмезички декомпонована на двије лексеме – на замјеницу ЈА и узвик ОХ, које као да на најбољи начин одражавају суштину српске «приче» о петовјековној судбини.

Код Костића ћемо такође пронаћи и два примјера у поезији врло ријетке нове *фигуре сунстантиватике*, која представља «конструкцију с

координацијом супстантивата и именице у позицији надређеног члана супстантивне неконгруентне синтагме настале у процесу редукције лексички подударне именице» (Ковачевић 2000:284), а која је својеврсни «синтаксички парадокс» (Ковачевић 2000:277). Та Костићева фигура супстантиватика остварена је у пјесми „Опјеваоцу Јаме И. Г. К.“ и изражава својеврсну последицу става да «опјевалац Јаме» «између мртвих и потомства вјештином тако стањи везу», тако «да она поста нит сазвучја/ *твоје и пјесме злочинаца*». У координацију је пјесник довео замјеницу *твоје* у функцији супстантивата (тј. у функцији комуникативне вриједности цијеле супстантивне синтагме *твоје пјесме*) и именицу *пјесме* из неконгруентне синтагме *пјесме злочинаца*, чиме је изневјеравајући синтаксичко правило о немогућности координације адјективних и супстантивних ријечи остварио врло стилематичну, фигулативно онеобичајену синтагматску структуру, чему је можда још боља потврда други примјер фигуре супстантиватика из „Кнежеве вечере“: «реци, у *своје и свог племства име*, па слово моје нек оконча тиме!», гдје је остварена привидна координација конгруентног и неконгруентног атрибута («у *своје и свог племства*»), а заправо стварна координација супстантивата «свије» и именице «име»: у *своје и име свог племства*.

За разлику од тмезе и фигуре супстантиватике, контраст је врло честа фигура у овој Костићевој збирци, и то како као појмовна антитеза (контраст заснован на семантичкој антонимности лексема унутар стихова), као нпр. у стиху «И *црно* вино уз лаж је *бијело*» (81)⁶, или «док се мирбоже, два сорабска брата, / попут јабуке и *мира и рата*» (50); «да смо им исти – *лијеви и десни*» (36); «Ништа *даље* и ништа *ближе* / од себе нема» (24) – тако и као структурно начело пјесама или дијелова пјесама, какав је нпр. случај с готово цијелим већ спомињаним и дјелимично цитираним пјесмама, „Кнежева вечера“, „Двадесети вијек“ (у којој се контрастирају Лијеви и Десни) и „Ови и Они“, у којој као да је већ насловом сугерисано контрастно начело структурисања, да само на њих укажемо. Од осталих несемантичких фигура, од фигура израза Костић је посебно склон фигурама понављања, и то како б) анафори, као нпр. у Српској тужбалици: «*Гдје год да* има пуне земље, / *гдје год да* расте кукуријек, / *гдје год да* зјапи дом уклети...», тако још више б) синтаксичком паралелизму, покаткад оствареном кроз цијелу пјесму, какав је нпр. случај с пјесмом „Азбучник настајања“, покаткад у већем броју стихова пјесме, какав је нпр. пјесма „Небески род“ (у којој је од укупно 20 стихова 12 стихова структурисано према начелу синтаксичког паралелизма), а покаткад реализованом као паримембре, тј. као паралелизам само два стиха, као нпр. у пјесми „Никшићи“: *неки Космету, неки Романији, / неки Голији, неки Шумадији*, гдје паримембре подржава анафорска и мезофорска употреба лексеме *неки*. Треба ли и наглашавати да је Костићева поезија засићена асиндетским конструкцијама, будући да пјесник врло често жели да сугерише перцепцију цјелине, уграђеност

⁶ Број у загради иза стиха означава број странице на којој се у «Језикрвљу» тај стих налази.

дијелова у цјелину, тако да цјелина добија превласт над њима, као нпр: «Никакав двобој овдје не предстоји: // *Лазаре, Павле, Влатко, Југ Богдане, / Стефане, Јанко, Срђа, Бошко, Бане*» (83); «дан давни кад је и побјегла / прије потопа тла – са шљива, // *вртова, кућа, шљаке пруге*» (52); «*Цвикере, лула, штап, папуче, / оставштина је покојника*» (23); «збрајате оне оштре *коце, / ченгеле, куке, кнуте, клине, / угарке, ноже, ланце, боце, / салдо вјекова ваше тмине*» (11); итд. Од осталих фигура израза, треба поменути доста честу употребу хипербатона, као синтаксичке фигуре реда ријечи, нпр. «Дође ли *дух твој* на ту јаму» (39); «*злодјело старо* освјештала» (39); «Земља је *бајка непроходна*» (13); «На површини *воде плаве / љеска се небо...*» (53) и сл; али и неколика примјера хијазма: «*Чиста љепота, вода гладна / призива модрим небом са дна*» (17); «*којим ли чудом траје спрега / између древних Богумила / и покољења садашњега*» (31) и сл. Присуство великог броја стилских фигура, схваћених у ужем смислу, уз чињеницу да су све пјесме испјеване у везаном стиху, и да нису изострофичне (јер су заступљене како они једнострофне, тако и оне испјеване у дистисима, или пак у форми сонета, али и оне које се могу под поеме подвести) Зорана Костића представља као правог виртуоза пјесничког израза, пјесничке форме. То уједно потврђује запажање из литературе да је «у том основном приступу Костић ближи реторици неголи модерној лирици» (Поповић 2009:194), као и да је «склоност према поетској нарави посебна и посебно важна особина Костићеве поезије; у њој је, добрим дијелом, и кључ њене тајне» (Поповић 2009:195). Поетска нарави врло су својствене стилске фигуре израза, али не и тропи као фигуре садржаја. Зато код Костића кроз густиш фигура израза само пробљесне по који троп, као нпр. метафора: «*тпео љубве од огњишта*» (11); «*јутарњи рубин првих зрака, / срму и сребро облачака*» (20); «*надежда, љубав и со смисла*» (25); односно персонификација као њена подврста, као нпр.: «*На језеро магла легла, / као свакога јутра снови*» (52); «*видје посљедњи пут гдје плаче / цијелим током Требишњица*» (52), и сл.; или пак парадокс: «*јер, створ умије од вајкада, летјети само ако пада*» (17); и *нико није умакао / рајском позиву у пакао* (18); Срби су «*сој који не мре ни кад гине*» (42), и сл.

Колико год да поетској нарави нису својствени тропи – осим и код Костића врло фреквентних и експресивних епитета и поређења – толико је својствена употреба глагола. Иако има и безглаголских пјесама, каква је нпр. цијела „Азбучник нестајања“, или пак већи дио пјесме „Небески род“, пјесме «језикрвља» су по правилу глаголске. Глагол је њихова комуникативна доминанта. Од глаголских облика – будући системски обиљежени компонентом доживљености – посебно су фреквентни *аорист* и *имперфект*; они као да су предодређени за употребу у поетској нарави, што можда на најбољи начин потврђује њихова употреба у прве двије строфе пјесме „Уступање огњишта“: «*Природом лозе која хтједе знати / све о свом крају, ми, већ Настајућим / дадосмо што се и не смије дати, / умјесто предах – скут вјечни у кући, // а Нестајући, нечујно, кроз кутке, ну-*

штаху сјеме у женске утробе / и жене им се *порађаху* ћутке / и дјеца им се, ка средишту собе, // безгласна на њих, примицати *сташе*». Костић воли и глаголске прилоге, јер су они, од конкурентних зависних реченица - будући њихови кондензатори – много подобнији и стилематичнији у стиховним, пјесничким контекстима, чему су недвосмислена потврда и сљедећи Костићеви стихови: «поштедјесмо их испаштања срама / *признајући* им пораз за побједу» (35); «Све наше мане он испоји. / Но, ми му, *мислећ* да смо бољи, / скидосмо главу...» (63); «Ко пуна срца слави (ко ми тада / *дочекујући* петовјеки снијев)/ колико пјева – тај остане гладан « (35); «Ви већ *хулећи* сад на мошти / сричете дјеци збир злочина» (11); «вратише (се) еху оног тока / кога (висећи коњу с бока) / и напустише њини преци, *опростивши се* на ријечи, / нијемим криком из сепета, од оца, мајке, свог свијета» (33); и сл.

Уз фигуративност схваћену као онеобичајено језичко ткање – која и јест превладавајуће структурно начела стихова, строфа, цијелих пјесама па чак и збирке у цјелини – сигурно да је сваком читаоцу најупадљивија језичко-стилска карактеристика Костићевог «Језикрвља» употреба бројних а творбено разноврсних *неологизама*. Ту особину у први план истиче и сам наслов збирке – *Језикрвље*, тако да се читалац с њом првом и сусреће. Почев од самога наслова, ова Костићева збирка права је ризница неологизама. Забиљежили смо их око педесет. Творбено они, нормално, нису истоврсни. Према творбеном принципу сви би се Костићеви неологизми могли подијелити у двије велике скупине: а) сложенички неологизми, и б) изведенички неологизми. У сложеничке неологизме убрајамо не само творбене сложеннице, него и творбене сраслице, с тим да појмом *сложеница* покривамо како сраслице, тако и праве сложеннице, и то и оне које карактерише сложенничко-суфиксална, сложенничко-префиксална, или пак сложенничко-префиксално-суфиксална творба, будући да такво творбено «уситњавање» не би допринијело много, ако би имало, освјетљењу њихове језичко-стилске функције, која је приоритетни циљ наше анализе. Кренућемо зато од сложенничких неологизама, и то азбучним редом, с тим да ћемо за сваки наводити и поткрепу (најмање једним) стихом у коме је употријебљен а уз помоћ кога се лако разазнаје значење датог неологизма:

- *богоок*: «одсјајем свода *богоока*» (17)
- *богоцрт*: «кад одступисмо од тог *богоцрта*» (57)
- *братобојни*: «таманили су својски једни друге, / толико да воњ *братобојне* крви / нађе ноздрве и Врховне стрви» (48)
- *Видовмрак*: «роду уснулом све од *Видовмрака*» (56)
- *глуховод*: «мјесто са слухом, са по двије дупље / од *глуховода* из празног ка шупљем» (15)
- *ждерогроз*: «јер сви су бураг истог *Ждерогроза*» (46)
- *ижејесје*: «вапаја увис словенскога рода / прво к врховном Перуну, па онда / к Троглаву, Лади, Сверогу, Велесу, / док род не пређе (у свом *Ижејесју*) / на Једног...» (14)

– *језикрвни*: «а све из једног врела, нашег – / истог жубора и ромора, / из мрзословља *језикрвних* (у власти других), из јаруге / Јужних Слована вјечно кивних / макар на једног од три творца» (34)

– *језикрвље*: «кроз ово уско *језикрвље* / досад се барем три Мораве / крви разбратске разгранаше» (34)

– *крвомутња*: «ако не стане *крвомутња* ова» (83)

– *мрзословље*: «а све из једног врела, нашег – / истог жубора и ромора, / из *мрзословља* *језикрвних* (у власти других), из јаруге / Јужних Слована вјечно кивних / макар на једног од три творца» (34)

– *Небесиње*: «.....И, заиста, [Шантић] стиже / у слику гдје му вјечност отпочиње / и коју вовјек као *Небесиње* / сам језик пјева...» (32)

– *русовјерје*: «па *русовјерје*, преживјело чудом, / шапатам шири (благош нам га у дом)» (49)

– *свевременовати*: «*свевремењујући* Прошло и Будуће, / уздиже српски бунт у Васкрснуће» (56)

– *Смртогорје*: «не би кобни облак Госпе / виноу изнад *Смртогорја*» (39)

– *србојуде*: «дијелили су Србе док их буде / на христосрбе и на *србојуде*» (83)

– *србомржје*: «груну скривена сила *србомржја* - / преврну софру...» (36)

– *судбопис*: «једини тумач *судбописа*» (16)

– *христосрби*: «дијелили су Србе док их буде / на *христосрбе* и на *србојуде*» (83)

Од укупно забиљежених осамнаест сложеничких неологизама само четири не припадају именицама (два су придјевска: *богоок* и *братобојни*, а један глаголски: *свевремењујући*). међу тих четрнаест супстантивних сложеничких неологизама највећи број је у форми збирне именице, и не случајно. Костићу су потребне именице које показују усложњени недјелјиви скуп, посебно када су апстрактни појмови у питању. Зато се у његове збирне сложенице укључују апстрактне па чак и градивне именице, од којих ни једне ни друге нису подобне да буду моциона основа збирним именицама. А оне су итекако потребне Костићу да покаже то «многоструку једност», ту граматички небројиву, а толико пута стварносно потврђену особину. Стога и јесте неопходно *језикрвље*, *србомржје*, *русовјерје*, *мрзословље*, јер су они једини прави – а у рјечнику недостајући – изрази за стања која пјесник жели вјерно да именује. Сви сложенички неологизми Костићеви готово готово да се под катахрезу могу подвести, јер представљају «изразе из нужде», али не оне условљене комуникативном него оне условљене поетском функцијом језика. Сваки је од наведених неологизама носилац или самосвојне семанте, или најмање једне додатне семантичке компоненте неприсутне у било којој другој конкурентној језичкој јединици.

А управо је ослуженост новом семантичком компонентом најбитнији разлог творбе (и) изведеничких неологизама, које ћемо у поткласификовати на а) суфиксалне, б) префиксалне, и в) префиксално-суфиксалне, прије свега због тога што се у србистичкој литератури и префиксалне творенице уврштавају – потпуно неоправдано, како је већ у дериватологији показано (Маројевић 2000: 205-206) – у сложенице. Ево, дакле, по датим творбеним типовима разврстаних Костићевих изведеничких неологизама:

а) суфикаслни неологизми:

– *азбуковац*: «и усјекох се букви кором / у *азбуковац* родослова» (54)

– *бољиво*: «...а вински нектар заборавља / за мир исписмо, за опште бољиво» (37)

– *заборавље*: «...а вински нектар *заборавља* / за мир исписмо, за опште бољиво» (37)

– *мјесечење*: «Мјесечење сунца» (наслов) (20)

– *навист*: «бијасмо грубо, час *нависти* / (ми помислисмо – из зависти), / умршикани у судницу» (63)

– *опјевалац*: «*Опјеваоцу* Јаме И.Г. К.» (наслов) (39)

– *поморје* (= помор): «Да часно пјева, не би сада / обновио се дух *поморја*» (39)

– *постој*: «јер код њих истом нестале смисао / *постоја* – ако жртве не постоје» (37)

– *псећење*: «*Псећење*» (наслов) (66)

– *сливље*: «досад се барем три Мораве / крви разбратске разгранаше / према три *сливља* ка три мора» (34)

– *снијев*: «Ко пуна срца слави (ко ми тада / дочекујући петовјеки *снијев*), / колико пјева – тај остане гладан / код пуне софре...» (35)

– *сновиле*: «гдје се са собом – најзад даном - / сусрести може у *сновилу*» (24)

– *царити*: «дух оног који Вечером овлада – / од сутра српством *цари* за вајкада» (87)

б) префиксални неологизми:

– *надсан*: «*Надсан*» (наслов) (22)

– *недомрли*: ми се, божијом вољом *недомрли* / искобељасмо на свијетло дана (37)

– *несмрт*: «*Несмрт*» (наслов) (42)

– *непостој*: «свиткају древне, неугасле тачке / из Сутрашњице, мрклог *непостоја*» (73)

– *неутрн*: «све са звијездом – својим *неутрном*» (55)

– *умршикати*: «бијасмо грубо, час *нависти* / (ми помислисмо – из зависти), / *умршикани* у судницу» (63)

в) префиксално-суфиксални неологизми:

– *безбожија*: «мање наклоњен *безбожији*» (31)

- *безвјерје*: «и одлијеће *низвјетрицом* / од свог гнијезда пут безвјерја» (12)
- *међусловље*: «ти не да жртви да се снеби, / ти крвцу скри у *Међусловљу*» (39)
- *незасиће*: «од првих, па до ових Немањића /крв смо и храна судског *незасића*» (66)
- *неизвјетрица*: «и одлијеће *низвјетрицом* / од свог гнијезда пут безвјерја» (12)
- *поновље*: «и Привиђена тиме не би / злодјело старо освјештала / нити будуће у поновљу» (39)
- *предсмрће*: «*Предсмрће*» (наслов) (69)
- *препсећити се*: «Суд му то не да – док се не *препсећи*» (66)
- *прозвијерити се*: «преживје оно што се *прозвијери*» (48).

Од укупно двадесет и осам забиљежених изведеничких неологизама најбројнији су суфиксални (тринаест примјера), а најмалобројнији префиксални (само шест примјера), док је девет примјера резултат префиксално-суфиксалне творбе. У свима њима, будући да се онеобичајење односи искључиво на афиксалну морфему, пјесник је самосвојним афиксом семантему ослужио најмање једном новом семантичком компонентом, не-присутном у конкурентном нестилематичном облику изведеничке творенице. И не само да је изведенички неологизам ослужен новом семантичком компонентом, него је, као граматички неубичајена форма, нужно стилистички обиљежен. Стилистичка маркираност је иманентно својство свих Костићевих неологизама. Костићеви неологизми зато цјелином потпадају под *стилистичке*, а не под деноминативне. Деноминативни тип неологизма «не полази од естетских начела што је својствено понајприје новим ријечима које за потребе неког књижевног дјела ствара сам аутор, него једноставно из потребе да се у комуникацији изрази неко ново искуство. Недвојбено је број деноминативних неологизама неупоредиво већи од стилистичких јер стварање ових других диктира искључиво специфичан стил некога писца. Такве се обично једнократне употребе нових ријечи, најчешће означају као *хапакс*, или *оказионализам*», а њих књижевници стварају зато што су им «потребни да би истакли свој специфичан стил или придонијели већој експресивности својега дјела», при чему су «такви ауторски неологизми свједоци вишеструких могућности лексичке креативности» (Мухвић-Димановски 2005: 6-7). Ако је судити по Речнику МС (1967-1976) и Оташевићевом *Речнику нових речи* (Оташевић 2008а), сви су наведени Костићеви неологизми индивидуалне пјесничке творевине, вјероватно већина и *хапакс*⁷, чија је творба условљена захтјевима поетске функције, па су

⁷ Међу Костићеве неологизме овдје нисмо убрајали чак ни оне лексеме које су у рјечницима оквалификовани као «индивидуализми», као нпр. код Костића забиљежену лексему *крвожећ*: «Неће самоћу ко је крв сисао / нити свједоке *крвожећи* своје» (37), јер се та лексема у Речнику МС (3, 1969:47) наводи као индивидуализам, потврђен примјером из језика Ђуре Јакшића: «Турци наваљују *крвожећу* хијене љуте»

због тога сви одреда врло стилематичне, и по правилу врло експресивне језичке јединице. Њима треба придодати и један, за саму збирку веома битан, ако не и најбитнији, неологизам, али не творбени него *семантички*. Семантички неологизми су «лексичке јединице одавно познате у језику, код којих се развило ново значење, тј. стара форма (означавајуће) добила је нови садржај (означено)» (Оташевић 2008: 37). Тај Костићев семантички неологизам јесте лексема *језичак*, која у стандардном језику има само деминутивно значење, док код Костића у пјесми „Молитва“ она има пејоративно значење, значење *неутемељеног језика* или *назовијезика*. «Из језичности заједничке/ разли се језик на *језичке*», рећи ће пјесник и наставити: «Од *језичака* језик спаси, / све у матицу врати, Вишњи». Семантички неологизам *језичак* код Костића је, дакле, деминутивни пејоратив, и као такав стилски изразито маркиран.

Од трију разматраних језичко-стилских карактеристика Костићеве збирке: тематске-стилистичке, структурно-стилистичке и лексичкостилистичке, ова последња је најучљивија и најексплицитнија; она је, уз то, обједињавајући «везивни» елемент двију осталих. Тек кроз јединство тих трију аспеката ове Костићеве збирке открива се њена «уникатна универзалност» као идеал коме сваки књижевник, а посебно пјесник, (мора да) тежи.

Извор

Зоран Костић, *Језикрвље*, Пале, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета», Просвјетино књижевно коло, Коло седмо, Књига 18, 2008.

Литература

Грдинић 2000: Никола Грдинић, *Формални маниризми*, Београд: Народна књига/Алфа, 2000.

Ловреновић 2005: Dubravko Lovrenović, «Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja: Geneza bogumilskog mita i njegove suvremene političke implikacije», *Zeničke sveske*, br. 2, Zenica, 2005, 1-28.

Маројевић 2000: Радмило Маројевић, *Српски језик данас*, Београд, ЗИПС, Српска радикална странка, 2000.

Мухвић-Димановски 2005: Vesna Muhvić-Dimanovski, *Neologizmi: problemi teorije i primjene*, Zagreb, Filozofski fakultet, Zavod za lingvistiku, 2005.

Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац, Кантакузин, 2000.

Оташевић 2008: Ђорђе Оташевић, *Нове речи и значења у српском језику*, Београд, Алма, 2008.

- Оташевић 2008а: Др Ђорђе Оташевић, *Речник нових речи*, Београд, Алма, 2008.
- Поповић 2009: Ранко Поповић, «Српско-руске теме Зорана Костића», у књ. *Чин препознавања*, Бањалука, Арт Принт и Филозофски факултет, 2009, 194-208.
- Речник МС 1967-1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, 1-6, Нови Сад, Матица српска, 1967-1976.

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ¹

1. *О корпусу*

Проза која се односи на рат шаролика је и жанровски и квалитативно, чак се у неким од критичких осврта појединим остварењима сасвим оспорава умјетничка вриједност јер тај корпус чине и врло озбиљни, афирмисани писци као што су Момо Капор и Радован Вучковић, затим Тихомир Левајац, Вишња Крстајић, Радмила Поповић, Јован Лубардић или Симеон Романијски, писци из нужде – као што је Манојло Чалија, као и писци млађе генерације, различитог талента, као што су нпр. Владимир Кецмановић, Жељко Пржуљ, Недељко Кајиш, Недељко Зеленовић, итд. Но без обзира на квалитет појединих дјела, у ширем друштвеном и културолошком контексту вриједно је и само њихово постојање, односно ти разноврсни прозни записи о најновијем рату значајни су ако не као књижевноумјетничка, онда као, до одређене мјере, документарна грађа, препознатљива у својој фактивности свима који су аутентични свјedoци описаних збивања. Документарност при том узимамо у врло широком значењу и у оним текстовима који су писани као дневнички јер се, под налетом ужаса који прате, фактивно преплиће са имагинарним. Схватимо је, наиме, као свједочење које доприноси неутралисању системски пласиране, по свијету распрострањене и укоријењене антисрпске пропаганде. Снага пропаганде скоро је неограничена – поведе масе, народе, дјелује у дугим временским периодима, то српска национална историја и показује и доказује.

У посљедњем рату Србе је, посебно у околини Сарајева, приказла као агресивне звијери. Зато су ратне приче српских писаца вриједне и (или макар и) по својој ангажованости – дакле по ономе по чему се у књижевности вриједност не додјељује - јер нуде друкчији поглед на те релације, свједочећи о индивидуалним патњама и националном страдању Срба. У перцепцији ратне збиље у њима, доминира позиција српске жртве, посебно у онима које се плету у сарајевском контексту. Страх, паника, изгубљеност, лоша процјена прилика, изневјерено повјерење у искреност међуљудских и међунационалних односа, трпљење, изолација, провокације, увреде, премлаћивања, убиства, насиље, понижење, носталгија за градом оних који су

* rasovaca@yahoo.com

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Језик ратне прозе Републике Српске*, који суфинансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

се удаљили и гађење и револт оних који су остали и трпјели – обиљежавају тематски и емоционални слој те прозе.

Тиме је, без обзира на њену естетску вриједност, обезбијеђена добра подлога за велику фреквентност екскламативне реченице у тим текстовима, што је и била претпоставка за ову анализу. Циљ нам није да оцјењујемо и вреднујемо ратну прозу Републике Српске према степену њеног доприноса књижевној умјетности. Уосталом, екскламативност за ту врсту одмјеравања није поуздан параметар, ни када је стилска доминанта, јер не спада у језичка средства стилогености на основу којих би нечији стил био на цијени, будући да је и стилистика и реторика сматрају једним од средстава патоса (в.: Симић 2001: 234-235, Катнић-Бакаршић 2001: 319). Осим тога, класична реторика, схватајући стилогеност као украс говора, одриче фигуративност екскламативној конструкцији „sve dok su uskllici istiniti i iskreni“ и сматра да „samo oni uskllici koji su na vještački način napravljeni pretvaranjem mogu se smatrati figurama“ (Квинтилијан 1985: 297), као нпр. апострофа, а екскламативни исказ у ратној прози врло често изражава живи, фактички говор. Међутим, тај говор је, с обзиром на контекст који обавезно укључује узбуђеност, скоро увијек макар наглашен, истакнут, емоционално врло разноврсно обременен, а тиме експресиван и одвојен од неутралног израза. Зато је наш циљ да укажемо на то колико је и како екскламативна конструкција као модално-експресивни исказ условљена ситуационим контекстом, те како од тог контекста зависе типови екскламације, посебно они који су у савременом говору ријетко употребљавани, као што су клетва, благосиљање, молитва, кукање и сл.

2. О екскламативној реченици

За разлику од других комуникативних језичких јединица које у свом примарном значењу за лингвистичкостилистичку анализу нису посебно интересантне, екскламативна реченица као комуникативно-граматичка јединица и у свом основном значењу углавном надилази ниво неутралне употребе језичких јединица јер је експресивност њена семантичка компонента па је та маркација у књижевноумјетничком тексту чини интересантном за анализу. Осим основне информације, екскламативна реченица садржи и низ конотација, ефектно је средство прагматике па тако и предмет репрезентологије² те и преко њих улази у стилистику. Будући да је везана за емфатичну подлогу, њена фреквентност и зависи од врсте дискурса. Ријетко је налазимо у интелектуалном и информативном изразу, а много чешће у разговорним формама и у књижевноумјетничком тексту којим доминира живи говор.

У суштини се екскламативност и везује за дијалог, у њему се остварују њене најразноврсније форме. У монолошком тексту са информа-

² Репрезентологија = дисциплина која се бави проучавањем туђег говора (према: Ковачевић 2000: 245)

тивним, научно-стручним или административно-правним садржајима јавља се мање-више у функцији наглашавања садржаја исказа или дијела исказа. У дијалогу се, у оквиру неколико структурних типова, реализује мноштво семантичко-прагматичких подтипова, и то врло често мјешовитих, што у анализи отежава издвајање семантичке доминанте у значењу, а тиме и поткласификацију екскламативних конструкција. Емфатички изрази су неријетко и редуковани, а последица тога је да су изразито контекстуално условљени, па ни то не доприноси поузданој класификацији, као ни то што се, осим екскламативно граматикализованих форми, та врста израза постиже и индиректно, односно помоћу форми које су нетипичне за екскламативношћу маркирана значења. Тако се врло често као индиректно екскламативна, посебно у функцији наглашавања, јавља модално и експресивно неутрална конструкција декларативне реченице, која је, умјесто тачком као реченичним знаком, обиљежена узвичником (нпр.: *Тина маше репом, осмјехује се – разумије моје неизречене мисли! И опрашта ми!* ПСИ, 83). С друге стране, директно екскламативне форме, типичне за одређена примарна значења (нпр. вокатив за ословљавање и дозивање, императив за наређење и сл), могу бити синонимне у изражавању истог значења. У узбуђеном говорењу, на примјер, несипматетички однос према саговорнику или екскламативно интонирано вријеђање саговорника може се изразити императивом (*Носи се одавде!*) као и партикулом (*М(а)риш!*). То значење, са компонентом квалификативности, изражава се и вокативом (*Биједниче биједни!*) и конструкцијом са замјеничко-прилошком ријечју (*Какав гад!*). Изражава се и идиоматском конструкцијом псовке (*Матер ти милу!*), а врло често и комбинацијом тих и сличних конструкција (*Какав гад! Биједниче биједни, носи се одавде! М(а)риш, матер ти милу!*). То показује да се у екскламативне конструкције може убројати мноштво форми, те да се то мноштво додатно умножава реализацијом њихових примарних и бројних секундарних значења.

У основне структурне типове екскламативних конструкција убрајамо оне које у структури садрже неку јединицу која служи као емфатичко-емоционални маркер. Тако издвајамо:

- а) конструкције са модусима императивом и оптативом и њима еквивалентне форме,
- б) конструкције са вокативом,
- в) конструкције са експресивном лексиком као што су узвици и партикуле, и ријечи опсцене семантике,
- г) конструкције са замјеничко-прилошким квантификатором и
- д) конструкције реторичког питања.

Сматрамо да је екскламативност њихова директна, а неекскламативност индиректна исказна функција.

Поред податка о комуникативном садржају исказа, екскламативна конструкција носи и низ података који се могу уопштити као: А) говорников когнитивни однос према казаном садржају (форме реторичког питања,

екскламативност у функцији истицања, иронијски трансфер значења), Б) говорников субјективно-емоционални став (оптативне форме за исказивање жеље, кукање, жадање) и В) говорников однос према саговорнику (директивне форме – разни облици наређења и забране, команда, пријетња, упозорење, проклињање и сл). Она садржи и информације које се тичу социолингвистичког плана, посебно уколико је у питању дијалогска реализација – позиционира друштвене улоге комуникатора, верификујући њихов међусобни однос као хијерархијски, формално или фамилијарно условљен.

У корпусу ратне прозе Републике Српске издвојено је мноштво примјера екскламативне реченице у оквиру свих поменутих структурних типова, са разноврсним семантичко-прагматичким вриједностима, а њихова фреквентност је чак толика да би сваки структурни тип могао бити предмет посебне лингвостилистичке анализе.

Пошто је - према схватању стила као слободе избора - стилогеност секундарне форме у изражавању неког значења изразитија него стилогеност за то значење граматикализоване конструкције, предност дајемо класификацији екскламативних конструкција на основу типа екскламативног значења, са инвентаром синтаксичких облика којима тај тип значења јесте изражен у ратној прози Републике Српске. Уз то, напомињемо, циљ наше анализе није преглед теоријске основе категорије екскламативности у српском језику, него изражајност њених образаца. Друкчије речено, посматрамо екскламативне конструкције као екскламацију, као шире схваћену фигуру конструкције или као „*prekidanje govora usklikom, koji uvijek ima izrazito emocionalan karakter i koji promjenom intonacije unosi u govor dinamiku*“ кроз „*različite smislaone varijante usklika, u zavisnosti da li on izražava kletvu (obtestatio), blagoslov (benedictio), želju (optatio), radost (peanizam), divljenje (thaumasmus)*“ itd.“ (Јешић 2005: 191-192).

Као најфреквентније у корпусу, издвајамо следеће семантичко-прагматичке врсте које укључују:

- А) говорников когнитивни став,
- Б) говорников емоционални став и
- В) говорников однос према саговорнику.

У оквиру врсте А издвајамо когнитивни став као:

- Аа) – наглашавање и
- Аб) коментар – слагање, неслагање, чуђење.

Врсту Б репрезентују:

Ба) психо-физиолошки ставови - љутња, радост, бол, узбуђење, страх и сл., затим

Бб) кукање,

а врсту В разне форме контакта:

Ва) обзнана или указивање на изненадно појављивање некога или нечега,

Вб) забрана или наређење,

Вв) молитва и преклињање,

- Вг) проклињање,
- Вд) псовање, те
- Вђ) вријеђање и провоцирање.

Неопходно је напоменути да се врло често, у условима узбуђеног говорења, многа од ових значења преплићу у оквиру исте конструкције као контекстом условљене конотације.

3. Ексламативне конструкције које служе као говорников самоизраз

Аа) Истицање или наглашавање

Интензивирање израза помоћу ексламативне конструкције у ратној прози обично има не само квантификативно него и евалуативно значење. Врло често су у употреби у исказивању тог значења: Аа1) конструкције са квантификативном замјеницом или замјеничким прилогом, Аа2) конструкције реторичког питања или Аа3) изјавне конструкције у индиректно ексламативној улози.

Аа1) Конструкције са замјеничко-прилошким квантификатором у структури садрже обавезно релативну замјеницу која квантификује до максималне обухватности садржај исказан именицом, формирајући са њом синтагму према моделу Какав, -а, -о + N1³:

А онда какви се ужаси десише за вријеме Првог свјетског рата! (СРП, 174) > свакакви ужаси...

Квантификовање садржаја именице може бити изражено и прилошком ријечју (према синтагматском паукалном обрасцу, типа *много жена*), што показује модел *Koliko* + N2:

Па и у Сарајеву, погледајте само споменик на Врацима: колико имена, колико невиних жртава, а све српских и јеврејских – других не можеш наћи ни да их свијећом тражиш! (СРП, 174) > Премного имена, премного невиних жртава....

Исти тип квантификације обухвата и придјевске ријечи, према моделу *Koliko* + A (adjektiv):

Погледај какав је био Први свјетски рат! Колико је од њега био гори Други, а колико ће страшан бити трећи, а о четвртм је боље и не мислити (СРП; 21).

У градијацијској конструкцији, формант *колико* интензивира до максимума значење придјева *страшан*. Појачаном степеновању доприноси и семантика редних бројева којима се означавају ратови које српски народ памти, доживљава или од којих страхује, а постиже се тако што се увођењем сваког сљедећег броја појачава и степен ужаса који рат подразумева.

³ У моделима синтаксичких конструкција користе се сљедеће ознаке: А = адјективна врста ријечи, АдV = адвербијал, N = номинална врста ријечи (N1 = номинатив, N2 = генитив итд.), R = реченица или клауза, V = вербална врста ријечи, VF = *verbum finitum*.

Појачано квантификовање уз број *први* (*Погледај какав је био Први свјетски рат!* = био је врло тежак), интензивира се уз број *други* квантификатором *колико* и компаративом *гори* (*Колико је од њега био гори Други* = био је много гори). Трећи степен надилази претходно постигнути интензификатором *а*, квантификатором *колико* и лексичким значењем придјева *страшан* (*а колико ће страшан бити трећи* = још много страшнији), док четврти (*а о четвртом је боље и не мислити* = толико страшан да је боље и не мислити о њему) – додаје томе низу максимум који је немјерљив, односно независливо предимензиониран. Тако је аутор постигао вишеструко истицање квалификативних израза којима маркира ратне страхоте. За то су му послужила слједећа језичко-стилска средства: екскламативна конструкција са замјеничко-прилошким квантификатором *какав* и *колико*, интензификаторска партикула (*а*), синтетички компаратив (*гори*), те четверостепени градацијски низ који се развија до перифрастичног елатива (тј. Први рат је био *врло тежак*, Други је био *много гори*, трећи ће бити *још много страшнији*, а четврти ће бити *толико страшан да је о њему боље и не мислити* = престашан).

За максималну квантификацију глаголске лексеме функционише модел са замјеничким прилогом: *Koliko* (*kako*) + VF (*lični glagolski oblik*):

Колико си обигравала око бездушних људских креатура, надајући се да ће ти нешто удијелити, а добијала си најчешће ћушке и батине, од којих си се срамежљиво и покуњено повлачила у склониште, не пустивши ни глас, и ту лијечила у самоћи болове и ране! (ПСИ, 96) > Немјерљиво много си обигравала...; *-Е баш јој се није дало. Колико је само, несрећница, пропатила за ову годину откако је знамо! И све узалуд!* (ПСИ, 97) > Премного је пропатила...

Квантификацијом датог типа, прилозима *како* или *колико*, може бити обухваћена и друга прилошка лексема, такође квалификативно-квантификативне семантике, што показује модел њиховог синтагматског повезивања *Koliko/Kako* + AdV (*adverbijal*):

Како си упорно и непрекидно прошивала сваки кутак насеља, дневно по десет, по петнаест и двадесет пута одлазила до сметљишта и враћала се, не наштавши ништа! (СРП, 174) > Изузетно упорно и непрекидно...

Све наведене форме са замјеничко-прилошким квантификаторима служе за наглашавање максимално антиципиране особине, било да се она односи на именичке или придјевске, било на глаголске или прилошке лексеме, те као експресиван израз интензивирају слику рата, уобличавајући је као предимензионирану, као немјерљиву количину патње, ужаса, бола и страдања.

Аа2) Реторичко питање у функцији наглашавања когнитивног става

Конструкције реторичког питања служе да искажу категоричне ставове, наглашене, оне који се не могу довести у сумњу, а стилематичност форме огледа се у двоструком помаку на релацији форма – значење, који се остварује замјеном упитне конструкције екскламативним значењским еквивалентом, те промјеном истинитосног модуса интерогативне форме у антонимијски значењски облик:

Зар нису мариндворски дрвореди били окићени српским објешеницима чим је рат избио? (> Мариндворски дрвореди били су окићени српским објешеницима...) Исто се поновило послије, почетком и крајем Другог свјетског рата! Може ли се то заборавити и избрисати из сјећања као да се ништа није десило и смијемо ли ми ћутати и чекати, на послије подметнути главу на пањ - да се сијече колико коме треба и када хоће?! (СРП, 174) > Не може се то заборавити ни избрисати из сјећања као да се није ништа десило нити смијемо ми ћутати ни чекати...

Функција ових исказа није само да нагласе ратни ужас и несрећу него и да подсјете на учесталост колективног страдања српског народа и да упозоре на могућност понављања страдања на исти начин, да предуприједе посљедице које тај народ трпи због његовања пријатељских односа са онима који пријатељство у мржњу лако и често окрену. Искази тако дјелују и као памфлет којим се настоји утицати на колективну свијест, побуђујући код сународника осјећај за неопходност националног јединства у вези са датим ставом.

Аа3) Изјавне конструкције у функцији истицања

У индиректно екскламативној улози изјавне конструкције могу бити граматички потпуне реченице, као и елидиране или парцелисане, чиме су и додатно истакнуте:

Сада је крај свим твојим гомбањима и надама да ћеш се остварити и спознати како ниси узалудно корачала овом охлађеном и загађеном земљом! (ПСИ, 96); Ово је Сарајево. Није ово Словенија, Хрватска... Овде неће бити колона избеглица. Не може бити рата, убистава! (ОПД, 47); ... вратио јој се Тимо и она сад има свог човјека и мужа – макар и невјенчаног! (СРП, 69); -Ништа ми више с њима заједничко немамо. Коначно ништа! (ПСИ, 31); - Чујеш ли како се пролама бетон, како се блокови размичу и сурвавају, како се електрична мрежа кида и изазива пожаре и експлозије? Руши се свијет! Нестаје живот! Крааај! (СРП, 24).

Непосредно, без редувантних садржаја, дате конструкције истичу деструктивну слику свијета. Наглашене у својој формалној једноставности, доприносе динамичној актуализацији текста.

Посебан тип наглашавања екскламацијом у форми изјавне реченице или реченичног еквивалента уочава се у аналитички смиреном изразу Капорових прича у збирци *Смрт не боли*. Тај тип наглашавања у причама моделованим по принципу сказа, аутор користи у стилски јакој финалној позицији. Те кратке приче у многоне подсјећају на умјетнички модифико-

вану народну приповијетку у којој истакнути крај супсумира суштину и врло често у форми пословице у оригиналном или дијелом парафразираном облику одашиље поруку и поуку. На тај начин писац апострофира неунитивност народног духа, даје иронични коментар лажних вриједности и наглашава горштакчу постојаност нашег народа у преживљавању, нпр.:

Збогом, Европо – идемо даље! (СНБ, 32); *Уосталом, то ми није било тешко: ко вечера вино, доручкује воду!* (СНБ, 35); *Чак и краве знају чија је Превлака!* (СНБ, 102); *Златом шишеш – говном печатиш!* (СНБ, 116); *Срби су као кромпири, најбољи њихов део је под земљом!* (СНБ, 118); *Не прилази ми – могу да умрем и сам!* (СНБ, 175).

Аб) Коментар неочекиване промјене

Овај семантичко-прагматички тип углавном садржи и когнитивно-емоционални став, блажи, као изненађење, или интензивнији, као чуђење. Тај став није само субјективна реакција на одређени потицај него се његовом наглашеношћу фокусира садржај на који се односи, као уопштено или колективно неповољан:

Несхватљиво! Шта је могло да се догоди тако изненада? (ПСИ, 14); *Ока не може отворити од удараца који се лијепе један за други, који га просто ослијепе и обезане и он се предаје судбини, трагајући се да се извуче и спасе. Узалудно! Слаб је према силама које га поништавају, које руше све што је годинама стварао.* (ПСИ, 18); *...омађијала га, а на крају му отела и дјецу. Боже драги, свашта ли се дешава у овом свијету и људима кратке памети!* (ПСИ, 34); *Чекам и сљедећи дан. Узалуд!* (ПСИ, 94); *Тако њих двојица провели здружену борбу да Исин стан одрже у каквом-таквом реду, да га сачувају од дима, прашине и других опаких састојака и загађивача живота у ратним условима. Узалуд!* (СРП, 85); *Чудо једно колико се промијенила за кратко вријеме колико је нисам видио!* (СРП, 171); *- У шта си ти рањен? / - Међу ноге. / - Боље би ти, батко, било да си у чело!* (БПУ, 11); *Не можеш макнути од распуштеница и удовица. Свашта! Будибокснама!* (ОПД, 75).

Екскламативни искази у функцији коментара обично су исказани модалним ријечима или модализованим прилозима (*свашта, узалуд, несхватљиво*). Пратећи динамику у стварности, и ти искази су кратки, редуковани на суштину, а тиме и контекстуално условљени. У контекст се уклапају као закључно-анафорски (*Не можеш макнути од распуштеница и удовица. Свашта! Будибокснама!* ОПД, 75) или, катафорски позиционирани, наглашавају садржај који слиједи (*Несхватљиво! Шта је могло да се догоди тако изненада?* ПСИ, 14).

4. Екскламативне конструкције као израз говорниковог емоционалног става

Ба) Искази са значењем психо-физиолошког става

Разноврсни психо-физиолошки ставови (љутња, радост, бол, узбуђење, страх итд.) у изразу ратне прозе експлицирани су тематском ријечју, углавном прилошког или глаголског типа. У ратној прози, као што је и очекивано, доминира семантика непријатних осјећања – љутње, нервирања, бијеса, безосјећајности, туге, носталгије:

Јадранка, моја супруга, била је ... Југословенка. Међутим, како су почели сукоби у Хрватској, Јадранка се све дуже задржава пред телевизором, све је тиша, шкртија у ријечима и осорнија у разговору. Почиње да се нервира, љути и најпослије да псује: -Погледај само – говори ми љутито након неке акције војске или масовних окупљања у Београду – ових србијанских лудака! Зар им није довољна толика њихова земља него хоће и туђе? Прво ће да упропасте несрећну Хрватску, а послје ће и Босну. Што нас једном не оставе на миру, па ћемо се сналазити како знамо и умијемо! (ПСИ, 21/22); ...праћена жениним љутитим сиктањем: -Марш, џукело једна! (ПСИ, 69); Зато сам га подбадао и набацивао му неке своје примисли, док се није озбиљно наљутио и рекао ми: - Знаш шта је! Немој више да ми тако говориш! Да ми није било Зилике, ја бих одавно полудио или бих се убио! (ПСИ, 71); Одврати ми љутито: - Богати, не причај свашта! (ПСИ, 84); ...Миралем дограби кваку и поче дрмусати вратима вичући бијесно: - Отварај! Полиција! Отварај! Брзо, из ових стопа, или ће бити белаја! (СРП; 44); - Ти си онда заиста луд! – викнух јако, изнервиран таквом тврдоглавом упорношћу. (СРП, 203) ...хладно је одгурну ногом и проговори мукло: - Ти си, стара, потпуно излудјела! (СРП, 139); Збогом радости, збогом прелијепи дане – готово је с вама и ваља нам се вући овом сивом земљом, као што смо то и до сада чинили! (ПСИ, 60); То ме тјера да се унапријед опраштам од живота и шапућем себи у њедра: Збогом, Милена! (ПСИ, 61); Боже, како је лијепо имати завичај у шаџи, на длану! (М; 55).

Непријатне емоције обично прати и нека од примарних функција екскламативних реченица, као директивност наређења (*Отварај!*), забране (*Не причај свашта!*), вријеђања (*Марш, џукело једна!*) и сл.

Много рјеђе, јер су прилике за радовање у стварности ријетке, ратна проза у екскламативном исказу рефлектује радост као осјећање. У примјерима које наводимо то осјећање јавља се као ерупција емоционалног олакшања након дуге патње – због раздвојености блиских особа, због опасности у којима се индивидуа налази, због ријетких прилика за уживање у обичном, у чарима зиме:

Дневник приказује снимак размијењених Срба из Сарајева у организацији Међународног црвеног крста... Срби излазе један по један. Млада жена, која сједи преко пута стола, скочи и од радости поче да виче: - Мој тата! То је мој тата!... Напокон, мој тата. Боже, је ли могуће!?... Мој тата! (ПСЧ, 225); У мени неочекивано провали радост и ја... викнух: -Има Бога! Има људи! (ПСИ, 80); - Чувааај! – Стеван се смијао док су се остали бацали носом у снијег. (ДСГ, 71).

Бб) Кукање

Овај говорни исказ представља посебан вид гласног изражавања осјећања жалости и бола. У писаном тексту, осим што је израз интензивних осјећања, има и асоцијативну функцију – успоставља везу са епским свијетом, оживљавајући традиционални народни дух. За изражавање кукања најчешће служе: Бб1) партикуле *леле* или *куку* или Бб2) узвик *јој/јаој*.

Бб1) Партикуле *леле* или *куку*

Искази са датим партикулама употребљавају се у облику конструкције *Lele/Kuku + N3*:

- *Леле мени, брате једини! – зајаука.* (СРП, 35); *...понавља упорно увијек једно исто: - Боже мили, шта нас снађе, Боже драги, шта нас снађе!* (ПСИ, 122); *Изговара једну једину реченицу прекодринским акцентом: - Е, мајко моја, наше несрећне младости и јадости шта јој све то треба!* (ПСИ, 102); *Кад послје тога дође себи, зајаука од муке: - Еј, кукавици мени сињој, како се мој несрећник посра на очев и ујаков гроб, као им потресе неопојане кости, проклетиња једна и рана моја вјечита, кукуј си га мени! И то да узме нешто према себи, него разваљену и изјахану туђу женетину, туђе вјере да јој њиви туђе дијете! Еј, мој Бранимуре, мој јадимуре, гдје ти бише очи, гдје ти памет би! Зар сам се зато толико мучила и школовала те да ми туђинску курву доведеш у кућу и опоганиш име наше фамилије, куку мени!* (СРП, 148/149).

Проминални облик датива (*Леле мени; куку мени*) одређује кукање као самоизраз говорника. У датим примјерима значење партикуле *куку* може бити појачано и истокоријенском именицом (*Еј, кукавици мени сињој*). Том редупликацијом интензивира се аудитивна слика и продубљује осјећај несреће и патње.

Бб2) Узвик *јој/јаој*

Исти модел са реципијентним дативом формира се и помоћу узвика којим се изражава бол и јадање (*Јој/Јаој + N3*):

Не дам га за цијело Змијање! Бем ти све кад њега изгубим! Јоооој, јооој нами Штрпцима! Ђе си, Боже, погледај нас?! (М, 103).

Редупликацијом узвика интензивира се осјећање, а геминацијом вокала у узвику (*јоооој*), аложмански се стилизује ономатопеја јаука и кукања.

Експресивност ових исказа појачана је и другим екскламативним конструкцијама, којима је форма кукања структурно јукстапонирана. Најчешће је то вокатив емоционалног става (*Леле мени, брате једини!; Боже мили, шта нас снађе, Боже драги, шта нас снађе!*) и/или реторичко питање (*Еј, мој Бранимуре, мој јадимуре, гдје ти бише очи, гдје ти памет би! Зар сам се зато толико мучила и школовала те да ми туђинску курву доведеш у кућу и опоганиш име наше фамилије, куку мени!*).

5. Екскламативне конструкције које репрезентују говорников однос према саговорнику

Ва) Скретање пажње

Усмјеравање пажње саговорника на одређени денотат могуће је било да је он присутан у перципираном простору или не. Уколико је присутан, исказ има функцију скретања пажње, појачане деиксе, са нијансама пријатно или непријатно маркираног изненађења. Тако нпр., у ситуацији када избјеглице из Сарајева, отупјеле од страха и проблема из заточеништва у том граду, у страху од експлозија граната и блиске смрти, путују охрданим аутобусом ка слободној територији, обзнана тог типа изазива радост закупивши пажњу посматрача призором који је пријатан, њима скоро нестваран јер уноси дах живота, евокацију снаге и слободе:

Изненада једно дијете, које је сједило у крилу мајке и преметало некакав папир у рукама, повика... тако гласно да су га могли чути сви будни: -Погледај коња! (ПСИ,7)

Уколико денотат није присутан у видном пољу говорника и саговорника, исказ је у функцији емоционално нијансираног коментара или провокације упућене саговорнику:

Изазивачки ми се обраћа, ако се нађем негдеје у близини, жто сам у посљедње вријеме све рјеђе:

-Види твојих Срба, види их какве су то хијене и чудовишта! (ПСИ, 22)

Форме којима се појачана деикса изражава јесу: Ва1) реченичне конструкције са императивом, Ва2) конструкције са презентативном партикулом *ево, ето, ено, где*, те Ва3) реченичне конструкције у индиректно екскламативном значењу.

Ва1) Императив у функцији скретања пажње

Реченичне конструкције са императивом формира глагол опсервативне семантике, аудио-визуелног типа (*види, пази, погледај, чуј*), при чему је императив у облику 2. лица, а у складу са глаголском реакцијом допуњен је објектом у облику генитива, акузатива или изричне клаузе, тј. према моделу Imperativ + objekat (N2, N4, R-izrična). Тај модел репрезентују примјери који значе обзнану нечега до тада неприсутног, указивање на нешто, на изненадну појава нечега у видном пољу говорника, увијек емоционално обојено, најчешће изненађењем или чуђењем. С обзиром да је емоционалност задата ратном свакодневницом индивидуе која трпи, осјећања су претежно непријатна, као што то показује сљедећи примјери у којима се изражава и огорчење и провокативно омаловажавање, чак и пријетња (у претпоследњем и последњем примјеру):

Баш сам себичан, рекох у себи. Погледај како несрећница изгледа! (ПСИ, 47); У огорчењу ми говори: - Погледај шта урадише, разбојници проклетии! (ПСИ, 84); Међутим, младић се као озарен пребаци до витрине

за књиге и отуда трже једну од књига из Сабраних дјела Иве Андрића: - Дивота! – ускликну подижући је високо и показујући је и осталима. – Видите кога држи и то читав ред књига? Највећег мрзитеља муслиманског народа држи у ормару на истакнутом мјесту да види читав свијет! Погледајте само! (СРП, 193); Викали би и урликали на сваку моју појаву: - Види, види! Ма види ти четника како ипијунира! (ПСЧ, 21).

Ва2) Конструкција са презентативном партикулом

Презентативне партикуле *ево, ето, ено* или *гле* такође рекцијски отварају мјесто допуни којом се исказује деиксом обухваћени предмет, најчешће у форми генитива, што представља модел *Evo/Eto/Eno/ Gle + N2*:

*Исто оно дијете које је прво примијетило коње, трже нас пови-
ком:*

-Ено му мајке! (ПСИ,10).

Уз скретање пажње на денотат, исказ садржи и семантичку компоненту изненађења.

Ва3) Изјавне конструкције у функцији скретања пажње и наглашавања

Реченичне, контекстуално условљене, декларативне конструкције индиректно исказују екскламативно значење. То су углавном кратке форме којима се нешто констатује, а екскламативним их чини емфатичност неочекиваног или изненадног, што увијек садрже:

- Мило је рањен! (БПУ, 28); ... чују се гласови на улици: *- Стигло млијеко!* (ПСЧ, 123); ...заустави се и озрачи кад је видје, развуче лице у слаткаст осмијех и рече трљајући шаке: *- О, кога то видимо! Овај рат је изгледа пробудио и неке успаване љепотице!* (СРП, 121); ...кад се једна прилика одлијепила од устрашених чекача и кренула према Војној болници. *Изненада ми, кад је боље осмотрих, сину у мозгу: па то је он!* (СРП, 32)

Вб) Забрана или наређење

Рат је такав стварносни контекст у коме су директивне форме војне команде доминантан садржај свакодневне комуникације, па их и проза која описује ту тематику садржи у великом броју. Са значењем директивности, употребљавају се разноврсне језичке јединице и конструкције: Вб1) императив, Вб2) модални презент или перфекат, Вб3) редуковани искази са прилозима и глаголским именицама; Вб4) реторичко питање и сл.

Вб1) Императив наредбе

Најубочијаније средство са значењем децидне или блаже директивности јесте императив. У тој функцији употребљава се императив 2. лица, самостално, према моделу *VF (imperativ 2. l.)*, или у комбинацији са вокативом - *VF (imperativ 2. l.) + N5 / N5 + VF (imperativ 2. l.)*:

- *Шеки, организуј ту одбрану!*; - *Миловане, пуцај ако ко још буде бјеж'о!* (БПУ, 12); - *Теша, штити ме!* (БПУ, 11); - *Умукни!* (СРП, 24); *Возим ја аутобус, кад пред мене истрча милиционер: Стој! Стани!* (ОПД, 76); - *Устај! Узбуна!* (БПУ, 27); - *Кифла, не повлачи се! Стријељаћу те!* (БПУ, 79); *Моторолом се оглашава команда: - Не пуцајте! / - Држите на нишану!* (ПСЧ, 155); - *Диг' се, војско! – командује из свег гласа.* (М, 71); *Послије сваког метка виче: - Немања, попиј једну и за мене!* (БПУ, 62).

Присуство вокатива зависи од тога да ли је потребно из групе потенцијалних адресата издвојити ословљавањем једног (*Шеки, организуј ту одбрану!*) или нагласити да се заповијест односи на све (*Диг' се, војско!*). Иначе, императив, као прагматичка категорија, јесте средство непосредног говора у коме су физички присутни и говорник и саговорник, па врло често контекст или природа говорне ситуације регулише позицију адресата и вокатив изостаје (*Возим ја аутобус, кад пред мене истрча милиционер: Стој! Стани!*).

В62) Презент са директивним значењем

Строга директивност исказује се и обликом да + презент:

Одмах послије претреса, Рабија се пободе, намрачена, и потури му под нос дрвену икону и гусле. – Ово да се склони! Што прије! (СРП, 162).

В63) Елидирани конструкције са значењем директивности

Редуковани искази сведени су на комуникативни минимум, на суштину захтјева:

- *Доста! – викнух. – Престани већ једном!* (СРП, 23); - *А сад на посао. Разлаз!* (СРП, 59); *Оружје на видјело дана или си готов или си готов, ево, овог трена!* (СРП, 161); *...поче да се дере: - Сви Срби на положај! ... Кога способног за борбу нађем, а да није на положају, стријељаћу га на лицу мјеста, а неспособан је само онај који нема ниједног ока!* (БПУ, 10).

Карактеристика војне команде, без обзира на разноврсност језичких јединица којима се исказује, јесте лапидарност, која одговара динамичности ситуације у којој се употребљава, као и типичности реализације, будући да се гласно изриче у околностима када постоји много шума у комуникационом каналу (пуцњава, други гласови итд.).

В64) Реторичко питање у функцији директивног исказа

Појачана директивност реторичког питања може да садржи и компоненте пријетње:

- *Па добро, човјече, како се то понашаи!* (ПСИ, 20) > Не понашај се тако...; - *Зар он мог брата да хапси!* (БПУ, 52) > Не смије хапсити мог брата...

У ратној прози често се употребљава реторичко питање као врло експресивна форма која служи као појачано упозорење:

-Јеси ли ти луд! – повиках изненађен оним што говори. Знаш ли ти шта би то значило за тебе? (СРП, 202) > *Не биди луд!... Не знаш шта би то значило за тебе!*

Вв) Молитва и преклињање

У основи ових форми јесте говорни чин појачане жеље или молбе. Појачана молба која је упућена Богу представља молитву, а молба упућена човјеку, интензивирана осјећањима страха и очајања, прерасата у преклињање.

Вв1) Молитва

Фразеологизирани модел молитве укључује и саговорничку форму другог лица, иако је у питању имагинарно обраћање Богу, а та форма се у изразу ратне збиље активира врло често, и то у ситуацијама када је индивиду немоћна да се избори са проблемом и избјегне несрећу. Призивање Бога, више силе, јавља се као посљедња нада за спас, па тако увијек изражава и појачана осјећања. Уз то, молитва евоцира и традиционални контекст, што јој појачава стилогеност. Конструкција молитве најчешће садржи сљедеће елементе N5 (vokativ обраћања) + imperativ 2. lica + N4 (objekat молитве). Императив молитве гради се углавном од глагола *помоћи, сачувати, дати/не дати*:

Викнух у очајању: - Не! Не! Господе Боже, помози, ако те има! (СРП, 13); *Боже, сачувај ову младост!* (БПУ, 26); *Ух! Господе, опрости и дај ми разума... Јој, Боже!* (М, 72); *Проли се и крв, братска... Еееее... не дај Боже да се то икад више понови!* (М; 105).

Објекат изражава садржај на који је молитва усмјерена (*Боже, сачувај ову младост!*; *и дај ми разума; не дај Боже да се то икад више понови!*) и углавном је општевриједан. Било да је индивидуално било колективно маркиран, подразумева појачану жељу да се сачува живот као највећа вриједност.

У ратној стварности линија између живота и смрти је танка, смрт је свакодневица, па је често у употреби и молитва за покој душе погинуле драге особе. И ова форма је традиционална и формира се према обрасцу са оптативном семантиком партикуле *нека* - Nek(a) + N3 + predmet želje:

- Нек ти је лако небо, Крста! (БПУ, 29); *Нека им је лака црна земља!* (БПУ, 14).

Вв2) Преклињање

Уколико је адресат молбе конкретна особа којој је позиција говорника ситуационо подређена и уколико је молба до те мјере интензивирана да њено неиспуњавање говорника угрожава егзистенцијално или емоционално, реализује се говорни чин преклињања:

Пробудили су ме гласови преклињања: - Немој, Цацо, дина ти! / - Молим те, Цацо, немој! / - Имам дјецу, смилуј се! (ПСЧ, 143); *Чувај их, свега ти на свијету!* (БПУ, 27).

Говорник изражава врло интензивну молбу упућену саговорнику и настоји да утиче на њено реализовање на тај начин што саговорника подсјећа на вриједности које он може сматрати лично битним. Тиме апелује на саговорникову сујевјерност, подсјећајући га да ће му та вриједност бити угрожена ако не испуни упућену му молбу (... *дина ти!*; ... *свега ти на свијету!*).

Вг) Проклињање

Клетва у језику функционише као фразеолошки образац, типичне форме, а разноврсног лексичког садржаја. Њоме се изриче изразито негативна жеља, ритуално-магијског карактера, са циљем да се неке нанесе зло. Прагматичко-стилистички ефекат клетве маркиран је и типичном акустичком сликом која дјелује повишеношћу и продуженошћу тона, емфатичко-патетичном интонацијом. Њена улога је не само експресивна, у смислу да изражава емоционалну реакцију онога ко је изриче, него је и евокативна – генетички везује дух савременог човјека са духом древних времена, у којима се вјеровало у магијску снагу ријечи. А у историјски екстремно узбудљивим ситуацијама као што је рат - има много прилика за проклињање. Окосницу модела клетве у ратној прози чини Optativni glagol + sadržaj proklinjanja:

...замакне иза врата да се тамо преда на милост и немилост Рабиним грдњама. Зашто је закаснио, који му је враг те је пролио канте, како је од оне лијепе малецне изгубио чеп! Главу изгубио катилску, као што ће најзад изгубити и он и цио његов мрски род! (СРП, 169).

Модел може бити допуњен и прономиналним дативним или акузативним реципијентом, тј. у форми Optativni glagol + N3/N4 + sadržaj proklinjanja:

И опет, послје свега што је доживио у Силосу не може да мрзи, већ се држи оне старе пословице: Далеко им кућа од моје! (ОПД, 43); *Која несрећа, несрећа ти се у кућу уселила!* (ТБВ, 73); *...подиже руку у правцу Враца и рече: - Еј, душмани проклети, шта учињесте, злом вам се вратило, као што ће ако ја будем жив и звао се тако како се зovem!* (СРП, 36).

У моделу је често реализована партикула *дабогда*, којом се значење клетве појачава, али и када није реализована, могуће ју је додати:

-Тебе је више од пола нестало. Не само да су ти дјецу, нашу дјецу, отели, него су и тебе жива појели, усташе и балије, проклетници, сјеме им се затрло дабогда! (ПСИ, 31); *Комишница Тица је викала: Палите туђе, изгорили дабогда!* (ТБВ, 118).

Клетвом се износи максимум лоше жеље, па клетва врло често има градијску структуру, исказану формом адверзативне реченице, у којој се другом клаузом појачава значење прве:

- Цркавали, а не умирали! (ПСЧ, 64).

Садржај који се маркира као предмет проклињања процјењује се из угла адресанта као суштински битан за адресата и на скали његових ври-

једности као високо позициониран. Тако предмет клетве у рату који је етничко-грађански, с обзиром на то да се проклиње из разлога што се појединац осјећа угрожен од стране другог националног колектива, има обиљежја највиталнијих етничких вриједности. Клетвом се жели призвати пропаст другог народа, зло које ће га трајно уништити:

Било је то мјесто провокација и несношљивог понижавања Срба ...једни куну и псују, други ћутањем изговорено одобравају: - Алах дао да им се више ништа не роди! (ПСЧ, 62); -Помози, Алаху драги, да им се сјеме затре, па да их на ОВОМ дуњалуку више не буде! (ПСЧ, 62); Настављала би са клетвама: - Бог дао па вам се српско сјеме затрло! Дјеца вам се не рађала! (ПСЧ, 64); Са треском гранате стресе се и моја коминица па наставља новим рафалом клетви: - Наопако се рађали, дао бог! Умирили од рака на тенане! (ПСЧ, 64); И кад сам помислио да је исцрпила дневни репертоар клетви, она додаје: - Дао Бог па не прогледали и пси вас на узици водили! (ПСЧ, 64).

Вд) Псовње

У екскламативне конструкције спада и псовка, а рат је говорну навiku нашег народа да много псује само умножио и „усавршио“. Онда када није само лоша говорна навика, а често је управо то – врста поштапанице (Нпр.: *Јеби га!* и сл.), псовка је везана за узбудљиве ситуације, за контекст негативних емоција, а свега тога, по природи ствари, у рату је било на претек.

Једна од њених основних структурних карактеристика јесте експлицитно или имплицитно присуство глаголске лексеме опцене семантике. У корпусу су пронађени сљедећи структурни типови:

Вд1) *Glagol psovanja u optativnoj formi + akuzativ bližeg objekta (koji je adresat) + subjekat:*

- Твој брат је погинуо као херој слободне Босне. / - Јебали те хероју! (БПУ, 86); - Јебло те више Златиште, промјени мало! Уби нас пропаганда. (БПУ, 22); - Јебо те Тито, шта ти би!; - Јебо вас свети Саво и онај кржљави Павле! – са сваком гранатом испљивала би она нове клетве и псовке. (ПСЧ; 63); Нуто сељака јебо га ћаћа! (ГП, 48); - Јебо ти бог мајку, шта ти радиш док људи гину?! Ајде! Миловане, дај митраљез! (БПУ, 10);

Вд2) *Glagol psovanja u 1. licu + dativ adresata + bliži objekat. Објекат псовања у систему вриједности адресата врло је битан:*

- Види четника, мајку ти четничку јебем! (ПСЧ, 68); - Хоћете међу четнике! Не можете без њих, четничку вам мајку јебем! (ПСЧ, 181); Само пљачкају, шверцују и силују, матер им јебем разбојничку! (ТБВ, 216).

У конструкцији са глаголом псовања у 1. лицу најчешће се употребљава презент, Уколико је употребијен футур први или перфекат, онда цијела конструкција има појачано значење јер осим семантике псовке садржи и елементе пријетње: *Јебаћу ти ја матер мутаву, јел ти јасно!? (ТБВ, 201); Јебаћу ти мајку идиотску! (ТБВ, 138).*

Оба модела се остварују и као редуковани, при чему се експлицира:
Вд3) Subjekat + adresat + objekat:

- *Ће сте ви јолпази, нас вам матер!?* (М, 93); - *Мајку им устаишу, ја им чувам родитеље, а њихови синови побише ми браћу!* (БПУ, 14); - *Удри га, мајку му српску, видиш да је жив!* (ПСЧ, 123); - *Буразеру, отријезни се, срамота је бити пијан бар сад.* / - *Нисам пија, сунце ти жарко!* (ГП, 29); - *Дјецу успављујете четничким пјесмама, четничку вам мамицу!* (ПСЧ, 64); *Ће сте вас двојица кренули, нану вам јетимску!?* (ТБВ, 166).

Вд4) Опсцене лексеме могу бити редуковане у графичкој реализацији на тај начин да се умијесто слова пишу тачке, с тим што може бити редукован и крај и почетак ријечи:

Устај, човјече божји, стигла је дојава да у пола четири нападају. / *А у п.. колико је сада?! (БПУ, 27); -Иш, ..бо те Тито! – продера се млада жена и баци клип за комишијском кокошком...*(ГП, 7).

Вд5) Ослабљена семантика псовке подразумијева псовање као говорну навику која прати негодовање поводом неке конкретне ситуације: *Злаја, силаз' више, јебо га ти!* (ТБВ, 98); - *Па добро, Тито га јебо, ће сам ја ту?! (БПУ; 14)* или неког мисаоног или емоционалног става говорног субјекта: *Јебем ти живот!* (ОПД, 74).

Вђ) Вријеђање и провоцирање

Осим псовком, вријеђање се исказује и формама блиским псовки, а као најтипичније и најфреквентније у ратној прози издвајамо: Вђ1) конструкције са директивном партикулом *м(а)риш* и Вђ2) конструкције са квалификативним вокативом.

Вђ1) Конструкција са партикулом *м(а)риш*

Ова форма вријеђања врло је блиска псовки. Разликује се од ње толико колико та партикула не изражава опсценост, а обједињује их интенција вријеђања која им је уопштено у основи. Заједничко им је што у граматички друштвеног статуса котирају на доњој граници, обједињују се, дакле, и у изражавању неучтивости. Такође их обједињује и појачана афективност јер им је у подлози љутња, бијес или свађа, као уобичајен контекст псовке, па се ове конструкције могу сматрати имплицитном псовком. У суштини, конструкције са том партикулом имају значење агилности и адлативности, тј. насилног одвајања од одређеног мјеста, што показује и њихова семантичко-синтаксичка структура, у којој је уз партикулу заступљена и нека прилошко-одредбена форма са значењем мјеста са кога говорник настоји да удаљи саговорника, нпр.: *Марш одавде! Марш из моје куће!* или на које га упућује:

М'риш у кућу, чујеш ш'а прићамо! (ТБВ, 83)

У тим конструкцијама значење партикуле *м(а)риш* успоставља везу са значењем глагола кретања, уопштено *излазити/улазити* у облику императива, тј. дјелује као одређени предикатски актуализатор. Тако је та кон-

струкција скоро синонимна са конструкцијом у којој је употријебљен глагол кретања:

М'риш у кућу, чујеш и'а прићамо! : Бјеж', дијете, у пићку материну! (ТБВ, 182), с тим што је семантичка компонента „увредљиво“ изразитије заступљена у садржају партикуле *м(а)риш* него у садржају глагола *бјеж'*.

Као што и последњи примјер показује, експресивност конструкција са партикулом *м(а)риш* обично појачава и експлицитна псовка:

Мриш кући, матер вам јебем педерску! (ТБВ, 169); *-Мариш у пизду материну!* (БПУ, 79).

Вђ2) Вокативне конструкције

У функцији исказа којим се реализује вријеђање, вокатив дезактуализује своје основно значење обраћања, а актуализује експресивно-емфатичко, јер служи као средство за изражавање емоционалне ангажованости говорника, за испољавање његовог антипатетичког става према саговорнику. Тај став подразумијева негативно квалификовање саговорника, у складу са непријатним осјећањима која говорник према њему испољава. За антипатетичко квалификовање саговорника користе се конструкције различите форме, најчешће моноксемске или синтагматске. Ако је квалификација изречена према моноксемском моделу N5, онда је носилац евалуативно-квалификативне семантике само лексичко значење. У том значењу употребљавају се лексеме са негативним конотацијама, типа *ђубре*, *идиот*, *кретен*, *крава*, *кучка*, *четник*, *усташа*, и сл.:

...и споља му, губећи се у трку, добаци: - Ништаријо! (ПСИ, 123); *...рекавши гадљиво: - Ђубре!* (ПСИ, 127); *-Усташааа!!* (БПУ, 59); *- Четници, гдје вам је сад Аркан?!* (БПУ, 12).

За појачавање значења негативне семантике датих и сличних лексема, служи синтагматски модел N5 + A5, са детерминативом *један*. Тиме се опсег значења надређене именице не мијења, него интензивира:

Пробуди се, погледај тог невољника поред себе, погледај рђо једна! – *обраћам му се нечујно у себи.* (ПСИ, 79); *- Зар не видиш, несрећо једна, како ти се приближава судњи дан?!* (СРП, 24); *...снажно га ошамари, дрекнувши промукло: - Паре на сриједу, битанго једна! Паре! Одмах!* (СРП, 195).

Према моделу N5 + A5 вријеђање саговорника реализују се у свакој компоненти, и у одређеници и у одредбеници:

Остав'ми дијете, курво калесијска! И ти моје, краво ћетнићка! (ТБВ, 76); *...сав поломљен, раздрљен, ужарених очију да је викнуо: - Моја си сад или никад, курво проклета!* (ПСИ, 126).

Тако се уз лексему *курва*, у датим примјерима, употребљавају квалификативи *калесијска*, којим се конотира значење „провинцијска, простачка“ и *проклета*, са значењем „која доноси зло и несрећу“. У синтагми *краво ћетнићка*, придјевом *четнички* преноси се значење „мрски, најгори“,

а опозицијом африката *ћ* : *ч* говорник се и додатно ситуира у миље необразованог муслиманског живља.

Вђ3) *Вријеђање помоћу конструкција у индиректном значењу*

Форме вријеђања остварују се и другим експресивним средствима, слабије или изразитије контекстуално условљеним. Врло погодна конструкција за ту намјену јесте она са замјеничко-прилошким квантификатором и именицом негативно-евалуативне семантике, типа *подлац*, *кретен*, *идиот* и сл:

Какав подлац! (СРП, 116).

Осим тога, вријеђање у ратној прози остварује се и формом реторичког питања:

- *Мало му што скрива књиге муслиманског мрзитеља, него петља и лаже. Како те, болан, није срамота да лажеш тако стар!* СРП, 195)

или декларативним исказом, идиоматског карактера:

-*Лопов ти је онај ко те направио!* (ТБВ, 74).

6. *Закључак*

Проведена анализа показује да су екскламативне конструкције у ратној прози Републике Српске, као типичне језичке форме за ематички маркиран исказ, врло фреквентне и врло разноврсне. Њихова фреквентност очекивана је као ситуационим оквиром задата, узбудљивом стварношћу коју ратна проза рефлектује, јер рат, као општи тематски оквир, са свим страхотама које неизбежно носи, условљава употребу експресивних форми у експлицирању експресивних садржаја. У исказивању разнородних и разноврсних емоционално-емфатички обојених садржаја употребљавају се бројне екскламативне конструкције, као типичне или секундарне форме за дато значење, што је утицало на то да смо издвојили велики број типова и подтипова екскламативних конструкција. Њихова функција је прагматичко-стилистичка јер евоцирају говорну непосредност и сликовито и динамички оживљавају прозни израз. Негативан емоционални набој, предимензиониран у стварности до неподношљивости, условио је у изразу ратне прозе и доминантност псовке, и уопште форми вријеђања, са општом функцијом емоционалног пражњења индивидуе. Осим тога, екскламативним обрасцима као што су клетва, молитва и преклињање, који се у савременој језичкој пракси, посебно у савременом књижевном изразу, ријетко употребљавају, ратна проза успоставља асоцијативно везу са народном традицијом и изворним народним духом. Тиме наглашава његову аутентичност, дајући јој религијско-митски оквир, коме се појединац враћа у ситуацији када је, и субјективно и објективно, екстремно угрожен.

Извори

- ПСИ – Радован Вучковић, *Приче сарајевских избјеглица*, Свет књиге, Београд, 1998.
- СРП – Радован Вучковић, *Сарајевске ратне приче*, Мала библиотека Српске књижевне задруге, Београд, 1997.
- ОПД – Недељко Зеленовић, *Очеви посљедњи дани*, Књижевни фонд Свети Сава, Српско Сарајево, 2001.
- ГП – Недељко Кајиш, *Глува порука*, ЈИИП Српски глас, Зворник, 2002.
- М – Недељко Кајиш, *Мук*, ОДП Словограф, Зворник, 1996.
- СНБ – Момо Капор, *Смрт не боли*, Дерета, Београд, 2004.
- ТБВ – Vladimir Кестановић, *Тор је био врео*, VIA PRINT, Београд, 2008.
- БПУ – Жељко Пржуљ, *Браћа по улици*, Дечје новине, Срна, 1995.
- ДСГ – Жељко Пржуљ, *Дјеца са границе*, Срна, Српско Сарајево, 1997.
- ПСЧ – Манојло Чалија, *Проклета сарајевска чаршија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2005.

Литература

- Катнић-Бакаршић 2001: М. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo: Izdavačka kuća Ljiljan, 319.
- Квинтилијан 1985: М. F. Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, odabrane strane, Sarajevo: Veselin Masleša, 297.
- Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Београд: Кантакузин, 245.
- Лешић 2005: Z: Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo: Sarajevo Publishing, 191-192.
- Симић 2001: Р. Симић, *Општа стилистика*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен, 234-235.

АНАЛИТИЧКЕ ФОРМЕ СУПЕРЛАТИВА У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ¹

У оквиру обраде придјева и прилога све граматике српског језика, када је ријеч о компарацији као граматичкој категорији, дају примјере *синтетичке* компарације, мада се тај термин ријетко употребљава. Тако се и за изражавање суперлативног значења, као облика поређења за изражавање максималног степена испољености неке особине или, друкчије речено, за исказивање наке особине у највишем могућем степену, дају само примјери синтетичког суперлатива и уз то форме реализације поредбеног појма који се може експлицирати уз суперлатив, а то су генитив с предлогом *од* или *између*, односно инструментал с предлогом *међу* (нпр: *Он је најстарији од нас / између нас / међу нама*). Иначе, компарација може бити или релативна или апсолутна (Мразовић, Вукадиновић 1990: 272-273). Релативна је када је остварена као поредбена конструкција, тј. као конструкција у којој су експлицирани појмови који дијеле дату особину, а „апсолутно поређење остварује се када се у реченици не наводи појам с којим би се у количини особине изражене придјевом поредио експлицирани појам“ (Ковачевић 2009: 27-28).

Међутим, у српском су језику, иако се у граматицама тек понегдје помињу (о статусу компарације у нашем језику в. Куљанин 2008: 143-151), веома честе и аналитичке форме компарације. А управо таква форма једино је могућа и мора се употријебити када се жели изразити јачи или слабији степен одређене особине исказане индеклинабилним придјевима страног поријекла, али и у неким другим случајевима када компаративно и суперлативно значење није могуће изразити формама синтетичког компаратива и суперлатива. Будући да су аналитичке форме компарације фреквентне у свим функционалним стиливима, могуће је издвојити и њихове основне моделе (Ковачевић 2003: 9-46), па самим тим и моделе изражавања суперлативног значења, и морфолошким и синтаксичким формама, што и јесте тема овога рада. Дакле, у овом раду управо ће бити ријечи о аналитичким / перифрастичким облицима изражавања неке особине у највишем могућем степену, тј. у суперлативном значењу, а на корпусу ратне прозе Републике Српске².

* srpski@filozof.org

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Језик ратне прозе Републике Српске*, који суфинансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

² Списак извора дат је на крају рада.

При анализи дистрибуције аналитичког компаратива и суперлатива може се примијетити да однос према синтетичким формама компарације може бити или конкурентски или комплементаран. У конкурентском су односу „ако у датом контексту постоји могућност њихове међусобне супституције“, а у комплементарном су односу ако је нужна употреба аналитичке компарације, а искључује се употреба синтетичких облика (Ковачевић 2003: 15).

У досадашњим радовима о перифрастичкој компарацији уочено је да се перифрастички компаратив „најчешће реализује у контекстима у којима није могућа употреба синтетичког компаратива“, док се перифрастички суперлатив „реализује много чешће у сфери употребе синтетичког суперлатива, тј. као његов (релативни) синоним“ (Ковачевић 2003: 24).

Основну форму перифрастичког суперлатива, тј. његову најграмактикализовану форму, карактерише присуство прилога *највише* испред придјева или прилога у основном степену, ако се суперлативом обиљежава узлазна градијација, или присуство прилога *најмање* испред облика позитива придјева или прилога, ако је ријеч о силазној градијацији. Тако би основни модел перифрастичког суперлатива гласио:

највише / најмање + позитив придјева /прилога.

Тај реченични модел потврђен је и у наведеном корпусу. Ево неких примјера:

1. Он је становао у центру града, гдје су догађаји по природи ствари *највише згуснути (најзгуснутији)*, па је и по тој основи могао видјети и чути више од других (В. Којовић, 18).

2. А она скупљена уза зид и једно уз друго, бледи и прашњави, *највише слични (најсличнији)* изгубљеним млинарима... (В. Којовић, 50).

3. *Најмање су добронамјерни (најнедобронамјернији)* према шуми, ипак, људи: чујем негде из дубине како одјекују ударци секире (Р. Вучковић, Ун, 12).

4. Маса му највише кличе мада је то што говори *најмање сувисло (најнесувислије)* (Р. Вучковић, Ун, 40).

У прва два примјера перифрастичког суперлатива заступљена је узлазна, а у следећа два силазна градијација. У сва четири примјера перифрастички је суперлатив са синтетичким у конкурентном односу, али перифрастичка је форма овдје употријебљена из стилистичких и синтаксичких разлога.

У првом примјеру аналитички је суперлатив, као што смо већ рекли, у конкурентном односу са синтетичким (датим у загради), али је аналитичка форма суперлатива много експресивнија у функцији истицања реченичног акцента, који је управо на том суперлативном значењу. Осим тога, аутор тако избјегава употребу вишесложног синтетичког суперлатива (*најзгуснутији*) и са релативним морфолошким компаративом у следећој клаузи (*више од других*) постиже хармоничност у смислу градијације исте лексеме – *више, највише*. Још један разлог употребе аналитичког суперла-

тива можда би могао бити и то што синтетичка форма (најзгуснутији) више одговара придјеву који се односи на неку материју, а аналитички суперлатив примјеренији је фигуративном исказивању, у овом случају згуснутости догађаја, што подразумијева да су догађаји најчешћи и најинтересантнији у центру града.

У другој реченици, са перифрастичким суперлативом узлазне градације, из синтаксичких разлога у уобичајено структурисаној координираој синтагми, у којој су прва два члана позитиви придјева (*бледи, прашњави*), трећи члан би са синтетичком формом суперлатива (*најсличнији*) био потпуно структурно инкомпатибилан, па се структурна хармонија координиране синтагме постиже употребом перифрастичког суперлатива, јер на синтаксичком плану суперлативна лексема *највише*, као верификатор аналитичког суперлатива, има субординирану улогу у односу на позитив, који непосредно координира са претходна два и морфолошка и семантичка позитива.

Када је позитив придјева вишесложен, као што је то у трећем примјеру (са перифрастичким суперлативом силазне градације *најмање су добронамјерне*), да би се из синтаксичко-стилских и интонационих разлога избјегла још већа вишесложност, перифрастичка форма показује се бољом, посебно још ако се, као у наведеном примјеру, аналитичка форма суперлатива разбија енклитиком.

Структурна компатибилност такође је разлог што аутор и у четвртом примјеру употребљава перифрастички суперлатив. Наиме, овдје аналитички суперлатив, тачније морфолошка суперлативна лексема из те конструкције – *најмање*, изражавајући антиклимактичку градацију и најнижи степен особине, координира са морфолошким суперлативом – *највише*, из управне клаузе, који исказује климактичку градацију, те се тако фокусира супротност, чак и парадокс: *највише* се кличе ономе који је говорио *најмање* сувисло, тј. несувисло је и оно што су говорили и остали, али најнесувислије (исказано синтетичким суперлативом) јесте то што он говори.

Овдје треба напоменути да је у трећем и четвртом примјеру ријеч о перифрастичком силазном суперлативу потврдне лексеме. Ако се посматрају наведени примјери и њихови у загради дати синтетички суперлативи, уочава се лексичка дисхармонија, тј. у датим реченицама исказана је силазна компарација лексема *добронамјерно* и *сувисло*, а у синтетичким облицима у загради узлазна компарација лексема *недобронамјерно* и *несувисло*.

Иако у свим наведеним примјерима имамо конкурентски однос аналитичке и синтетичке компарације, тј. не искључује се могућност употребе синтетичког суперлатива, а и норма препоручује ненарушавање система компарације аналитичким формама (Тежак 1991: 157), овдје се ипак реализује перифрастички суперлатив. Дакле, аналитичка суперлативна форма, основна граматикизована, у претходно анализираним реченицама у конкуренцији са синтетичким суперлативом има предност из стилистич-

ких, синтаксичких и интонационих разлога, а употребом перифрастичке форме постиже се хармоничност цијеле реченичне структуре.

Међутим, аналитички суперлатив се веома често употребљава и у друкчијим формама као релативни синоним синтетичког суперлатива, тако да су од ове основне граматикализоване форме аналитичког суперлатива много чешће неке друге, стилистички много експресивније. Осим тога, максималан степен особине изражавају и синтетичке и аналитичке форме елатива, са значењем „надсуперлатива“, јер је елатив семантички богатији од суперлатива, тј. подразумева виши степен у градацији неке особине или својства. Осим у основној синтетичкој форми (*префикс пре+позитив*), елативно значење може бити изражено и перифрастички – употребом елативног прилога *превише* / *премало* уз позитив придјева или прилога, те се реализује по моделу *превише* / *премало* + *позитив* *придјева* / *прилога*, као нпр.:

1) Остали су *пресрећни* /*превише срећни*/ и скачу од радости (Р. Вучковић, Ун., 45); 2) Са осећањем да су нападнути од *прејакe* /*превише јакe*/ војне силе... (Р. Вучковић, Ун., 85); 3) Вјерујем да ће тада престати да ме у сну посјећује и да ће напустити моје сјећање, ионако *преоптерећено* (*превише оптерећено*) бројним сувишностима (Р. Вучковић, Пс, 139); 4) Запосела га је маса, али не у *превише густим* /*прегустим*/ таласима (Р. Вучковић, 45).

У прве три реченице синтетичким, а у четвртој аналитичким елативом изражава се „степен преко нормале или допуштене мере“ (Мразовић, Вукадиновић 1990: 274), тј. најмање једна семантичка компонента више у градацији особине (Ковачевић 2003: 26). Тако се и елатив укључује у исказивање присуства високог, појачаног степена садржаја придјева (прилога) којим се изражава нека особина или својство. Префикс *пре-* и семантички еквивалентна лексема *превише* могу бити различито контекстуално маркирани, али се елативна компонента јасније потцртава употребом лексеме не-го префикса, јер је лексема обиљежена семантемом, а префикс семантичком компонентом као дијелом семантеме.

Издвојићемо још једну групу примјера са аналитичким суперлативом који аутору (Вељку Којовићу, *Крвава кошуља сарајевска*) служе за сумирање и закључивање онога што се догодило или неких његових размислања, гдје реченица с аналитичким суперлативом има затварачку функцију, а у другим, пак, ситуацијама и отварачку, када таква реченица, као једна општа констатација, уводи читаоца у нешто ново, непознато, и наговјештава суштину онога што ће тек бити разрађено и шире испричано, тј. најављује оно што тек слиједи. Модел овога перифрастичког суперлатива гласио би:

одрична замјеница (+ тако) + придјев / прилог + негVF.

Ево неколико реченица које потврђују тај модел:

1) *Ништа се тако брзо не осуши* као сузе, посебно у рату / *најбрже се осуше сузе*/... (В. Којовић, 42); 2) *Ништа не разгаљује* душу као добро урађен посао /*душу најбоље разгаљује добро урађен посао*/ (В. Којовић, 224); 3) *Ништа тако брзо не дође* као лоша вест / *најбрже дође лоша вест*/ (В. Којовић, 58); 4) *Ништа тако гласно не опомиње* као глад и нико тако *опасно не прети* као страх од глади /*најгласније опомиње глад и најопасније прети страх од глади*/ (В. Којовић, 72); 5) *Ништа не може тако и толико уништити* људско биће и његов сој као храброст /*људско биће највише може уништити храброст*/ (В. Којовић, 328).

Наведени примјери показују да суперлативно значење може бити исказано и синтаксичким конструкцијама, дакле без присуства морфолошког компаратива или суперлатива. Вриједност синтетичког суперлатива овдје се остварује везом придјева или прилога, одричног предиката и одричне замјенице, којом се "одриче" постојање неког својства, исказаног у наведеним примјерима позитивом придјева или прилога, код свих појмова осим оног који је експлициран у исказу. Тај појам у трансформисаној реченици са синтетичким суперлативом (датим у загради) постаје субјекат којем се приписује садржај наведеног придјева / прилога у највишем могућем степену, а негативни предикат преобликује се у афирмативни. При томе се придјев / прилог у синтаксичкој конструкцији са суперлативним значењем додатно може интензификовати лексемом *тако*, која се у неким примјерима сматра нужном компонентом, као што је у четвртој реченици уз придјеве *гласно* и *опасно*, док се у осталим примјерима може сматрати факултативном. Нужност и факултативност те лексеме или је у вези са уобичајеношћу или је у вези са неком семантичком компонентом.

Овдје је улога синтетичког суперлатива текстуална, њиме се сумира и интензивира претходни садржај (или најављује оно што ће се тек десити), он је кохезиони, и то конклузивни елемент у оваквим реченичним конструкцијама.

На структурно-композиционом плану аналитичке и синтетичке форме овдје немају исту улогу. Аналитичка форма је једним дијелом (послије *као*) тематски кореферентна с претходним текстом (или с оним који слиједи). Читава конструкција аналитичког суперлатива служи као закључак и као дио текста. Када је функција аналитичког суперлатива затварачка (у првој, другој и петој реченици), комуникативно тежиште је на одричној замјеници и интензивираним придјеву или прилогу, а када има отварачку функцију (у трећој и четвртој реченици), тежиште је на лексичком значењу глагола које се тематизује у даљем тексту.

Из ове синтаксичке конструкције могу се извести и њој синонимне конструкције. Тако би аналитичким формама суперлативног значења из претходних реченица функционално-семантички еквивалент биле конструкције: *Брже од свега (најбрже)* осуше се сузе; *Боље од свега (најбоље)* душу разгаљује добро урађен посао; *Брже од свега (најбрже)* дође лоша

вијест; *Гласније од свега (најгласније)* опомиње глад; *Опасније од свега (најопасније)* пријети страх од глади; *Више од свега (највише)* храброст може да уништи људско биће. Тако ова конструкција може, у ствари, представљати још један модел перифрастичког суперлатива, који гласи:

компаратив придјева /прилога + од + генитив опште замјенице.

„У наведеном моделу вриједност суперлатива има, дакле, цијела синтагма састављена од компаративне форме придјева или прилога и конструкције за поређење *од+генитив*, с тим да у позицији генитивног поредбеног појма увијек долази општа замјеница *сав ...*“ (Ковачевић 2003: 30).

Пошто је у српском језику поредбеној конструкцији *од + генитив* уз компаратив алтернативна конструкција *него + номинатив*, онда би претходним конструкцијама функционално-семантички еквивалент биле и следеће аналитичке форме са суперлативним значењем: *Брже него ишта друго (најбрже)* осуше се сузе; *Брже него ишта друго (најбрже)* дође лоша вијест; *Боље него ишта друго (најбоље)* разгаљује добро урађен посао; *Гласније него ишта друго (најгласније)* опомиње глад; *Опасније него ишта друго (најопасније)* пријети страх од глади; *Више него ишта друго (највише)* људско биће може да уништи храброст. Модел за овај аналитички суперлатив гласи:

компаратив придјева /прилога + него + општа замјеница.

Наведене аналитичке форме, тј. њихови модели, међусобно су у синонимном односу и све се могу замијенити синтетичким суперлативом као функционално-семантичким еквивалентом, наведеним у загради.

У раду су, дакле, анализирани примјери аналитичког суперлатива, који у српском језику нису ријетки, а у појединим контекстима су из различитих разлога и нужни. А то су синтаксички, интонациони и стилистички разлози. Овдје су издвојене следеће конструкције: основни граматикализовани модел аналитичког суперлатива са прилогом *највише* или *најмање* уз позитив *придјева / прилога (највише слични, најмање сувисло)*, елативна форма, и синтетичка (*придјев / прилог са префиксом пре-, пресећни*) и аналитичка (елативни прилог *превише / премало уз позитив придјева / прилога, превише густ*), затим нешто сложенија и експресивнија форма са суперлативним значењем која се остварује везом *одричне замјенице*, позитива *придјева / прилога* и *одричног предиката (ништа се /тако/ брзо не осуши као сузе)* и још два модела, синонимна претходном, први с *компаративом придјева / прилога* и *генитивом опште замјенице* с *приједлогом од (брже од свега осуше се сузе)*, а други такође с *компаративом придјева / прилога* и *општом замјеницом* испред које је лексема *него (брже него ишта друго осуше се сузе)*. Осим наведених разлога употребе анализираних модела, треба истаћи и то да је пратилац ових аналитичких суперлативних форми и експресивност, поготово оних које синтаксичком конструкцијом изражавају високи степен неког својства. Тако исказ постаје ефикаснији, упечатљивији, а стилски ефекат успјешнији.

Извори

- Р. Вучковић – Радован Вучковић, *Приче сарајевских избјеглица*, Београд: Свет књиге, 1998.
- Р. Вучковић – Радован Вучковић, *У невремену*, Београд: Народна књига / Алфа, 2004.
- В. Којовић – Вељко Којовић, *Крвава кошуља сарајевска*, Бања Лука: Бесједа, 2007.

Литература

- Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, Перифрастичка компарација у српском књижевном језику, у: *Граматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга 9-45.
- Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, Степеновање у оквиру суперлатива, у: *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, Чигоја штампа, 27-40.
- Куљанин 2008: Сања Куљанин, Проблеми компарације у граматикама српског језика, у: *Сто двадесет пет година високог образовања у Босни и Херцеговини*, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, Посебна издања, научни скупови, књ. 2, 143-149.
- Мразовић, Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.
- Тежак 1991: Stjepko Težak, Analitička i sintetička komparacija pridjeva, у: *Hrvatski naš svagda(š)nji*, Zagreb: Školske novine, 156-157.

СЕМАНТИЧКИ УСЛОВЉЕНЕ КУМУЛАЦИЈЕ У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Предмет овог рада¹ јесу структурно-стилистичке особине синтаксичких конструкција које се темеље на понављању. Ријеч је о једном типу фигуративног гомилања хомофункционалних јединица код којих се, уз редупликацију јединица у истој синтаксичкој позицији, реализује и семантичка редупликација. Без претензија на исцрпност, овом приликом покушаћемо указати на структурне карактеристике и функционалну вриједност конструкција са двојном редупликацијом, на примјерима из корпуса ратне прозе Републике Српске. Као грађа послужиле су нам збирке ратних приповједака *Сарајевске ратне приче* Радована Вучковића и *Смрт не боли* Мома Капора, пошто се поменута понављања у овим прозним текстовима јављају као врло експресивна.

Темељна одлика сваког понављања језичког материјала повезана је и са појачавањем – у најширем смислу ријечи – и његовог значења. Иако је редупликација синтаксичке позиције нужан услов остварења фигуративних кумулативних конструкција, она није и довољан услов њихове стилематичности (Ковачевић 2000: 151). Тако се уз синтаксичку редупликацију, као нужан критеријум, јавља и *семантичко редуплицирање* (Ковачевић 2000: 151). Другим ријечима казано, код фигуративног понављања синтаксичке позиције, хомофункционални чланови низа бивају семантички условљени. Такав семантички однос успоставља се захваљујући томе што се у координирани низ доводе јединице што одражавају исти денотат (Ковачевић 2000: 231), тј. хомоденотативне јединице. С обзиром на то који тип *семантичке еквиваленције* творе елементи низа, у хомофункционалној позицији могу се остварити *релативно потпуни* или *непотпуни синоними*. Кумулацијом потпуних синонима, „тј. синонима код којих се у координираном низу увијек редуплицирају њихови цијели семантеми (цијело значење лексеме или ког другог језичког знака)” (Ковачевић 2003: 254), настају *таутолошке конструкције*. Нпр.:

а) *Причао би, везао, мљео, лагао*, док не добије своје (Вучковић, 54); На клиници се прочула *као дајница, као хоћаљка* (Вучковић, 56); И Дара се тако, особито послјије рођења другог сина, *заобли, упуни*, сакри немир у наслагама сала и настави да траје у том новом оклопу (Вучковић, 111).

* veracevriz@yahoo.com

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Језик ратне прозе Републике Српске*, који суфинансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

У координираном низу у првом примјеру долази до редупликације глаголских лексема обједињених архисемом 'саопштавати нешто ријечима, говорити'. Дакле, у сваком од чланова датог кумулативног низа актуелизује се архисема *говорења* (Ристић 2004: 122 и 185), тј. синтаксичком јединицом упућује се на исти денотат, при чему је први од чланова синонимног низа – глагол *причати*, носилац основног значења. Значење денотата у датом низу истовремено проширују диференцијалне стилистичке компоненте, које својим лексичким значењем уносе глаголи *вести* и *мљети*. Будући да се ради о понављању *експресивних* глагола (Ристић 2004: 184) доведених у кумулативни низ, а који представљају носиоце примарне стилске маркираности, стилематичност низа у датом примјеру темељи се на семантичком усложњавању денотата, и с њим повезане експресивне обојености. То подразумева да се основном лексемом *причати*, која уноси архисему, само именује денотат, док се додатним семама *интензитета*, односно *начина*, садржаним у семичкој структури глагола *мљети* ('говорити *не престајући* једно исто'), односно *вести* (*вјешто* говорити), емоционално наглашава, као врло битан, однос субјекта према објекту именовања. Дакле, присуство различитих значењских компоненти које се односе на начин остварења радње, омогућује субјективно виђење конкретне ситуације, па цијела конструкција *одсликава* денотат, указујући на негативно конотирану представу.

У другом примјеру: На клиници се прочула као *дајница*, као *хоћаљка*, у таутолошком низу употријебљене су експресивно маркиране лексеме које функционишу и као *еуфемизми*² (Катнић-Бакаршић 2001: 237-238), јер у датом контексту служе и за ублажавање табуизираних садржаја. Обједињавањем синонимних *еуфемизама* у таутолошки низ, истовремено се разоткрива денотат 'лака жена' и потенцира табуизирани садржај, а што има за посљедицу стилематичност наведене конструкције. Код редупликације коју садржи посљедњи примјер у наведеној скупини: И Дара се тако, особито послјије рођења другог сина, *заобли*, *упуни*..., поновљене синонимне јединице носе заједничку архисему 'дебљати / постајати дебео'. Додатним семама, од којих прва садржи и сликовитост, јер *заоблити* има значење 'бити *округао*, *заобљен* од дебљине', док *упунити* има сему 'наталожити', утаначује се значење денотата, и то тако што је непосредним истицањем његових најкарактеристичнијих појединости дат акценат на визуелизацији изгледа (одн. спољне форме), која је измијењена у односу на нормалну. Тако се постигнути стилски ефекат јавља као посљедица семантичког удвајања референта, при чему долази уједно и до конкретизације његове архисемске семантичке компоненте.

² Еуфемизам подразумева употребу ријечи или израза који замјењују вулгаризме, псовке и сл., односно, он значи ублажавање тврдње (в. Катнић-Бакаршић 2001: 237-238). Овдје су оне употријебљене као замјена непристојних ријечи везаних за сексуално понашање женске особе.

Таутолошким су конструкцијама сличне, тј. блиске конструкције које је античка реторика подводила под стилску фигуру названу *кумуляација*³. И кумулација почива на *семантичкој редупликацији*, и она, за разлику од таутологије, подразумева уланчавање *непотпуних синонима*⁴. Нпр.:

б) Ето кад је почео овај проклети рат, ја сам се првог дана, грозећи се, сјетио да сам годину-двје прије тога сањао само *некаква тумбања, проломе свијета, катастрофе*, које су пријетиле да са лица земље збришу мене, моје блиске и све оно што је до сада створено. (Вучковић, 7); Савладао ју је још једанпут и она се, кад се задовољио и припремио да се одјене, осјетила као никад *поломљена, скрхана и опустошена*. (Вучковић, 62); Не одупире се ни кад је затегнут а олабављеног језика, готово пијан, прихвати у жилаве квргаве ручетине и *почне тискати, гњечити, черечити* је, ћутљив, тих и мрачан у тим тренуцима као свиреп крвник. (Вучковић, 63); *Привезао ју је уза се, омађијао, посвојио* и може да ради од ње шта му је воља. (Вучковић, 64); А пред јутро су постајали *јасни и толико живи и стварни* да сам вјеровао, будећи се, како нисам ни сањао него је заиста тако било. (Вучковић, 7); Она личи на *бујицу, одрон камења, природну непогоду* (Капор, 25).

У првом од наведених примјера: Ето кад је почео овај проклети рат, ја сам се првог дана, грозећи се, сјетио да сам ... сањао само *некаква тумбања, проломе свијета, катастрофе*, које су пријетиле да са лица земље збришу мене..., у кумулативни низ доведене су блискозначне лексеме које припадају лексичко-семантичком пољу *катаклизме*. У архисемски обједињени низ свака кумулирана јединица уноси и самосвојне значењске компоненте, као што су 'брзина' (*тумбање*), 'наглост' (*пролом*), 'интензитет' / 'димензија' (*катастрофа*). Дакле, кумулиране јединице подударне су у присуству опште семе што их сврстава у исто лексичко-семантичко поље, а због присуства диференцијалних семантичких компоненти кумулација у наведеном примјеру не почива само на понављању, него и на допуњавању⁵. Прикључењем нових семантичких компоненти спецификује се значење денотата, чиме се наглашава његова битност у датој ситуацији.

Кумулација у примјеру: Савладао ју је још једанпут и она се, кад се задовољио и припремио да се одјене, осјетила као никад *поломљена, скрхана и опустошена*, у нагомиланим јединицама понавља се као основна сема 'који је уништен' / 'у стању уништености'. Основ значења усложњава се до-

³ Код кумулације као фигуре редупликација захвата и план израза и план садржаја. Она спада у круг синтаксичко-семантичких фигура, тј. фигура код којих се онеобичајење првенствено тиче плана садржаја, али се оне увијек остварују у форми конструкције (о томе в. Ковачевић 2000: 145-157).

⁴ То подразумева да су код кумулације нагомилане јединице подударне само у дијелу свог значења, тј. редуплицирају се само поједине семантичке компоненте (в. Ковачевић 2003: 253 -255).

⁵ Ова особина представља, у ствари, нужан услов за разграничење стилематичног од обичног комуникативно условљеног гомилања, јер редупликација синтаксичке позиције није и довољан услов стилематичности кумулације (о томе в. Ковачевић, 2000: 151-154).

датним семама начина (*скрхан* садржи компоненту 'нагло', а *поломљен* 'уништење', тј. 'искиданост на више мјеста') и количине (код *опустошен* уништење *сваке* вриједности). Увођењем нових појединости на различит начин приказан је денотат, а, будући да последњи члан низа по јачини (Ковачевић 2000: 155) надилази претходне (лексемом *опустошен* наглашено је 'потпуно стање уништености'), њему је субјективно придат већи значај. У кумулацији коју садржи примјер: Не одупире се ни кад је ... *почне стискати, гњечити, черечити* ..., денотат 'причињавати муку' осложњен је додатним семама начина, и то 'чврсто стегнути', што у свом лексичком значењу садржи глагол *стискати*, затим 'притискати', код глагола *гњечити* и 'комадати', компонента која је присутна у лексичком значењу глагола *черечити*. Посредством тих елемената одсликава се конкретна ситуација, тј. оживљава, па је у овом примјеру појачана сугестивност изражавања готово самоочигледна.

Кумулативна конструкција у примјеру: *Привезао ју је уза се, омађијао, посвојио* и може да ради од ње шта му је воља, такође има експресивну функцију. Наиме, овдје је архисема 'овладати ким' модификована најприје додатном семом 'чврсто', коју, као саставну, има лексема *привезати*, те семом 'натприродно', коју, као свој дио значења, садржи лексема *омађијати*, и, на крају је употпуњена компонентом *интензитета* ('учинити својим'). Реализацијом датих разликовних компоненти потцртана је архисематска подударност синонимних глаголских лексема доведених у координирани низ, а што истовремено доприноси емоционалном наглашавању самог денотата.

Како се из досад реченог може закључити, анализа примјера синтаксичких понављања у којима је реализована потпуна семантичка редупликација, као код таутолошких конструкција, или дјелимична, која представља одлику кумулативних, показала је да се, захваљујући јединству њихових структурно-семантичких особина, у различитим контекстима могу постићи разноврсни стилски ефекти.

Извори

Радован Вучковић, *Сарајевске ратне приче*, Српска књижевна задруга, Београд, 1997.

Момо Капор, *Смрт не боли*, Дерета, Београд, 2004.

Литература

- Катнић-Бакаршић 2001 – Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo.
- Ковачевић 2000 – Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Кантакузин, Крагујевац.
- Ковачевић 2003 – Милош Ковачевић, *Граматичке и стилистичке теме*, Књижевна задруга, Бања Лука.
- Ристић 2004 – Стана Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 1 и 2, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1976.
- РСАНУ – *Речник српског књижевног и народног језика*, САНУ, Институт за српскохрватски језик, Београд.
- Симеон 1969 – Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb.

НАРОДНИ ЈЕЗИК У СТАРИЈОЈ СРПСКОЈ ПИСМЕНОСТИ БИХ (12-15. ВИЈЕК)

Средњовјековна српска књижевност БиХ привлачила је пажњу како историчара „цркве босанске“, тако и историчара књижевности и језика. Истраживања су започела прије више од једног вијека, али „сиромашна су и скромна коначним и научно верификованим резултатима“ (Драгојловић 1997: 7).

Питање које је било предмет разматрања више пута јесте: *Шта се подразумева под српском књижевношћу у средњовјековној БиХ?* „Под српском књижевношћу у средњовековној Босни и Херцеговини подразумева се књижевност једног за српску средњовековну културу типичног круга обележеног, са једне стране, границама средњовековне босанске државе у временском распону од XII до XV века, а са друге, византијском православном цивилизацијом. Она није одређена само језиком или народним обележјем, већ јединством поетике, стила и културно-историјског идентитета израженог у средњовековној рукописној традицији Босне до краја XV века“ (Драгојловић 1997: 13).

Овај рад пратиће елементе народног језика у старијој писмености БиХ у периоду од 12. до 15. вијека, односно у периоду развијеног феудализма. Грађа за рад екскерпирана је из споменика ћирилске писмености, који се могу класификовати у три групе докумената: црквене књиге, акти административног и пословног карактера (дипломатичка грађа) и натписи. С обзиром на чињеницу да за језик у коме доминирају народне језичке црте (али измијешане са књижевним), у србистици не постоји посебан термин, у складу са традицијом и овдје ћемо га именовати као народни (Милановић 2004: 57).

Кад је на српском језичком простору дошло до прихватања богослужења на словенском језику са словенском писменошћу, тада су се додирнула два система: систем српског народног (разговорног) језика и систем старословенског језика, који се временом прилагођавао живом језику кроз своје редакције (Младеновић 2008: 72-73). Главне промјене у редакцијама спроводиле су се у фонолошком систему. Знатно мање промјена има у морфологији, а у синтакси скоро да их и нема. Зашто? Промјене у фонолошком систему не нарушавају значење старословенских текстова (**ПЖТЬ** или *пут*, значење је исто). Међутим, превелико мијењање морфолошких и синтаксичких облика довело би до тога да се текст друкчије тумачи, што

* bvuletic@paleol.net

би, опет, изазвало одступања од језика канона – црква то није допуштала. Српскословенска норма била је строга. Водило се рачуна да не дође до огрјешења. Ипак, до уласка народног језика у књижевни је долазило. Те особине, које су ушле у редакцијску писменост, данас су веома значајне јер упућују на то какав је био српски језик тога времена.

Средњовјековне српске црквене књиге са босанскохерцеговачког терена нису оригинална дјела, већ преписи са старијих предложака писаних глагољицом или ћирилицом. То су, углавном, „staroslavnskikh prijevo-di novozavjetnih knjiga Svetog pisma (Evangelja, Djela apostolska, Poslanice, Apokalipse i neki apokrifni tekstovi)“ (Benac, Čović, Pašalić, Basler, Miletić, Andelić 1966: 511).

Библијске књиге преписиване у оквирима босанске провенијенције структурисане су у изборна јеванђеља, четворојеванђеља, праксапостоле, апокалипсе и псалтире. Иако је ријеч о књигама богослужбеног карактера које су преписивали или професионални дијаци или представници црквене хијерархије, ипак се у наносима јављају елементи који су продрли из разговорног језика. Наноси из народног језика јављају се још у најстаријим сачуваним јеванђељима, као што је *Мирослављево јеванђеље*.¹ У овом споменику је вокално Л дало рефлекс ЛУ три пута (**СЛОУНЦЕ**). Друга црта народног језика јесте вокал У на мјесту иницијалне групе **ВЪ** (**ОУПРАЦАТИ**). Забиљежени су и облици са извршеним једначењем сугласника по звучности: **ТЕШКО** < **ТЕЖЬКО**, **ИС-ЦРЊВЕ** (упор. Маријино јеванђеље **ИС-ТЕБЕ** . . .). Приједлог **ОТЬ** пише се и са **ОДЪ** (<**ОТЬ**): **ОДЪШЊДЪШЕ**, **ОДЪ НЕПРИЋЗНИ**; упор. Мар. јев. **ОДЪНЕЛИЖЕ**. „Облик предлога ОД- место ОТ- може бити објашњен не гласовном променом Т испред звучног сугласника, него можда утицајем других предлога са Д у крајњем слогу: **ОДЪ** по угледу на **ПОДЪ**, **НАДЪ**, **ПРЋДЪ**“ (Куљбакин 1925: 33-34). Рукпопис је показао и супституцију сугласника Ф и П (Филип, Пилип). Полугласници у тзв. слабом положају, познато је, губили су се у каснијој српској пимености. Наиме, професионални дијаци и преписивачи трудили су се да полугласнике, посебно у дјелима црквеног карактера, чувају у позицијама гдје им је мјесто. Међутим, преписивачи су несвјесно и сами уносили ту црту и у богослужбене преписке. Наиме, тешко је данас одредити шта је тачно било у подлози рукописа која је већ постојала, а шта је дјело каснијих преписивача српског поријекла. У *Мирослављевом јеванђељу* видно је да су полугласници изостављени у огромној већини у групама: **ВЪС-** **ВСаКЪ**; **ГЪД-** **КОГДА**, **ТОГДА**; **ЖЪД-** **КОЛИЖДО**, **КОМОУЖДО**; **КЪН-** скоро увијек пише се КН (књига); **ПЪТ-** **ПТИЦА** и слично, али има и мијешања, тј. примјера са чувањем и губљењем полугласника у истим ријечима: **РЦИ** и **РЬЦИ** и слично. Дакле, „писаном старословенском **ДЪНЪ**, **СЪНЪ** и сл. одговарало је српско народно изговорно **ДЪН**, **СЪН** и сл. (с једним полугласником); писаном ста-

¹ Ово јеванђеље са краја 12. вијека убраја се у најљепше и најрепрезентативније споменике српске писмености. По типу је изборно јеванђеље (пуни апракос).

рословенском **ВЪСА, ВЪСИКА, СЪТВОРИТИ** . . . одговарало је, међутим, тадашње српско народно изговорно без полугласника“ (Младеновић 2008: 154), те отуда и у овом црквеном споменику имамо примјера и типа **ВСА, СТВОРИТИ: ВЪСА, СЪТВОРИТИ**.

Од морфолошких карактеристика истиче се инструментал јединице именица средњег рода -с-основа, који гласи и **СЛОВОМЪ** (268а 1-2), али и **СЛОВЕСЕМЪ** (57а2). Занимљиви су примјери инструментала множине типа **РОДИТЕЛИ** (196а23), **ДѢЛАТЕЛИ** (93б5), **МЫДЛАРИ** (157б8). У старословенском језику ове именице имале су јединину и двојину по јо основама, множину по сугласничким основама. Куљбакин наставак –и у инструменталу множине именица *родитељ, делатељ* и слично, објашњава на два начина. Први начин објашњава морфолошким поријеклом (утицај деклинације именица тип **КОНЪ**), док други – фонетском цртом **И = Ћ**. С обзиром на чињеницу да је мијешање *јериа* и **И** у овом споменику ријетко (осим у случајевима иза **К, Г, Х**), те да се исти примјери налазе и у *Савином јеванђељу*, Куљбакин сматра „прву могућност (да је **И** морфолошког порекла) као вероватнију“ (Куљбакин 1925: 49). Инструментал јединице именица **Ї** основа поред очекиваног облика **ПЪТЪМЪ**, имају и облик **ПЮТЕМЪ** (88а21). И овдје је нејасно да ли је ријеч о језику српског преписивача или је овакав облик већ био у старословенској подлози овог споменика. Треће лице јединице и множине презента је без наставка **-ТЬ** (**БЮДЕ, ПРИДЕ, РАЗЛѸЧЕ** . . .). Међутим, тешко је тачно рећи шта од ових облика припада приједлошку, а шта је дошло од руке Србина, преписивача.

Особине народног језика уочене су и у другим рукописима црквеног карактера. Напомињемо да је ријеч о наносима, те да се ове црте јављају само повремено.

Четворојеванђеље у Млетачком зборнику – чести икавизми (**ЛИТО, СТИНА, СНИГЪ**).

Праксапостол из Гиљфердингове збирке – текст није икавизиран, али има појаву супституције сугласника **Ф** и **П** (**Стефан, Степан**).

Срећковићево јеванђеље – забиљежени су примјери икавизације и замјене групе **ЈЕ** са **И**: **ПЕТЪ ХЛѢБЫ СЪТЬ ЧЕТИРИ ЕВАНГЕЛИСТИ И ВИКА ИДИНА**.

Зборник крстјанина Хвала (15. вијек): у колофону се јавља вокализација полугласника у **а²**, што је типична особина српског народног језика: **ВѦ ИМЕ ѿЦѦ И С(И)НА**; има и примјера икавизације: **СЪТЬ ГРѢЧЬШКО ОУ СЛОВЫНСКИ** . .

² А. Белић сматра да се ова појава почела јављати крајем 13. и поч. 14. вијека, а руководио се повелом бана Стефана Котроманића из 1332. године (Белић 1960: 517). Његова крива представа о времену мијенања полугласника у јаком положају у **А** потиче од Ватрослава Јагића, који је исту годину узео као основицу замјене полугласника (Јагић 1864: 166), а његова, опет, заблуда потиче од Миклошића, сматрају П. Ивић и М. Грковић (Ивић & Грковић 1971: 53-59). За нас је битно то да је српска народна особина прелазак полугласника у јаком положају у **А**.

Зборник крстајина Радосава: у аутобиографском запису стоји - **а ПИСАШЕ СЕ 8 ДНИ Г(ОСПОДИ) На КРАЛА ТОМАША И ДИДА РАТКА; . . . И БЛАГОСЛОВИТЕ И ВАСЪ БОГЪ БЛАГ(О)СЛОВИ 8 ВИКИ АМ(И)НЪ.**

За нашу културну баштину велику драгоценост има *Чајничко јеванђеље*.³ И у овом рукопису, које је језички обрадила Вера Јерковић, има потврда из народног језика. Те се појаве срећу у различитим категоријама, као што су:

А) Вокализација полугласника у приједлозима: **ВА ВЪСЪ, СА МАРИЊО;** у префиксима: **ИЗАГНАНИ, ИЗАГНАНЪ;** у коријену и основи ријечи: **ПОТАКНУШЕ, ТАМНИЦ8, ПРИШАЛЪ . . .**

Б) Замјена **ВЪ** са **ОУ(У)**: **8 ГРАДЪ, 8 НОЦИ, 8 ЖИВОТЪ,** као и на почетку ријечи: **8ДОВИЦЪ, 8ЗЕТИ . . .**

В) Промјена Л у О: **ВЪЗАСЪКА, АЛЪЧУЦА, АЛАВАСТРЪ** и слично. Ова појава уочена је махом у туђицама, што није изненађујуће „јер њих писари нису довољно знали те им је књижевна норма била непозната“ (Јерковић 1975: 116).

Г) Потврде са икавским рефлексом старог гласа јата: **ВИДИВЪ, ДИВИЦА, МАТИТЪ . . .**

Д) Редукција Е у ријечи **ДЕСЕТЪ** када је у склопу са **ДЪВА** и **ОБА:** **СЪБА На ДЕСТЕ, СЪБЪМА На ДЕСТЕ, ДВА На ДЕСТЕ, ДВЪЮ На ДЕСТЕ . . .**

Анализа деklinације именица указала је на то да су падежни наставци из народног језика продрли у неким примјерима у генитиву, дативу и локативу једнине именица женског рода основа на **а̃**: **ГЛАВЕ** (ген. јед.), **ГОРИ** (дат. јед.), **ВЪРИ** (лок. јед.). Забиљежени су и примјери типа **ГРАДОВЪ, ГРЪХОВЪ, ГРОБОВЪ** (ген. мн.), али ти примјери нису иновације само на нашем терену, већ постоје и у канону (Кулбакин 1925: 73). Именица **СИН** има у генитиву, дативу и локативу једнине наставке именица **о̃** основа, који се слажу са наставцима у народном језику. Исти случај и са именицом **ДОМ** – инс. јед. **ДОМОМ** : старословенски **ДОМЪМЪ**. Међутим, „све те појаве нису нове, јављају се и у старословенском језику најстаријих споменика, али се подударају са народним језиком писара“ (Јерковић 1975: 145). У замјеничкој промјени утицај народног језика изражавају сажети облици у наставку генитива једнине женског рода, затим једини примјер **НЕГА** у генитиву мушког рода, као и употреба облика акузатива множине са меким наставком у замјенице **ТЪ** (**ТЕ**). У придјевском систему уочен је један примјер са новим наставком (**ОГА**) из народног језика: **ДОБРОГА**, као и неколико примјера са новим наставком **-ОМЪ, -ЕМЪ** у локативу једнине мушког рода: **ПОСЛѢДНЕМЪ, ВОДНОМЪ . .** Код пасивних партиципа се у дативу једнине јавља наставак **-ОМОУ** из народног језика: **СЪЛАБЛЕНОМОУ** (партицип претерита пасивног, одређени вид у м. и ср. роду). Битна иновација у инфинитиву јесте појава **ћ** из народног језика -

³ Претпоставља се да је из периода крај 14. и почетак 15. вијека.

РЕЋИ (стсл. РЕШТИ). У конјугацији, наставци из народног језика учени су само у презенту (БУДЕ, ПРОСИ (3. л.), оставлаемо (1. л. мн.); док се старословенско наслеђе чува у осталим категоријама.

Дакле, анализа морфолошких црта у *Чајничком јеванђељу* показала је да се у овом споменику налазе и неки облици из народног језика, али да нису тако бројни. У погледу синтаксе, *Чајничко јеванђеље* је очувало старословенско стање.

Језик ових црквених књига јесте српскословенски „па само у ограниченој форми може послужити као основа за изучавање живог народног говора свога доба“. Неке споменуте особине, ипак, више говоре о епохи кад су рукописи преписивани „а не о старијој изворној матици, која је често исправљана, или због неразумевања текста и кварена“ (Драгојловић 1997: 69).

Другу групу писаних српских средњовјековних рукописа са подручја БиХ чини дипломатичка грађа. У овим текстовима није у питању чист народни језик од почетка до краја рукописа. У њима, опет, има наноса из књижевног.

Најстарија сачувана исправа државне канцеларије јесте *Повеља Кулина бана* из 1189. године. Она је написана народним језиком, што се види по многим карактеристикама. Приједлог **ВЪ** у иницијалном положају гласи У (У ИМЕ ОЦА И СИНА), али је **ВЪСЪМЪ**, **ВЪСИ**, **ВЪСАКОЕ** . . Проф. Белић мишљења је да се ова појава извршила „око половине XII века, и то у свим штокавским говорима новог и старог типа“. У замјеничким облицима немамо посвједочене примјере са извршеном промјеном „због тога што је **ВЪСЪ** дало ВАС, а **ВЪСа** > СВА“ (Ресо 1989: 69). Такође, назвали су деназализовани (**МЪСЕЦА**, **ПРИСЕЗАЮ**, **ПРАВЪ**, **ИМЕ** . .) а полугласници сведени на један. У *Повељи Кулина бана* употребљена су четири примјера са иницијалном групом **ВЪС**: **ВЪСЪМЪ ГРЪАМЪ ДЪБРОВЪЧАМЪ**, **ВЪСИ ДЪБРОВЪЧАМЕ**, **БЕЗЪ ВЪСАКОЕ ЗЛЕДИ**, **БЕЗЪ ВЪСЕГА ЗЛОГА ПРИМЫСЛА**. Дакле, ови замјенички облици написани су са полугласником у некадашњем слабом положају. Питање је: *Како се изговарала иницијална група ВЪС, тј. да ли танко јер има и гласовну или само ортографску вриједност?* О овом питању детаљније је писао проф. Младеновић, између осталог и у раду „Претпоставка о једној гласовној особини у *Повељи Кулина бана*“, у којем закључује: „Група **ВЪС**- у Кулиновој повељи јавља се у примерима који су у саставу синтагми које нису српскословенске већ типично народне. Такав је пример генитива једине **БЕЗЪ ВЪСЕГА ЗЛОГА** са заменичко-придевским завршетком –га, као и пример датива множине **ВЪСЪМЪ ГРЪАМЪ ДЪБРОВЪЧАМЪ** у којем се огледа чување старе консонантске именичке деклинације, што је несумњиво тада била одлика нашег народног језика. Због чисто народног карактера језика тих синтагми, не можемо одлучно тврдити да се група **ВЪС**- у поменутим примерима из Кулинове повеље (**ВЪСЕГА**, **ВЪСИ**, **ВЪСЪМЪ**, **ВЪСАКОЕ**) изговарала са полугласником, тј. у

писан. Познат је и *Натпис кнеза Мирослава* из 12. вијека: **ОУ ИМЕ СЪТЪЦА И С(Ы)НА И С(ВЕ)Т(А)ГО Д(ОУ)ХА Ъ С(Ы)НЪ ЗАВИДИНЪ А ИМЕНЕМЪ РАБЪ Б(О)ЖІ СТЕПАНЪ МІРОСЛАВЪ КНЕЗЪ ХЛЪМЪСКІ СЪЗІ ДАХЪ ЦРЬКЪВЪ С(ВЕ)Т(А)ГО АП(ОСТО)ЛА ПЕТРА ОХ**. Из овог текста јасније се примјећују црте (фонетске и морфолошке) из народног српског језика, као што су: у вербалној инвокацији стоји У на мјесту некадашњег приједлога **Ъ**; вокал јери се изједначио са И (десетеричним И), сугласник П на мјесту Ф, извршена је деназализација, генитив једнине именице *син* гласи **С(Ы)НА**: старословенски **СЫНОУ** и слично. У натписима обично стоји име покојника, те, некада, и неки општи подаци о смрти, животу, служби. Често се завршавају да покојник лежи „на својој земљи на племенитој“. Натписи представљају драгоцијене изворе за реконструкцију живог народног говора: А SE LEŽI HRELJA (RADOGOSTIĆ). MNOGE ZEMLJE OBIDENĚ I DOMOMĚ (domu) DODJONĚ. POČTENO POSTANĚ I NA SVOJI BAŠTINI LEGONĚ (Доња Пресјеница испод Трескавице, друга пол. 14. вијека), или из истог периода: +А SE LEŽI VOGČINĚ KĚNEZA STIPKA U(GARĚČ)ICA SINĚ NA SĚVOĚOJ ZEMLJI NA PLEMENITOJ. DRUŽINO, ŽALITE ME! MLADĚ SI SVEGA SVITA OTIDONĚ, А JEDĚNĚ (jedan) BИNĚ U MAJKE. А SE PISA UGARAKĚ (Которац код Илиће, прва пол. 14. вијека) (Беро 1970). Језик ових натписа указује на све оне особине које су живе у народу и које смо појединачно примјећивали у претходно обрађиваним споменицима (једначење сугласника по звучности, икавизација и слично). Посвједочени су и облици новог инструмента, као у натпису из Мале Гостиље код Вишеграда (прва половина 15. вијека): А SE LEŽI VUKIĆĚ, SINĚ VUKAŠINĚ (Ь = А) NOSAKO(VIĆA) SĚ SVOJOMĚ MAJKOMĚ RUŽOMĚ.

Средњовјековна рукописна грађа БиХ од 12. до 15. вијека значајан је показатељ степена развоја српског народног језика у односу на редакцијску писменост. Дипломатичка грађа и натписи исписани су народним српским језиком, док у црквеној сфери преовладава књижевни – српскословенски језик. Ипак, показали смо да и у књигама богослужбеног карактера има елемената из народног српског језика. Тих црта има највише у фонолошком систему, јер оне нису нарушавале значења старословенских текстова. Вјерски карактер тих књига одредио је „konzervativnost njihova jezička ostvarivanja“. Ипак, особина живог говора писара или околине у којима су они дјеловали продире и у ове текстове (Jurić-Kapel 2008: 209).

Литература

- Белић 1960: А. Белић, *Штокавски књижевни језик*, Енциклопедија Југославије, св. 4, Загреб.
- Белић 1969: А. Белић, *Основи историје српскохрватског језика*, Фонетика, Београд.
- Белић 1996: А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, Речи са деклинацијом, Београд.
- Benac et al 1966: А. Benac, В. Čović, F. Pašalić, Ђ. Basler, N. Miletić, P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo.
- Богичевић 1975: В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*, ОД ПОЈАВЕ СЛОВЕНСКЕ ПИСМЕНОСТИ У IX В. ДО КРАЈА АУСТРО-УГАРСKE ВЛАДАВИНЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1918. ГОДИНЕ, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Vego 1970: М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV, Sarajevo.
- Даничић 1874: Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика*, Биоград.
- Драгојловић 1997: Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави*, Нови Сад.
- Ивић, Грковић 1971: П. Ивић, М. Грковић, О почецима замене полугласа са А у ћирилским споменицима, у: *Зборник за филологију и лингвистику XIV/1*, Нови Сад.
- Јерковић 1975: В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад.
- Jurić-Kappel 2008: J. Jurić-Kappel, О дијалекатским темeljима средњовековне босанске (вјерске) писмености, *SLOVO*, sv. 56-57, Zagreb.
- Куљбакин 1925: Ст. М. Куљбакин, *Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу*, Сремски Карловци.
- Милановић 2004: А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд.
- Младеновић 1989: А. Младеновић, Претпоставка о једној гласовној особици у Повељи бана Кулина, у: *Осамсто година Повеље бана Кулина*, Сарајево, 99-103.
- Младеновић 2008: А. Младеновић, *Историја српског језика*, Београд.
- Пецо 1989: А. Пецо, Повеља Кулина бана у свјетлости штокавских говора XII и XIII вијека, у: *Осамсто година Повеље босанског бана Кулина 1189 – 1989*, Сарајево, 61-76.
- Ћирковић 1964: С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд.

СТРУКТУРА ВРСТА РИЈЕЧИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (У ПОРЕЂЕЊУ СА СТАРОСЛАВЕНСКИМ И РУСКИМ)

0.1. Тема „Структура врста ријечи“ једно је од кључних поглавља граматике сваког језика, па и задате тематске области нашега скупа „Језик и његова структура“. Учење о врстама ријечи, заједно с учењем о морфолошким категоријама и учењем о парадигмама, сачињава морфологију, која с дериватологијом с лијеве и синтаксом с десне стране чини граматику језика. Као што морфологија представља централни дио граматике, тако и учење о врстама ријечи заузима средишње мјесто у морфологији: у њега се (сликовито речено) улива учење о граматичким категоријама, а из њега извире учење о облицима промјене промјенљивих ријечи.

0.2. Кад је ријеч о врстама ријечи у словенским језицима, старим и новим, мора се поћи од трију подјела ријечи на врсте. Прва је индоевропска, а њене резултате налазимо у раном прасловенском, друга је индоевропско-словенска, одражена у позном прасловенском и најстаријим словенским књижевним језицима, старославенском и староруском, а трећа је словенско-српска (словенско-руска, словенско-чешка итд.), представљена у савременим словенским језицима.

0.3. Не могу се, међутим, све специфичности врста ријечи у савременим словенским језицима објаснити исходећи само од трију подјела ријечи на врсте. Неке специфичности су резултат иновација условљених посебношћу историјског развоја овог или оног словенског језика.

1. Прасловенски језик

1.0. Позни прасловенски језик, на чијим су дијалектима формиран старославенски и староруски као најстарији књижевни језици словенски, наслиједио је резултате прве [види т. 1.1] и друге подјеле ријечи на врсте [види т. 1.2]. Инфинитив и супин као хибридне именичко-глаголске категорије ријечи могу се, међутим, сматрати компонентама десупстантива као јединствене врсте ријечи [види т. 1.3].

1.1. Прву, индоевропску подјелу ријечи на врсте карактерише формирање трију називних врста ријечи, које имају номинативну функцију, и једне замјеничке врсте ријечи, која има упућивачку функцију. Наиме, издвојили су се глагол (лат. *verbum*, рус. глагол), схваћен у ужем и правом

* radmilo@mail.ru

смислу као систем личних глаголских облика (*verbum finitum*), и име (лат. *nomen*, рус. *имя*), са својим деklinацијама, као јединствена, нерашчлањена категорија ријечи, које ће се у другој подјели раздвојити на именицу и придјев [види т. 1.2]. Формиран је, затим, партицип (лат. *participium*, рус. *причастие*) као прва хибридна (глаголско-именска) врста ријечи, и замјеница (лат. *pronomen*, рус. *местоимение*), са својом деklinацијом. Од ове четири врсте ријечи, три (замјеницу, име и партицип) карактерише деklinација, а једну (глагол) — конјугација. Позни прасловенски језик наслиједио је, међутим, само три од ове четири врсте ријечи (њих смо истакли спационирањем).

1.2. Другу, индоевропско-словенску подјелу ријечи на врсте карактерише, прије свега, разуђивање именâ. Наиме, име се раздвојило на именицу (лат. *nomen substantivum*, рус. *имя существительное*), с независним категоријама рода, броја и падежа, и на придјев (лат. *nomen adjectivum*, рус. *имя прилагательное*), са зависним категоријама рода, броја и падежа. Дефинитивно су се придјеви одвојили од именица на словенском терену кад је формирана њихова специфична граматичка категорија (категорија придјевског вида) и њихова специфична деklinација, настала синтаксичком творбом — срастањем облика замјеничке деklinације (анафорске замјенице *jь*) са заједничком именском деklinацијом именица и придјева (с даљом морфологизацијом процеса — перинтеграцијом именске флексије, замјеничког коријена и замјеничке флексије у нове наставке). Формиран је, затим, посесив (лат. *nomen possessivum*, рус. *имя притяжательное*) као специфична словенска (именичко-придјевска) хибридна врста ријечи.

1.3. Другу, индоевропско-словенску подјелу ријечи на врсте карактерише и формирање двије хибридне глаголско-именичке категорије ријечи. Једно је супин (лат. *supinum*, рус. *супин*), настао од акузатива на **-tūn* глаголске именице која се мијењала по основама на **ǵ*, а друго — инфинитив (лат. *infinitivus*, рус. *инфинитив*), настао, по Бошковићевом тумачењу, од номинативâ на **-tejs* и на **-tīs* глаголске именице која се мијењала по **ī* основама. На тај начин словенски супин је праиндоевропска форма, а словенски инфинитив — словенска форма: праиндоевропска је само тенденција његовог формирања (у другим индоевропским језицима инфинитив је настао од неког зависног падежа).

Инфинитив и супин се, међутим, могу сматрати компонентама десупстантива као јединствене врсте ријечи. До овог закључка долазимо не само на основу потпуно аналогне граматичке природе (губљење деklinације, изостанак конјугације, глаголски вид као једина а заједничка морфолошка категорија) и комплементарне употребе (субјекатско-објекатска значења инфинитива, адвербијално значење циља супина) него и на основу фонетске аналогije: ефекат јотована са инфинитива типа (ст.сл.) *пѣши* пренесен је на супин типа (ст.сл.) *пѣць*.

Старославенски језик је, дакле, имао седам врста ријечи (не рачунајући предлоге, везнике и рјечце као граматичке врсте ријечи): 1° глаголе (као ријечи с конјугацијом), 2° партиципе, 3° именице, 4° посесиве, 5° придјеве и 6° замјенице (као ријечи с деклинацијом) те 7° десупстантиве (без деклинације и без конјугације). Још можемо говорити о прилозима, али само као врсти ријечи у формирању [види т. 2.0]. Исту структуру врста ријечи налазимо у староруском, односно у позном прасловенском језику уопште.

2. Савремени српски језик

2.0. Трећом, словенско-српском подјелом ријечи на врсте раздвојили су се, прво, партиципи на глаголске придјеве и на глаголске прилоге, а од именица (и супстантивизираних придјева) одвојила су се нека адвербијална значења падежа у прилоге као самосталну врсту ријечи.

У вези са овом, словенском подјелом ријечи на врсте, која се завршила током самосталног развоја словенских језика, треба учинити двије-три напомене. У старославенском и (раном) староруском језику још се чувају партиципи као јединствена врста ријечи (њихово раздвајање на глаголске придјеве и глаголске прилоге било је само тенденција), док се већ у позном прасловенском запажа одвајање прилога од именица. Тако је облик *doma* био облик аблатива (потоњег генитива) именице *domъ* док се она мијењала по деклинацији старих основа на *ѡ; чим је именица прешла у деклинацију старих основа на *ѣ (ген. *domu*, дат. *domovi*), облик *doma* је стекао статус прилога [Маројевић 2006: 23–24]. Поред тога, кад кажемо да су се прилози у старославенском (и староруском) налазили на стадијуму формирања, мислимо само на називне (незамјеничке) прилоге: замјенички прилози су били формирани у вријеме прве, индоевропске, подјеле ријечи на врсте, али они тада нису чинили засебну врсту ријечи него су улазили у парадигму замјеница (и припадали замјеницама као врсти ријечи). С формирањем прилога од називних ријечи, њима се замјенички прилози прикључују, што се одразило на значење новоформиране врсте ријечи, која има и значење именовања, и значење упућивања.

Српски језик је изгубио супин, а већина говора и књижевни језик сачували су инфинитив. Ако прихватимо мишљење да су супин и инфинитив сачињавали јединствену врсту ријечи [види т. 1.3], онда би наведена промјена значила само упрошћавање десупстантива као специфичне врсте ријечи, а не смањење броја врста ријечи. Ако се изузме супин, српски језик је сачувао резултате све три подјеле ријечи на врсте, па је и у том погледу архаичнији од руског, као што смо то показали у реферату *Компаративно-историјски приступ класификацији врста речи у српском и руском језику* на 27. Научном састанку слависта у Вукове дане [Маројевић 1998].

2.1. Прва врста ријечи која је формирана у историјском развоју српског језика јесу оптативи. Они су настали од једне семантичке категорије партиципа на *-lъ* у предикативној функцији. Ограничени су на клетве, заклетве и благослове.

Оптативне форме и значења били су у посљедње вријеме предмет пажње Миланке Бабић у посебној студији [Бабић 2005] и Ане Пејановић у одјељцима о клетвама и заклетвама докторске дисертације [Пејановић 2007] (која ускоро излази из штампе у Подгорици, у издању ЦАНУ). Ми пак закључујемо да су оптативи формиран као посебна врста ријечи, а да су они по поријеклу партиципи на *-lъ* без помоћног глагола у оптативном значењу.

Може се претпоставити да су оптативи као самостална врста ријечи настали губљењем помоћног глагола у облику 3.л. једнине императива *буди < bŏdi*, који је чувао значењску компоненту праиндоевропског оптатива. Тако су настали фразеологизирани изрази типа *јади га уби́ли*, *Бог га убио*, здравице типа *Живјели!* (*Живио!*) и сл.

У старославенском језику смо имали благослове типа *благословѣна тѣи въ жєнахъ*, у којима је елидиран императив 2.л. једнине *бѣди*, и типа *благословѣнъ плодъ жтробѣи твоѣмъ*, у којима је елидиран императив 3.л. једнине *бѣди*. У савременом језику формула је друкчија (друга компонента је оптатив, а прва адјективизирани трпни глаголски придјев): *Благословена била!* Прва компонента може бити и обични придјев: *Жив био!*

Српски оптативи имају слично поријекло и сличну граматичку природу са *л*-облицима у руском језику [види т. 3.2.(1)]. Они су такође изгубили деклинацију па немају категорију падежа, исто немају категорију времена, а имају промјену по роду и броју. Поред ове двије именске категорије (рода и броја), оптативи имају категорије глаголског вида (свршени / несвршени) и глаголског рода (могу исказати пасив помоћу повратне рјечце *се* или у комбинацији с трпним придјевом). Они имају значење оптатива, али, за разлику од разматране руске врсте ријечи, немају категорију начина (један начин не чини категорију начина).

2.2. Друга врста ријечи која је формирана у историјском развоју српског језика јесу специфични српски предикативи, који се, и по поријеклу и по граматичкој природи, разликују од руских предикатива [види т. 3.2.(3)]. Предикативи се граматички дефинишу као врста ријечи називног карактера (иако је замјеничког поријекла, предикатив *тако* нема упућивачко значење), модалног значења и с фразеолошком употребом, синтаксички су несамостални — имају побочни акценат и интонационо се везују за ријеч која има главни акценат (изузетак је предикатив *празно* који има главни акценат, али и он испред себе обавезно има облик личне замјенице с побочним акцентом) и чине предикат реченице. Предикативи немају глаголску копулу и не изражавају семантички оне глаголске категорије које се

личним глаголским обликом граматички исказују. За разлику од руских предикатива, који имају категорију времена (на улице *холодно*, на улице *было холодно*, на улице *будет холодно*), категорију глаголског начина (јер поред индикатива могу имати и кондиционал: *если бы на улице было холодно...*) и промјену по степенима поређења, српски предикативи немају ни категорију времена, ни категорију начина, немају ни деклинацију, ни к-онјугацију, ни промјену по степенима поређења.

Предикативи су настали транспозицијом (преласком из једне врсте ријечи у другу), подврстом коју смо назвали предикативизација. Разврстаћемо предикативизацију према врсти ријечи од које је сваки појединачни предикатив образован.

(1) Предикативизацијом прилога настао је предикатив *тешко*: *теби* је *тешко* > *тешко* је *теби* > *тешко* ^е *теби* → *тешко* *теби*. Као резултат транспозиције извршене су следеће промјене: 1° промијењена је прозодија ријечи — врста (дугосилазни → краткосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2° предикатив је добио фиксирано мјесто у синтагматској структури (антепозиција) док се прилог користи и у постпозицији; 3° прилог је чинио самосталну просту фонетску ријеч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској ријечи: ↓*тешко*^е↓*теби*↓ → ↓*тешко*^е^*теби*↓.

(2) На исти начин је настао предикатив *благо*, само што се прилог *благо* престао употребљавати у предикативној функцији: **њему* је *благо* > **благо* је *њему* > **благо* ^е *њему* → *благо* *њему*, па се данас предикатив мотивише именицом *благо* (таква промјена мотивације спада у декорелацију).

(3) Предикативизацијом замјеничког прилога настао је предикатив *тако*, који нема замјеничко значење. Од полазне структуре: *тако* ми *Бог* *помогао*, у којој је лексема *тако* замјенички прилог, транспозиција се остваривала у два правца — као граматикализација, којом је добијена рјечца *тако*: *тако* ми *Бог* *помогао*, и као предикативизација, којом је добијен предикатив *тако*: *тако* ми *Бог*. Као резултат транспозиције у овом другом случају извршене су следеће промјене: 1° промијењена је прозодија ријечи — квантитет финалног слога (послијеакценатска дужина → њена неутрализација) те врста (краткоузлазни → краткосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2° предикатив је добио фиксирано мјесто у синтагматској структури (антепозиција) док прилог може бити и у постпозицији: *Бог* ми *тако* *помогао*; 3° прилог је чинио самосталну просту фонетску ријеч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској ријечи: ↓*Бог*ми↓*тако*↓*помогао*↓, или: ↓*тако*ми↓*Бог*↓*помогао*↓ → ↓*тако*ми^*Бог*↓.

(4) Предикативизацијом именице настао је предикатив *хв́ала*: Бõгу нёка је хв́ала > Бõгу хв́ала > хв́ала Бõгу → *хв́ала* Бõгу. Као резултат транспозиције извршене су следеће промјене: 1° промијењена је прозодија ријечи — врста (дугоузлазни → дугосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2° предикатив је добио фиксирано мјесто у синтагматској структури (антепозиција) док се именица користи и у постпозицији; 3° именица је чинила самосталну просту фонетску ријеч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској ријечи: ↓хв́ала↓Бõгу↓ → ↓хв́ала^Бõгу↓. Предикатив се, у истом значењу, може везивати и за вокатив: *хв́ала* Бõже.

(5) Предикативизацијом узвика настали су предикативи *кўку*, *лëле* и *јãох*: кўкў! → кўку мени; лëлë! (код Његоша: лëлëх!) → лëле мени; јãох! → јãох мени. Као резултат транспозиције извршене су следеће промјене: 1° промијењена је прозодија ријечи — квантитет финалног слога (послијеакценатска дужина → њена неутрализација) и тип акцента (главни → побочни); 2° предикатив је добио фиксирано мјесто у синтагматској структури (антепозиција) док се узвик користи самостално, изван реченице; 3° узвик је чинио самосталну просту фонетску ријеч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској ријечи: ↓кўкў↓ → ↓кўку^мени↓.

(6) Наведени предикативи представљају центар новоформиране врсте ријечи, док њену периферију чине (данас архаични) предикативи *пråзно* и *õх*. Први зато што је остао у постпозицији (мада је добио фиксирано мјесто у синтагматској структури) и није се прозодијски трансформисао. Додуше, акценат придјева неодређеног вида је друкчији (бõре је прåзно, са изостављеним субјектом: прåзно је), али се прилог у адвербијалној функцији подудара с предикативом по врсти и типу акцента (прåзно глëдã), док се у предикативној функцији данас практично не употребљава. Зато се претходне фазе морају реконструисати: *прåзно је нãма > *нãма је прåзно > *нãма^е прåзно → нãма прåзно. За разлику од других разматраних облика, предикатив *пråзно* је добио статус главне компоненте у сложеној фонетској ријечи коју образује са замјеницом (с побочним акцентом): ↓нãма^е↓прåзно↓ → ↓нãма^прåзно↓. Изузетност пак предикатива *õх* састоји се у његовој специфичној синтаксичкој позицији и у чињеници да се он с хомонимичним узвиком подудара по врсти акцента (краткосилазни), а с хомонимичном узвичном рјечцом — и по типу (побочни) и по врсти акцента.

У творби предикатива транспозиција заузима централно мјесто, док прозодијска творба има допунски карактер.

Своје учење о предикативима у српском језику у систему врста ријечи први пут смо (усмено) изложили на Међународном научном скупу „Језичка ситуација у Црној Гори — норма и стандардизација“, у Подгорици 25. маја 2007. године на послеподневној сесији, у оквиру реферата *Азбука, правопис и фонологија, прозодија, граматика и лексикологија у домовини Вукових предака*, који је у међувремену објављен [Маројевић 2008: 301–310]. Потом је изашла из штампе студија *Предикативи у српском језику у систему врста ријечи* [Маројевић 2007: 13–45], у којој је ова категорија опсежно описана.

2.3. Размотрићемо и неке граничне случајеве који би морали добити самосталан статус у систему врста ријечи ако се убједљиво не уврсте у неку од постојећих врста.

(1) У дискусији о питању предикатива у српском језику у систему врста ријечи на поменутом научном скупу [види т. 3.2] Милош КОВАЧЕВИЋ је подсетио на „презентативе“ *гле, ево, ето, ено* + именица у генитиву, које је као посебну врсту ријечи у својој монографији образложила Сњежана КОРДИЋ.

Сњежана Кордић, која је на скупу активно учествовала, није се укључила у дискусију о овом питању. Покренуто питање остало је отворено и послје наше студије о предикативима у српском језику у систему врста ријечи, која се завршава овим пасусом: »Остављајући по страни питање о могућности укључивања наведених ријечи у предикативе, истаћи ћемо само да је термин „презентатив“ за њих неадекватан: они имају, додуше, само значење презента, али и императив има само значење презента па о категорији времена у њему не можемо говорити. Другим ријечима, наведени облици немају категоријално значење индикатива, да би категорија времена њима била својствена, него имају категоријално значење императива, који нема категорију времена. Ти облици се, дакле, могу посматрати као облици императива нулте конјугације, али и као могући гранични случајеви предикатива као врсте ријечи» [Маројевић 2007: 44].

Док се у расправи о предикативима питање тзв. „презентатива“, тј. конструкцијâ *гле, ево, ето, ено* + именица у генитиву могло и оставити по страни, у разматрању врста ријечи у савременом српском језику оно се мора размотрити. Да бисмо ово морфолошко питање ријешили, позваћемо се на друге области науке о језику — на прозодију (учење о главним и побочним акцентима) и на синтаксу (учење о члановима реченице). У примјерима који слиједе ријеч с побочним акцентом означаваћемо курзивом, а границу међу члановима реченице — усправном цртом.

Прва три примјера су три одговора на једну исту реплику: Долази већ једном! Или: Идеш ли?

1° |Ево!|

2° |Ево долазим|.

3° |Ево,| |долазим!|

Прво је номинативна реченица с јединственим главним чланом (рус. единый главный член) у којој ријеч *ево* има главни акценат. Настала је елипсом енклитичког генитива (*Ево ме!* → *Ево!*). Реченица с енклитичким генитивом (посматрана са синхроног становишта) настала је трансформацијом реченице с пуним генитивом личне замјенице и рјечцом *ево* (с побочним акцентом): *Ево мене!* Друго је двочлана лична реченица са изостављеним субјектом *ја*, и у њој је ријеч *ево* рјечца која прецизира значење глаголског облика у предикату. Треће је независно-сложена реченица без везника чија је прва компонента идентична реченици из првог, а друга — реченици из другог примјера (али без рјечце).

Упоредимо сљедећа три примјера. У њима је средишња реченица формално истовјетна с претходном, а семантички — са сљедећом:

4° |Види| |Марка. |

5° |Види Марка! |

6° |Гле Марка! |

У четвртој реченици (у значењу ‘види се с Марком’) облик *види*^I, који има главни акценат, јесте предикат императивне реченице, а облик *Марка* — директни објекат у акузативу. Шесто је номинативна реченица с јединственим главним чланом (именичким обликом *Марка* у генитиву) у којој ријеч *гле*, с побочним акцентом, представља рјечцу. Шта је онда облик *види* у петом примјеру? То је такође номинативна реченица с јединственим главним чланом у којој је облик *види*^{II}, с побочним акцентом, рјечца (настала од облика императива *види*^I граматикализацијом као подврстом транспозиције).

Послије ове анализе јасније постају функције облика *ево* у наредна три примјера:

7° |Ево Марко! |

8° |Ево Марка! |

9° |Ево ти, | |Марко! |

У првом од њих (а седмом по реду) представљена је номинативна реченица с јединственим главним чланом (именицом *Марко* у номинативу) у којој је *ево* рјечца, с побочним акцентом. Њој је синонимична реченица из осмог примјера, само што је јединствени главни члан у генитиву. У деветом примјеру облик *ево* има главни акценат, није партикула и конституише јединствени главни члан реченице. А која је врста ријечи посвједочена у том примјеру? Је ли то императив нулте конјугације (у значењу ‘узми’)? Томе се противи семантичка интерпретација облика *ево* у примјерима наведеним на почетку овог одјелка, првом и трећем по реду (гдје он има значење ‘долазим’). Поред тога, проширење примјера по обрасцу:

10° |Ево *ти* | књига!|

сугерисало би да је то императив нулте конјугације у пасиву. Све то указује да треба разликовати рјечцу *ево*^{II}, с побочним акцентом, и предикативни замјенички прилог *ево*^I, с главним акцентом.

Предикативни замјенички прилог *ево* проширује своју семантику на глаголска значења, тако да упућује на радњу која се именује глаголом (у првом и трећем примјеру — обликом *долазим*, у деветом — обликом *узми*). У посљедњем, десетом примјеру реченица је двочлана, с обликом *ево*^{II} у предикату, али се она може трансформисати у једночлану номинативну реченицу с јединственим главним чланом, али се у том случају предикативни прилог мора граматикализовати, тј. постати рјечца. Спољашњи знак те транспозиције је трансформација главног акцента у побочни:

11° |Ево *ти* књига!|

Све што је речено о облику *ево* важи и за облике *ето* и *ено*, уз одговарајућу семантичку разлику условљену везаношћу за друго односно треће лице умјесто за прво.

(2) Савремени српски језик, према томе, има једанаест врста ријечи (не рачунајући предлоге, везнике и рјечце као граматичке врсте ријечи): 1° глаголе (као ријечи с конјугацијом), 2° глаголске придјеве, 3° именице, 4° посесиве, 5° придјеве и 6° замјенице (као ријечи с деклинацијом), 7° оптативе (с промјеном по роду и броју) те 8° глаголске прилоге, 9° прилоге, 10° предикативе и 11° десупстантиве (само инфинитив).

У поређењу с руским, српски језик је сачувао посесиве, формирао је двије предикативне врсте ријечи (оптативе и своје специфичне предикативе), док је осам врста ријечи српском и руском језику заједничко.

3. Савремени руски језик

3.0. О промјенама у систему врста ријечи у историјском развоју руског језика говорили смо у реферату *Частии речи в русском языке (сравнительно-исторический и формально-грамматический аспекты)* [Маројевић 1999] на *IX Међународном конгресу русиста*, а потом и у рубрици «Над чем работают ученые» часописа *Вопросы языкознания* [Маројевић 2001]. Зато ћемо овдје указати, укратко, само на иновације које је руски језик добио током историјског развоја, послије треће подјеле ријечи на врсте.

3.1. Бројеви, основни (осим *один*), збирни, неодређеноколичински и разломак *полтора* / *полторы*, стекли су специфична формалнограматичка обиљежја која их издвајају у посебну врсту ријечи. У номинативу (и акузативу кад је он једнак номинативу) они су управни чланови синтагме а име-

ница која уз њих стоји — зависни; у осталим падежима они су зависни чланови синтагме, конгруентни атрибути уз одговарајућу именицу која је управни члан синтагме.

3.2. Руски језик има четири нове, и сецифичне, предикативне врсте ријечи: л-облике, кратке придјеве, предикативе и компаративе.

(1) Прва предикативна врста ријечи, л-облици, изгубили су деклинацију па немају ни категорију падежа, али имају промјену по роду и броју. Поред ове двије именске категорије (рода и броја), они имају категорију глаголског вида (свршени / несвршени), начина (индикатив / кондиционал) и глаголског рода (могу исказати пасив помоћу постфикса *ся* / *сь*). Иако у индикативу имају значење прошлог времена, они категорију времена немају, ни морфолошки, ни синтаксички (једно /семантичко/ вријеме у индикативу не чини и категорију времена).

(2) Друга предикативна врста ријечи, кратки придјеви, изгубили су такође деклинацију па немају категорију падежа, али имају промјену по роду и броју, као и синтаксички исказану промјену по степенима поређења. Кажемо: синтаксички исказану јер се морфолошки исказани степени поређења комплементарно изражавају компаративима као посебном предикативном врстом ријечи [види даље т. (4)]. Кратки придјеви имају синтаксички исказану категорију времена: самостално употребљени значе садашње вријеме (*должен*), док у комбинацији с индикативом копулативног л-облика (*должен был*) изражавају прошло вријеме, а у комбинацији с индикативом копулативног глагола (*должен будет*) — будуће.

(3) Трећа предикативна врста ријечи, (руски) предикативи, настали од предикативних прилога након губљења копулативног глагола у садашњем времену, немају ни деклинацију, ни промјену по роду и броју, али имају синтаксички исказану промјену по степенима поређења. Кажемо: синтаксички исказану јер се морфолошки исказани степени поређења комплементарно изражавају компаративима као посебном предикативном врстом ријечи [види даље т. (4)]. Предикативи имају синтаксички исказану категорију времена: самостално употребљени значе садашње вријеме (*тепло*), док у комбинацији с индикативом копулативног л-облика у средњем роду једине (*было тепло*) изражавају прошло вријеме, а у комбинацији с 3.л. једине индикатива копулативног глагола (*будет тепло*) — будуће.

(4) Четврта предикативна врста ријечи, компаративи, представљају морфолошки изражене облике поређења свих врста ријечи које се пореде — (дугих) придјева, кратких придјева, предикатива и прилога. У компаративе као самосталну врсту ријечи спадају само прости непромјенљиви облици компаратива (типа *красивее* / *лучше* / *дороже*) и од њих творени (додавањем замјеничког облика *всех* / *всего*) облици суперлатива. Ова врста ријечи с обзиром на корелацију с различитим врстама ријечи има различит комплет (рус. набор) граматичких категорија, уз промјену по степенима поређења (компаратив / суперлатив) која карактерише све четири њихове

корелативне вриједности. У корелацији с (дугим) придјевима, кратким придјевима и предикативима компаративи имају синтаксички исказану категорију времена. У корелацији с (дугим) придјевима и кратким придјевима имају нулту промјену по роду и броју (а то значи да имају и те двије категорије). У корелацији с предикативима немају категорију рода и броја. У корелацији с прилозима немају ни категорију времена, ни категорију рода и броја.

3.3. Размотрићемо, укратко, и неке граничне случајеве који би, ако се убједљиво не уврсте у неку од постојећих врста ријечи, морали добити самосталан статус.

(1) Облици *есть* и *нет* у посесивним и егзистенцијалним реченицама те облици *нет* у одричним и *да* у потврдним одговорима могу се посматрати као глаголи нулте конјугације.

(2) Глаголски узвици у предикативној функцији (типа Пушкиновог /Татьяна/ *ах*) могу се посматрати као *л*-облици са нултом промјеном по роду и броју.

(3) Савремени руски језик, према томе, има тринаест врста ријечи (не рачунајући предлоге, везнике и рјечце као граматичке врсте ријечи): 1° глаголе (као ријечи с конјугацијом), 2° глаголске придјеве, 3° именице, 4° придјеве, 5° бројеве и 6° замјенице (као ријечи с деklinацијом), 7° *л*-облике и 8° кратке придјеве (с промјеном по роду и броју) те 9° глаголске прилоге, 10° прилоге, 11° (руске) предикативе, 12° компаративе и 13° десупстантиве (само инфинитив).

У поређењу са српским, руски језик је изгубио посесиве (прикључили су се придјевима), формирао је бројеве и четири предикативне врсте ријечи (*л*-облике, кратке придјеве, предикативе и компаративе), док је осам врста ријечи овим језицима заједничко.

Литература

- Бабић 2005: М. Бабић, Желне или оптаивне конструкције у српском језику, Београд: *Студије српске и словенске*, Серија I, *Српски језик*, X/1–2, 403–424.
- Маројевић 1998: Р. Маројевић, Компаративно-историјски приступ класификацији врста речи у српском и руском језику, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 27/2, 39–48.
- Маројевић 1999: Р. Мароевич, Части речи в русском языке (сравнительно-исторический и формально-грамматический аспекты), *Русский язык, литература и культура на рубеже веков*, Братислава: IX Международный конгресс МАПРЯЛ, Тезисы докладов и сообщений, I, 114.
- Маројевић 2001: Р. Н. Мароевич, Над чем работают ученые: [Части речи в русском языке], Москва: *Вопросы языкознания*, № 2, 151–153.
- Маројевић 2006: Р. Маројевић, Конкуренција посесивних падежа и посесивних суфикса у прасловенском језику, у: Д. Бранковић (ред.), *Култура и образовање*, Бањалука: Филозофски факултет, Научни скупови, књ. 7, т. I, 7–30.
- Маројевић 2007: Р. Маројевић, Предикативи у српском језику у систему врста ријечи, Бања Лука: *Радови Филозофског факултета*, 10, 13–45.
- Маројевић 2008: Р. Маројевић, Азбука, правопис и фонологија, прозодија, граматика и лексикологија у домовини Вукових предака, у: Б. Остојић (ред.), *Језичка ситуација у Црној Гори — норма и стандардизација*, Подгорица: ЦАНУ, Научни скупови, књ. 87; Одјељење умјетности, књ. 29, 301–310.
- Пејановић 2007: А. Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода*: Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

GETTING THE REFERENCE IN ENGLISH: HOW DO WE KNOW WHO OR WHAT IS BEING TALKED ABOUT?

1. *Introduction*

1.1 *Main objective*

My goal in this article is to posit a somewhat novel claim that some occurrences of English pronominal anaphors under specific semantic conditions are obligatory because they anaphorize inherent pronominals and not NP antecedents. Moreover, I argue that, counter to the traditional view that treats anaphoric pronominals only as substitutes of anaphoric NPs, a separate category of pronominal anaphora needs to be established to account for the obligatory occurrence of non-substitutional co referential anaphoric pronominal like for example the pronoun *her* in (1) below.

(1.) Mary 1 said that Dan admired her 1.

(Strazny 2005:48)

If we accept the theory of pronominal anaphorization according to which co referential *her* in (1.) is only a substitute of an equally co referential NP anaphor *Mary* in the same syntactic context, then it follows that NP anaphor *Mary* belongs to the same paradigm as *her* and both *Mary* and *her* can surface as legitimate anaphors of the NP antecedent *Mary* -as exemplified in an unacceptable sentence *(1a.) below.

(1.a) * Mary 1 said that Dan admired Mary 1.¹

(Strazny 2005:48)

Linguists working in the Chomskyan generative tradition spent a great deal of time explaining that it is ungrammatical to generate sentence (1b.) below in which the unacceptable anaphorization of the NP antecedent *Mary* is carried out by the reflexive pronoun *herself* and that the correct choice is the personal pronoun *her* 1 as in(1.) above,

(1.b) Mary 1 said that Dan admired herself 1.

(Strazny 2005:48)

According to Chomsky the ban on the use of the reflexive pronoun *herself* (1.b) can be accounted for by the type of syntactic context insensitive to what he termed as “anaphora binding “.But supposedly that such an explanation

* sneskab@yahoo.com

¹ Those examples in the article that are marked with letters like 2.a), 10.b) etc. should be interpreted as my own variations of the examples found in linguistic literature or in the corpus that I assembled from the cited novels.

can account for the rejection of *herself*, Chomskyan theory of anaphora² (Freidin 2006:100) still does not explain why it is impossible to anaphorize the co referential antecedent NP *Mary* with the NP anaphor *Mary* as exemplified in (1a.) above.

My primary concern in this paper is to show that the problem with the incorrectness of (1.a) arises because the antecedent of the anaphoric pronominal like *her*₁ in (1) is falsely diagnosed. The proposal offered in this paper advocates establishing of a different and separate category of *obligatory co referential anaphorization* which is (like any anaphora) oriented to the right. It will be shown that obligatory pronominal anaphorization is anchored in three seemingly mutually unrelated sources:

A) in personal *deictic* expressions *he/him/she/her /they /them* as “reported” versions of the first and second person of deictic pronouns *I, you, we*. (In the further text we will refer to this type of relationship as *deixis- based anaphora*).

B) in *locative meaning* of personal pronouns

C) in *anaphoric chaining* (or the case of non-personal pronouns preceding/following and acting like anaphors of personal pronouns.)

The claim advocated in this article assumes that all three mentioned subtypes of obligatory pronominal anaphorization have one common denominator: in syntactic contexts where the pronominals appear, no other form can appear or contrast with them.

1.2 The Data

Most of the examples included in this article were taken from the corpus constituted of 500 examples collected from a certain number of contemporary novels (one American and several British³). The novels as literary discourse have been chosen because they offer more neutral uses of language (both narrative and dialogic) than other types of discourse.

1.3 *Part One: Optional co referential pronominal anaphorization*

1.3.1 *Overview of pronominal anaphorization*

Before we proceed with arguments for establishing a distinct category of obligatory pronominal anaphorization⁴, it is necessary to provide an overview

² Freidin paraphrasing Chomsky uses the term *Binding theory* describing it as “concerned with the conditions under which anaphors and pronouns can be linked to an antecedent” (Freidin 2006: 100).

³ British novels that represented the source for the corpus: *Room at the Top*, *Hurry on Down*, *Human Factor*, *Comedians*, *Late Call*; American Novel: *Oracle Night*.

⁴ What we call here *pronominal anaphorization* is also relatively frequently termed „anaphoric pronominalization“ in linguistic literature, which is more or less one and the same

of the treatment of non-obligatory pronominal anaphora as almost the only discussed type in linguistic literature.

The usual account of anaphora begins to unfold with explanations that one of the principal functions of language is its referential function which is best defined as the potential of various linguistic expressions, called *antecedents*, which language users can exploit when referring to entities of the outside world. When they want subsequently to „revisit“ linguistic referents or antecedents, they can do that by a range of forms signaling that the reidentification of the same entities is taking place in the linguistic context. And it is important to point out that reidentification of once introduced antecedent can take place more than once as well as across sentence boundaries. The relationship between the linguistic antecedent which happens to be, most often but not exclusively, a noun phrase (indefinite as well as definite) and the linguistic form that makes it possible to „repeat“ the semantic contents of the antecedent is known as anaphora.

Consequently, linguistic forms whose function is to anaphorize (i.e. repeat) the antecedent are known as anaphors and, appearing most frequently to the right of the antecedent, they are supposed to encode the most important semantic features of the antecedent. The fact that anaphors copy the features of their antecedents is responsible for the labelling of such anaphoric relationship as coreferential. There is a limited range of forms in English that can function as anaphors and between themselves such forms may exhibit different anaphoric potential. Some (like reflexive pronouns) can only repeat or anaphorize their antecedents in the syntactic context of the same clause, while some others are free to appear not only in the same clause but also and most typically independently in sentences that are adjacent to sentences with the antecedent. There are two⁵ main subsets of linguistic forms that can anaphorize the coreferential antecedent in different types of syntactic contexts: one subset being the definite NPs and the other personal pronouns for the third person singular or plural, namely such forms as *he*, *she*, *it* and *they*. The examples (2.) and (3.) below, found in Cruse (2006), illustrate how third person personal pronouns are used to carry out anaphorization of NP antecedents under the conditions of coreference.

(2.) I saw Pete leaving the house. He must have forgotten to set the alarm.

(Cruse 2006:12)

thing for the kind of process that has been puzzling linguists for many decades now since it can be equally shared by syntax, semantics and pragmatics.

⁵ If we want to be more precise, we could include demonstrative pronouns (e.g. *this*/*those*) in the anaphoric expressions. But personal pronouns are more complicated in their interpretation of the antecedent needed for the coherent reconstruction of the context (discourse). Because of the space limitation we will focus only on third person pronouns functioning as anaphors.

- (3.) Pete was driving a blue car. I'm pretty sure it wasn't insured.
(Cruse 2006:12)

The mentioned examples from Cruse (2006) could be modified as (2.a) and (3.a) below in a sense that the pronominal anaphors He in (2.) and it in (3.) are replaced with the NPs functioning as non-pronominal anaphors.

(2.a) I saw Pete leaving the house. Pete must have forgotten to set the alarm.

(3.a) Pete was driving a blue car. I'm pretty sure the blue car wasn't insured.

Judging by the examples (2.) and (3.) and (2.a) and (3a) one could be led to conclude correctly that the anaphorization by both pronominal and non-pronominal anaphors⁶ can take place outside the boundaries of a single sentence, simple or complex. This linguistic potential licenses anaphora to function as a discourse phenomenon thus making it possible for sentences to cohere.

However, it is interesting to note that co-referential anaphorization with pronominal anaphors⁷ cannot materialize in one simple sentence as exemplified with (4) and (4.a) below:

- (4.) * John 1 painted him 1.
(Sells 1985: 68)

- (4.a) John 1 painted him 2.
(Sells 1985: 68)

Non-co-referential anaphorization is possible in (4.a) provided *him* anaphorizes an antecedent NP appearing in the preceding context. The co-referential anaphorization

in (4.) would have required an obligatory reflexive pronoun to render (5) an acceptable sentence.

- (5.) John 1 painted himself 1.
(Sells 1985: 68)

We mentioned earlier in the text that the use of the reflexives preoccupied Chomsky to the extent that he assigned the term *bound anaphora* to the relationship between an NP antecedent and its reflexive anaphor.

As opposed to the simple sentence, the syntax of a complex sentence exhibits a different degree of sensitivity when it comes to realizing co-referential pronominal anaphorization of an NP antecedent as shown in examples (6.) and (6a.) below.

⁶ Halliday and Hasan include lexical cohesion instances into co-referential non-pronominal (i.e.) anaphors.

My landlady **1** is so mean. The old witch 1 / She **1** doesn't let me use the kitchen.

⁷ Sells paraphrases Chomsky's Binding Theory of Anaphora according to which the term *anaphor* is reserved for reflexive pronouns and the term *pronominal* for personal pronouns. In Chomsky's theory pronominals are free in their Governing Category (Sells :1985: 68)

(6.) Because Jill 1 can't go home now ,and because Jack 2 loves her1 and can't bear the thought of leaving her 1 behind, he 2 chooses to stay with her 2 in 1963.

(*Oracle Night*,108)

In order to test whether the instances of pronominal anaphorization in (6.) correctly anaphorize (i.e. repeat) the contents of the NP antecedents *Jill* and *Jack* respectively, I applied *substitution test* replacing coreferential pronominal with coreferential non-pronominal (i.e. NP) anaphors as in (6.a) below.

(6.a) Because Jill 1 can't go home now, and because Jack 2 loves Jill 1 and can't bear the thought of leaving Jill 1 behind, Jack 2 chooses to stay with Jill 2 in 1963.

(*Oracle Night*,108)

Although to some language users sentences that contain non-pronominal anaphors e.g (6a.) may seem too repetitive and „wordy“, they are still semantically acceptable and as such function as syntactic paraphrase of sentence (6) above.

So far we have shown that the cases of coreferential pronominals can anaphorize NP antecedents within boundaries of a complex clause. But the envious cohesive potential that pronominals,as well as non-pronominals, display across sentences, as evident in (7.) and (7.a) below,has never ceased to amaze linguists, who found it difficult to accomodate such discursive potential in their theories.

(7.) Three minutes after Eva 1 enters the lobby,something miraculous happens.She 1 shows Nick's picture to the desk clerk on duty,

(*Oracle Night* ,70)

(7.a) Three minutes after Eva 1 enters the lobby,something miraculous happens. Eva 1 shows Nick's picture to the desk clerk on duty,

(*Oracle Night* ,70)

The discursive function of pronominal anaphors may extend over a portion of the linguistic text which is larger than just an adjoining sentence as illustrated by (8.) below where the coreferential pronominal anaphors *she1 / her 1* anaphorize the NP-antecedent *Sylvia*.

(8.) Sylvia 1 thought that he ⁸said it rather as though he had put them there. /1/ She 1 had lived in many parts of England but alwyas by the seaside:even as a country girl she 1 had not been more that twenty miles from the sea./2/ The idea of The Midlands struck chilly upon her 1 : looking before her 1 at the vast fields ,she 1 imagined them stretching on and on across the middle of England./3/

(*Late Call*, 69)

⁸ The pronoun *he* in sentence (8.) is itself a co referential anaphor of an antecedent occurring in the preceding sentence. But in order to focus on the scope of pronominal anaphorization of only one antecedent in the given linguistic text, we chose not to discuss cases of pronominal anaphorization of other existing antecedents.

It is interesting to note that it is also possible to have one instance of pronominal anaphorization shared between the speaker (A) and the listener (B) in the conversation as in (9.) below

(9.) A: -How was the wedding darling?

B: - Pretty awful. I was sorry for poor Daintry 1.

A: -Why poor?

B: -He 1 was losing a daughter and I doubt if he has any friends.

(*The Human Factor*, 144)

In addition to all this in the complex of English pronominal anaphorization in general, there appears to be an „anaphoric *niche*“ which has been practically ignored in the existing theories of anaphora for unknown reasons. The contents of that niche are the cases of *obligatory*⁹ pronominal anaphorization of co-referential antecedents and that topic will be in our focus in the second section of this article.

2. *Part Two: Obligatory co referential pronominal anaphorization*

2.1 *Introduction*

In the cases of anaphorization of an NP antecedent mentioned earlier in this article, there appeared to be no constraints for optional pronominal anaphora to be executed under the conditions of coreferentiality. The antecedent for either of the two anaphors was assumed to be a NP (definite or indefinite) and the coreferential pronominal anaphorization as an optional linguistic realization existing in English in free variation with the non-pronominal one.

As mentioned earlier in the article, the obligatory coreferential pronominal anaphorization branches into three subcategories:

A) deixis -based pronominal anaphorization

B) locative-based pronominal anaphorization

C) anaphoric chaining of pronominal anaphors

2.2. *Deixis- based pronominal anaphorization*

We will start advocating our claim that pronominal anaphorization in the form of *he* 1 in (10.) below

(10.) Charles 1 found time to rejoice that he 1 was not as Hutchins was, that his soul...

(*Hurry On Down*, 14)

is the *only* linguistic choice in this context. In order to prove this claim the same test of substitution can be used as diagnostics for the status of *he* in (10.a).

⁹ The kind of pronominal anaphorization of the quantifying antecedent, which is obligatory, will not be discussed in this article. Such cases as “Every man loves himself” are the only ones discussed in linguistic literature.

(10.a) * Charles 1 found time to rejoice that Charles 1 was not as Hutchins was, that his soul...

(*Hurry On Down*,14)

The substitution of the pronoun *he* with the alleged NP-anaphor *Charles* generates an ungrammatical sentence *(10.a). I want to attribute the unacceptability of (10.a) to the wrong assumption that NP *Charles* is the presupposed antecedent. I claim that underlying referent is deictic pronoun *I* which the speaker, by the name of „Charles“, uses to refer to himself.

(10.b) Charles 1 SAYS/ THINKS : I am happy that I am not as Hutchins .

(*Hurry On Down*,14)

This deictic reference that the speaker makes to point to himself is only superficially and temporarily masked with the overt or covert verbs of *thinking* and *saying/reporting*. Since there is no other referential material but a deictic pronoun *I*, it is impossible to convert deictic substrate into something non-deictic as an NP.

This deixis-based interpretation may also be used to account for the impossibility of the occurrence of the reflexive *himself* in the example (11.) since we can assume that *him*

(11.) Bill 1 believes that Monica loves him 1.

(Devitt and Sterelny:128)

In (11.)is retrieved from the pragmatic context in which an individual called „Bill“ referred to himself with „I „.

(11.a) BILL 1 SAYS/ THINKS : Monica loves me.

Since the self -reference was expressed with *me* and not with *myself*, there is no reason for *himself* to be used as a reported version of non-existent reflexive *myself*.

It is interesting to note that the same non-substitutional deictic interpretation of pronominals can cross sentential boundaries as exemplified in (12.)

(12.) Charles 1 very nearly groaned aloud. Must he 1 explain, point by point,why he 1 hated living there?

(*Hurry On Down* ,1)

(12.a) Charles 1 very nearly SAID/GROANED aloud: Must I explain,point by point, why I hate living here .

There is no difference at all between the underlying deictic first person pronoun *I* and the potential for deictic interpretation of the second person pronoun *you*.

(13.) Nick apologizes to the clerk 1 for having inconvenienced him1.

(Oracle Night ,57)

(13.a) * Nick apologizes to the clerk 1 for having inconvenienced the clerk 1.

(13.b) NICK SAYS/APOLOGIZES TO THE CLERK : I have inconvenienced you .

2.3 Locative-based pronominal anaphorization

This subcategory covers cases in which third person personal pronouns appear as prepositional complements in prepositional phrases denoting *location* under the condition of coreferentiality. The *substitution test* is also used to diagnose the requirement for the obligatory use of the personal pronouns. This test can help to prove that non-pronominal anaphorization is impossible as exemplified in (14.a)

(14.) I wanted to knock over the table and him until my arm 1 had no more strength in it 1.

(*Room at The Top*, 128)

(14. a) *I wanted to knock over the table and him until my arm 1 had no more strength in *my arm 1. (*Room at The Top*, 128)

Moreover, the same substitution test can help prove that *contrast* with the reflexives will also yield an unacceptable sentence as (14.b) below

(14.b) *I wanted to knock over the table and him until my arm 1 had no more strength in itself 1.

(*Room at The Top*, 128)

Example (15.) below illustrates another case of unalignable location

(15.) The Smiths 1 had carried with them 1 from the States a number of cartons and bottles which ...

(*The Comedians*, 33)

(15.a) *The Smiths 1 had carried with the Smiths 1 from the States a number of cartons and bottles which ...

(*The Comedians*, 33)

15.b) *The Smiths 1 had carried with themselves 1 from the States a number of cartons and bottles which ...

(*The Comedians*, 33)

Every instance of the required use of reflexive forms points to the experiential situation in which an agent is left to choose to do something to himself/herself but also to someone/something outside himself/herself.

(16.) He 1 hurt himself 1 / him 2.

(Leech and Svartvik 1975:163)

(16.a) He 1 hurt himself 1 / Peter 2.¹⁰

In this way the agent can decide which choice to make in the outside world and encode his choice in the language. Choice means that there is a contrast between the two entities. But, in the case of locative -based anaphora no true contrast can be established since locative meaning is unalienable from a larger whole. In fact, the locative meaning of the incorrect *(14.b) can be paraphrased with the *masked existential* sentence (14.c) below.

¹⁰ In Leech and Svartvik's discussion of reflexives there is no example which matches (14.a) above. I introduced this example to diagnose the non-coreferentiality of *him*¹ / *Peter*¹ with the pronoun *He* in the same sentence.

(14.c) I wanted to knock over the table and him until *there* was no more strength *in my arm*.

Similar interpretation of an *unalienable* locative meaning realized with the help of third person personal pronoun is found in (17.)

(17.) John 1 kept the wallet near him 1/2.

Example (17.) above also represents a case of an inherent locative meaning being amalgamated to the causative meaning, the result of which is the ambiguous sentence exhibiting two referential interpretations: one deriving from *John* being an inherent locative and the agent and the other *John* being the instigator causing someone outside *John* to keep John's wallet for him as exemplified by (17.a) and its paraphrase in (17.c) below.

(17.a) John 1 kept the wallet near him 2 /Peter 2.

(17.b) John caused Peter 2 to keep the wallet near him 2.

2.4 *Anaphoric chaining of pronominal anaphors*

As the name of the subcategory suggests, obligatory use of pronominal anaphors is required by the occurrence of other anaphoric means (pronouns as well as substitutes) immediately preceding or following the pronominal anaphor in question.

Within this subcategory it is possible to group the cases of obligatory pronominal anaphoric chaining by using, as parameter for subclassification, the kind of the PROFORM¹¹-link in the chain. This link *mediates* between the antecedent and an obligatory third person pronominal anaphor.

2.4.1 *Relative pronoun as PROFORM - link in the chain*

(17.) Time for a pink gin! Jones said promptly, and we went upstairs together to find the small saloon and the black steward 1 who 1 took the first opportunity as he 1 added water to my gin.

(The Comedians, 124)

The substitution test controlling the obligatory occurrence of *he* 1 in (17.) shows that *he* cannot be substituted with the presupposed non-pronominal Npantecedent („the black steward“) because the relative pronoun *who* controls the anaphorization. Since *who* is semantically vacuous, it is impossible to pour into the subsequent syntactic context with the co-referential pronominal anaphor more semantic content than an anaphoric link such as *who* allows.

(17.a) *Time for a pink gin! Jones said promptly, and we went upstairs together to find the small saloon and the black steward 1 who 1 took the first opportunity as *the black steward* 1 added water to my gin.

(The Comedians, 124)

¹¹ I borrowed the term PROFORM from Quirk and Greenbaum (1996:247) and slightly modified it in spelling and in scope so that it in this article covers the cases of both their pro-forms and ellipsis.

2.4.2 Zero $\emptyset$ - pronoun (elided subject) as a PROFORM -link in the chain

(18.) A cook wearing a bright hat 1 pushed his head through the door and /subject $\emptyset$ 1 / retreated when he 1 saw Doctor Magiot.

(18.a) *A cook wearing a bright hat 1 pushed his head through the door and /subject $\emptyset$ 1 / retreated when *the cook wearing a bright hat* 1 saw Doctor Magiot

(*The Comedians* ,167)

2.4.3 Substitute DO as a PROFORM-link in the chain

(19.) I am glad your mother 1 died when she 1 did.

(19.a) *I am glad your mother 1 died when *your mother* did.

(*Late Call*, 115)

2.4.4 Deixis-based pronominal HE /SHE/ THEY as a PROFORM-link in the chain

(20.) Mrs Ogilvie1 says that she1 has long spells when food simply revolts her1.

(20.a) *Mrs Ogilvie1 says that Mrs Ogilvie 1 has long spells when food simply revolts her 1.

(20.b) *Mrs Ogilvie1 says that she1 has long spells when food simply revolts Mrs Ogilvie1.

(20.c) Mrs Ogilvie1 SAYS: I 1 have long spells when food simply revolts me 1 .

(*Late Call*, 177)

3. Conclusion

The main aim of the analysis presented in this article was to justify the establishment of obligatory co referential pronominal anaphora as a distinct subcategory of a linguistic phenomenon known as pronominal anaphora in English. Despite numerous explanations in linguistic literature dealing with pronominal anaphora, *semantic reasons* conditioning obligatory uses have never been regarded as significant for differentiating between obligatory and optional instances of pronominal anaphora. Although it may appear at first sight that the three subcategories proposed in our analysis of the data have little or almost nothing in common, the fact is that they have as their common denominator unalienability of their respective inherent properties. In deixis-based subcategory it was the speaker's deictic self- reference or the reference to his listener that resisted any alienation from the speaker. In locative –based pronominal anaphorization what surfaces as the location is in fact the agent /experiencer himself / herself. Finally, anaphoric chaining means that anaphoricity inherited from a PROFORM/link

cannot be alienated from the contextual slot intended for co referential pronominal anaphorization.

Finalizing the results of the analysis presented above it is evident that obligatory co referential pronominal anaphora is in complementary distribution with the optional, which is a very persuasive reason for treating them as two subcategories of a very complex and fascinating phenomenon in English known as pronominal anaphora.

References

- Braun 2 1996: G.Brown, *Speakers, listeners and communication. Explorations in discourse analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Braun, Jul 10 2001: G.Brown, G.Yule, *Discourse Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Devit, Stirni 2 1999: M.Devit, K.Sterelny, *Language and Reality. An Introduction to the Philosophy of Language*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Fridin 2006: R.Freidin, Principles and Parameters Framework of Generative Grammar, In K.Brown (ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam and New York. Elsevier Science, 94-101.
- Halidej, Hasan 1976: M.Halliday, R.Hasan, *Cohesion In English*, London: Longman.
- Horn, Vord 2005: L.R.Horn, G.Ward (eds.), *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Reference Online 12/28/07 5:48 p.m. <<http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?>
- Huang 2005: Y.Huang, Anaphora and the Pragmatics–Syntax Interface, In: Laurence R., G. Ward (eds.), *the Handbook of Pragmatics*. Blackwell Reference Online, 12/28/07 5:48 p.m. <<http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?>
- Huang 2 2006: Y Huang, Anaphora, Cataphora, Exophora, Logophoricity, In: K.Brown (ed) *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam and New York. Elsevier Science, 231-237.
- King 2 2006: J.King, Anaphora: Philosophical Aspect, In: K.Brown (ed) *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Amsterdam and New York. Elsevier Science. 238-240.
- Kruz 2006: A.Cruse, *Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lajonz 1977: J.Lyons, *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Laikan 2000: W.G.Lycan, *Philosophy of Language: A Contemporary Introduction*, London and New York: Routledge.
- Levinson 15 2003: S.C.Levinson, *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lič, Svartvik 1975: G.Leech, J.Svartvik, *A Communicative Grammar of English*, London: Longman.

- Kverk,Grinbaum 10 1996: R.Quirk, S.Greenbaum, *A Studen'ts Grammar of the English Language*, Longman: London.
- Said 6 2002: J.Saeed, *Semantics*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Salki 2001: R.Salkie, *Text and Discourse Analysis*, Taylor and Francis e-Library.
- Selz 1985: P.Sells, *Lectures on Contemporary Syntactic Theories*, Stanford: CSLI
- Strazni 2005: P.Strazny (ed), *Ecyclopedia of Linguistics vol 1*, Taylor and Francis e-Library.
- Bendler 2 1972: Z.Wendler, Singular Terms, In: D.D.Steinberg, L.A.Jakobovits (eds) *Semantics, An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.115-133.

Sources from which the data were collected

-American novel:

Auster, Paul (2005)¹² *Oracle Night* ,: New York: Faber and Faber

-British Novels:

Braine,John (1968) *Room at the Top*, Harmondsworth:Penguin.

Greene, Graham (1979) *The Human Factor*, Harmondsworth:Penguin.

Greene, Graham (1974) *The Comedians*, Harmondsworth:Penguin.

Wain, John (1960) *Hurry On Down*, Harmondsworth:Penguin..

Wilson, Angus .(1976) *Late Call*, Harmondsworth:Penguin

¹² The date in the brackets is the publication date of the edition used for the data collection.

О НЕКИМ АСПЕКТИМА РЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТИ У ФРАНЦУСКОМ И У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Увод

У овом раду испитујемо неке аспекте референцијалног значења у француском и у српском језику кроз које се манифестује опозиција познатост-непознатост денотата именских синтагми. У француском, као језику са чланским системом, ситуација у погледу сигнализовања ове опозиције транспарентнија је него у српском, будући да су именске синтагме већ самим избором члана аутоматски маркиране као одређене, односно неодређене. У српском, као језику без чланског система, одређеност се сигнализује употребом демонстратива, посесива, одређеног придевског вида или вокатива, али се у многим случајевима она не мора експлицитно маркирати (као у питању: *Где су деца?*). Исто важи и за неодређеност, коју у српском може сигнализovati употреба одговарајуће видске форме придева или пак нека лексема игноративног значења (нпр. *неки, један* или *некакав*), али се у неким ситуацијама може изразити и самом именицом, тј. без неког посебног лексичко-граматичког средства (нпр. *Купио сам занимљиву књигу*).

Питање на које ћемо покушати да одговоримо у овом раду је како одредити когнитивни статус именске синтагме (тј. познатост или непознатост њеног референта) онда када одређеност односно неодређеност у српском није означена неким засебним сигналним средством. Ситуација је, на име, јасна ако је номинални израз уведен лексемама *један* или *неки*, које, у преводу на француски, аутоматски захтевају употребу неодређеног члана (нпр. *Видећеш једног дана – Tu verras un jour*; *Он излази с неком плавушом – Il sort avec une blonde* итд.). Проблеми, међутим, настају онда када је именица употребљена самостално, као у примерима: *Имам проблем* (*J'ai un problème*); *Решио сам проблем* (*J'ai résolu le problème*); *На улици су се играла деца* (*Des enfants jouaient dans la rue*) / *Деца су се играла на улици* (*Les enfants jouaient dans la rue*).¹ Тада је, као што преводиоци интуитивно знају, контекст тај који нам даје индикацију о познатости односно непознатости денотата именске синтагме, те се сходно томе прибегава одговарајућем преводном решењу у језицима са чланским системом. Лингвистички приступ овој проблематици захтева подробније испитивање контекстуалних

* veranva@sbb.rs

¹ У последња два примера ред речи у српском утиче на интерпретацију именске синтагме *деца* у погледу одређености/неодређености.

услова под којима се референт² именског израза третира као познат, односно као непознат. Најпре ћемо показати да је умесно правити разлику између лингвистичке категорије одређености/неодређености и когнитивне категорије познатости/непознатости, да бисмо потом дефинисали појам одређене референцијалности који је кључ за разумевање дистрибуције француског члана, а самим тим и за коректно превођење именских синтагми са српског на француски.

2. О разлици између одређености (неодређености) и познатости (непознатости)

Одређеност, односно неодређеност именске синтагме је лингвистичка, класификациона категорија, која се само у домену референцијалних употреба манифестује као могућност, односно немогућност идентификовања референта (тј. денотата) именског израза. У француском, као језику са чланским системом именске синтагме су маркиране као одређене или као неодређене, било употребом члана, било употребом неког другог детерминатора (демонстративног или посесивног у домену одређености, односно неодређених детерминатора у домену неодређености). Овде је битно нагласити да је опозиција *одређеност-неодређеност* ортогонална на опозицију *референцијално-нереференцијално*. Наиме, и одређене и неодређене синтагме могу се употребити како референцијално (тј. њима се може реферисати на индивидуе или на групе индивидуа), тако и нереференцијално. У примерима (1) и (3) синтагме са одређеним и неодређеним чланом у референцијалној су употреби, а у примерима (2) и (4) исте синтагме имају нереференцијално, тј. генеричко значење.

- (1) *Le chat est dans la cour.* (Мачка је у дворишту.)
- (2) *Le chat est un mammifère.* (Мачка је сисар.)
- (3) *Il y a un chat dans la cour.* (У дворишту је нека мачка.)
- (4) *Un chat est un mammifère.* (Мачка је сисар.)

У нереференцијалне спадају и неке негенеричке употребе неодређеног члана, у литератури познате као тзв. неспецифичне интерпретације (Корблен 1987:34). Тако је у примеру (5) синтагма *un homme* употребљена нереференцијално, али не са генеричком, него са тзв. неспецифичном интерпретацијом будући да не упућује на неку индивидуу чији би се идентитет евентуално могао установити.

- (5) *Elle voudrait connaître un homme, un vrai.* (Хтела би да упозна мушкарца, и то правога.)

² У раду термине 'референт' и 'денотат' користимо као синонимне, да бисмо означили ентитете из ванјезичке реалности на које упућују именске синтагме у природним језицима.

С друге стране, категорија *познатости* односно *непознатости* је когнитивна категорија, која се тиче могућности идентификовања референта (тј. денотата) именског израза. О могућности идентификовања референта има смисла говорити само у референцијалним употребама, тј. само у случајевима када говорно лице употребом именског израза упућује на неки ентитет (индивидуу или предмет) или на групу ентитета из ванјезичке реалности (уп. Корблен 1987; Клајбер 1994, Сорен и Бесад 2004). Такав ентитет може бити нов у дискурсу, те самим тим непознат говорнику и/или саговорнику, или пак контекстуално идентификован, било да је претходно поменут, било да је актерима комуникације познат на основу њихових знања о свету. У нереференцијалним употребама (генеричким или негенеричким), немогуће је говорити о познатости или непознатости референта именске синтагме, будући да у овом типу употреба референт није неки индивидуализован, односно просторно-временски делимитиран ентитет, који би се евентуално могао идентификовати. Како се својство познатости односно непознатости референта именске синтагме јавља само у домену референцијалности, оно се не може директно извести из категорије одређености односно неодређености, будући да је ова категорија, барем у језицима са чланским системом какав је француски, присутна како у домену референцијалности, тако и у домену нереференцијалности. Неопходно је, дакле, претходно одредити референцијални статус дате синтагме.

У *Синтакси савременог српског језика* (Пипер и др. 2005: 918) термини одређена и неодређена референцијалност употребљавају се да означе когнитивну категорију познатости односно непознатости, а то ће бити и наш термилошки избор у овом раду. Термине одређеност и неодређеност и даље ћемо користити у значењу лингвистичке, класификационе категорије, којом се описују именске синтагме у језицима са чланским системом, без обзира на њихов референцијални статус. Међутим, у поменутој синтакси се под одређеном референцијалношћу подразумевају и оне употребе које заправо нису референцијалне. Тако се номинални изрази са генеричким значењем у позицији субјекта (нпр. *Пас је домаћа животиња*; *Ружа је цвет*.) третирају као облици тзв. опште одређене референцијалности (Пипер и др. 2005: 924). Овакав третман води, с једне стране, неоправданом таксономијском усложњавању категорије одређене референцијалности, будући да је, општелингвистички, генеричност сасвим довољан концепт за анализу и класификацију именских синтагми у наведеним примерима. С друге стране, концептуално је пожељније да се референцијалност третира као механизам (или својство) упућивања на индивидуализоване ентитете, или групе ентитета (код плуралних синтагми), а да се сви остали случајеви, у којима се именском синтагмом не издваја неки део реалности (тј. нека индивидуа или предмет), подведу под категорију нереференцијалности. Аналогно генерички употребљеним номиналним изразима, синтагме са квантификаторима *сваки*, *сав*, *читав*, *цео*, које се у *Синтакси савременог српског језика* такође подводе под општу одређену референ-

цијалност, никако не могу бити референцијалне. У примеру *Сваки члан друштва је платио чланарину* (Пипер и др. 2005: 924) синтагма *сваки члан друштва* не означава неку индивиду, па самим тим не може бити референцијална. Сем тога, синтагма *сваки члан друштва* не може бити антецедент за анафоричку заменицу *он*.³

- (6) *Сваки члан друштва платио је чланарину. *Међутим, он је незадовољан постигнутим резултатима.*

Ми ћемо у овом раду познатост и одређеност третирати као засебне категорије, које се не могу аутоматски изводити једна из друге. Најпре је неопходно одредити да ли је дата синтагма референцијална или неререференцијална. А тек у домену референцијалних употреба одређеност номиналне синтагме подразумева познатост, док неодређеност подразумева непознатост њиховог референта. У језицима са чланским системом какав је француски, где је одређеност односно неодређеност класификациона категорија, неопходно је одредити референцијални статус именске синтагме да би њен когнитивни статус аутоматски сигнализovala употреба одговарајућег члана (познатост употребом одређеног, а непознатост употребом неодређеног и партитивног члана). Међутим, у српском, као језику без чланског система, није довољно утврдити референцијални статус именске синтагме да би се одредило да ли је референт познат или непознат. Наиме, ако је нека синтагма референцијално употребљена, онда одсуство детерминативне одредбе (нпр. неког демонстратива или посесива уз именицу), или пак неког парадигматског сигнала одређености (нпр. придевског вида, или вокатива, в. Пипер и др. 2005: 920), захтева да се когнитивни статус (тј. познатост или непознатост) референта такве синтагме одреди контекстуално.

3. Контекст и референцијални статус именских синтагми

Ако изузмемо случајеве у којима је именска синтагма по својој природи референцијална (нпр. властита имена), или неререференцијална (као што је случај са заменичким изразима типа *било ко/који/шта, ико/ишта*), статус именских синтагми у погледу референцијалности генерално је условљен контекстуалним факторима, како у француском, тако и у српском. Погледајмо, у том смислу, примере (7) и (8) у којима је употребљена иста именица (*деца*) у позицији субјекта.

- (7) *Деца не причају док једу.*
(8) *Деца нису причала док су јела.*

³ Познато је, још од Монтегјуа (Монтегју 1974), да је функција детерминатора *сваки* квантификаторска, тј. релациона, а никако референцијална. Наиме, у реченицама типа *Сваки А је Б*, детерминатор *сваки* означава да је сваки елемент скупа А уједно елемент скупа Б, односно да је скуп А подскуп скупа Б (уп. Барвајз и Купер 1981, Станојевић 2007).

Зависно од комуникативне ситуације, примером (7) може се описати нека актуелна ситуација у којој дотична деца не разговарају током јела (нпр. *Гле чуда! Деца не причају док једу*). Ипак, овде је могућа и тзв. нормативна генеричка интерпретација, која подразумева изрицање неке норме у ситуацијама у којима је норма прекршена, тако да пример (7) може да значи и ‘деца не треба да причају док једу’ (уп. Станојевић 1998: 232). У примеру (8), у којем се имперфективним перфектом означава радња у току у неком моменту прошлости, једина релевантна интерпретација именице *деца* је референцијална, будући да се овом именицом издваја једна конкретна група деце за коју се тврди да у неком моменту прошлости нису причала током јела. У овом случају лингвистички контекст (тј. употреба прошлог времена) фаворизује референцијалну интерпретацију субјекта реченице.

Аналогну ситуацију налазимо и у француском. Тако, док се у примеру (9) синтагма *les enfants* може интерпретирати и генерички, тј. неререференцијално, у примеру (10) једина могућа интерпретација је референцијална. Уз то, употреба одређеног члана сигнализује да је у (10) на снази одређена референцијалност, тј. да је референт синтагме *les enfants* познат актерима комуникације.

(9) Les enfants se taisent à table. (Деца не причају док једу.)

(10) Les enfants se taisaient à table. (Деца нису причала док су јела.)

У српском, као језику без чланског система, а у случајевима у којима је заједничка именица употребљена без детерминатора, контекст одлучује не само о томе да ли је на снази референцијална или неререференцијална употреба именских синтагми, него и о томе да ли је у питању одређена или неодређена референцијалност. У француском се избором члана сигнализује да ли је индивидуа о којој је реч позната или не, односно да ли је на снази тзв. одређена или неодређена референцијалност. Ако би у примеру (10) уместо одређеног био употребљен неодређени члан (види пример 11), субјекатска синтагма би била референцијално неодређена. Уз то би се јавило и квантификаторско значење (‘не сва деца’), чији би еквивалент у српском био облик *нека* (види пример 12), али не толико у функцији игноратива, колико у функцији апсолутног квантификатора (в. Пипер и др. 2005: 875):

(11) Des enfants (certains enfants) se taisaient à table pendant le repas.

(12) Нека деца нису причала за време јела.

Видели смо, дакле, да језички и ванјезички (тј. комуникативни) контекст утичу на референцијални статус именских синтагми у оба језика. Сада се поставља питање како одредити да ли је у српском на снази одре-

ђена или неодређена референцијалност у ситуацијама у којима је именица употребљена самостално, тј. без неке детерминативне одредбе. У француском, као што смо већ констатовали, од избора члана у референцијалним употребама зависи да ли је на снази одређена или неодређена референцијалност. У српском, као језику без чланског система, именске синтагме без детерминативне одредбе (или неког парадигматског средства за сигнализовања одређености или неодређености, као што је нпр. придевски вид), не-транспарентне су у погледу референцијалне одређености односно неодређености. Стога се, зависно од комуникативног контекста у којем је исказана, реченица *Јован пише писмо*, на француски може превести употребом одређеног или неодређеног члана (*Jean écrit une lettre / la lettre*). Употреба одређеног члана подразумевала би контекстуалну идентификованост (тј. познатост) дотичног писма, а неодређени члан би сигнализовао да говорно лице у дискурс уводи један нов, за саговорника непознат ентитет.

4. Контекст и типови референцијалности

Претпоставимо ли да је одређена референцијалност (тј. познатост референта) контекстуално условљена, питање које се одмах намеће је следеће: У којим се контекстима, или, тачније, у којим се типовима контекста јавља овај тип референцијалности? Анализом примера из нашег корпуса како разговорног српског језика тако и књижевних и новинских текстова идентификовали смо три типа контекста у којима се именске синтагме нужно интерпретирају као референцијално одређене. То су:

а) Говорна ситуација у којој је могуће перцепцијом идентификовати референт (нпр. *Види децу како се играју*⁴. / *Затвори врата*. / *Додај ми хемијску*., итд.)

б) Знања која саговорници поседују о свету (нпр. *Председник Србије / писац романа Рат и Мир*, итд.).

в) Претходни дискурс, у којем је релевантна индивидуа претходно поменута, те се сматра познатом учесницима у комуникацији (нпр. *Један пас је стајао пред улазом и све време је режао*. *Пас* није био баи пријатељски настројен према пролазницима.).

И у француском су ова три типа контекста релевантна када је избор члана у питању. Наиме, употреба одређеног члана подразумева да контекст омогућава говорнику: 1) да идентификује индивидуу на коју упућује именска синтагма и 2) да закључи да је и саговорник идентификовао исту ту индивидуу. А контексти који ово омогућавају су управо претходно поменути (а, б и в). Услов за употребу неодређеног члана је слабији. Довољно је, наи-

⁴ Није добро рећи *Види неку децу како се играју*, будући да су дотична деца доступна перцепцији како говорника тако и саговорника, те су самим тим идентификована, а то је у супротности са игноративним значењем заменичке лексеме *неки*.

ме, да један од услова за употребу одређеног члана не буде на снази: или говорник није у стању да идентификује референт именске синтагме, или на основу контекста⁵ не може да закључи да је и саговорник идентификовао дотични референт.

Одређену референцијалност, а самим тим и неодређену, дефинисаћемо као у (13), конјункцијом услова 1) и 2).

- (13) Одређена референцијалност (тј. познатост референта) у оба језика на снази је ако контекст омогућава говорном лицу: 1) да идентификује индивидуу на коју упућује именска синтагма и 2) да закључи да је и саговорник идентификовао исту индивидуу. Неодређена референцијалност (тј. непознатост референта) у оба језика је на снази ако било који од ова два услова (1 или 2) није испуњен.

Ако је на снази одређена референцијалност, у српском се уз именицу не могу употребити лексеме *један*, *неки*, *некакав*, а у француском се тада не може употребити неодређени члан. Поменуте лексеме се у референцијалним контекстима могу сматрати индикаторима неодређене референцијалности. У следећем примеру, који наводи Милка Ивић (Ивић 1971: 104) разматрајући семантички статус лексеме *један*, уз именице *учитељ* и *комишија* не може се употребити лексема *један*, а да се битно не наруши смисао реченице:

- (14) ... онда ми учитељ наредио да изађем из клупе ..., а комишија се наљутио па нам више не долази.

Тачно је да се именица *комишија* без одредбе *један* интерпретира као референцијално одређена, тј. означава индивидуу познату учесницима у комуникацији. Такође је тачно да би се употребом ове одредбе променио смисао реченице, јер у том случају не би био познат актер приповести означен синтагмом *један комишија*. Па ипак, у овом примеру није искључена могућност употребе лексеме *један* уз именицу *комишија*. Међутим, за разлику од примера (14), у примеру (15) ова се лексема не може употребити:

- (15) У селу има једна црква, али (*један) звоник још увек није саграђен.

Занимљиво је да се у француском преводу ове реченице, који наводимо под (16), уз именицу *clocher* (звоник) не може употребити неодређени

⁵ То јест, у одсуству било којег од претходно наведених случајева а), б) или в).

члан, што указује на то да је референт ове именица контекстуално познат и говорнику и саговорнику.

- (16) Il y a une église dans le village, mais le clocher (*un clocher) n'a pas encore été construit.

У примерима (15) и (16) изрази *звоник*, односно *le clocher*, употребљени су референцијално, а одређени члан уз именицу *clocher* сугерише да је звоник на неки начин идентификован, тј. познат актерима комуникације. Без обзира на то што у претходном контексту није уведен референт синтагме *le clocher*, овде се између синтагми *une église* и *le clocher* успоставља асоцијативна веза (звоник је саставни део цркве, а не неке друге грађевине). Дакле, у примерима (15) и (16) *једна црква* и *une église* могу се третирати као асоцијативни антецеденти за синтагме *звоник* и *le clocher*. Ове последње, дакле, имају статус анафоре која се у литератури зове асоцијативна анафора (уп. Корблен 1987: 131). И овде се, дакле, одређена референцијалност изводи контекстуално. Познатост референта произлази, наиме, из асоцијативне везе анафоричне именске синтагме и њеног антецедента.

Одсуство лексема *један* или *неки* уз референцијално употребљене именске синтагме није аутоматски сигнал одређене референцијалности, односно познатости њиховог референта. Другим речима, иако довољан услов, одређена референцијалност није и нужан услов за изостављање облика *један* или *неки*. Бројни су случајеви који наводе на овакав закључак. Поред генеричких интерпретација, које су нереференцијалне по својој природи (нпр. *Пас је домаћа животиња* / *Мачке су умиљате животиње*), именске синтагме у одсуству лексема *један* и *неки* могу се јавити и са тзв. неспецифичном интерпретацијом. Овај тип употреба, у којима синтагма не упућује на неку индивидуу чији би се идентитет могао утврдити, типично се јавља уз глаголе који не подразумевају егзистенцију ентитета означеног именском синтагмом:

- (17) Тражим *секретарицу*. (у огласима)

- (18) Треба ми *програм* за учење *нота*. (на једном интернет форуму)

- (19) Сањам како имам *крила*. (стих из једне песме Лепе Брене)

Француски еквиваленти ових примера захтевају обавезну употребу неодређеног члана:

- (20) Je cherche *une secrétaire*.

- (21) J'ai besoin d'*un logiciel* pour apprendre les notes.

- (22) Je rêve d'avoir *des ailes*.

Неспецифичне интерпретације у српском нису, међутим, инкомпатибилне ни са лексемама *један* или *неки* (нпр. *Тражим једну секретарицу*;

Треба ми неки програм за учење нота.). Међутим, у неким неререференцијалним употребама ове лексеме се обавезно изостављају, под условом да се именицом не врши афективна квалификација⁶. У питању су, пре свега, тзв. предикативне употребе, тј. употребе у којима је именица допуна копуле (као у примеру 23), или глаголског предиката (као у примерима 24-26):

- (23) Он је *професор/ директор/ Француз*.
- (24) Постао је *професор*.
- (25) Изабрали су га за *председника*.
- (26) Више нико не верује Тадићу и зову га *издајником*. (Форум Крстарице)

У француским еквивалентима ових реченица употребљава се именица без члана (*Il est professeur* ; *Il est devenu professeur* ; *Il a été élu président* ; *Personne ne croit plus Tadić et on l'appelle traître*). По правилу, члан се изоставља уз именице које у предикативној употреби означавају неку професију, функцију, друштвени статус или националну припадност. У осталим случајевима употребљава се неодређени члан (као у примерима 27 и 28):

- (27) Je suis *un collectionneur de timbres*.
- (28) Je suis *un amateur de vins*.

Будући неререференцијалне, предикативне употребе именских синтагми инкомпатибилне су са контекстима који подразумевају одређену референцијалности, тако да је употреба одређеног члана овде аутоматски искључена.

Још један тип употреба у којима лексеме *један* и *неки* изостају, а да се при томе именски израз не тумачи као референцијално одређен, јесте онај у којем се комуникативни акценат не ставља на индивидуу као такву, него је акценат, како каже Милка Ивић, на «аутентичности природе именованог појма» (в. Ивић 1971: 105):

- (29) Видели смо *слона* на улици (а не жирафу или мачку)
- (30) Убио је *човека* (а не пса)

И у овом типу употреба у француском ће се обавезно употребити неодређени члан :

- (31) Nous avons vu *un éléphant* dans la rue (et pas une girafe ou un chat).
- (32) Il a tué *un homme* (et pas un chien).

⁶ Афективну квалификацију налазимо у примерима типа *Он је једна будала* (уп. Ивић 1971: 113-114).

Изузимајући генеричке употребе, у којима је могућа употреба како одређеног, тако и неодређеног члана у француском, у осталим нереференцијалним употребама неодређени члан је једини могући избор⁷. Ако комуникативни акценат није на индивидуи као таквој, него на аутентичности именованог појма (као у примерима 31 и 32), искључена је одређена референцијалност, а самим тим и употреба одређеног члана у француском.

Изостављање лексема *један* и *неки*, компатибилно је и са референцијалном употреба именских израза у којима није на снази одређена, него неодређена референцијалност. Наиме, ако контекст не допушта говорном лицу и/или саговорнику да идентификује референт именске синтагме, ова последња ће бити референцијално неодређена (види дефиницију 13). Реч је о употребама у којима је именска синтагма рематски део исказа.

(33) Нашао сам *секретарицу која говори француски*.

(34) Он има *кућу на мору*.

(35) Купио сам *нова кола*.

(36) Недалеко су се играла *деца* у прашини.

У француским еквивалентима ових примера употребио би се неодређени члан као сигнал неодређене референцијалности.

Ако се, пак, нађе у тематској позицији, самостално употребљена именица фаворизује одређену референцијалност, као у трећој реченици следећег одломка:

(37) Један пас, међутим, распадао се летос на раскршћу путева. Недалеко је била ограда око багрењара по коме се лети пси врзмају и траже снене кутове да побегну од врућине. *Пас* се распадао крај пута. (Жика Лазић, *Непозната свитања*, 192-297)

Употребом синтагме *један пас* у првој реченици овог одломка, уводи се нова индивидуа у дискурс. Поновно упућивање на исту индивидуу остварује се у даљем тексту употребом именице *пас* (тј. без одредбе *један*), при чему се овакво (анафорско) реферисање типично реализује синтагмом у тематском делу исказа. По Милки Ивић, лексема *један* се обавезно изоставља ако је заједничка именица у тематском делу исказа (в. Ивић 1971: 106).⁸ Међутим, као што смо већ видели, изостављање лексеме *један* није довољан услов за одређену референцијалност. Наиме, да би се именска

⁷ Изузетак су само предикативне употребе у којима се обавезно изоставља члан (као у француским еквивалентима примера 23-26).

⁸ И у *Синтакси савременог српског језика* указује се да место именског израза у линеаризацији реченице игра важну улогу у изражавању одређене референцијалности. Иницијално место у реченици резервисано је, наиме, за одређену референцијалну употребу именског исказа, а завршно место за његову неодређену референцијалну употребу (нпр. *Девојке су пролазиле улицом / Улицом су пролазиле девојке*, в. Пипер и др. 2005: 923).

синтагма интерпретирала као референцијално одређена, неопходна је контекстуална идентификација њеног референта. У одсуству одговарајућег контекста, без обзира да ли се налази у тематском делу исказа, именица ће се интерпретирати као референцијално неодређена. Тематска позиција, на име, као што смо то већ рекли, само фаворизује одређену референцијалност. Тако се реченица *Деца се играју на улици*, може изрећи и као нова информација за саговорника и то не само у погледу глаголске радње, него и у погледу њеног вршиоца. У том случају би се именица *деца* интерпретирала као референцијално неодређена, без обзира што се налази у тематском делу исказа. У француском би се у том случају употребио неодређени члан (*Des enfants jouent dans la rue.*). А у реченици *Облаци су се одједном појавили на небу*, глагол *појавити се* имплицира увођење новог ентитета у дискурс, што значи да је субјекат овде недвосмислено референцијално неодређен. Француски превод ове реченице захтева, самим тим, употребу неодређеног члана (*Soudain, des nuages apparurent dans le ciel.*).

5. Уместо закључка

При превођењу номиналних израза са српског на француски, највећи проблем у погледу избора члана представљају именске синтагме без неке детерминативне одредбе која би сигнализувала било одређену, било неодређену референцијалност. Избор члана у француском зависи од контекстуалних фактора који нас најпре обавештавају о томе да ли је именски израз употребљен референцијално или нереференцијално. Код нереференцијалних употреба непходно је одредити да ли је интерпретација генеричка или негенеричка. Именске синтагме са нереференцијалном негенеричком интерпретацијом искључују употребу одређеног члана. У референцијалним употребама избор члана зависи од тога да ли је на снази одређена или неодређена референцијалност. Који је тип референцијалности на снази зависи од контекста на основу којег говорно лице процењује да ли је и саговорник у стању да идентификује референт. У српском, одређена референцијалност не допушта употребу одредби *један* или *неки*, али није нужан услов за њихово изостављање. Њихово одсуство, на име, компатибилно је и са нереференцијалношћу и са референцијалном неодређеношћу именских синтагми. Према томе, избор члана при превођењу са српског на француски не корелира у потпуности са присуством/одсуством лексема *један* или *неки* уз заједничку именицу. Основни фактор који регулише употребу француског члана у домену референцијалних употреба јесте могућност/немогућност контекстуалне идентификације денотата именске синтагме.

Извор

Жика Лазић, *Непозната свитања*, Сувремена југословенска новела “Знање”, Загреб.

Литература

- Барвајз и Купер 1981: J. Barwise & R. Cooper (1981). Generalized Quantifiers and Natural Language. *Linguistics and Philosophy* 4 (2):159-219
- Ивић 1971: М. Ивић, Лексема један и проблем неодређеног члана, Нови Сад: *Зборник за филологију и лингвистику*, XIV/1, Нови Сад, 103-119.
- Клајбер 1994: G. Kleiber, 1994, Qu'est-ce qui est (in)défini ?, *Faits de langue*, 4, 81-87.
- Корблен 1987: F. Corblin, *Indéfini, défini et démonstratif*, Droz, Genève-Paris.
- Монтегју 1974: R. Montague, *Selected Papers of Richard Montague*, R. Thomason (ed.), Yale University Press.
- Пипер и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица*, Београд-Нови Сад.
- Сорен и Бесад 2004: С. Dobrovie-Sorin & С. Beyssade, *Définir les indéfinis*, CNRS Editions, Paris.
- Станојевић 1998: В. Станојевић, О генеричким реченицама, Београд: *Српски језик*, 3/1-2, Београд, 223-236.
- Станојевић 2007: V. Stanojević, *Les noms de nombre en français. Essai de sémantique formelle*, Filološki fakultet u Beogradu, Beograd.

ИНФИНИТИВНА КЛАУЗА КАО КОМПЛЕМЕНТ ПРИДЕВА У САВРЕМЕНОМ ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

У савременом енглеском језику инфинитивне клаузе често се појављују као комплементи великог броја придева у придевским фразама. У овом раду представљено је седам типова придевске фразе у којима је инфинитивна клауза комплемент придева.

Класификација се заснива на посебним семантичким везама између придева и инфинитивне клаузе у сваком од ових типова, осим седмог (који је посебан облик због својих синтаксичких особености). Посебна пажња посвећена је управо семантичким карактеристикама типова придевске фразе, будући да поменуте придевске фразе могу бити двосмислене. Може се закључити да су придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом занимљиве форме које треба даље истраживати.

Кључне речи: придевска фраза, придев, клауза, инфинитивна клауза, комплемент, значење, субјекат.

1. *Фразе и клаузе*

У англистичкој лингвистици значајно место заузима изучавање синтаксичких конструкција на нивоу фразе (именичке, глаголске, придевске, прилошке и предлошке) и клаузе. Под фразом¹ (Лич 1989: 361-362) подразумевамо синтаксичку форму која се састоји од „две или више граматички повезаних речи које саме не изражавају предикацију (везу субјекта и предиката), али учествују у структури виших јединица које ову везу исказују“ (Бугарски 1995: 117).

Клаузе представљају синтаксичке јединице које имају унутрашњу структуру попут унутрашње структуре реченице, односно увек изражавају предикацију (субјекатско-предикатску везу) (Гринбаум и Кверк 1990: 15). По свом синтаксичком статусу могу бити независне или зависне. Уколико су зависне, обично имају неку од основних реченичних функција (субјекат, објекат, адвербијал, комплемент). Тако, у следећој реченици:

(1) She was gay and chaffed him as she had been used to do. (CM 150)²
подвучени део је зависна клауза чија је функција адвербијална.

* jelenam52@gmail.com

¹ Термин који се чешће користи у српској лингвистици је *синтагма*.

² Извори из којих су узети примери наведени су на крају чланка. На истом месту налази се и списак скраћеница које се користе.

Клаузе „могу да представљају само један део неког елемента (у структури реченице), посебно као релативне клаузе у структури именичке фразе“³ (Гринбаум и Кверк 1990: 15), што је представљено у следећем примеру:

(2) It was horrible to see a woman who was treated like that. (CM 140)

У наведеној реченици, подвучена је релативна клауза чија је улога да ближе одреди именицу којој следи (*a woman*), тако да је релативна клауза заправо у саставу именичке фразе (*a woman who was treated like that*).

1.1. Придевска фраза у савременом енглеском језику

Придевска фраза јесте фраза у чијој структури придев има улогу центра (енг. *head*). Осим центра, у структуру придевске фразе у савременом енглеском језику могу ући различити модификатори (енг. *modifiers*) и комплементи (енг. *complements*). Док модификатори представљају необавезне елементе придевске фразе, комплементи су они елементи придевске фразе који не могу бити изостављени (в. Хадлстон и Пулум 2005: 119). Тако, у примеру

(3) I wasn't exactly pleased to see her. (CM 132)

појављује се придевска фраза *exactly pleased to see her*, чији је центар придев *pleased*. Прилог *exactly* је модификатор центра придевске фразе. Он није обавезан део придевске фразе, јер реченица може да функционише и без њега. Са друге стране, инфинитивна клауза *to see her* јесте комплемент придева – центра и неопходан је елемент у саставу придевске фразе.

Форме које могу имати улогу комплемента у оквиру придевске фразе јесу предлошка фраза и различите врсте финитних и нефинитних зависних клауза (Кверк и др. 1991: 1220). Предлошка фраза јесте веома често комплемент придева. На пример:

(4) I prefer people to be cruel to animals rather than (cruel) to human beings. (ГГ 304)

Придевске фразе у наведеној реченици су *cruel to animals* и (*cruel*) *to human beings*. Центар обе придевске фразе је придев *cruel*, а предлошке фразе *to animals* и *to human beings* су комплементи у оквиру придевске фразе, јер представљају неопходне елементе у њиховом саставу.

Кверк и сарадници у својој чувеној граматици енглеског језика (1991: 1220) наводе да су од финитних клауза најчешћи комплементи придева следеће врсте:

- *that*-клауза - врста именске клаузе која може имати велики број функција (нпр. субјекат, директни објекат, комплемент субјекта). На пример:

³ Greenbaum and Quirk 1990: 15: "...clauses may constitute only a part of an element, especially as relative clauses in noun-phrase structure..."

(5) He seemed surprised that I knew who they both were. (ГГ 305).⁴

- *wh*-клауза - врста именске клаузе која почиње неком од упитних речи или речима *if/whether*. У следећој реченици подвучени део је придевска фраза чији је центар придев *certain* а комплемент *wh*-клауза *what time the train leaves*:

(6) We're not certain what time the train leaves. (ОП 136).

Иако ове клаузе почињу неком од упитних речи, ред речи у самој клаузи је потврдан.

Међу нефинитним клаузама које могу бити комплементи придева у придевској фрази јављају се инфинитивна и партиципска клауза (енг. *-ing participle clause*). Партиципска клауза није честа. Јавља се после мање групе придева, као што су *busy, worth, worthwhile*⁵. У следећем примеру комплемент придева *busy* је партиципска клауза:

(7) Mrs. Makola was busy cooking all day as usual. (КО 71).

У поменутом примеру подразумева се да је вршилац радње нефинитне клаузе *cooking all day as usual* заправо субјекат главне клаузе (*Mrs. Makola*). Придеви *worth, worthwhile* могу да се користе у клаузама које имају експлицитно означен субјекат:

(8) It is scarcely worth(while) (you/your) going home. (Кверк и др. 1991: 1230).

Такође, могу да се користе у клаузама код којих он није директно наведен:

(9) It is worth pausing to consider these statements from Mr Davies. (КР 1682)

Партиципске клаузе које прате поменуте придеве могу да имају и пасивно значење, као што је случај у следећем примеру:

(10) He's decided to get a look at the house and see it if it might be worth buying. (КР 1682)

1.2. Инфинитивна клауза као комплемент придева

У поменутих примерима и објашњењима у вези са партиципском клаузом као комплементом придева у оквиру придевске фразе субјекат може бити експлицитно наведен или имплицитно подразумеван. Даље, субјекат партиципске клаузе може бити активан или пасиван, у зависности од контекста. То значи да партиципске клаузе као комплементи придева носе са собом изванредан степен имплицитног значења, као и двосмислености.

Међутим, далеко већи степен имплицитног значења и двосмислености појављује се у придевским фразама у којима се јавља инфинитивна клауза као комплемент придева. Разлози за то су вишеструки. Најпре, веома велики број придева може имати инфинитивну клаузу као комплемент

⁴ Подвучени делови реченица у примерима који следе представљају придевске фразе.

⁵ Чешћи су примери у којима се јавља предлог + партиципска клауза.

(нпр. *mad, prompt, pleased, hard, fit, horrible, angry, brilliant, reasonable, frightened, able, anxious, annoyed, impatient, sorry*). Затим, сама чињеница да су у питању инфинитивне клаузе оставља могућност различите интерпретације глаголске радње (као пасивне или као активне) и одређивања субјекта нефинитне клаузе (јер најчешће није експлицитно исказан).

Следеће реченице представљају различите типове придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом придева:

(11) They must be mad [...] to send me such specimens. (КО 58) – ТИП 1

(12) She was prompt to point out my mistake. (ОП 648) – ТИП 2

(13) I wasn't [...] pleased to see her. (СМ 132) – ТИП 3

(14) Kayerts was ready to let him have a sniff at the ammonia bottle. (КО 64) – ТИП 4

(15) This book is hard to understand. (ОП 386) – ТИП 5

(16) These houses are not fit (for people) to live in. (ОП 319) – ТИП 6

(17) It was horrible to see a woman treated like that. (СМ 140) – ТИП 7

Придеви и инфинитиви глагола могу бити приказани табеларно:

mad	to send...
prompt	to point out...
pleased	to see...
ready	to let...
hard	to understand...
fit	to live in...
horrible	to see...

Табела 1.

Комбинацијом придева и наведених глагола могу се добити форме које су граматички прихватљиве (нпр. *Tim was mad to point out...*) или оне које нису граматички прихватљиве (**It was prompt to see...*⁶).

Међу примерима који су прихватљиви, постоје различите семантичке везе између елемената реченице:

(18) Tim was mad to point out...

(19) Tim was pleased to point out...

(20) Tim was hard to understand...

Стога сматрамо корисним, у анализи сваког од приказаних типова понаособ, представити правила комбиновања група придева са одговарајућим глаголима у инфинитиву. Осим тога, биће изложена и ситематизована различита значења која се исказују у прихватљивим комбинацијама. За

⁶ У овом примеру подразумева се да субјекат *it* представља граматички субјекат, а не личну заменицу која замењује именице средњег рода.

основу анализе узета је класификација коју дају Кверк и сарадници (Кверк и др. 1991: 1227-1230). У оквиру ове класификације, придевске фразе у којима је инфинитивна клауза комплемент придева деле се на седам типова, од којих је првих шест издвојено по особеностима значења које изражавају, а седми тип издвојен је на основу синтаксичких карактеристика реченица у којима се појављују придевске фразе.

2. Типови придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом

2.1. Тип 1

Следеће реченице из корпуса представљају примере које смо сврстали у први тип (в. Кверк и др. 1991: 1227):

(21) They must be mad at home to send me such specimens. (KO 58)

У овом примеру, субјекат нефинитне клаузе *to send me such specimens* јесте субјекат главне клаузе. Кверк и сарадници наводе да овај тип има аналогне конструкције у којима се јавља граматички субјекат *it*, а прави субјекат појављује се у оквиру предлошке фразе *of them*. Стога наведени пример може бити парафразиран на следећи начин:

(22) It must be mad of them to send me such specimens.

Исто је и са следећим примером:

(23) It would not be immodest I think to mention that his skin was like velvet. (AB 328)

(24) It would not be immodest (of her) to mention that his skin was like velvet.

(25) She would not be immodest to mention that his skin was like velvet.

Придеви који се користе у овом типу придевске фразе су придеви којима се вреднују људске особине или понашање:

- *careful, crazy, mad, silly, wise, careless, greedy, nice, unwise, wrong*.

Дакле, први тип придевске фразе у којој се јавља инфинитивна клауза као комплемент придева чине фразе у којима се јављају придеви којима вреднујемо људске особине или понашање. Значења ових реченица еквивалентна су значењима реченица у оквиру којих се јавља предлошка фраза (*of*+ објекатска лична заменица).

2.2. Тип 2

Овде спадају реченице у којима придев из придевске фразе може бити лако трансформисан у прилог *и*, уз неопходне измене, такве две реченице имају исто значење. У наставку су дати парови реченица (26-27, 28-

29, 30-31) од којих прва реченица садржи придевску фразу а друга представља парафразу наведене реченице, уз коришћење прилога, а не придева:

- (26) She was prompt to point out my mistake. (OP 648)
- (27) She promptly pointed out my mistake.
- (28) She was quick to point out all the mistakes I had made. (OP 663)
- (29) She quickly pointed out all the mistakes I had made.
- (30) He waved her away, broke off his conversation and was quick to begin to eat, popping the little crisp brown fish quickly into his mouth with rapid jabbing movements of his fork.
- (31) He waved her away, broke off his conversation and quickly began to eat, popping the little crisp brown fish quickly into his mouth with rapid jabbing movements of his fork. (РД 11)

Ове инфинитивне глаголске фразе не могу бити перфективне, за разлику од инфинитивне глаголске фразе у претходном типу. Иначе, у овом типу придевске фразе појављује се веома мали број придева: *quick, prompt, slow*. То су придеви којима изражавамо начин (брзину) вршења глаголске радње која је дата у инфинитиву.

2.3. *Tun 3*

У овом типу, центар придевске фразе је неки од придева који изражавају осећања, а то су често партиципски придеви. Инфинитивна клауза изражава глаголску радњу која је изазвала таква осећања. То се може видети у следећим примерима:

- (32) I wasn't exactly pleased to see her. (CM 132)
- (33) I'm glad to say the conductor did not hear. (AB 325)
- (34) One is still proud to bestow – the name of a lady. (AB 316)
- (35) Sometimes when I can't get from the grocer's it makes me absolutely livid to think of all that secret drinking and they say it only makes her more and more gloomy. (AB 315)
- (36) He seemed to be somewhat embarrassed, almost ashamed to find out that he had made so much money with so slight a talent. (РД 10)

Ови примери често се могу парафразирати сложеним реченицама у којима постоји узрочна адвербијална клауза. То доказује да је значењска повезаност инфинитивне клаузе и придева у оквиру придевске фразе, заправо, изражавање узрочно-последичне везе:

- (37) I wasn't pleased because I saw/had seen her.
- (38) To see her didn't please me.
- (39) I'm glad that I may say the conductor did not hear.
- (40) One is still proud that he may bestow the name of a lady.
- (41) He seemed to be somewhat embarrassed, almost ashamed that he (had) found out that he had made so much money with so slight a talent.

Могуће је наћи и примере где је инфинитивна глаголска фраза перфективна, нпр.:

(42) I'm sorry to have kept you waiting. (Кверк и др. 1991: 1228).

Кверк наводи велики број придева који припадају овој групи (нпр. *afraid, angry, ashamed, content, furious, glad, happy, impatient, thankful*). Међу њима има много партиципских придева (нпр. *annoyed, astonished, bored, concerned, delighted, depressed, embarrassed, interested, puzzled, surprised, worried*) (в. исто 1228).

2.4. *Tun 4*

Придеви који се јављају у овом типу придевске фразе су они који изражавају модална значења (нпр. вољу, способност, могућност). И ова група придева је бројна (нпр. *able, anxious, certain, eager, fit, free, likely, ready, sure, willing*). Број партиципских придева међу њима је мањи (нпр. *determined, inclined, prepared*). Неки од ових придева заједно са копулативним глаголима чине облике *be able to, be willing to, be sure to*. Примери из корпуса који припадају овом типу јесу следећи:

(43) Kayerts was ready to let him have a sniff at the ammonia bottle. (КО 64)

(44) He had become hoarse, sarcastic and inclined to say unpleasant things. (КО 74)

(45) Were they obliged to be so rough? (СМ 140)

(46) I'm willing to take the consequences. (СМ 152)

(47) He's sure to pass sometime. (ГГ 305)

(48) Each sister was constantly alarmed for the other and anxious to hide the other's defects from an un-understanding world. (АВ 323)

(49) Mike was quite willing to lose the bet in order to prove that his wine was good enough to be recognized. (РД 10)

(50) I'm perfectly willing to bet. (РД 13)

(51) You don't think I'll be able to name it, do you? (РД 13)

2.5. *Заједничка карактеристика типова 1-4*

Сви типови који су до сада описани (1-4) имају једну важну заједничкију карактеристику, а то је да је вршилац радње нефинитне клаузе, који најчешће није експлицитно исказан, заправо субјекат главне клаузе. То се може видети у већ наведеним примерима (нпр. 21-22, 26-27, 32-37, 44).

Поменути вршилац радње јесте активни, а не пасивни субјекат нефинитне клаузе. Код преостала три типа, ситуација је знатно другачија када је вршилац радње инфинитивне клаузе у питању, што ће се видети у наставку.

2.6. *Tip 5*

Пети тип придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом придева илуструју примери (52), (55) и (57):

- (52) This book is hard to understand. (OP 386)
- (53) It is hard to understand this book.
- (54) To understand this book is hard.
- (55) I find it rather difficult to tell. (CM 141)(it - the story)
- (56) I find that it is difficult to tell the story.
- (57) That wine is perfect to serve before a claret. (адаптирано)
- (58) It's the perfect wine to serve before a claret. (РД 10)

У овим реченицама субјекат главне клаузе најчешће је објекат инфинитивне клаузе, што се јасно види у примерима (53) и (58)⁷. У примеру, пак, (55), придевска фраза у целини јесте комплемент објекта главне реченице (*it - the story*), али је истовремено тај објекат главне реченице онај који трпи радњу која је изражена у инфинитивној клаузи.

Глаголска радња која је изражена у инфинитивној клаузи у овом типу придевске фразе увек има пасивно значење. Тако, следећа реченица еквивалентна је примеру (57):

- (59) That wine is perfect to be served before a claret.

У наведеној парафрази употребљен је пасивни инфинитив, јер је субјекат главне клаузе заправо онај који трпи радњу инфинитивне клаузе.

Даље, као што се види у примеру (54), ове реченице могу се парафразирати реченицама у којима се инфинитивна клауза јавља као субјекат главне реченице.

Значење овог типа придевске фразе у којој је инфинитивна клауза комплемент придева јесте исказивање степена лакоће извршавања глаголске радње. Карактеристични придеви који се користе у примерима овог типа су: *awkward, convenient, difficult, easy, hard, impossible, nice, pleasant, unpleasant*.

У овом типу придевске фразе, у оквиру инфинитивне клаузе може се додати прилошка фраза *for* + објекатска лична заменица, којом се изражава активни вршилац радње уколико га треба нагласити. На пример:

- (60) This book is hard for him to understand.

2.7. *Tip 6*

Сличност између претходног и овог типа придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом јесте у томе што се субјекат главне клаузе најчешће појављује као објекат инфинитивне клаузе. Ипак, битна разлика постоји: реченице овог типа не могу се парафразирати тако да инфинитивна клауза буде субјекат главне клаузе. На пример, реченица:

⁷ Примери (53) и (58) парафразе су примера (52) и (57), редом.

- (61) Her voice was [...] polite (to hear). (ПД 22)

не може се парафразирати овако:

*To hear her voice was polite.

Може се парафразирати на следећи начин:

- (62) Her voice was polite (to be heard).

Из тога следи да се примери овог типа, као и примери анализирани у претходној целини, могу парафразирати реченицама у којима се користе пасивни глаголски облици. На тај начин и експлицитно се изражава да је објекат инфинитивне клаузе заправо субјекат главне клаузе.

Као основне придеве који спадају у овај тип, Кверк наводи следеће: *available, fit, free, ready, sufficient*. Осим ових придева, овом типу могу се придружити и бројни придеви код којих је инфинитивна клауза комплемент који се често подразумева:

- (63) These houses are not fit (for people) to live in. (OP 319)⁸

- (64) A good-humoured wine, benevolent and cheerful (to drink), slightly obscene, perhaps, but none the less good-humoured (to drink). (ПД 9)

- (65) His face was becoming puffy and pale (to look at), as though all the force was draining out of him. (ПД 21)

Чињеница да се инфинитивна клауза често може изоставити из примера овог типа придевске фразе указује на то да је значење инфинитивне клаузе редундантно и подразумева се на основу контекста. Стога се инфинитивна клауза некада налази у самој реченици, док некада није формално присутна, али се њено значење подразумева.

2.8. *Tun 7*

Примери из корпуса који илуструју овај тип придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом јесу следећи⁹:

- (66) It was horrible to see a woman treated like that. (CM 140)

- (67) To see a woman treated like that was horrible.

- (68) It was very satisfactory to be loved like that. (CM 130)

- (69) To be loved like that was very satisfactory.

- (70) It was hard to realize that nine months ago she had never heard of him. (CM 130)

- (71) To realize that nine months ago she had never heard of him was hard.

- (72) Don't you think it was a little unfair to me to bring me out here in the circumstances? (CM 148)

⁸ Инфинитиви глагола у заградама у примерима (63), (64) и (65) додати су због илустрације и објашњења.

⁹ Реченице су дате у паровима. Прва реченица је пример из корпуса, а друга парафраза примера.

- (73) Don't you think that to bring me out here in the circumstances was a little unfair?
- (74) It's barbaric to serve a Rhine before a claret. (ПД 10)
- (75) To serve a Rhine before a claret is barbaric.
- (76) It's impossible for a man to differentiate between them all by taste and smell alone. (ПД 16)
- (77) To differentiate them all by taste and smell alone is impossible for a man.
- (78) It was not easy for the daughter to resist him. (ПД 17)
- (79) To resist him was not easy for the daughter.

Специфична синтаксичка структура на основу које је овај тип реченица издвојен (Кверк и др. 1991: 1230) јесте 'празно' *it* којим примери почињу. Оно је граматички субјекат реченице. Структура целе реченице може се представити на следећи начин:

it + копула + придев + (*for someone*) + инф. клауза.

2.9. Вишезначност примера

Један исти пример може припадати различитим типовима који су до сада набројани. Ова вишезначност условљена је различитим разумевањем улоге субјекта или објекта инфинитивне клаузе. Као пример може послужити реченица:

- (80) The lamb is ready to eat. (Гринбаум и Кверк 1990: 362)

Реченицу можемо разумети као пример типа 4 и типа 6. Уколико пример сматрамо типом 4, реченица којом објашњавамо њено значење била би:

- (81) The lamb is ready to eat, since it is hungry.

Уколико је то, пак, тип 6, онда би парафразирана реченица изгледала овако:

- (82) The lamb is ready to be eaten.

Многи примери придевске фразе у оквиру којих се јавља инфинитивна клауза као комплемент придева јесу двосмислени. Двосмисленост ових примера јесте један од разлога који их и чини веома занимљивим за класификације и систематизације.

3. Закључак

Придевска фраза у чијем саставу се јавља инфинитивна клауза као комплемент придева у савременом енглеском језику јесте форма која има више значења. Класификација првенствено семантичких обележја условила је постојање различитих типова ове фразе. Сваки од њих карактерише одређена група придева и неки од облика инфинитива.

У табели 2 представљени су сви анализирани типови придевске фразе са инфинитивном клаузом као комплементом придева:

ТИП	ПРИМЕР	СУБЈЕКАТ ИНФИНИТИВНЕ КЛАУЗЕ (НАЈЧЕШЋЕ)	ЗНАЧЕЊЕ
1	<i>They must be <u>mad to send me the specimens.</u></i>	СУБЈЕКАТ ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ	ОСОБИНЕ
2	<i>She was <u>prompt to point out the mistake.</u></i>	СУБЈЕКАТ ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ	БРЗИНА ГЛАГОЛСКЕ РАДЊЕ
3	<i>I wasn't <u>pleased to see her.</u></i>	СУБЈЕКАТ ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ	УЗРОЧНОСТ
4	<i>Kayerts was <u>ready to let him have a sniff at the bottle.</u></i>	СУБЈЕКАТ ГЛАВНЕ КЛАУЗЕ	СПРЕМНОСТ, ВЕРОВАТНОЋА
5	<i>This book is <u>hard to understand.</u></i>	НЕОДРЕЂЕН (for + someone)	ЛАКОЋА ИЗВРШАВАЊА
6	<i>These houses are <u>not fit (for people) to live in.</u></i>	НЕОДРЕЂЕН (for + someone)	ПОДРАЗУМЕВА СЕ
7	<i>It was <u>horrible to see a woman treated like that.</u></i>	НЕОДРЕЂЕН (for + someone)	-

Табела 2.

Свих првих шест типова придевске фразе имају неко одређено значење, односно специфичну значењску повезаност између придева и инфинитивне клаузе. Њима је придружен и седми тип, који је издвојен на основу синтаксичких карактеристика реченице.

Представљени типови придевске фразе у којима је инфинитивна клауза комплемент придева занимљиви су за даља истраживања и класификације, и то првенствено због различитих семантичких особености. Истраживања на овом пољу треба наставити, јер се тиме може олакшати усвајање анализираних придевских фраза свима који уче енглески језик.

Литература

- Бугарски 1995: Р. Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Гринбаум и Кверк 1990: Greenbaum, S. and R. Quirk, *A Student's Grammar of the English language*, Longman: Harlow.
- Кверк и др. 1991: Quirk, R. et al., *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman: Harlow.

Лич 1989: G. Leech, *An A – Z of English Grammar and Usage*, Longman: Harlow.

Хадлстон и Пулум 2005: Huddleston, R. and G. K. Pullum, *A Student's Introduction to English Grammar*, Cambridge: Cambridge University Press.

Извори и скраћенице¹⁰

Дал 1961: R. Dahl, *Someone Like You*. London: Penguin.

РД: Дал 1961: R. Dahl, "Taste", у: R. Dahl, *Someone Like You*. London: Penguin.

Доли 1967: C. Dolley (ed.), *The Penguin Book of English Short Stories*, Penguin Books: Middlesex.

КО: Конрад 1967: J. Conrad, "An Outpost of Progress", у: C. Dolley (ed.), *The Penguin Book of English Short Stories*, Penguin Books: Middlesex, 56-81.

ГГ: Грин 1967: G. Greene, "Across the Bridge", у: C. Dolley (ed.), *The Penguin Book of English Short Stories*, Penguin Books: Middlesex, 302-312.

СМ: Мом 1967: S. Maugham, "Force of Circumstance", у: C. Dolley (ed.), *The Penguin Book of English Short Stories*, Penguin Books: Middlesex, 129-156.

АВ: Вилсон 1967: A. Wilson, "Raspberry Jam", у: C. Dolley (ed.), *The Penguin Book of English Short Stories*, Penguin Books: Middlesex, 313-329.

КР: (2003). *Collins Cobuild Advanced Learner's Dictionary*. Glasgow: Harper-Collins.

ОР: (2006). *Oxford English-Serbian Student's Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

¹⁰ Наведени су извори (одабране приповетке) и скраћенице које су коришћене у раду.

СИТУАЦИЈСКЕ ЕЛИПТИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У ЈЕЗИКУ БРИТАНСКЕ ШТАМПЕ

Једна од могућности које нам језик пружа јесте опслуживање социјалне функције у друштвеној интеракцији, тј преношење нових информација у комуникацији.

Како би се пренијеле нове информације и у писаном и говорном језику избјегава се понављање истих форми, тј онога што је већ речено, те се на тај начин пажња усмјерава на нову информацију. Језички механизам, тј граматичко средство за постизање језичке економије јесте елипса. Овај језички механизам доприноси јасноћи исказа, као и његовом наглашавању. Савремени лингвисти, користе термин *елипса* да њиме означе само онај изостављени материјал у реченици који недвосмислено може бити реконструисан из контекста. Термин *елипса* може се најкраће дефинисати као могућност изостављања дијелова лингвистичког контекста који су комуникативно редундантни.

Елиптичне конструкције постале су важна тема у лингвистичкој науци још од саме појаве формалних анализа језичких структура. Изузетну заинтересованост за ову језичку појаву елипса дугује првенствено самој својој природи и ограничениости њене употребе што указује на присуство скривене структуре и повлачи низ расправа о томе како тумачити „тишину“.

Када се говори о елипси, онда се мора увијек имати на уму да се ради о избору, а када се ради о избору онда се неумитно поставља питање да ли је избор у корист једне синтаксичке опције нпр. елипсе фаворизован неким посебним типом контекста. Отуда се елипса не може проучавати а да се не узме у обзир и врста лингвистичког контекста којим се контролише елидирање реченичних дијелова.

С тим у вези потребно је нагласити да ситуацијске елипсе нису стриктне елиптичне конструкције већ више елипсе као облици неформалног стила тако да њихова интерпретација зависи од познавања ситуације, односно ванјезичког контекста из кога се надомјешћује материјал који је избрисан.

Како у овом раду испитујемо елипсу на примјерима издвојеним из британске дневне штампе, извор материјала је широког спектра гдје су уврштене и такозване озбиљне (*up-market*), и популарне новине (*down-mar-*

* veravujevic@paleol.net

ket), збор разлика у стилу писања ових новина, те веће разноврсности примјера на којима је вршено истраживање.

Критеријуми дефинисања и подјеле ситуацијских елипси

За разлику од других врста елипси у првом реду текстуалних које се могу реконструисати из сусједног дијела текста који је присутан и аутентичан, ситуацијске елипсе су конструкције за чију интерпретацију не можемо рачунати на лингвистички контекст. Умјесто тога, у оваквим случајевима интерпретација, тј. реконструкција, елидираног материјала не зависи од аутентичног језичког контекста већ искључиво од ванјезичке средине, односно ситуације.

Погледајмо сљедећу врло познату фразу и веома често коришћену у оваквом скраћеном облику:

GET IT? (Quirk et al., 1985:895)

Зависно од већ споменутог ванјезичког контекста оваква фраза у једној ситуацији може се разумијети као: Did you get it? = (Did you get the ticket/letter...);

док у другој ситуацији она може бити протумачена као: Do you get it? = (Do you understand?).

Слично томе и сљедећа фраза, ништа мање фраквентна од горе наведене:

TOLD YOU SO (Quirk et al., 1985:895)

може бити проширена у једном контексту или ситуацији на: I told you so, док у другом на: We told you so.

Врло често, тачне ријечи елидираног материјала могу бити веома нејасне у одређеним контекстима када се говори о ситуацијским елипсима јер су ове конструкције облици неформалног стила.

Стога, термин ситуацијска елипса може бити само употребљен када се ради о случајевима слабе елипсе и друге елипсе гдје не постоји ни најмања сумња који реченични материјал је изостављен.

На примјер, „IT“ може бити једини елидирани субјекат у реченици:

-Looks like rain. (Quirk et al., 1985:895), тако да смо се и ми првенствено водили чистим и јасним примјерима како не бисмо били у недоумици да ли је примјер двосмислен и да ли постоји више опција елидираног материјала.

Ситуацијске елипсе су по правилу иницијалне елипсе код којих најчешћи елидирани материјал јесу субјекат и/или оператор. Унутар ове врсте елиптичних конструкција можемо направити прву класификацију на ситуацијске елипсе у изјавним реченицама (енг.: ellipsis in declarative sentences), и ситуацијске елипсе у упитним реченицама (енг.: ellipsis in interrogative sentences), те потом другу класификацију ових подкласа према мјесту брисања синтаксичког материјала.

Ситуацijske елипсе у изјавним реченицама (situational ellipsis in declarative sentences)

Код изјавних реченица елемент који је изостављен јесте субјекат, већином само он, док понекад заједно са оператором. Најчешће у улози субјекта могу се наћи личне замјенице (*I/ You/ He/ She/ They*). Осим тога ту су елидирани и припремна замјеница *it* ¹ (енг.: anticipatory it), затим показна замјеница *there*.

Елипса субјекта (ellipsis of subject alone)

Код ових елипси у корпусу су пронађени примјери брисања субјекта најчешће личних замјеница првог и другог лица јединине (*I/You*). Први наведени примјер из корпуса садржи двије елипсе: брисање субјекта а потом брисање субјекта и оператора, тако да ћемо исти примјер навести и у другој подјели.

(1) ‘ “No,” she says, sounding uncomfortable. “Δ Can’t imagine that far ahead. Sorry.” ’ (TG, 16 September, 2007)

(1a) {“No,” she says, sounding uncomfortable. ‘I can’t imagine that far ahead. Sorry.’}

(2) ‘ Δ Can’t tell your modem from your micro-filter? Our broadband section will set you straight.’ (TT, 18 June, 2007)

(2a) {You can’t tell your modem from your micro-filter? Our broadband section will set you straight.}

(3) ‘ “Δ Just sit down if you feel at all funny,” they said. “Don’t Δ wait to fall over and hurt yourself. Δ Just stick your head between your knees.” ’ (TT, 30 June, 2007)

(3a) {You just sit down if you feel at all funny,’ they said. ‘Don’t you wait to fall over and hurt yourself. You just stick your head between your knees.}

(4) ‘But even for Democrats it’s not so easy. Δ Just ask Hillary Clinton.’ (TI, 4 November, 2007)

(4a) {But even for Democrats it’s not so easy. You just ask Hillary Clinton.}

¹ Превод термина преузет од Ђорђевић (1996: 93)

Елипса субјекта + оператор (ellipsis of subject + operator)

Ове реченице након брисања субјекта и оператора почињу оним што би био комплемент субјекта пуног реченичног облика, као што можемо видјети у свим издвојеним примјерима. Најчешће су елидирани лична замјеница првог лице јединине са оператором (*I am*) и потом је ту и припремна замјеница *it*.

(5) ‘ “No,” she says, sounding uncomfortable. “Can’t imagine that far ahead. ΔSorry.” ’ (TG, 16 September, 2007)

(5a) {“No,” she says, sounding uncomfortable. ‘Can’t imagine that far ahead. I’m sorry.’}

(6) ‘ “What are you doing now?” I ask him as he continues to jab the left ventricle with his knife and thick scarlet blood oozes and dribbles. ”It looks so-dangerous.” “Δ Just getting the air out.” ’ (TT, 30 June, 2007)

(6a) {“What are you doing now?” I ask him as he continues to jab the left ventricle with his knife and thick scarlet blood oozes and dribbles.” It looks so-dangerous.” “I am just getting the air out.”}

(7) ‘It doesn’t matter how special you are, if you fall out with your billionaire boss you will spend the winter on a bench in Portugal rather than Stamford Bridge. Δ Tough life.’ (TM, 20 September, 2007)

(7a) {It doesn’t matter how special you are, if you fall out with your billionaire boss you will spend the winter on a bench in Portugal rather than Stamford Bridge. It is tough life.}

(8) ‘Probably never admonished Marie Curie, but maybe they criticised Wilhelm Roentgen. ΔJust a thought. ’ (TO, 16 September, 2007)

(8a) {Probably never admonished Marie Curie, but maybe they criticised Wilhelm Roentgen. It is just a thought.}

(9) ‘The Government want us to cut out the aftercare, so as to increase our productivity. Δ Ludicrous!’ (TT, 30 June, 2007)

(9a) {The Government want us to cut out the aftercare, so as to increase our productivity. It is ludicrous!}

Ситуацијске елипсе у упитним реченицама (situational ellipsis in interrogative sentences)

Код ових реченица примијећено је да се дешава брисање и субјекта и оператора, у корпусу није пронађен ни један примјер брисања самог субјекта иако су овакви случајеви могући. Као и код изјавних реченица након брисања субјекта и оператора упитне реченице почињу комплементом субјекта (10...).

Елипса субјекта + оператора (ellipsis of subject + operator)

Када је ријеч о елидираном материјалу код ових реченица из примјера можемо закључити да су то поново најчешће личне замјенице са својим оператором, и то нарочито замјеница другог лица једине *you*, те припремна замјеница *it* и показна *there*. Посљедњи издвојени примјер (19) садржи двије елипсе: елипсу субјекта и оператора у упитној реченици и елипсу субјекта и оператора у изјавној реченици, те смо га ипак сврстали овдје након што смо описали ове упитне.

(10) '*Δ Worried about credit card scams? Visit our Credit Card Clinic for help and advice*' (TT, 18 June, 2007)

(10a) {Are you worried about credit card scams? Visit our Credit Card Clinic for help and advice}

(11) '*Δ Obese? It's the fault of the food companies.*' (TT, 11 July, 2007)

(11a) {Are you obese? It's the fault of the food companies}

(12) '*Burn calories. Expend energy. Δ Still fat? Burn more.*' (TO, 28 October, 2007)

(12a) {Burn calories. Expend energy. Are you still fat? Burn more.}

(13) '*Δ Worried about climate change?*' (TT, 11 July, 2007)

(13a) {Are you worried about climate change?}

(14) '*Δ Looking for romance?*' (Scorpio horoscope) (TO, 28 October, 2007)

(14a) {Are looking for romance?}

(15) '*Drunk last night? The brewers forced you to drink that extra pint.*' (TT, 11 July, 2007)

(15a) {Were you drunk last night? The brewers forced you to drink that extra pint.}

(16) '*Brad told reporters: "They say, Δ Any plans for a fifth? And I say, And a sixth, and a seventh, and an eight, and a ninth. That's my answer."*' (TDM, 19 September, 2007)

(16a) {Brad told reporters: "They say, Are there any plans for a fifth? And I say, And a sixth, and a seventh, and an eight, and a ninth. That's my answer."}

(17) '*Spice Girls comeback. Δ Good or bad?*' (TT, 28 June, 2007)

(17a) {Spice Girls comeback. Is it good or bad?}

(18) '*On Friday 30 November the day before his father came "back from the dead" Mark left his job at international property consultants E C Harris. Δ Coincidence?*' (TI, 9 December, 2007)

(18a) {On Friday 30 November the day before his father came "back from the dead" Mark left his job at international property consultants E C Harris. Is it coincidence?}

(19) *'And I could never have done that. I had no desire for it. "Δ Not your thing?" "No Δ", says Linney, a wry smile playing on her lips. "Δ Too distracting."'* (TO, 30 December, 2007)

(19a) {And I could never have done that. I had no desire for it. "Is it not your thing?" "No it isn't", says Linney, a wry smile playing on her lips. "It is too distracting."}

Избор брисања редундантних реченичних елемената, као што смо већ споменули, није само давање приоритета језичкој економији већ је то избор који доприноси јасноћи исказа будући да се редукују већ познате информације а пажња умјерава на нови материјал.

Данас још увијек не постоји општеприхваћено мишљење о томе како треба анализирати елиптичне конструкције, која је њихова функција, нити су лингвисти сагласни око основног питања које конструкције потпадају под ову језичку категорију. Стога је ова језичка категорија изњедрила многа интересантна истраживања, као и идеје и питања који још увијек представљају актуелну тему за дебату.

Неке потешкоће и недоумице када је у питању истраживање елипсе везане су за тумачење одређених елиптичних конструкција које некада не могу јасно да се реконструишу из контекста, а очигледно је да ту постоји нека празнина. Таква двосмисленост и недореченост јављала се чешће код неких ситуацијских структура које нису имале текстуалну референцу, нити се радило о граматичком испуштању. У тим случајевима тешко је установити које су ријечи тачно изостављене.

Оно што је непобитна чињеница јесте да су елиптичне конструкције једна продуктивна категорија, која ће увијек узмицати пред језичком стандардизацијом постављајући нове изазове и питања пред истраживаче.

Новински *online* извори

The Times – www.the-times.co.uk

The Guardian and the Observer – www.guardian.co.uk

The Mirror – www.mirror.co.uk

Литература

- Biber, Douglas, Conrad, Susan, Leech, Geoffrey, *Student Grammar of Spoken and Written English*, Longman, London, 2002.
- Greenbaum, Sidney, and Quirk, Randolph, *A Student's Grammar of the English Language*, Longman, London, 1990.
- Ђорђевић, Радмила, *Граматика енглеског језика*, Чигоја штампа, Београд, 1996.
- Кристал, Дејвид, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Нолит, Београд, 1987.
- Ковачевић, Милош, *Стилистика и граматика стилских фигура*, „Кантакузин“, Крагујевац, 2000.
- Radford, Andrew, *Syntactic Theory and the Structure of English*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Quirk, Randolph, Greenbaum, Sidney, Leech, Geoffrey, Svartvik, Jan, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London and New York, 1985.

ZAŠTO I KAKO PREDAVATI UVOD U OPŠTU LINGVISTIKU?

*Obrazovanje mora da pruži mogućnost za samoostvarenje:
ono je najbolje onda kada pruža okruženje puno izazova koje učenika
navodi da sam, na svoj poseban način, istražuje i traga za odgovorima.
(N. Čomski)*

1. Uvod

Uvod u opštu lingvistiku, zajedno sa kursevima *Uvod u teoriju književnosti*, *Uvod u filozofiju* i *Uvod u psihologiju i pedagogiju* čini jezgro opšteobrazovnih predmeta na fakultetima filološke orijentacije u našem regionu. Uvrežen je stav da su ovi predmeti pomoćni: naime, smatra se da će znanje stečeno na časovima *uvoda* poslužiti studentima da lakše savladaju gradivo iz različitih oblasti koje se odnose na jezik koji studiraju. Takođe se neretko mogu čuti mišljenja da su ovi predmeti od sekundarne važnosti u studijskim programima, pa čak i da se studenti njima nepotrebno opterećuju.

U ovom radu ćemo nastojati da otklonimo takve zablude. Napomenimo na samom početku da je ovaj članak rezultat ne samo našeg velikog i nepresušnog interesovanja za opštu lingvistiku i naše posvećenosti ovoj naučnoj disciplini, već i višegodišnjeg rada sa studentima na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu kao i na Filološkom fakultetu u Beogradu. Na sledećim ćemo stranicama nastojati da pokažemo da je *uvod u opštu lingvistiku* od suštinskog značaja za prelaz sa školskog na akademski način mišljenja kao i za razumevanje principa na kojima počiva savremena nauka. Predstavićemo program kursa koji smo lično kreirali i ukazati na fundamentalne ideje i najbitnije činjenice koje student treba da usvoji i potom integriše u svoje poimanje sveta i čoveka. Kao okosnica za formiranje programa poslužila nam je, u izvesnoj meri, knjiga R. Bugarskog *Uvod u opštu lingvistiku* (Bugarski, 1995), zatim udžbenik sa Filološkog fakulteta u Ženevi¹ *Introduction à la linguistique contemporaine* (2005) čiji su autori J. Moeschler i A. Auchlin ali i brojna literatura s kojom smo imali prilike da se upoznamo i od koje ovde navodimo samo nekoliko najznačajnijih naslova: Jackendoff R, (1994), *Patterns in the mind*, D Kristal, (1996) *Kembrička enci-*

* tijanaasic@yahoo.com

¹Na tom fakultetu smo imali prilike da, kao doktorant, pratimo nastavu na posleddiplomskim studijama i predajemo *uvod u lingvistiku*.

klopedija jezika, Pinker S (1994), *Language Instinct*, Chomsky N. (2000), *New Horizons in the Study of Language and Mind*.

2. Uvod u opštu lingvistiku ¹²

Ovaj kurs predviđa dva časa predavanja i jedan čas vežbanja sedmično i sastoji se od sledećih nastavnih jedinica: Odlike i funkcije jezika, jezik i drugi sistemi komunikacije, Sosirovo učenje o jeziku, uvod u fonetiku i fonologiju, uvod u morfologiju, uvod u leksikologiju i leksikografiju, uvod u sintaksu, uvod u semantiku, uvod u pragmatiku i osvrt na najvažnija sociolingvistička i psiholingvistička pitanja.

Iz strukture samog programa može se zaključiti da je cilj ovog predmeta da studente upozna sa prirodom jezika, jezičkog znaka i jezičke strukture kao i sa načinom na koji funkcioniše jezička komunikacija. Posebno se insistira na odlikama ljudskog jezika koje ga čine posebnim u odnosu na ostale sisteme za sporazumevanje (simboličnost, hijerarhijska struktura, produktivnost, dislokacija), zatim na vezi jezika i mišljenja, kao i krucijane uloge konteksta za razumevanje iskaza. Osim toga, na časovima *Uvoda u opštu lingvistiku* studentima valja pokazati da „pravila u jeziku“, bilo da se tiču fonetike, morfologije ili sintakse, nisu nešto veštački nametnuto jeziku već su zapravo principi koji omogućuju njegovo postojanje i funkcionisanje. Iz ovoga proizlazi da cilj lingvistike nije da propisuje tzv „ispravnu upotrebu jezika“ već da opiše, prouči i objasni zakonitosti koje stoje u osnovi proizvođenja prihvatljivih i prirodnih sintagmi i rečenica. Jer, tek kada se budu upoznali sa pravim ciljem nauke o jeziku studenti će razumeti zašto je potrebno jezik proučavati po nivoima njegove strukture, kao i to zašto je neophodno uvesti apstraktne nivoe reprezentacije

Važno je istaći da se na časovima uvoda u lingvistiku studenti podstiču na razmišljanje o jeziku, čoveku i stvarnosti, a istovremeno se odvraćaju od loše navike koju su stekli u srednjoj školi, a to je memorisanje i reprodukovanje činjenica bez razumevanja. Umesto da zapisuju svaku nastavnikovu reč, oni kroz razgovor sa predavačem sami dolaze do osnovnih pitanja kojima se bavi nauka o jeziku. Izbegavaju se dosadna nabranja, komplikovane i netransparentne definicije, baš kao i nerazumljiva terminologija kojom se samo stvara nepotrebna i veštačka intelektualna distanca između učenika i profesora. U tom smislu mi na stojimo da iskorenimo poguban (a nažalost veoma čest) pristup usvajanju gradiva u kojem se recitovanje nerazumljivih pojmova i navođenje citata smatra znanjem o nekoj oblasti.

Tako je na primer izuzetno značajno da student razume zašto je jezički znak arbitran (nemotivisan) i da ume sam da pronade dokaze za ovu tvrdnju.

² Ovde bismo naglasili da je u skladu sa preporukama Bolonjske deklaracije ovaj predmet podeljen u dva jednosemestralna kursa (*Uvod u opštu lingvistiku 1* i *Uvod u opštu lingvistiku 2*), koja ćemo ovde odvojeno predstaviti. Napomenimo još i da je zvaničan naziv kursa *Uvod u opštu lingvistiku 2* zapravo *Teorije jezika* ali da ćemo u ovom radu koristiti odmaćeni i logičniji naziv *Uvod u opštu lingvistiku 2*.

Pogubno je pak ukoliko on (kako bi osvojio poen na ispitu) samo zapamti da je *svojstvo jezičkog znaka arbitrarnost* a ne zna šta se krije iza tog iskaza. Takođe je kada se predaje Sosirov doprinos razvoju nauke o jeziku, metodološki izuzetno štetno zahtevati od studenata da nabrajaju čuvene *Sosirove dihotomije*³ bez uvida u njihovu suštinu.

Bitno da studenti sa ovog kursa ponesu ideju je veliki švajcarski lingvista težište jezičkih proučavanja sa dijahronijskog opisa glasovnih promena pomerio na drevni problem prirode znaka te da je jezik zamislio kao hijerarhijsku strukturu. Takođe je neophodno posvetiti veliku pažnju razumevanju pojma *vrednost jezičkog znaka* koji proističe iz odnosa jezičkog znaka sa ostalim elementima u sistemu. Ukoliko je student spoznao šta je vrednost jezičkog znaka, on će ne samo razumeti Sosirovu ideju da je jezik sistem (a ne nomenklatura prehodno utvrđenih i postojećih pojmova), već će i shvatiti njen značaj. Na ovo će se prirodno nadovezati osnovni postulati strukturalizma kao naučne metode, koja počiva na stavu da su u proučavanju ma kog sistema odnosi među elementima bitniji od samih elemenata.

Ideja o jeziku kao sistemu znakova odrediće pravac semantičkih interesovanja u dvadesetom veku, a ona su u najvećoj meri orijentisana na strukturu jezičkog leksikona i značenjske odnose među njegovim jedinicama (sinonimiju, homonimiju, polisemiju, hiperonimiju itd). S druge strane, ideja o jeziku kao sistemu pravila obeležiće drugu polovinu prošlog veka i osnovi je generativističkog i matematičkog pristupa u lingvistici. Studentima se predočava da u jeziku postoji univerzalno pravilo kombinovanja nižih u više strukturne jedinice, zahvaljujući čemu je moguće od konačnog broja osnovnih elemenata (fonema) dobiti veoma veliki broj reči i neograničen broj rečenica. Ovde je moguće napraviti paralelu sa hemijskom i biološkom strukturom prirode. Od stotinak hemijskih elemenata sačinjen je, zahvaljujući njihovim bezbrojnim kombinacijama, sav živi i neživi svet. S druge strane genetska raznovrsnost svih živih organizama na Zemlji determinisana je kombinacijama četiri tipa nukleotida koji učestvuju u formiranju dezoksiribonukleinske kiseline (DNK).

Od suštinske je važnosti objasniti šta je to jezička produktivnost i zašto je svaki jezički čin suštinski kreativan. Ljudi kad govore (osim u vrlo specifičnim situacijama, npr. kad recituju ili citiraju) ne ponavljaju naučene rečenice već svaki put iznova stvaraju svoj jezik koristeći se njegovim jedinicama i pravilima za njihovo kombinovanje.

Najzad, pažnju studenata treba usmeriti i ka odnosu između znaka, mentalnog koncepta i stvarnosti. Ova tema uvek inspiriše studente na razgovor i diskusije o vezi između jezika i mišljenja, u kojima oni često zauzimaju oprečne pozicije. Stoga i ne čudi što je većina veoma zaintrigirana Sapir-Vorfovom hipo-

³ Podsetimo čitaoca na Sosirove dihotomije: materija i predmet lingvistike, jezik i govor, jezik kao nomenklatura i jezik kao sistem znakova, interna lingvistika i eksterna lingvistika, dijahronijska lingvistika i sinhronijska lingvistika, označitelj i označeno, značenje i vrednost, sintagmatski odnosi i paradigmatski odnosi.

tezom, i želi da čuje za postojeće argumente „za“ i „protiv“ jezičkog relativizma⁴ i determinizma⁵. Studenti zajedno sa profesorom otkrivaju kako to jezik omogućava i podržava mišljenje i u kojoj ga meri određuje i oblikuje. Osim toga na času se preispituju predrasude po kojima razlike među jezicima uslovljavaju različit pogled na svet i percepciju stvarnosti. Studente stranih filologija posebno zanima pitanje prevodljivosti sa jednog na drugi jezik i različiti načini na koje se u različitim jezicima iskazuje isto značenje.

Jedna od osobenosti ovog kursa je to što se mladi ljudi u njemu susreću sa idejama i pojmovima koji su im poznati iz srednjoškolskog gradiva ali ih sagledavaju u potpuno novom svetlu. Tako na primer umesto klasičnog nabiranja vrsta reči i gramatičkih kategorija sa njihovim vrednostima, u centru pažnje je uspostavljanje kriterijuma (morfološkog za promenljive i funkcionalnog za nepromenljive reči) za determinisanje pripadnosti reči određenoj klasi. Isto tako objašnjava se i konceptualna motivisanost za postojanje lingvističkih opozicija koje formiraju gramatičke kategorije. Studentima se takođe objašnjava čemu, u praktičnom smislu, služe gramatičke kategorije i klase. Naime, sintaksa proučava pravila dobrog formiranja sintagmi i rečenica. Da se ne bi svaki put za svaku pojedinačnu rečenicu govorilo koja se leksema mogu međusobno kombinovati i na koji način, tj da bi se mogla formulisati opšta pravila, moraju se jedinice koje se, u gramatičkom smislu, istovetno ponašaju, podvesti pod istu klasu a odlike po kojima se one razlikuju ili podudaraju ili pak slažu pod gramatičke kategorije.

Na časovima *Uvoda u opštu lingvistiku* studenti će takođe svoje srednjoškolsko, dosta kompleksno i zbunjujuće, znanje o tzv „rečeničnim funkcijama“ zameniti modernijim i jednostavnijim pristupom sintaksičkoj analizi. Oni će naučiti da se svi tipovi gramatičkih fraza (imenička, glagolska, pridevska, priloška, predloška) mogu predstaviti na isti način, uz pomoć tri tipa opštih sintagmatskih funkcija: glave sintagme, te njenih komplemenata i dopuna. Takođe im treba objasniti da se sintaksičke funkcije ne određuju značenjem jedinice već njenim formalnim obeležjima kao i da jedinice sintaksičke strukture različite po rangu (reč, sintagma, rečenica) mogu biti eksponenti iste sintaksičke funkcije⁶.

Studenti se na ovom kursu upoznaju i sa osnovim načelom moderne semantike poznatim pod nazivom *Princip kompozicionalnosti*. Ovaj princip pokazuje da interpretacija jednog jezika nije naprosto funkcija od jednog beskonačnog skupa rečenica u jedan beskonačan skup značenja, već se značenja rečenica pripisuju polazeći od značenja reči, a nakon kalkulisanja značenja sintagmi, putem operacija kao što je funkcionalna aplikacija.

Ovde valja naglasiti da studenti brže shvate suštinu ovog principa ukoliko im se predstave nizovi reči za koje on ne važi a to su idiomi, izrazi čije se

⁴ Hipoteza o lingvističkom relativizmu kaže da distinkcije enkodirane u jednom jeziku ne možemo naći ni u jednom drugom jeziku.

⁵ Hipoteza o lingvističkom determinizmu kaže da jezik određuje način na koji mislimo i analiziramo stvarnost.

⁶ Npr: *Video sam dečaka / dečaka kovrdžave kose/ da je Dušan porastao.*

značenje ne može dobiti iz značenja njihovih delova i koji se upravo zbog toga moraju učiti napamet. Kad jezikom ne bi rukovodio princip kompozicionalnosti on bi zapravo bio skup idioma, a učenje jezika svelo bi se ne memorisanje rečenica. Ko to spozna, ušao je u carstvo lingvistike.

Ukoliko je stekao osnovna znanja iz savremene sintakse i semantike, student će bez problema razumeti distinkciju između gramatičnosti i smislenosti rečenica i biti u stanju da sam stvori primere koji je ilustruju.

U ovom je kursu takođe predviđeno da se student uputi u razliku između rečenice, koja je zapravo apstraktan i, u komunikativnom pogledu, veštački pojam, i iskaza koji se odnosi na rečenicu izgovorenu u živom kontekstu. Bitno je podvući da u interpretaciji iskaza učestvuju svi elementi pragmatički definisanog konteksta kao i kognitivne inference koje se zasnivaju na zdravorazumskom rasuđivanju. Studenti uviđaju da konverzacija ima svoju logiku i da počiva na Grajsovom (Grice, 1972) *principu kooperacije*⁷ i konverzacijskim maksimama⁸. Na ovo se nadovezuje Teorija relevantnosti (Sperber i Wilson, 1986) sa svojom centralnom idejom da je najadekvatniji onaj iskaz za čije je razumevanje potrebno što manje kognitivnog namora, a koji sobom nosi najviše interpretativnih efekata. U okviru uvoda u pragmatiku studenti će upoznati i Teoriju govornih činova, kao i razliku između konstativa pomoću kojih govornik „opisuje aktuelno stanje stvari u svetu“ i performativa pomoću kojih govornik „menja aktuelno stanje stvari u svetu“.

Pre no što pređemo na predstavljanje kursa *Uvod u opštu lingvistiku 2* rekli bismo nešto o mestu formalnih prezentacija jezika u našem metodološkom sistemu. Naime, savremene lingvističke teorije baziraju se na formalnim reprezentacijama koje su nastale elaboracijom i adaptacijom iskaza i predikata matematičke logike. Mišljenja smo da studente ne treba opterećivati i zastrašivati složenim formulama. Valja ih, naravno, uputiti u postojanje formalizma i apstraktne reprezentacije rečenične strukture i značenja, ali ne zahtevati od njih da to primenjuju. Pa ipak, većina studenata shvati smisao formalne reprezentacije kada uvide da se putem različite strukture stabala može pokazati zašto je sledeća rečenica dvosmislena: *Studenti su razgovarali o problemima sa dekanom*. Takođe im i takozvana *X-bar šema sintagmi*⁹ (Chomsky, 1970) pomaže da lakše razumeju razliku između dopune i modifikatora.

⁷ Neka vaš doprinos konverzaciji u kojoj učestvujete bude onakav kakav zahteva njen pravac, odnosno cilj.

⁸ Konveracione makisme su: maksima kvaliteta, maksima kvantiteta, maksima relacije i maksima načina.

⁹ U Xbar teoriji polazi se od ideje da sintagmu čini njen centar koji zajedno sa komplementom daje Xbar nivo sintagme koji opet zajedno sa fakultativnim adjunktom ili specifikatorom formira sintagmu.

3. Uvod u opštu lingvistiku 2

Ovaj kurs takođe predviđa dva časa predavanja i jedan čas vežbanja nedeljno. Zamišljen je kao nastavak prethodnog kursa, te da bi ga pratio student mora imati položen *Uvod u opštu lingvistiku 1*. Na časovima se teme uvedene u prvom semestru proširuju i produbljuju. Potpuno novi element u programu je kritički osvrt na ideje o jeziku i lingvističke škole od starog veka do danas (pri čemu nam je osnovni udžbenik čuvena knjiga M. Ivić *Pravci u lingvistici* (1983)). Studenti se upoznaju sa proučavanjem jezika u Staroj Indiji, Kini, Grčkoj i Rimu s tim što se posebno naglašava modernost lingvističke misli u Indiji (kod Paninija i Patanjalija, koji uvode pojam foneme i alofona i uočavaju meta-jezičku funkciju jezika). Takođe se pokazuje da su krucijalna pitanja koja se tiču odnosa jezika i mišljenja i oko kojih se i dan danas spore naučnici, zaokupljala još Helenske filozofe. Potom se ukazuje i na to da su, uprkos tome što se Srednji vek obično smatra idejno *mračnim*, u njemu stvarali mislioci poput Abelara koji je tvorac prve celovite teorije o tzv. Misaonom jeziku koji ima svoju univerzalnu mentalnu gramatiku¹⁰ (vidi Ašić, 2009). Ovaj je sholastičar je takođe smelo tvrdio da se naše razumevanje rečenice sastoji iz kombinacije značenja njenih delova. Na kursu se daje i kratak osvrt na dijahronijski pristup lingvistici (zasnovan na poređenju reči različitih indoevropskih jezika i detaljnim opisima glasovnih promena u indoevropskim jezicima u cilju dokazivanja njihove genetske srodnosti), veoma popularan u XIX veku, i analiziraju se ključne ideje V. fon Humbolta i Mladogramatičara koje će biti elaborirane odnosno osporavane u XX stoleću.

Proučavajući, zajedno sa profesorom, istoriju lingvističke misli, ali i istoriju pisma, student treba da dođe do nekoliko suštinskih zaključaka koji se tiču nauke i čovečanstva uopšte, a koja navodimo na ovom mestu: naučna otkrića nastaju bilo kao posledica čovekove iskonske žeđi sa saznanjem, bilo kao rezultat praktične potrebe za boljim i lagodnijim životom u društvu. Tako, na primer, zahvaljujući pojavi alfabetskog pisma koje se mnogo brže učilo i lakše usvajalo, cveta grčka civilizacija i bogati se država. Ali samo postojanje tog pisma ukazuje na to da su njegovi tvorci, Feničani, imali svest o drugoj artikulaciji.

Zatim, studentima treba objasniti da ono što razdvaja tradicionalnu lingvistiku od moderne jeste pre svega metod lingvističke analize, a ne predmet interesovanja i cilj istraživanja. Setimo se ovde reči velikog fizičara S. Hokinga koji kaže da je čitava istorija nauke zapravo postupno i kontinuirano otkrivanje da se događaji ne dešavaju slučajno već da odražavaju određeni podležni poređak, koji se može i ne mora smatrati Božijom voljom.

Dakle, student, kao budući intelektualac, treba od početka da zauzme objektivni i kritički stav prema starim i novim idejama u nauci i, što je najvažnije, da bude svestan da će u budućnosti mnoge današnje ideje biti prevaziđene i smatrane zabludama. U tom smislu se može reći da je predavanje istorije lingvi-

¹⁰ Podsetimo da jedan od najpoznatijih savremenih kognitivnih semantičara R. Jackendoff u svojim delima (1992), govori o univerzalnim principima kompozicije i kombinovanja koncepata koje naziva urođenom mentalnom gramatikom.

stike značajno pre svega u metodološkom smislu (setimo se na ovom mestu Munenove poruke: *Svaka istorija nauke uči nas skromnosti* (Munen 1996) , dok su činjenice koje student treba da zapamti od sekundarnog značaja. Najzad, studentima treba objasniti da je lingvistika mlada nauka i to ne po svojim godinama (jer ljudi su se oduvek interesovali za jezik) već po svom akademskom konstituisanju: naime, u lingvistici, budući da je za razliku od brojnih drugih nauka kasno „priznata“, još nije ustanovljena neprikosnovena centralna dogma, koja bi određivala pravac istraživanja i tip objašnjenja. Iz ovoga proizilazi da je u nauci o jeziku još uvek moguće pratiti teorijske sukobe i borbe sasvim različitih mišljenja i pristupa.

Pa ipak, iako Noam Čomski nije jedini lingvista koji je unapredio i promovisao lingvistiku u XX veku, mišljenja smo da njegovo delo, zbog svog revolucionarnog značaja, zaslužuje posebno mesto u ovom kursu. A ono što je suštinski novo i genijalno u teoriji ovog lingviste je pre svega njegova početna ideja da je lingvistika grana kognitivne psihologije i da će nam otkrića o jezičkoj prirodi i strukturi pomoći da bolje spoznamo ljudski um kao i samu evoluciju *homo sapiens-a*. Tako se, na primer, lingvistička kreativnost smatra jednom od najizrazitijih odlika ljudskog duha. Ovu ideju potvrđuju i najsavremenija genetska istraživanja o razlikama između genoma čoveka o ostalih viših primata.

Napomenimo da je N. Čomski pažnju istraživača usmerio pre svega ka sintaksi, to jest ka problemu prirode sintaksičkih pravila i problemu njihovog usvajanja. Studentima se tako predočavaju dva osnovna cilja tzv. generativne lingvistike: da se objasni brzina i lakoća sa kojom deca usvajaju jezik, a potom i naša sposobnost da stvaramo gramatički tačne rečenice na našem maternjem jeziku, pri čemu nismo svesno naučili eksplicitna gramatičkih pravila. Čomski je pretpostavio da mora postojati urođena, univerzalna i jednostavna sintaksa zasnovana na generalnim principima, koja nam omogućava da proizvodimo rečenice koje nikada ranije nismo čuli.

Podsetimo ovde i da je jedan od najznačajnijih zadataka čomskijanske škole u lingvistici razrešenje tenzije između tzv. eksplanatorne i deskriptivne adekvatnosti teorije jezika. Eksplanatorna adekvatnost podrazumeva otkrivanje univerzalnih, invarijantnih svojstava prirodnih jezika, koja objašnjavaju usvajanje maternjeg jezika, a deskriptivna adekvatnost podrazumeva da teorija jezika bude podjednako operativna i kada je opis pojedinačnih jezika u pitanju, tj. da bude u stanju da objasni konkretna i za dati jezik specifična pravila. Pomenutu tenziju Čomski razrešava uvođenjem Teorije principa i parametara, koja je danas otelotvorena u verziji poznatoj pod imenom *Minimalistički program* (Chomsky 1995). U pomenutoj teoriji polazi se od ideje da u jeziku postoje invarijantni principi (oni čine tzv Univerzalnu gramatiku¹¹) koji su urođeni i postoje u svim jezicima¹². Oni su deo onog što Čomski naziva *Language Acquisition Device*

¹¹ *Univerzalna gramatika* bi se mogla definisati kao skup apstraktnih opštih odlika (principa) karakterističnih za sve prirodne jezike.

¹² Navedimo npr. princip projekcije koji kaže da „leksičke odlike jedinice (npr broj komplementa) moraju biti prisutne sa svakom sintaksičkom nivou “.

(*Stroj za usvajanje jezika*). Ali detetova urođena jezička sposobnost ne zasniva se samo na tim principima već i na postojanju tzv prirodnog potencijala za stvaranje gramatike njegovog maternjeg jezika. Sam proces stvaranja gramatike zasniva se na fiksiranju otvorenih parametara¹³ koji su različiti za svaki jezik i koji su dakle rezultat detetovog lingvističkog kontakta sa sredinom u kojoj raste.

Bitno je razumeti da je proces stvaranja gramatike potpuno nesvestan i u tom smislu se rano usvajanje maternjeg jezika suštinski razlikuje od kasnijeg učenja stranih jezika u kojem pojedinac aktivno učestvuje primenjujući eksplicitna i naučena pravila. Studenti stranih filologija često pitaju može li se jezik i na fakultetu neosetno usvajati tj. može li se kompetencija steći samo kroz konverzaciju sa lektorima, bez časova gramatike. Odričan odgovor se sam po sebi nameće kada se upozna hipoteza o kritičkom periodu u usvajanju jezika: poznato je da se u procesu sazrevanja mozak menja (slabe veze između određenih neuronskih grupa, a jačaju veze između drugih) i da na određenom uzrastu dete gubi sposobnost da spontano usvaja jezik sredine. Potreba za didaktikom stranih jezika, te za stvaranjem gramatika i rečnika, jeste zapravo samo posledica te neurološke prinude.

Ali ukoliko se studentima prve godine filologije na ovaj sofisticiran način predstavi teorija N. Čomskog oni će je proglasiti preteškom i nerazumljivom i automatski stvoriti averziju prema njoj. Stoga mladim ljudima treba razumljivim jezikom približiti najbitnije ideje generativizma, koje su, ako se dobro razumeju, začuđujuće jednostavne i logične. Od suštinske je važnosti da oni shvate da je moguće definisati ograničen skup pravila koja će generisati strukturne opise za neograničeni broj rečenica kao i da su ta pravila rekurzivna, što znači da se mogu beskonačno puta iznova primenjivati u jednoj istoj konstrukciji ili rečenici. Kad tu ideju razumeju studenti sami umeju da objasne zašto rečenice u prirodnim jezicima nisu veoma duge – naime njihovu dužinu ograničava kapacitet naše operativne memorije, a ne sama priroda jezičkih pravila.

Na ovom se kursu takođe predstavlja i ideja koja čini okosnicu najnovijih radova ovog američkog lingviste. To je tzv. minimalistička hipoteza da je prirodni jezik optimalno dizajniran, tj. da je on najsavršeniji i najjednostavniji mogući odgovor na zahteve interfejsa između značenja i zvuka. Studentima treba predočiti da ništa u jezičkom izrazu nije suvišno, nepotrebno i besmisleno. Ovo znači da ukoliko danas nije poznata funkcija nekog oblika ili lingvističkog fenomena, to nije zato što su oni redundantni, već zato što nauka još nije uspela da ih dokuči i objasni.

Dodajmo na ovom mestu da je jedna od metodoloških posledica čomskijanske revolucije prihvatanje procene izvornih govornika o prihvatljivosti iskaza kao fundamentalog empirijskog parametra. U to se na časovima mogu uveriti sami studenti jer se njima, kao izvornim govornicima srpskog, daju zadaci da procene da li je određena rečenica gramatična, agramatična ili na granici prihvatli-

¹³ Ideja N. Čomskog je da ograničeni skup parametara determiniše sintaksičku varijabilnost jezika. Parametri su po svojoj prirodi binarni: tako na primer *pro drop parameter* kaže da jezik mora ili ne mora imati formalno ispoljen subjekat.

vosti. Posebna pažnja se posvećuje trećem slučaju, odnosno kriterijumima za razgraničenje gramatičnosti. Takođe se pokazuje da je za razliku od gramatičke prihvatljivosti, koja je uglavnom jasno definisana i uslovljena sintaksičkim pravilima, semantička prihvatljivost veoma neodređen pojam. Naime, semantički apsurdna rečenica može u određenom kontekstu biti protumačena kao smela metafora. Iz ovoga proizilazi da se semantička prihvatljivost može objasniti jedino kognitivnim principom intepretabilnost, što znači da, dokle god se, uz manje ili više napora, može interpretirati određena (ma koliko bizarna) rečenica, ona je semantički prihvatljiva.

Časovi posvećeni tipologiji i univerzalijama prirodno se nadovezuju na predavanja o generativizmu. Na njima profesor studente upućuje u veoma interesantna pitanja i otvara uzbudljive diskusije: Zašto se jezici razlikuju? Mogu li se utvrditi faktori koji utiču na različitost jezika? Da li postoji veza između prirodne i jezičke evolucije i uticaja sredine? Gde su granice jezičke varijabilnosti?

Studenti otkrivaju da genetski udaljeni jezici mogu tipološki biti veoma bliski kao i da jezici koji se govore na istoj teritoriji mogu biti i genetski i tipološki veoma udaljeni. Što se tiče granica jezičke varijabilnosti one su određene upravo postojanjem univerzalija koje su opet odraz optimalnosti i ekonomičnosti jezičkog sistema, a to su pre svega dvostruka artikulacija (ključ jezičke kombinatorike i produktivnosti) i postojanje opozicije suglasnik – samoglasnik (uslovljeno prirodom fonetskog aparata i načinom fonacije glasova). Bitno je istaći da u najvećem broju slučajeva univerzalije bez izuzetka ne postoje. Stoga se uvode tzv relativne univerzalije koje važe za preko devedeset posto jezika (na primer: „subjekt prethodi objektu“ ili „manje od tri posto jezika ne poznaje nazalne suglasnike“). Studenti se takođe upućuju u moguće podele univerzalija po tipu (supstancijalne, formalne i implikacione), odnosno po nivou jezičke strukture (fonetske, sintaksičke, semantičke).

S druge strane neophodno je da studenti steknu svest o ogromnim i katkad začuđujućim varijacijama među jezicima, ispoljenim u nepredvidivim idiosinkrazijama. Pa ipak, i ta se činjenica iz časa u čas ponavlja, bez obzira na njihove razlike, raslojenost i standardizovanost, svi su jezici na svetu jednako savršeni i moraju se smatrati ravnopravnima (vidi Bugarski 1984).

Na časovima *Uvoda u opštu lingvistiku 2* studenti će produbiti i znanje iz semantike. Oni će već stečenom znaju o značenjskim relacijama među leksemama pridodati i znanje o odnosima između jezičkog izraza i entiteta koji se njime označava, kao i našeg poimanja tog entiteta. Radi o ključnoj distinkciji u semantici na koju je još 1892 ukazao filozof Frege. To je razlika između značenja, denotacije i reference jezičkog izraza (vidi Allan, 2001). Značenje je dekontekstualizovani sadržaj leksema, apstrahovan iz brojih pojavljivanja date lekseme. Ono se izražava putem drugih jezičkih izraza (definicijom), dok je denotacija (ekstenzija reči) zapravo relacija između jednog jezičkog izraza (imena) i skupa svih entiteta koji pripadaju bilo stvarnom svetu bilo mogućim svetovima a mogu se nazvati tim imenom. Najzad, referenca je relacija između jednog upotrebljenog jezičkog izraza i nekog realnog njime označenog entiteta. Važno je

razumeti da dva izraza različitog značenja mogu imati istu denotaciju, jer svaki za sebe predstavlja različit modus prezentacije i koncepcije (odnosno svrhe) datog entiteta¹⁴.

Posebna pažnja se na ovom kursu posvećuje problemu odnosa između koncepata (kao elemenata našeg mentalnog leksikona) i pridruženih leksema, kao i samom procesu kategorizacije koncepata. Tako se uvodi i, danas u nekim lingvističkim krugovima veoma popularna, *Teorija prototipa* u kojoj se tvrdi da svaka kategorija ima internu prototipsku strukturu te da se pripadnost određenoj kategoriji determiniše stepenom sličnosti sa prototipom. Tipičan predstavnik kategorije ptica bio bi vrabac, a atipičan noj. A zašto se noj koji ne leti ipak smatra pticom, pitanje je na koje će studenti sami pokušati da daju odgovor. Raspravljajući tako o rečima i entitetima kojima se one imenuju studenti sami uviđaju značaj kategorizacije i apstrakcije za ljudsko mišljenje i samu komunikaciju. Kad ne bismo podvodili slične objekte pod zajednička imena svet bi bio samo šuma nepoznatog drveća u kojoj se ljudski um ne bi mogao snaći.

U diskusiju o vezi između jezika i konceptualizacije stvarnosti uključuje se i još jedna tema, a to je presudna uloga metafore u procesu mišljenja. Tako se studenti upoznaju sa osnovnim postulatima kognitivne semantike i misaonom vezom između apstraktnih odnosa i konkretnih pojava (vidi Ašić 2008).

Najzad pokazuje se da se moderna formalna semantika pre svega interesuje za značenje rečenica koje se definiše putem tzv uslova istinitosti. Napomenuli bismo ovde da se na ispitu ne zahteva poznavanje formalne semantike (čiji je cilj da logički predstavi naše intuicije o značenju rečenica kao i da objasni fenomen produktivnosti značenja), ali da smatramo da na predavanjima iz uvoda u lingvistiku treba da čuju za ovaj aktuelan i rekli bismo elitistički pravac u nauci o jeziku.

Poslednji časovi ovog kursa posvećeni su sociolingvistici. Recomo da smo pri izboru tema iz ove oblasti pošli od dva kriterijuma. Prvi je teorijske prirode: naime odlučili smo da studentima govorimo o sociolingvističkim pojavama koje su značajne i za opštelingvističku problematiku (poput kreolizacije i višjezičnosti), a drugi kriterijum je kriterijum relevantnosti; naime studentima smo ponudili teme koje su im zanimljive i bliske, koje su u današnje vreme aktuelne (poput stvaranja i standardizacije novih jezika, kao što su bosanski ili crnogorski).

Predavanje posvećeno nastanku i strukturi pidžina i kreola jedno je od omiljenih kod studenata. U njemu se sagledavaju kako istorijski i sociološki faktori koji su u osnovi ovih fenomena (kolonizacija, globalizacija i borba za državnu i političku nezavisnost), tako i lingvistički aspekt procesa nastajanja kreola od pidžina (upravo detetova predodređenost da u procesu usvajanja jezika „stvara“ gramatiku svog maternjeg jezika zaslužna je za sintaksičku složenost kreola u poređenju sa pidžinom iz kojeg potiče). Osim toga procesi dekreolizacije i hiper-

¹⁴ Na primer komad uglja može se označiti kao „materijal za ogrev“ ili „sredstvo za crtanje“.

kreolizacije mnogo govore o stanju u zemljama tzv. trećeg sveta i političkoj atmosferi u postkolonijalnim državama.

Višejezičnost je takođe jedna od tema koje veoma zanimaju studente. Oni postaju svesni da u savremenom svetu, shvaćenom kao globalno selo, više nijedna zajednica nije jezički homogena, a strani jezici se sve manje osećaju kao strani. Otvaraju se pitanja poput ravnopravnosti manjinskih jezika, nekadašnje i sadašnje diglosije, ugroženosti i smrti jezika, kao i usvajanja jezika od strane imigranata i izbeglica. Razgovor o ovoj poslednjoj temi je idealna prilika da se uvedu fenomeni *code-switching* (preuključivanje koda) i *code-mixing* (mešanje kodova). Studenti sami pronalaze primere za ove pojave i komentarišu ih.

Na kraju, recimo još i da poslednji čas u semestru nije predavanje u klasičnom smislu, jer na njemu studenti, na osnovu znanja stečenog na kursovima uvoda u lingvistiku sami treba da iznesu svoja mišljenja o aktuelnoj jezičkoj politici u zemljama bivše Jugoslavije. Postavlja se pitanje na osnovu kojih odlika se jedan dijalekat može proizvesti u jezik i da li u proliferaciji novih jezika na Balkanu lingvistički kriterijum ima bilo kakvu ulogu ili je sve prepušteno volji i bahatosti političara. Zatim se raspravlja o jeziku kao simbolu moći i nemoći, kao ogledalu stanja duha jednog naroda koje u sebe uključuje različita ubeđenja, snove, strahove i predrasude. Takođe se raspravlja i o političkoj manipulaciji jezikom i nametanju određenih ideologija kroz određene tipove diskursa.

Studenti poslednji čas napuštaju zadovoljni, jer su svesni da raspolažu znanjima koja im omogućuju da o pomenutim temama raspravljaju objektivno i kritički. A to i jeste naša osnovna pedagoška misija.

4. Zaključak

Iz svega što je rečeno u ovom radu proizlazi da je lingvistika, u metodološkom smislu, vrlo precizna, zahtevna i objektivna nauka. U njoj je, baš kao u hemiji ili fizici, moguće postaviti i formalno predstaviti hipoteze, ispitati putem jasno definisanih kriterijuma njihovu validnost i doći do konkretnih rezultata, koji su opet podložni teorijskim i praktičnim proverama. Iz ovoga sledi da će studenti, kad se jednom budu upoznali sa principima lingvističke analize, biti u stanju da razlikuju kvazi nauku od prave nauke. Naša je želja da oni metod usvajanja i učenja gradiva s kojim su se srodili na ovom kursu primene i na ostale predmete u toku studija. Mi dakle od studenata očekujemo da i dalje aktivno u učestvuju u nastavi, postavljaju pitanja, te da sa kolegama diskutuju o tematskim jedinicama i izvan časova.

Druga stvar koju studenti treba da ponesu sa ovog kursa jeste svest o važnosti interdisciplinarnog pristupa u lingvističkim istraživanjima. Na časovima uvoda smo pokazali da se teorijske i praktične analize u lingvistici ne mogu ni zamisliti bez oslanjanja na dostignuća iz drugih prirodnih (fizike, biologije, matematike) i društvenih nauka (istorije, psihologije, sociologije). Iako se većina naših studenata nakon diplomiranja neće baviti naukom ipak oni ne treba da smetnu s uma činjenicu da je važno, čime god se u životu bavili, da pored znanja

iz svoje struke poseduju i znanja iz drugih oblasti. Drugim rečima, važno je da nikad ne zanemare svoje opšte obrazovanje.

Takođe ih učimo da nikad slepo ne idu za naučnim, političkim ili religijskim doktrinama i da uvek zauzimaju kritički stav prema informacijama koje dobijaju, kao i da shvate relativnost svake teorije i slabosti svake dogme.

A da naša misija nije uzaludna najbolje pokazuje anketa koju smo sprovedi među našim studentima. Svi oni smatraju da uvod u opštu lingvistiku treba da bude obavezan a ne izborni predmet, a preko pedeset procenata studenata bi volelo da ovaj predmet sluša još jednu godinu. Oni u anketi ističu da im znanje stečeno na ovom kursu pomaže da lakše i uspešnije savladaju gradivo iz drugih predmeta, a da su obrađivane teme probudile njihovo interesovanje za jezik i mišljenje. Osim toga, studenti ističu da su na časovima uvoda shvatili da nijedna ideja nije apsolutna i nepogrešiva kao i da nauka ne mora biti suvoparna i odvojena od stvarnog života. U svojim odgovorima na pitanja oni navode da su iz načina rada i ocenjivanja na ovom kursu shvatili da je besmisleno na času samo mehanički zapisivati profesorove reči i posle lekcije učiti napamet. Umesto toga oni gradivu pristipaju kao sistemskoj celini shvatajući važnost povezivanja i razumevanja svih delova.

Recimo na samom kraju da mi ne očekujemo da se mladi ljudi nakon završetka univerzitetskog školovanja sećaju svih pravaca i problema u lingvistici, ali se nadamo da će im iz razgovora vođenih na časovima uvoda u opštu lingvistiku ostati svest o tome da je traganje za istinom, koje nikad nije lako i lagodno, osnovni zadatak svakog intelektualca.

Literatura

- Ašić T, (2008), *Espace, temps, prepositions*, Droz, Geneva.
- Ašić T, (2009), Zašto predavati istoriju opšte lingvistike, *Nauka i nastava na univerzitetu*, Knjiga 3, Tom 1, Filozofski fakultet, Pale, 135-147.
- Allan K, (2001), *Natural Language Semantics*, Oxford, Blackwell.
- Bugarski R (1984): *Jezik i lingvistika*, Nolit, Beograd.
- Bugarski R (1995), *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Chomsky, N., *New Horizons in the Study of Language and Mind*. 2000. Cambridge.
- Chomsky N, (1995) *The minimalist programme*, MIT Press
- Ivić M, (1983) *Pravci u lingvistici*, Mladinska knjiga, Ljubljana
- Grice H.P. (1972), « Logic and Conversation », in Cole P. & Morgan J.L. (eds.), *Syntax and Semantics 3 : Speech Acts*, New York, Academic Press, 41-58.
- Jackendoff R, (1992), *Languages of the Mind. Essays on Mental Representation*, Cambridge (Mass.), The MIT Press.
- Jackendoff, R. (1994), *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*, New York: Basic Books.
- Kristal D, (1996), *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Moeschler J et Auchlin A, (2005), *Introduction à la linguistique contemporaine*. Armand Colin, Paris.
- Munen Ž, (1996): *Istorija lingvistike, od početaka do XX veka*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Robins, R. H (1979).: *A short history of linguistics*. London: Longman. 2nd edn. 1979
- Pinker S, (1994), *Language Instinct*, Penguin, London.
- Sosir se F, (1996.) *Kurs opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad,
- Sperber D & Wilson, D, (1986). *Relevance. Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell.

ПСЕУДОЈАТИЗАМ И СТАНДАРДНОЈЕЗИЧКА НОРМА

1. За језичку појаву о којој је овде реч употребљавају се углавном два назива: *псеудојатизам* („лажни јатизам“) и, чешће, *хиперјекавизам*. Будући да је *ијекавизам* већ резервисан као термин за „*ijekavski oblik u ekavskom ili ikavskom izgovoru*“ (Бабић 1965: 89), исто као што је *екавизам* „*osobina vezana za refleksе jata svojstvena ekavskim govorima koja se sreta u govorima ijekavskog ili ikavskog izgovora*“ (МЗ – Сх. језик 1972: 81), прикладнији је и прецизнији термин *псеудојатизам*. И у једном и у другом случају, дакле, као и кад су у питању тзв. *икавизми*, упућује се на стране елементе (као што су и *бохемизам*, *галицизам*, *хунгаризам*, *германизам* и сл. у нашем језику), а овде је реч о унутаријекавској појави, која би се, уз то, по оном „хипер“ могла схватити и као „претерано ијекавизирање“, а самим тим и погрешно, нпр. *хтјео*, *живјео*, *бјељег*, исто као и *хиперјекавизам* – „нестандардни, дијалекатски облик у екавском“, какав је, рецимо, *несам*, или *наших*, *ваших*, а *хиперјекавизам* погрешан облик у ијекавском стандардном изговору, нпр. *болити*, *волити*, *живити* и сл. Осим тога, овде се не ради само о ијекавским рефлексима који немају ослоњаца у старом гласу јат, него и екавским и икавским, као у ијекавским, екавским, и икавским ликовима имена *Стефан* – *Стјепан* (*Шћепан*), *Степан*, *Стипан* (од грчког *Стефанос*, где никако није могао стајати словенски глас јат). Због свега тога мислим да би било боље у овом случају употребљавати термин *псеудојатизам*, који јасно упућује на суштину те појаве, а то су рефлексии јата у речима где јат није никад постојао, где се, дакле, ради о „лажном јатизму“, а уз то би се могао прихватити и термин *псеудорефлекси јата*, који је предложио Р. Маројевић, па би се онда могло говорити о *псеудоијекавизмима*, *псеудоекавизмима* и *псеудоикавизмима*. Зато се у овом раду употребљава управо тај термин, *псеудојатизам* (а не *хиперјекавизам*), уз већ поменути израз *псеудорефлекси јата*, а с њим, у конкретним случајевима, и термини *псеудоијекавизам*, *псеудоекавизам* и *псеудоикавизам*. Петар Скок у *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* уместо *псеудојатизам* употребљава термин *псеудојекавизам*, што је боље него *хиперјекавизам*, али само у случајевима кад се ради о лажном (и)јекавском рефлексу, а не и екавском и икавском. У општем смислу, неки аутори (нпр. С. Пујић) уместо *псеудојатизам* или *псеудорефлекси јата* употребљавају термин *секундарни рефлексии јата*, што би такође могло бити прихваћено.

Чудно је да ниједан од овде споменутих термина није забележен у великом, двотомном *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* (Симеон

* sipka.milan@bih.net.ba

1969), па би терминологију у вези с појавом о којој се расправља у овом чланку (а и иначе нашу лингвистичку терминологију) требало темељито претрести и уједначити, примењујући критеријум једнозначности – како се не би укрштали и бркали различити научни и стручни појмови.

2. Најчешће се као резултат псеудојатизма наводе облици *љеш*, *љешина*, *љешинар* (орао *љешинар*), *љеишкарити* („излежавати се“), *лијет* (ум. *лет*) *осјека* (спуштање нивоа мора, супр. *плима*), *књегиња*, *књегињица*, *свјеиштеник*, (*о*)*свјеиштати*, *вјересија*, *цјелулит*, *цјелулоза*, затим *сјеница*, *дјетао* и *дјетлић* (називи птица), *лијевча* (део запрежних кола), *истовјетан*, *истовјетно*, *истовјетност*, *поистовјетити*, па онда *Стјепан* (*Шћепан*), *Стипан*, *Стјепановић* (*Шћепановић*), *Стипанић*, *Стипанчић* итд., уз *Стефан*/*Степан*/*Стеван* *Стефановић*/*Степановић*/*Стевановић*, који се, према наведеним псеудојекавизмима и псеудоиикавизмима, осећају као екавски облици, иако је ту у основи грчки епсилон, а не рефлекс јата.

2.1. Наша стандарднојезичка норма облике *љеш*, *љешина*, *љешинар*, *љеишкарити*, *лијет*, *осјека*, *књегиња*, *књегињица*, *свјеиштеник*, (*о*)*свјеиштати*, *вјересија*, *цјелулит* и *цјелулоза* не прихвата као правилне, квалификује их као теже језичке грешке и одступање од норме. Основни разлог томе је што у тим речима није постојао глас јат да би се могли развити нормални ијекавски (па и екавски или икавски) рефлекси, а облици без псеудорефлекса јата, у овом случају псеудо(и)јекавског (*лешина*, *лешинар*, *леишкарити*, *лет*, *оска*, *кнегиња*, *кнегињица*, *свеиштеник*, *освеиштати*, *вересија*, *целулит*, *целулоза*), толико су у стандарднојезичкој и свакодневной говорној пракси проширени, па није било ни потребе ни смисла да се уместо њих прихватају они који су се накнадно развили на „нерегуларан“ начин. Осим тога, неки од наведених облика резултат су паронимске атракције или, како се обично каже, простонародне етимологије (нпр. *цјелулоза*, *цјелулит* према *цијел*, *вјересија* према *вјера*, јер се израз *добити на вересију* схвата као „добити на вјеру, повјерење, без плаћања“), а та је појава карактеристична углавном за говор необразованих људи, па ни на том основу не може бити говора о прихватању у стандардном језику.

У народним говорима има још примера псеудоијекавских рефлекса *јата*. Тако је у Шкаљићевом речнику турцизама уз одредницу *tësŭr* додат и ијекавски лик *tësŭjer* дозвола, допуштење, с потврдом из народне песме: „Je li t e s t i j e r, od Srijema Mato / da strijelim na kupi jabuku? / T e s t i j e r ti, crni Ugarine!“ (Шкаљић 1965: 615). Тако је и с глаголом *ипаницјерати* ум. *ипаницирати* (од нем. *spazieren* шетати). Ни те псеудоијекавске рефлексе стандарднојезичка норма, из већ наведених разлога, наравно, не прихвата.

Размотрићемо сваки од наведених псеудојатизама посебно.

2.1.1. Скок (1972: 290) даје облик *љеш* под одредницом *леш*, с овим тумачењем: „*lěš*¹, gen. *lěša* m (Vuk, Srbija, Kosmet, i drugi istočni krajevi, 18.

v.) = (pseudojekavizam) *lješ* 'strvina, mrtvac', уз додатно објашњење да је то „Balkanski turcizam perzijskog podrijetla (perz. *leš* / *leš* > tur. *leş*)“ и напомену да се употребљава у румунском, бугарском, арапском и новогрчком.

Шкаљић (1965: 434) персијски облик бележи друкчије него Скок (код њега је *lāše*), али то за предмет наше расправе није битно. Важна је само чињеница да ту није био, нити је у оријенталној речи могао бити, словенски глас јат. Стога се облици *љеш*, *љешина* и *љешинар*, према основном критеријуму, изложеном у првом пасусу ове тачке, не сматрају стандардним, што потврђује и актуелни правописни приручник српског језика, где стоји: „*леш*, *лешина* – не *љеш*, *љешина*“ (Правопис МС 1993: 405) и, на другом месту: „*љеш*, *љешина*, не него *леш*, *лешина*“ (Правопис МС 1993: 408). Тако је било и у Правопису (1960: 403, 410), а још раније и у Белића (1950: 259, 264) и Боранића (1951: 132, 134).

2.1.2. Глагол *лешка́рити* забележен је у РСАНУ (1981: 398), с тумачењем: „*проводити време, одмарати се угодно лежећи, излежавати се*“ и потврдама углавном из дела српских писаца, међу којима и Лазе Лазаревића, Сремца, Домановића, Ускоковића. Ни овај извор, као ни РМС (1969: 200), који, поред екавског (Лаза Лазаревић), даје и један ијекавски пример (Јулија Бенеша) нису регистровали ниједан више облик с „лажним јатом“: *љешкарити*, што је, с обзиром на дате примере углавном из дела писаца с екавског говорног подручја, доказ да је овај псеудојатизам покрајински облик који се употребљава само у говору необразованих људи на ијекавском подручју, па већ као такав није ни могао бити прихваћен у стандардном језику. Будући да није тако чест и не јавља се у књижевном језику, наши правописни нормативи не посвећују му пажњу, мада не би било лоше да се и тај „псеудојекавизам“ истакне као грешка у правилима ијекавског изговора, а онда и у правописним речницима, а свакако и у језичким саветницима.

2.1.3. Облик *лијет* (према *летјети*) РСАНУ (1981: 374) бележи под одредницом *лѐт*, с напоменом у загради: „(некњиж. ијек. лијет)“. То значи да се тај облик у стандардном ијекавском изговору сматра неправилним, што потврђује и Правопис МС (1993: 404, 405), у коме стоји: „*лет* (не лијет)“ и „*лијет*, не него *лет*“, као и Правопис (1960: 403, 405), а пре тога још и Белић (1950:259) и Боранић (1951: 132, 133).

Без обзира на то што се у овом случају ради о превојном степену *е* – *ије*, као у корену глагола *лѐћи* – *лијѐгати*, па и *лѐтјети* – *лијѐтати* (ек. *лѐтати*), при чему се облик *лијѐтати* (уз *лијѐгати*) узима као регуларан у ијекавском изговору, облик *лијет* није стандардан по већ реченом основном критеријуму, јер је *лѐт* много чешћи, па се тако учврстио у стандардном језику.

2.1.4. Реч *ѓсека*, која се у неким нашим ијекавским говорима, а још чешће у говору појединих необразованих ијекаваца, јавља и у облику *ѓсјека*, према Скоку (1973: 216), потиче од прасловенског и свесловенског глагола у чијем индоевропском корену није био јат него *е* или назал *ѓ*, па

је по томе *ѡсјека* прави „псеудојекавизам“. Скок додаје и објашњење како је *осека* постала поморски термин: „Ovamo ide iz pomorske terminologije *osėknuti*, *-ėm* (Ston) = *osėknūti* (Vrgada), prema impof. *osekati*, *-ėem* (Stulić, Vtranić), a *-aj osekaj* m prema *oseknivati se* (Voldiđi), u pomorskom izrazu *oseklo je more*, odatle postverbal *osėk* m (Ston), *osėka* (Senj, Brač, Brusje, Hvar) = *osėka* (Šolta, Vrgada) = *osjeka* (pseudojekavizam tipa *kupjena*) 'maris recessus > rekesa (Dubrovnik)“¹. У савременом стандардном језику правилно је само *ѡсека*. У Правопису МС (1993: 436) јасно стоји: „*осека* (дат. -ци, погрешно је у ијек. *осјека*, јер је ријеч изведена од *осећи*, *осекнути*)“¹.

2.1.5. Облици *књегиња* и *књегињица*, који се често срећу у књижевном, а још више у свакодневном разговорном језику, такође нису прихваћени стандарднојезичком нормом, јер у њиховом корену није било гласа јат, него старословенски назал предњег реда *є* /ен/: *кънег-* /кненг-/ , које је у нашем језику замењено са *е*, а у руском са *я* /ја/, па је у нас стога *кнез*, а према руском би било *књаз*. Тај је облик примљен у наш језик преко руско-словенског (говорило се „књаз Милош“ и сл.), али је данас застарео, па се употребљава само *кнез* (нпр. *кнез Лазар*, *кнез Данило*, *кнез Михаило*). И за речи *кнегиња* и *кнегињица* вреди исто правило. Зато Правопис МС (1993: 396) посебно упозорава: „*кнегиња* (не *књегиња*)“. Правопис (1960: 375) бележи само *кнегиња* и *кнегињица*, Белић (1950: 244) уз ту одредницу даје чак и шире објашњење: „кнегиња (непр. *књегиња*, заст. *књагиња*)“, а Боранић (1951: 127) каже: „*kneginja*; не *knjeginja*“.

2.1.6. Из истог разлога, јер у корену нису имали јат него назал предњег реда *є* /ен/: *svętę* /свент/, речи *свештеник*, *(о)свештати* и сл. само тако правилно гласе у савременом стандардном језику, док се *свјештеник*, *(о)свјештати* и сл. сматрају недозвољеним „псеудојекавизмима“.

2.1.7. Лексеме *вјересија*, *цјелулит* и *цјелулоза*, осим што у корену нису имале, нити су као стране речи могле имати, старословенски глас јат, па су по томе прави псеудојекавизми, нису прихваћене стандарднојезичком нормом као правилне из још једног разлога: оне су, као што је већ речено, настале тзв. паронимском атракцијом (или, како се то популарније каже, као резултат простонародне етимологије (*вјересија* према *вјера*: узети или добити „на вјеру“, без новаца; *цјелулоза* и *цјелулит* према придјеву *цијел*).

2.1.8. Све што је речено за претходне примере вреди и за псеудоијекавске рефлексе *тестијер* и *шпанцијерати* у позајмљеницама *тестир* (из турског, а ово из персијског) и *шпанцирати* (из немачког).

2.2. Насупрот примерима у одељку 2.1., наша стандарднојезичка норма прихватила је као правилне неке псеудојатизме (пре свега, псеудоијекавизме, али упоредо с њима често и псеудоекавизме и псеудоикавизме) тако да се они данас сасвим нормално употребљавају у стандардном језику. То су: *сјеница*, *дјетао* и *дјетлић* (називи птица), *лијевча* (део запрежних

¹ В. о томе и Правопис (1960: 518, 519), као и раније Белић (1950: 336, 337) и Боранић (1951: 154).

кола), *истовјетан*, *истовјетно*, *истовјетност*, те антропоними *Стјепан* (*Шћепан*), *Степан*, *Стипан*, *Стјепановић* (*Шћепановић*), *Степановић*, *Стипанић*, *Стипанчић*, као и *Јерка*, *Тиодор* и сл.

Размотрићемо и овде сваку од ових речи посебно и покушати да утврдимо зашто су управо оне, за разлику од претходно анализираних, прихваћене као правилне, тј. зашто су нормиране у савременом српском стандардном језику.

2.2.1. Назив птице *сјеница* није у корену никад имао глас јат, али су се ипак ту развила сва три рефлекса: псеудоијекавски (*сјеница*), псеудо-екавски (*сеница*), а у неким дијалектима и псеудоикавски (*синица*). О томе опширно пише Скок (1973: 250–251): „*sjènica* = *senica* (Srbija) = *sinica* (ŽK, Zaostrog, Omiš) = *sinica* (Poljica, također slov., bug., ukr. i rus.), možda praslav., 'parus';...“. Ту је занимљив податак да „postoji 26 raznih prekrajanja ovoga naziva“. А „svi se osnivaju na jezičnom oponašanju i gramatičnom oformljenju njezina glasa *sitsida*, *cici* = *sicigunj*, *stiti*, *sizi*, *zidi*, *sitidu*“. Сам назив *сјеница/сеница/синица*, дакле, ономатопејског је порекла. Неке варијанте, као што су *јесеница* (: *јесен*), *сњежарица* (: *снијег*) и сл. настале су паронимском атракцијом. Стога Скок (1973: 251), с правом закључује: „U denominaciji ove ptice na djelu su dva jezična činioca: onomatopejski (oponašanje fonemima glasa ptice) i približavanje onomatopejskog materijala leksičkom materijalu, koji postoji u jezičnoj svijesti (pučka etimologija)“. На крају он додаје и то да „Nema smisla s Uhlenbeckom vezati ove termine sa *sinь* 'plav'“, што је такође резултат деловања простионародне етимологије.

Упркос свему томе, наши стандарднојезички нормативи прихватају облике овог назива са *је* и *е* (*сјеница* и *сеница*) као сасвим нормалан ијекавски и екавски рефлекс јата, па РМС (1973: 736) бележи: „*сѣница*², ијек сјѣница, ж зоол. а. мала шумска птица певачица шарених боја која се храни инсектима... б. (обично мн. општи назив за породицу таквих птица. Paridae. Терм. 4“.

Правопис (1960: 691, 696), такође региструје *сѣница* као екавски облик а *сјѣница* као ијекавски. Тако и раније Белић (1950: 456, 459) и Боранић (1951: 183). Правопис МС 1993 нема, зачудо, те информације.

2.2.2. Прихваћени су као регуларни ијекавски и екавски ликови назива још једне птице: *дјетао* и *дјѣтлић* (ијек.), *дѣтлић* (ек.). Ни ту није у корену било гласа јат, а етимолози се не слажу у тумачењу порекла основе те речи. „Prema Budmaniju ptica je prozvana po jakom i oštrom kljunu. Riječ bi bila izvedenica na -lo od ie. *edent > lat. dens. Prema Mikkoli sufiks je u nomina agentis a osnova dьlb- 'dubem'. Ovako i Machek, koji rastavlja *djetelinu* od ptice... Ako je sufiks -telj, onda može biti i ie. korijen 'udarati'. Uhlenbecku je praslav. *dětьlь* < **dem-tlo*. Jagić veže sa *dětь* u *blagodětь*, а *ѣтъondrak s lotiškот onomatopejom*...“ (Скок 1971: 413–414). Ни ове псеудојатизме састављачи актуелног српског правописног приручника нису унели у свој правописни речник, али се могу наћи у Правопису (1960: 257, 262), а има их и Белић (1950: 165, 167, 168), па и Боранић (1951: 107). У речницима српског

књижевног језика, они су прихваћени као нормални (правилни) и дати као посебне одреднице. Тако је нпр. у једнотомном *Речнику српскога језика* (РСЈ МС 2007: 271 и 288), а још раније у РСМ I 1967 (: 665).

За разлику од претходна два случаја псеудојатизма, Правопис МС (1993: 437) не само што у речничком делу бележи придев „отмен (ек.и ијек.), *отмјен* (ијек.)“ него у т. 68 к, уз екавизме *дејство* и *дејствовати*, који не улазе у оквиру ове теме, даје опширно образложење, које гласи:

„Остаје неколико посебних ријечи којима треба поправити ијекавску норму. П (мисли се на Правопис 1960 – М. Ш.) или прецизирати однос иј. и ек. облика и препоручити употребне обрасце:

дејство, *дејствовати* ек., *дејство* (*дјејство*), *дејствовати* (*дјејствовати*) иј.; *отмен* ек., *отмен* и *отмјен* иј.. – У П је иј. само *дјеј-*, *отмјен*, али је у изражајној пракси много обичније *дејствовати*, *дејство* (поред *дјеловати*, *дјеловање*), *отмен*. Ово су ријечи преузете из традиционалног наслеђа (славенизми), које се не морају досљедно прилагођавати нашем аутентичном гласовном систему. Ни варијанта *дјејство* није у правом смислу прилагођена иј. систему, јер се у њему кратко *јат* испред *ј* досљедно замјењује са *и* (*сијати*, а не „сјејати“). У облику *отмј(ј)ен* затрла се сми-саона веза са основом *мијен/мјен*, те нема сметње за варијанту *отмен*“ (Правопис МС 1993: 136).

2.2.3. У наставку ових напомена Правопис МС 1993 осврће се на писање још неких речи у ијекавском изговору (и то с правом, јер се у вези с њима у пракси јављају недоумице). Од свих тих парова нас овде, међутим, као псеудојекавизам, а и зато што се често јавља у савременом стандардном језику (а о признавању његовог ијекавског лика водила се дуга стручна расправа), занима посебно придев *истоветан* или *истовјетан*, са изведеницама *истоветно/истовјетно* и *истоветност/истовјетност*, *поистоветити/поистовјетити*, утолико пре што порекло наставка –*оветан* није са сигурношћу утврђено. О томе И. Клајн (2003: 268) у другој књизи своје *Творбе речи у савременом српском језику* каже:

„-*Оветан* је суфикс нејасног порекла. Са значењем појачања јавља се у *истоветан* (ијекавски каткад и -*вјетан*) и у *боговетан* (као додатак уз *цео/цио*, *читав* или *сваки*), можда и у речима *драговетан* и *цигловетан*, које бележи само Скок (под дрџг односно под цџгљџ). РСМ има и *дуговетан* као појачање уз *дуг*. Вероватно не спада овамо *разговѣтан* (-*вијетан*), у коме је структура потпуно непровидна.“

Мада овде стоји да се уз *истоветан* јавља „ијекавски каткад и -*вјетан*“, чињеница је да је данас превладао управо тај лик (*истовјетан*) и да се он сусреће још од старијих времена, о чему сведоче примери у Речнику ЈАЗУ из XIX века. У IV књизи тога великог тезауруса нашег језика, коју је обрадио П. Будмани, стоји, поред осталог, и ово:

„*Неки су pisci shvatili da je e postalo od ê po istočnom govoru, te mj. e pišu je ije (vaľa da prema razgovijetan)*. Ali nije, već svakoga pazara narod parba istovjetna para! Osvetn. 4, 10. Slijedom slijede noći strašnolike i dne prate

istovijetne slike... 4. 68. Istovijetan, math. phil. etc., 'identisch', tal. 'identico'; istovijetna jednaĝba 'identische gleichnung'; istovijetni kupovi, sujmovi 'identische complexionen'. B. Šulek, rjeĉn. znanstv. naz. – *U jednoga pisca ima i adv. istovjetno: A to bi nam istovjetno bilo.* Osvetn. 2, 51“ (RJAZU IV 1892–1897: 63).

Старији правописни нормативи разилазе се у ставу према ијекавском лику придева *истоветан/истовјетан*. Тако Боранић (1951: 121), полазећи, вероватно, од тога да уместо *е* у завршетку *-ветан* није било *јата* (као ни у сродној речи *боговетан*), оштро се супротставља употреби лика *истовјетан*, па каже: „istovetan, -tna; не *istovjetan“

Белић (1950: 230), сасвим супротно овоме, бележи у правописном делу *истоветан* као источни (и), тј. екавски, а *истовјетан* као јужни (ј), тј. ијекавски изговор. Ту у првој колони на већ назначеној страници стоји: „истоветан, -тна, -тно (и)“, а мало ниже: „истовјетан, -тна, -тно (ј)“. Правопис (1960: 349) има само: „*истоветан*, -тна“ и „*истоветност*, -ости, инстр. -ости и -ошћу“, уз посебну одредницу с упозорењем: „*истовјетан* не него *истоветан* и сл.“.

Јасно је, дакле, да су се састављачи заједничког српскохрватског правописа у овом случају приклонили Боранићевом ставу (што је, можда, и плод неке нагодбе). Међу њима је био и сарајевски професор Јован Вуковић који је много раније, у својој књизи *Правописна правила – Упутства за писање ијекавских гласовних облика са правописним рјечником ијекави-зама*, имао друкчије мишљење. Он је ту, у речничком делу, написао: „*истовјетан* – обичније него *истоветан* (у ијек.)“. Тако исто и: „*истовјетно* – обичније него *истоветно*“, па и „*истовјетност* – обичније него *истоветност*“ (Вуковић 1949: 119).

У својој студији *Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi*, сигурно, најтемељитијој расправи о ијекавском књижевном изговору, писаној на основу широко ескерпиране грађе, Саво Пујић (1974: 90) осврће се, поред осталог, и на лик *истовјетан*. Он каже:

„Norma је uporna u ignorisanju sekundarnog refleksa jata u pridjevu *istovjetan* i srodним riječima mada savremeni ijekavac književne oblike ovih riječi osjeća kao ekavske likove. Od Vuka do zajedničkog *Pravopisa*, pa čak i sarajevskog *Pravopisnog priručnika* (18; 34; 23), sa izuzetkom Vukovića i Belića (50; 3), daje se samo lik bez refleksa jata. Međutim, u novije vrijeme bilo је više zahtjeva u stručnoj literaturi da se ortografsko-ortoepском normom sankcioniše ijekavski refleks u ovim riječima (36; 38), pa već više godina zagrebački časopis *Jezik* u svom izrazu diferencira značenja: *i s t o v j e t a n* – identičan i *i s t o v e t a n* kao pojačani pridjev – *i s t i i s t o v e t a n*...“

Пујић даље истиче да у својој грађи није нашао „ниједан примјер овог појачаног придева, али постоји знатан број потврда за riječi koje znače *i d e n t i ĉ a n*, *i d e n t i f i k o v a t i* i sl. Бројчани однос ликова са ијекавским

refleksom jata i likova s alternativnim vokalom E u pojedinim riječima izgleda ovako:

E-ALTERNACIJE		JAT-ALTERNACIJE		Svega
istovetan	5	istovjetan	15	20
istovetnost	5	istovjetnost	–	5
poistovetiti		poistovjetiti		
poistovećenje	9	poistovjećenje	12	21
poistovećivati		poistovjećivati		
poistovećivanje	4	poistovjećivanje	5	9
S v e g a	23		32	55

(ib.)

Анализирајући податке у овој табели, произашле из писане праксе у Босни и Херцеговини крајем шездесетих и почетком седамдесетих година двадесетог века, и то из великог броја дела из различитих стилова стандардног језика (новинарског, стручно-научног, уџбеничког, белетристичког, политичког, сакралног, пословног), укупно 60 ексцерпираних оригиналних извора, те више превода са страних језика, закључак се аутору наметнуо сам по себи:

„Na osnovu ovoga pregleda može se zaključiti da bi bosanskohercegovačka književnojezička praksa, da nije normativnih prepreka, bila vjerovatno jedinstvena u poštovanju ukorijenjenog refleksa jata u pridjevu *istovjetan* i srodnim riječima, što je nekad izričito tražio Belić i preferirao Vuković...” (Пујић 1974: 91).

Број ијекавских ликова придева *истовјетан* и других њему сродних речи био би, сигурно, и већи, ако не и апсолутан, да није било (а, вероватно, јесте) лекторских интервенција којима су ти облици исправљани према Правопису 1960, где је као правилан дат само лик *истоветан*.

Имајући све ово у виду, аутори Правописа МС 1993 одлучили су се за комбиновано решење, исто као и у алтернативном никшићко–београдском Правопису МС (1993: 259). У ијекавском изговору нису дали апсолутну или искључиву предност ијекавском лику *истовјетан*, што би било нормално с обзиром на изнесене Пујићеве податке о стању у стандарднојезичкој пракси на већем делу ијекавског подручја (у Босни и Херцеговини, па и Хрватској), него су допустили, ваљда по слободном избору, употребу оба лика (*истоветан* и *истовјетан*), док у екавском, нормално, допуштају само *истоветан*. Тако у речничком делу њиховог приручника стоји: „*истоветан* (ек. и ијек.), *истовјетан* (ијек., обичније него прво), т. 68к“ (Правопис МС 1993: 387). А под том тачком у нормативном делу приручника налазимо ово објашњење: „*истоветан* ек., *истоветан* и *истовјетан*

иј. – У П је само *истоветан*, јер јат у овој ријечи није изворно, али је у иј. изразу много обичнија варијанта са *вје*“ (Правопис МС 1993: 136).

Управо због ове последње констатације, а и других, већ изнесених разлога, боље би било да су у ијекавском прописали само *истовјетан*, а у екавском: *истоветан*. Овако дата формулација може опет изазивати разне недоумице.

Ни остали (национални) правописи на ијекавском говорном подручју немају уједначен став према стандардности облика *истоветан* и *истовјетан*. Анић – Силић (1987: 335, 336), у речничком делу бележе посебно и један и други облик: *istovetan* и *istovjetan*, и то без коментара и ознака екавског или ијекавског изговора; Бабић – Финка – Могуш (1996: 239) имају само одредницу *istovjetan*, а најновији хрватски правопис МХ (2007: 407), осим те одреднице, уз *istovjetnost* (што имају и претходна два приручника), доноси и одредницу „*istovetan* и *isti istovetni*“. Бошњачки правопис има *istovjetan*, *istovjetno* и *istovjetnost*, такође без коментара или ознаке изговора, а облик *истоветан* упућује на *истовјетан*: „*istovetan* v. *istovjetan*“ (Халиловић 1996 : 269).

2.2.4. Од апелатива с лажним јатом у нашим руралним ијекавским крајевима познат је коларски термин *лијевча*, а у источним крајевима постоји и лик с екавским рефлексом: *левча*. Обоје је забележено у Правопису (1960: 401 *лѣвча* и :404 *лїјевча*) и речницима: РСАНУ (1981: 283) и РМС (1969: 175), али, нажалост, не и у актуелном српском Правопису МС 1993!?

Ове ликове наши лингвисти убрајају у псеудојекавизме и псеудоекавизме, јер се претпоставља да су постали од мађарске речи *lősc*, а ту није било јата. То би могла бити и претходна позајмљеница из нашег језика, где има јат, јер „није nemoguće tumačiti mađarsku riječ *lěvčā*, а ово као našu izvedenicu od *lěvč* 'kriv'“ (Skok 1972: 299).

Лијевча, уствари, и јесте „кривā“. То је, према тумачењу РМС (1969: 175): „*крива, угнута полука са ослонцем на осовини са спољне стране колског точка, која подупире бочне лесе колског сандука*“. Ако је тако, онда би то био прави, а не псеудоијекавски рефлекс јата.

2.2.5. У ономастици, тачније антропонимији, посебно су карактеристична и занимљива имена *Љерка* (као псеудојекавизам), псеудоикавизам *Тиодор* и *Стјепан*, *Степан* и *Ступан*, као троструки псеудојатизам; псеудоијекавизам, псеудоекавизам и псеудоикавизам.

Име *Љерка* потиче од заједничке именице *лијер*, позајмљенице грчког порекла, са значењем „љиљан“ или „крин“. (Дослован превод тога имена био би, дакле, *Љиљана* или, што је у нас ређе, *Кринка*.) Забележено је у нашим антропонимским речницима. Тако у *Речнику личних имена код Срба* Милице Грковић (1977: 273) можемо прочитати: „*Љерка*, грч. λείριον – љиљан, крин“.

Име *Тиодор*, са икавским псеудорефлексом, варијанта је имена *Теодор* грчког порекла, изворно θεόδωρος дар од бога, божји дар, у нас *Божидар*. Милица Грковић (1977: 193, 194) поред лика *Тиодор*) збележила је

и лик *Тијодор*, са *j*, уз напомену да су то варијанте имена *Теодор*, што значи да ту није могао стајати глас *јат*.

Име *Стјепан* (*Степан*, *Стипан*), са бројним обличким и фонетским варијантама, које наводи Скок 1973, изведено је такође од грецизма који гласи *стефанос*, изв. грч. Στέφανος „венац“. У изворном изговору *Стефан* то је било име првомученика и архиђакона св. Стефана, кога православци славе сваког 9. јануара по јулијанском, или 27. децембра по грегоријанском календару (а у Републици Српској проглашен је крсном славом и Даном Републике). Остале обличке и фонетске варијанте везане су за лична имена људи у различитим крајевима, па тако код Скока (1973: 333) можемо наћи ове податке: „*Šćepān* (Hercegovina, Budva, Ljubiša, Crna Gora, Crmnica) = (disimilacijom *šč* > *ć*) *Ćepan* (Crmnica) = (ikavski) *Stipan* (1478, Lapac; u kalendaru prvotiska glagolskog brevijara 1491; Vodice, Rab) [...] Pored toga u učenom obliku kod katolika *Štifan* (1443) = *Štëfan* (ŽK, hrv.-kajk.), *Stëvan* (pravoslavni, Kosmet, Lika) < *Stëfan*. Hipokoristici *Stijèpo* (Dubrovnik) = *Stipe*, *Sŕipe* (Vodice) = *Stipè* (Rab), *Stépa* (Srbija) = *Stéfo* (ŽK) = *Stévo* (i kajk.), *Stéva*. Pridjevi *Stévov*, prezime *Stevović*, *Stipin*. Deminutiv (pejorativni) *Štefünče*, gen. -eta (ŽK). Hrv. -kajk. hipokoristik *Štëf* = *Štëf*. Pridjevi *Stjepanov* = *Stjipanov* = *Stëvanov*, prezimena *Stjepanović* = *Stipanović* = *Stevanović* = *Stefanović*. Pridjev na -j *Šćepanjdan* = (također *njd* u *nd*) *Šćepandan* (Ljubiša) = *Sŕipanja* f. (Vodice) = *Štëfanja* (ŽK). Prezimena na poluglas -ьс > -ac *Stefanac*, gen. -nca (Pazin, Bosna), *Šefanić* (Krk). Toponimi *Stjipan* (Hrvatska, zacijelo od pridjeva *Stipanji*), *Vala od Šćepana* (Budva), „Sv. Stevana. Opća riječ *štëfan* m (Hrvatska) “dvolitra”; *istifān*, gen. -āna (18. v., Vuk) = *istvān* (narodna pjesma) ”ženski nakit za glavu, vijenac”, preko turskog grecizma *isfifan*. Prema madž. *Ištván* (16. v.). Odatle *Ištvanović*. Madž. hipokoristik *Pišta* (Slavonija). Upor. *istro-rom Stiefano*, *Stievano*”.

Скоков преглед показује изузетну разуђеност имена *Стефан*, а то је тек део имѐнā која су у нас изведена од грчког *стефанос* „венац“, уз различите обличке и фонетске варијације. Ту је још и *Шћѐпа*, *Стjпа*, *Стѐвица*, *Стѐвка*, *Стѐвана*, *Штѐфа*, *Штѐфица* и бројна друга лична имена и презимена, које наши људи, чак и они образцованији, осећају као ијекавске, икавске, па чак и екавске.

У средњем веку био је обичај да владари уз своје име додају и *Стефан*, чиме се потврђивало владалачко достојанство истицањем чињенице да су „овенчани“, тј. „окружени“, „крунисани“. У српској историји познати су нпр. *Стефан Немања*, родоначелник династије Немањића, његов син *Стефан Немањић Првовенчани* (краће *Стефан Првовенчани*) и каснији владари из те династије: *Стефан Урош I*, *Стефан Урош II Милутин*, *Стефан Урош III Дечански* итд. Кад је тај обичај напуштен, име *Стефан* се прво давало владарима, а онда је постало општи, широко распрострањен антрипоним, који се задржао до данас у облицима са три псеудојатска рефлекса: *Стефан* (*Стеван*, *Степан*), *Стјепан* и *Стипан*, од њих изведеним презименима *Стефановић*, *Стевановић*, *Степановић*, *Стјепановић*, *Сти-*

панић, Стипанчић и сл., и бројним другим изведеницама (деминутивима, хипокористичима, аугментативима, пејоративима), са различитим гласовним и акценатским варијацијама, од којих су неке и овде наведене.

3. Због честих колебања у пракси, а и стручних неусаглашености у неким случајевима, наведеним у овој анализи, наши језички саветници требало би да посвете више пажње статусу псеудојатизама у савременом српском језичком стандарду. Од три најважнија приручника тога типа које смо систематски прегледали (СЈП 2004, СЈС 2005, Клајн 2008), само један (Клајн 2008) бележи, са исправним тумачењима, неколико фреквентнијих псеудоијекавизама: *осјека*, *књегиња*, *вјересија* и *истовјетан*, што је добро, мада би им требало додати и друге које изазивају дилеме у пракси (*лијет*, *љеш*, и сл.), СЈП (2004: 259) има тек један: „*кнегиња* (не *књегиња*)“, а СЈС ниједан!

4. На крају треба одговорити, или бар покушати дати одговор, на кључно питање ове расправе: Зашто се у неким случајевима ијекавски, екавски и икавски облици речи који су резултат псеудојатизма сматрају неправилним, а у неким, опет, правилним, па их савремена стандарднојезичка норма прихвата као и остале, нормалне рефлексе старословенског гласа јат?

4.1. Већ је речено да норма не прихвата лажни рефлекс јата у речима *љеш*, *љешина*, *љешинар* (*орао љешинар*), *љешкарити* (излежавати се), *лијет* (ум. *лет*) *осјека* (спуштање нивоа мора, супр. *плима*), *књегиња*, *књегињица*, *свјештеник*, (*о*)*свјештати*, *вјересија*, *цјелулит*, *цјелулоза*, па тако ни *тестијер* ум. *тестир*, *шпанцијерати* ум. *шпанцирати* и сл.

4.1.1. Разлог што наша стандарднојезичка норма облике *љеш*, *љешина*, *љешинар*, *љешкарити*, *лијет*, *осјека*, *књегиња*, *књегињица*, *свјештеник*, (*о*)*свјештати*, *вјересија*, *цјелулит* и *цјелулоза* и сл. не прихвата као правилне, квалификујући их као теже језичке грешке, могао би, као што је већ напред речено, бити у томе што у тим речима није постојао глас јат да би се могли развити нормални ијекавски (екавски или икавски) рефлекси, а регуларни облици без секундарног рефлекса јата (у овом случају ијекавског) *леш*, *лешина*, *лешинар*, *лешкарити*, *лет*, *осека*, *кнегиња*, *кнегињица*, *свештеник*, (*о*)*свештати*, *вересија*, *целулит* и *целулоза* толико су у стандарднојезичкој и свакодневној говорној пракси проширени, па није било ни потребе ни смисла да се уместо њих прихватају они који су се накнадно развили на нерегуларан начин.

4.1.2. Осим тога, већина наведених облика није проширена у стандардном језику, него у народним говорима и супстандарду, а само оно што је проширено, оверено и учвршћено у стандарднојезичкој пракси може се прихватити као стандардно, поготово ако се „регуларни“ облик изгубио или се ретко сусреће.

4.1.3. За неприхватање сваког од наведених псеудојатизама постоје и посебни разлози. Неки од њих су резултат простонародне етимологије (нпр. *вјересија*, *цјелулит*, *цјелулоза*), и то међу необразованим људима, а у неким, опет, утицај основне речи од које су изведени (*лешикарити*, а не *љешикарити*, према *лежати*, *лет*, а не *лијет* према *летети*) и сл.

4.2. Наша стандарднојезичка норма прихвата као правилне лажне рефлексе јата у речима *сјеница*, *дјетао* и *дјетлић* (називи птица), *лијевча* (део запрежних кола), *истовјетан*, *истовјетно*, *истовјетност*, *Љерка*, *Ти(ј)одор*, *Стјепан* (*Шћепан*), *Степан*, *Стипан*, *Стјепановић* (*Шћепановић*), *Степановић*, *Стипанић*, *Стипанчић* итд. Који би могли бити разлози таквог става наших нормативиста према овим облицима?

4.2.1. Основни је разлог стандардизовања тих облика, пре свега, то што су проширени у стандарднојезичкој пракси, а паралелни „регуларни“ облици су у међувремену ишчезли из говорне праксе савременог говорника српског језика, тако да се у њиховој свести изворни глас на месту где се развио лажни јат потпуно изгубио.

4.2.2. Већина овде наведених облика који су резултат псеудојатизма страног је порекла, па је утолико пре изворни глас (најчешће *e*) могао међу ијекавцима бити доживљен као екавски рефлекс, насупрот коме су се, онда, развили и псеудоијекавски, а потом и псеудоикавски рефлекси, као у властитим именима и презименима насталим од грчког *стефанос* (*венац*).

4.2.3. Вероватно постоје још неки разлози што наша стандардојезичка норма заузима различит став према псеудојатизму, па је стога ту материју потребно и даље детаљно истраживати.

Извори и грађа

Анић–Силић 1987: Vladimir Anić – Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada «Liber» Školska knjiga.

Бабић 1965: Dr Stjepan Babić, *Jezik*, Školski leksikon, Zagreb: „Panorama“.

Бабић–Финка–Могуш 1996: Stjepan Babić – Božidar Finka – Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Zagreb: Školska knjiga.

Белић 1950: А. Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, допуњено и исправљено издање, Београд: Просвета.

Боранић 1951: Dr. D. Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, X izdanje, Zagreb: „Školska knjiga“.

Вуковић 1949: D-r Jovan Vuković, *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika – s pravopisnim rječnikom ijekavizama*, Sarajevo: Svjetlost.

Грковић 1977: Милица Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.

- Клајн 2003: Иван Клајн, *Твотрба речи у савременом српском језику, други део: Суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбеника и наставна средства – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2008: Иван Клајн, *Речник језичких недоумица*, Нови Сад: Прометеј.
- МЗ – Сх. језик 1972: *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja“*, том I: SRP-SKONHRVATSKI JEZIK, Београд: Intrerpres.
- Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, израдила Правописна комисија, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис МС 1993: *Правопис српскога језика*, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, Нови Сад: Матица српска.
- Правопис МС 1993: Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорђевић, М. Ковачевић, *Правопис српскога језика са рјечником*, Никшић: Унирекс – Београд: „Чип штампа“.
- Пујић 1974: Savo Pujić, *Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi*, Radovi I, Sarajevo: Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik.
- РЈАЗУ IV 1892–1897: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, на svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: у knjižarnici Jugoslavenske akademije (dioničke tiskare).
- РМС I 1967: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига прва, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.
- РМС 1969: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига трећа, Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска.
- РСАНУ 1981: САНУ, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књига XI, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- РСЈ МС 2007: *Речник српскога језика*, редиговао и уредио Мирослав Николић, Нови Сад: Матица српска.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II, Zagreb: Matica hrvatska.
- СЈП 2004: Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*, друго, допуњено и измењено издање, Београд: Београдска књига.
- СЈС 2005: Егон Фекете, Драго Ћупић, Богдан Терзић, *Српски језички саветник*, Београд: Службени лист Србије и Црне Горе, Српска школска књига.
- Скок 1971: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1972: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga druga, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Скок 1973: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga treća, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Халиловић 1996: Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: Preporod.

XII MX 2007: Lada Badurina, Ivan Marković, Krešimir Mićanović, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Matica hrvatska.

Шкаљић 1965: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: „Svjetlost“.

ФРАЗЕОЛОГИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЊЕНА СТРУКТУРА

0.1. *Фразеологија у савременој лингвистици*. — Савремена антропоцентрична парадигма у лингвистици истиче у први план истраживања која нису само у уском домену лингвистике већ су интердисциплинарног карактера. И док је у класичној лингвистици акценат најчешће био на комуникативној функцији језика, дотле је у центру пажње новијих истраживања језик као носилац и транслатор културе. С тим у вези је чињеница да се осим језичке све више говори и о *културној компетенцији*, а културна информација, која је садржана у језику било у виду *културне конотације*, *културног фона* или *лингвокултурних концепата*, реконструише се и уз помоћ фразеологије. Интердисциплинарне науке у успону — лингвокултурологија, концептуална лингвистика, психолингвистика или интеркултурна комуникација базирају своја истраживања, између осталог, и на фразеолошкој грађи. Наведену чињеницу треба посебно нагласити, тим прије што је тема нашег скупа *Интердисциплинарност и јединство савремене науке*. Све то говори у прилог констатацији да је фразеологија она карика која повезује све поменуте научне дисциплине.

0.2. *Српска и словенска фразеологија*. — Фразеологија српског језика не може се проучавати без осврта и поређења са другим словенским фразеологијама. Чини нам се да типолошко проучавање језика на фразеолошком нивоу има посебан значај. До овог закључка долазимо анализом српске фразеологије с преводилачког аспекта јер управо поређење фразеолошких система двају блискосродних језика открива не само могућности и начине транспоновања фразеологизама већ и одсликава суштинске карактеристике фразеолошких жанрова, о којима је ријеч у раду.

Прије свега се морају узети у обзир сродни јужнословенски језици — бугарски, а затим и даљи словенски „рођаци“, источнословенски и западнословенски језици. Истакнути руски фразеолог Валерије Мокијенко прије тридесет година у монографији *Славянская фразеология* методом структурно-семантичког моделирања фразеологизама показује како један исти фразеологизам, тачније његов инваријант, функционише у дијахроничкој перспективи, како еволуира и варира на великој територији у дијалектима једног језика и коначно у каквом облику се појављује у разним словенским језицима (Мокијенко 1980). Мокијенко фразеолошки модел дефинише као структурно-семантички инваријант устаљених фраза који ше-

* apejanovic@rambler.ru

матски одражава релативну стабилност њиховог облика и семантике. Метод структурно-семантичког моделирања фразеолошких јединица незамјенив је и приликом утврђивања унутрашње форме и изворне етимологије ових језичких јединица. У славистичкој фразеологији је такође одавно истакнут значај проучавања народне (фолклорне) фразеологије (Ларин 1956) на широком ареалу с циљем утврђивања изворног облика неке фразеолошке јединице, до кога се долази праћењем и анализом синонимијских, варијантних и структурних потенцијала одређеног фразеолошког низа. У том циљу неопходно је сакупљање огромне фразеолошке грађе из које се реконструише изворни структурно-семантички модел фразеолошке јединице. Чини нам се да у односу на српски језик ова Ларинова констатација има још већи значај, с обзиром на поријекло српског књижевног језика: јер ако су народни говори постали основица српског стандардног језика, а фолклор његова окосница, онда је јасно да главни масив његове фразеологије чини управо фолклорна фразеологија.

1. *Фразеолошка јединица и фразеолошки жанрови.* — Појам и термин фразеологизам (фразеолошка јединица) користимо у ширем смислу, у значењу језичке јединице коју карактерише синтагматичност (вишелексемност), релативна устаљеност облика и значења, способност репродуковања у готовом облику, експресивност и идиоматичност.

Наша класификација фразеолошких јединица комбинује елементе формално-граматичког и семантичког критеријума, а проистекла је из потребе описа свих устаљених спојева ријечи са поменутих карактеристикама у књижевноумјетничком тексту.

При том је као главни узет у обзир функционални аспект фразеолошких јединица и њихова улога поетских средстава у ауторском поступку. Специфичност овакве подјеле састоји се и у чињеници да је проистекла из конфронтативног (контрастивног) проучавања фразеологије двају блискородних словенских језика са циљем да се утврди могућност њиховог превођења. Преводачки аспект и контрастивно проучавање фразеолошких ресурса двају блискородних језика допринијели су откривању кључних лингвокултурних концепата у језичкој слици свијета говорника српског језика. С обзиром на познату чињеницу да фразеологизам као експресивна језичка јединица има изражену прагматичку функцију, јасно је да је он може бити искоришћен као моћно стилско средство у рукама писца. Познато је, такође, да фразеолошка јединица као *свернутый текст* (кондензовани текст) представља језичку јединицу која је чувар и носилац културне информације, а која опет врло често није експлицитно изражена. Управо су наведене особине фразеологизама *кривац* за њихову потенцијално високу могућност употребе у стилске сврхе у књижевноумјетничком тексту.

Узимајући у обзир, дакле, наведене карактеристике сврстали смо фразеолошке јединице у осам фразеолошких жанрова: *сталне епитете, устаљена поређења, идиоме, пословице, изреке, клетве, заклетве и узречи-*

це. Наведени жанрови међусобно се разликују како по синтаксичкој структури тако и по семантици и могућем начину преношења на други језик, а такође и по стилској употреби.

2. *Фразеолошка транспозиција или прелазак из једног у други фразеолошки жанр.* — Иако је фразеолошки фонд условно подијељен на осам типова, не може се рећи да је та подјела строга и непремостива, нити да једном настала јединица у језику остаје заувјек са истим значењем и функцијом. Другим ријечима, међу овим јединицама постоји интеракција. Под појмом фразеолошке транспозиције подразумевамо прелазак фразеологизма из једног фразеолошког жанра у други. Када се фразеолошке јединице посматрају унутар самог система и са функционалног аспекта, примјетна је жанровска флуидност која функционише као механизам богаћења фразеолошког фонда језика.

Првобитни фолклорни стални епитетети *сиви соко*, *горска вила*, *сива (црна) кукавица* почињу да се користе у односу на човјека, значење израза се идиоматизује, а промјеном значења израз из жанра сталног епитета прелази у нови жанр идиома, а у том процесу као прелазна етапа настају и устаљена поређења при чему нека потом остају у језику као аутономне фразеолошке јединице. О процесу фразеолошке транспозиције сталних епитета као и њиховој лингвокултуролошкој улози и проблематици преводјења писали смо у посебним радовима (Пејановић 2008, 2009 а), као и о жанру устаљних поређења, која смо анализирали са теоријског, лексикографског, преводилачког и лингвокултуролошког аспекта (Пејановић 2004, 2005 а, 2005 б, 2005 в, 2006 а, 2006 б).

Процес фразеолошке транспозиције није ограничен само на прелазак сталних епитета у идиоме већ је заступљен и у другим жанровима. Тако имамо и случајеве када узречице прелазе у идиоме: *да те Бог сачува*, или када првобитне заклетве прелазе у узречице: *аманат ти, Бога ми, вјере ми*, клетве и заклетве у идиоме: *траг се ископао* и (дабогда) *траг (нам) се затро у затријети траг* (подробније у Пејановић 2007).

Редукција и кондензација већих фразеолошких облика, као што су пословице и изреке, у мање јединице, као што су идиоми, представља још један начин преливања једног жанра у други, а то је уједно и додатни извор богаћења фразеолошког фонда (о томе подробније у Потебња 2003, Мршевић-Радовић 1987, Пејановић 2009 б).

Промјена жанра утиче не само на промјену лексичко-граматичке припадности фразеолошке јединице већ и на њену функционалну, то јест синтаксичку улогу, а подразумејива се, и на њену семантику. На примјеру из *Горског вијенца*: Бјеху брате — *да те Бог сачува*, / мало бољи него у Турчина! (ГВ 1458) израз — некадашња узречица — прелази у идиом са значењем 'лош, најгори могући', а у реченици има предикативну функцију, тј. израз с морфолошке тачке гледишта има функцију придјева, а са синтаксичке представља другу компоненту предиката. Иста појава присутна је и у

руском језику у изразу *боже упаси* [*сохрани, оборони*], који има три значења: 1. Выражение предупреждения, предосторожения о нежелательности, недопустимости чего-либо; 2. Выражение решительного отрицания чего-либо предполагаемого; 3. Устар. Выражение оценки, характеристики чего-либо, обычно со стороны силы, степени (Молотков 1978: 496). И док је у руском језику ово посљедње значење окарактерисано, бар према рјечнику, као архаично, дотле се у српском језику оно употребљава и данас. Треба истаћи да је прозодија и интонација српског идиома другачија у односу на значење узречице од које је настала: *да те Бог сачува* (тј. нека те Бог /са/чува) → *да те Бо^г сачува*. Као што се може видјети, промјена прозодије је пропратна, али није увијек и обавезна појава приликом фразеолошке транспозиције.

Интересантна је и једна врста узречица чија је формално-граматичка структура изражена императивом глагола и вокативом именице *Бог* (назвали смо је молбе за помоћ имајући у виду некадашњу функцију ових јединица). Навешћемо три примјера из *Горског вијенца*. У прва два израз је узречица:

- (1) *Помоз Боже* јаднијем Србима,
и ово је неко знаменије! (ГВ 179);
- (2) *Помоз Боже* и Мали Божићу: (ГВ 2732).

А у сљедећем примјеру, у прози прије 2737. стиха, узречица мијења своју функцију и прелази у поздрав.

- (3) никоме ни „*помоз Бог*“. (ГВ – 2737).

Сасвим другачију функцију и значење овај израз добија у сљедећем контексту у примјеру из разговорног језика:

- (4) Није ми *ни род ни помоз Бог*.

Глобално значење посљедњег наведеног фразеологизма познато је свим изворним говорницима српског језика и могло би се експлицирати као „особа која није важна, која нема значај за онога ко о њој говори“. Видимо да је срашћивањем првобитне узречице, која је прошла кроз фазу у којој се користи и као тривијални поздрав (3), израз на крају прешао у идиом са супстантивним значењем „познаник, неко кога знам само из виђења, с киме размјењујем поздрав при сусрету“. У руском језику постоји фразеолошки аналог овог идиома: *ни сват ни брат*, који има исто значење, а као што видимо, и његов структурно-семантички модел има истовјетну конструкцију са одричним рјечцом *ни* + именица у првом дијелу + *ни* + именица у другом дијелу, само што је у српском језику на мјесту другог члана умје-

сто именице супстантивни облик настао срастањем, тј. синтаксичком творбом некадашње узречице.

Литература и извори

- ГВ 2005: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*, Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
- Ларин 1956: Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, Ленинград: Уч. зап. ЛГУ, Сер. Филолог. науки, т. 198, вып. 24.
- Мокијенко 1980: В. М. Мокиенко, *Славянская фразеология*, Москва.
- Молотков 1978: А. И. Молотков, *Фразеологический словарь русского языка*, под ред. А. И. Молоткова, изд. 3-е., Москва.
- Мршевић-Радовић 1987: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет.
- Пејановић 2004: А. Пејановић, Устаљена поређења у руском и српском језику (лексикографски аспект), у В. М. Мокиенко (ред.), *Проблемы фразеологической и лексической семантики*, Материалы Международной научной конференции: Кострома, 18–20 марта 2004. г., Москва, 212–218.
- Пејановић 2005 а: А. Пејановић, Асоцијативни лингвокултуролошки аспект руских и српских устаљених поређења ‘човјек – предмет’, у Е. Ю. Иванова, М. Ю. Котова, (ред.), *VI Славистические чтения памяти профессора П. А. Дмитриева и профессора Г. И. Сафронова*: Материалы международной научной конференции, Санкт-Петербург, 9–11 сентября 2004 г., 115–119.
- Пејановић 2005б: А. Пејановић, Културологија у огледалу фразеологије (Културолошки аспект српских и руских устаљених поређења), *Грани слова*, Сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко, Москва, 126–129.
- Пејановић 2005 в: А. Пејанович, Фольклор и мифология в устойчивых сравнениях русского и сербского языков, *Сопоставительная филология и полилингвизм*, Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (Казань, 29 ноября–1 декабря 2005 года), 196–198.
- Пејановић 2006 а: А. Пејанович, Быт, обычаи, праздники в устойчивых сравнениях русского и сербского языков, у А. Бирих, Т. В. Володина (ред.), *Слово в словаре и дискурсе*, Сборник научных статей к 50-летию Харри Вальтера, Москва, 456–459.
- Пејановић 2006 б: А. Пејановић, Устаљена поређења као преводилачки проблем (руски преводи Горског вијенца), Београд: *Студије српске и словенске*, Серија I, *Српски језик*, књ. XI/1–2, 407–414.

- Пејановић 2007 а: А. Пејановић, *Фразеологија Горског вијенца и његових руских превода*, Докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Пејановић 2007 б: А. Пејановић, Устойчивые сравнения как переводческая проблема (на материале «Горного венца» и русских переводов), у В. М. Мокиенко (ред.), *Фразеология в тексте и словаре*, Санкт-Петербург: Материалы XXXVI Международной филологической конференции, 12–17 марта 2007. г., вып. 19, 109–114.
- Пејановић 2008: А. Пејановић, Постоянные эпитеты как этнокультурные маркеры и их фразеологическая транспозиция, Москва: *Филологические науки*, № 5, 89–98.
- Пејановић 2009 а: А. Пејановић, Сербский фразеологизм *сиви соко* и его русские соответствия, у Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (ред.), *Фразеология в прошлом и настоящем*, Санкт-Петербург–Грайсвальд: Материалы XXXVII Международной филологической конференции 11–15 марта 2008. г., Факультет филологии и искусств, 131–137.
- Пејановић 2009 б: А. Пејановић, Фразеолошка транспозиција и њена лексикографска интерпретација, у Б. Остојић (ред.), *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*, Радови са научног скупа „Лексикологија и лексикографија“: Подгорица, 23. и 24. мај 2008. године, бр. 31, 435–443.
- Потебња 2003: А. А. Потебня, *Теоретическая поэтика*: Учебное пособие, для студентов филологических факультетов высших учебных заведений, 2-е изд., испр., Санкт-Петербург.

О МОГУЋНОСТИМА ЗАСНИВАЊА НАУЧНЕ НОВИНАРСКЕ СТИЛИСТИКЕ¹

1. Претходне напомене

1. Истраживачки поступак у новинарском стилу заправо није ни започео. Књиге које се о тој проблематици могу наћи на тржишту тичу се углавном историје новинарства, новинарског заната, организације новинарског колектива који издаје одређену врсту листа, емитује радијски или телевизијски програм итд, као и односа медија према онима којима се обраћа, и онима по чијем налогу то чини. Примера ради, књига немачког аутора Штефана Рус-Мола са општим насловом *Новинарство* (2005), која спада у боља дела ове врсте, садржи следећа поглавља: *Мас-медији у друштву*, *Новинарски алати*, *Новинарски процес*² *производње*, *Организација редакције и редакцијски менаџмент*, *Спољни утицаји на новинарство*. Поглавље *Новинарски родови (текстуалне форме)* има укупно 30 страница (од око 350, колико износи обим књиге), а *Новинарски језик*, заправо једини исечак књиге у којем би се очекивала обавештења о квалитативној страни новинарског производа, дакле о вести, репортажи итд. – чак са (некомпетентним) додацима преводиоца на српски (који је себе прогласио и коаутором) и илустрацијама – сведен је на свега шест страница. Језик и стил новинске делатности, по овоме, је најмања брига оних који се баве новинарством и образовањем новинара. Аутор чак, зачудо, веће шансе да буду добри новинари даје онима који су „познаваоци економије, медицине, ислама, јапанологије“ него онима „са завршеним факултетом књижевности или политикологије“.

2. Код нас је, морамо се похвалити, стање много друкчије, утолико друкчије заправо што се новинским текстом баве стручњаци других профила, управо пре свега стручњаци језика и књижевности. Ако идемо по временском следу, ваља нам најпре поменути Марина Младенова и његову *Новинарску стилистику* (1980). Даље бисмо се сетили Радомира Животића, који је засновао и организовао наставу новинарства на Факултету политичких наука у Београду, и издао више књига из те области (Животић 1981

* jelenajo@bitsyu.net

¹ Овај рад написан је у оквиру пројекта 148024 D *Српски језик и друштвена кретања*, који финансира Министарство за науку Републике Србије.

² Ле Коадик (2005: 20) тврди „да новинарство није ни наука ни технологија у строгом смислу речи, већ пракса организације: вештина организовања неких новина, радио или телевизијског канала“.

и 1993). Владислава Петровић са Филозофског факултета у Новом Саду објавила је књигу о новинарској фразеологији (1989), а Вера Васић са истог факултета посветила је једну своју монографију новинском огласу (1995). На крају овог прегледа, а стварно на почетку нашег размишљања о теми коју обрађујемо, поменућемо књигу која је објављена овде, у Српском Сарајеву, а која долази из пера и мог професора, пре кратког времена премићулог Новице Петковића.

3. Та књига заслужује покоју неповољну и много повољних напомена, па ћемо за тренутек вашу пажњу задржати на њој. Зове се *Публицистичка стилистика*, а наша неповољна напомена тиче се наслова: књига не садржи радове о публицистици већ о општој и поетској стилистици, те о њиховим лингвистичким основама, а у неку руку и о есејистици. Добре радове са добрим ауторовим уводом. За разлику од тематике коју Петковић разлаже, дакле есејистике, публицистика је заправо „новинарство, журналистика, штампа“, и „бави се текућим питањима политике и друштвеног живота, особито у периодичкој штампи, а и у посебним публикацијама“ (Симеон 1969). Есеј се, у свом домену, по правилу дефинише као: „краћи прозни напис у коме се излажу лични утисци и погледи на неко питање живота, морала, науке и уметности“ који „стално лебди између три разне области, тј. између књижевности, новинарства и науке – приближавајући се каткад репортажи, каткад цртици, краткој причи или песми у прози, а каткад опет научном чланку или расправи“ (Удовички 1992: 202). Изненађујуће је широк простор на којем се креће тематика и општи карактер есеја: између научног трактата, на једној страни, поетског дела, на другој, и свакодневног израза на трећој. Код есеја оваква шароликост не утиче на јединство његове структуре и једнозначност његове индивидуалности као врсте језичког оглашавања цивилизованог човека. Есејиста је по правилу научник и филозоф, који своју мудрост жели распрострајети и изван ужег круга својих истомишљеника и опонената. Зато посеже за једноставним изразом, а често га тежи зачинити поетским стилским орнаментима (Јовановић 2009).

4. Бранко Тошовић есејистику уопште не убраја у листу публицистичких стилских варијаната. „Публицистика је – по њему (2002: 299) – врста активности која прати и анализира актуелне појаве и проблеме свакодневног живота у конкретним социјалним условима (друштвено-политичким, економским, идеолошким, културним, образовним и др.). Као снажно средство агитације и пропаганде – наглашава он при томе – она битно утиче на формирање јавног мњења, погледа на свијет, активност друштвених организација, институција и појединаца. Ова врста људске активности иде у корак с догађајима, прати их, анализира и извлачи закључке. У њој долази до отворене или прикривене индоктринације на политичком, идеолошком, религиозном... плану. Публицистика често представља продужену руку дневне политике, друштвено-политичких органа и организација, дје-

лује, мање или више, под њиховим израженим притиском и налази се на удару цензуре или аутоцензуре“.

2. О новинарству уопште

1. Битније од многих поменутих чињеница за нашу расправу јесте да је и читава публицистика, а и новинарство као њен огранак, размрежена по различитим функционалним стиливима. Према компетентном мишљењу проф. Милоша Бандића, новинарство је по свом постању делатност „у служби државе, као преносилац званичних одредаба и закона“, али „се потом развијало ка све већој (релативној) аутономности, настојећи увек да остане што слободније у избору и саопштавању чињеница које формирају демократски дух, јавно мишљење, културна, политичка и друштвена становишта као елементе свести, утицаја, кохезије међу људима и социјалним групацијама“ (Бандић 1992: 531).

а) Дакле, првобитно су новине гласило администрације које посредује између државне власти и народа, те према томе свакако варира између административног, на страни државе, и колоквијалног израза, на правцу оних којима је намењена декларација, наредба, забрана, законски текст или сл. Првобитни вид новинарства, даље, по свој прилици чини службена штампа. Нисмо сигурни да је и неслужбена икада била ослобођена утицаја, често и директног диктата званичних инстанци. Новине, а затим и радио, телевизија и сл. нису, дакле, ни по пореклу ни по суштини фактор ширења *демократског духа*, већ средство, и пре свега средство деловања државе на појединца, које каткада, у рукама бирократске мисли или диктаторског режима, прераста у механизам убитачне пропаганде против човека појединца, али и људског рода као целине.

б) По мишљењу многих истраживача, новинарство и медијска делатност служе се вербалном и делатном манипулацијом стварајући посебну атмосферу у друштву и посебан однос појединца и медијских средстава. „Током чина манипулације – упозорава Филип Бретон (2000: 24), – порука се у својој сазнајној или афективној равни конструише тако да заваља, уведу у заблуду, убеди у нешто што није тачно. Таква порука је дакле, увек, лаж“.

в) Али једна је ствар чему новинарска реч служи, а друга је начин на који то чини и успех у томе. Познато је да се добронамерна порука често увија у траљаве језичке хаљине, као што злонамерна флоскула добија вид допадљиве, естетски беспрекорне рекламне крилатице.

2. Бандић наведеним разлагањима додаје и размишљања о тзв. *књижевном новинарству*, дефинишући га као: „Гранично подручје између литературе и журнализма одређено присуством и утицајем књижевности у новинарству“. Многе књижевне врсте *par excellence*, као кратка прича, роман у наставцима, путопис и сл., истовремено су заправо и новинарске вр-

сте. А поред њих постоје и прелазни и мешовити облици, нпр. радио и телевизијска драма, те фелџон, интервју, репортажа и др.

а) Душан Славковић у *Енциклопедији новинарства* (1979: 185), полазећи од тематске разноврсности једне и друге области, устврдио је о новинарству и књижевности следеће: „У средишту пажње новинске информације, одн. новинарства, налази се чињеница живота, заправо сав људски живот, човек као свеукупност друштвеног живота, стварност у свом непрекидном развиту, наравно, поред свега онога што се дешава у природи, а данас и у космосу... Најближа новинарству је књижевност – зато што... *одражава* или *изражава* целокупну људску стварност као разноликост, као разнолики, непрекидни и непредвидљиви дијалектички развојни процес“.

б) Многи писци у прошлости, а и у новије доба, огледали су се у новинарским врстама, као нпр. М. Глишић (Јовановић 2009: 143), те И. Андрић, Б. Ћосић, Д. Ћосић и др. „Повезивање књижевности и новинарства у првој половини 19. в. – по Бандићу, који наводи А. Хаузера – било је револуционарни догађај (и корак ка демократизацији литературе), догађај готово раван неким тадашњим великим научним проналасцима, са подједнако значајним културним и социолошким аспектима. Но та веза је, са манипулацијама и злоупотребом новинарства, честим бојкотом књиге у новинама и јачањем вулгарне, сензационалистичке, тзв. жуте штампе, касније изазивала неспоразуме, отпоре и неодобравања... 'Књижевност је таленат, новинарство рутина', аподиктички је дефинисао А. Г. Матош...“.

3. Поменути Штефан Рус-Мол тврди да је најзначајнији и најдрагоценији моменат у новинарству – факат. А вест је темељни облик новинарског израза. Избору вести, и факторима који утучу на то шта бива објављено а шта не, Рус-Мол посвећује централни део своје књиге, као и тзв. *редакцијском маркетингу*, тј. пласману вести и пратећим моментима. Аутор признаје да постоји велики утицај моћи оних који споља одређују методологију избора вести, а да се проблем пласмана своди углавном на подилажење вољи уредника и 'укусу' публике, одн. на то како ће изгледати сам текст: да ли ће имати вид козерије, памфлета са карикатуралним описима, или ће му се дати смирен и озбиљан тон, мелодраматично интониран, свечан итд. „Масовној публици треба понудити забаву, циркуске игре и врхунски спорт“ – иронично наглашава Рус-Мол (2005: 36). То значи скучену, поједностављену информацију представљену на лаган, допадљив начин. С тим је повезано и одрицање од сагледавања позадине и односа између догађаја...“.

4. Остављајући за тренутак по страни остале слојеве, размислићемо о ономе што данас чини суштину новинарства, а то је дакле извештавање о дневним новостима.

а) Извештавање је намењено широкој публици, и од тога зависи његова структура и стил. Функционална стилистика о тој језичкој и духовној сфери говори такође као о свакодневици. „Људска свакодневица – према нашем раније израженом схватању (Симић – Јовановић 2002: 192) – узима

се као област посебног живота појединца, разрешавања свакодневних проблема опстанка, али и посебног поља размишљања о себи и свом месту у свету...“ – И даље (Симић – Јовановић 2002: 226-227): „Сем мисаоних облика мотивисаних свакодневним животним приликама, ту долази широка лепеза појавних форми, од онога што се назива *фамом* (препричавања, наговештаји, оговарања, у негативној сфери тих процеса, а шале, вицеви, анегдоте итд., у позитивној), на једној страни, до сујеверја, заблуда, табуа, моде итд., на другој“.

б) Постоји, дакле, читав сплет појава у којима се огледа релативно неконтролисано духовно испољавање људске јединке и колектива који се назива *друштвеним мишљењем*. – Међутим: „у комплекс *друштвеног мишљења* стално притиче грађа из професионалног, политичког, религијског итд. живота, делом потискујући, делом преобликујући остале видове, и мешајући се с њима без одређених правила и устаљених омера. Два основна својства *друштвеног мишљења* јесу спонтаност и аутоматска регулатива – по којима се ово разликује од свих институционализованих видова друштвене свести...“.

5. Штампa и други јавни медији и по пореклу и по функцији заправо су инструменти тзв. *профилактичког деловања* на друштвено мишљење и свест појединца. Профилисана свест – стварно уобличена деловањем јавних гласила и политичке пропаганде или само фингирана и подржана од стране носилаца моћи као пожељни модел мишљења и понашања од чијих постулата свако одступање изазива подозрење власти и сл. – назива се *јавним мњењем*. Задатак новина и новинарства – управо је старање и непрестано актуелизовање јавног мњења, или његова измена и нова консолидација у промењеним политичким и другим приликама. Такав нагли заокрет одиграо се са штампом, радијем и телевизијом код нас у преокрету и политичким збивањима последње две деценије.

6. Али модерни живот има друге, нове покретачке мотиве и нове изворе обликотворних снага, сасвим неуобичајене у традиционалним друштвеним формацијама. Тешко је овде хватати се у посао тумачења савременог живота једнога потрошачког друштва које је изгубило сваку оријентацију и историјску перспективу. Једини именитељ тога друштва, како га схвата Дејвид Чејни, јесте „модернитет, посебно у виду нових интеграција у аномичне светове предграђа“ чије је основно обележје – „губитак смисла свакодневног живота“ (Собел 1981)³.

а) Али други аутори и у развоју модернитета примећују извесне битне историјске законитости. Пре свега, они увиђају да спознаја симболичке вредности новца почиње утицати и на схватање ствари не више првенствено са њихове практичне, тј. употребне стране, него са симболичке – као на израз друштвеног статуса. А са своје стране, „роба као симбол представља саставни део општих културних категорија“ (Чејни 2005: 64-66).

³ Цит. по: Чејни 2003: 21.

Појединац у овом правцу посматран није ништа друго до „део мреже симболичке размене“. Потрошња материјалних добара истовремено се схвата као „начин културне производње“.

б) Путем промоције робе и рекламне манипулације њоме од стране произвођача и посредника трговаца, преференције или дискриминације њене од стране купаца, стварају се особени типови „друштвених односа, који поседују сопствену логику реципроцитета те етику и естетику вредности која, као институционална покретачка снага, представља знак распознавања социолошког“ типа модерног друштва.

в) У том друштву појединац се схвата само као конзумент – конзумент животних добара и духовних вредности које му се сервирају по начелима високо технологизоване стручне обраде и хигијенски беспрекорног система дистрибуцијских станица. Ради повишења нивоа адреналина у крви уз остале проверене адитиве следује и умерена доза филмског и вербалног насиља, порнографије итд. Штампa, радио и телевизија савршено се уклапају у ову до детаља разрађену индустрију људских потреба савременог доба.

7. Развој се не зауставља на томе, мисле проучаваоци данашње културе, него се утицај медија и даље продубљује и изазива даље промене у западној цивилизацији, које се огледају у тзв. 'постмодернизму'. Уобичајено је мишљење међу истраживачима да је „постмодернистичка култура... фундаментално површна и једнодимензионална“ (Келер 2004: 388)⁴. Д. Келер се позива на Ф. Џејмсона (Џејмсон 1991) и његову тврдњу да постмодернизам значи „појаву нове врсте плиткости, односно недостатка дубине, нову врсту површности у најбуквалнијем смислу – што је можда најизраженија формална карактеристика целокупног постмодернизма“. Келеров коментар (2004: 390) који се односи на новинарство гласи „да су и постмодернистички текстови и постмодернистичке личности без дубине, плитки, површни, изгубљени у интензитету и испразности тренутка, без садржаја и

⁴ За овако драматично погоршање општег стања људске свести Д. Келер (2004: 388-391) нарочито оптужује нову телевизију, али нема благих речи ни за штампу. Уместо приказивања реалности, сада се јављају слике симулиране стварности које разарају друштвену свест до те мере да она више готво и не постоји. По Дагласу Келеру – „комерцијална телевизија се претежно руководи естетиком репрезентационог релаизма, /емисијом/ слика и прича које кривотворе стварност, покушавајући да створе ефекат стварности“. И коначно, исход он види у стању у коме је телевизија постала „обична бука у постмодернистичкој екстази, чиста имплозија, црна рупа у којој сва значења и поруке нестају у календоскопу радикалне семијургије, непрестаног расипања слика и информација до тачке потпуног засићења, инерције и апатије. При томе се значење губи и само фасцинација појединим сликама трепери и блесне у медијском пејзажу, у којем више ниједна слика нема било каквих одређених ефеката, и у којој велика количина слика које се брзо смењују ствара постмодернистичко стање свести. Такође, слике пролећу таквом брзином да губе било какву значењску функцију и односе се само на остале слике *ad infinitum*. Коначно, ово умножавање призора доводи до таквог засићења, апатије и равнодушности да је гледалац заувек изгубљен у фрагментарној игри слика, сличној бесконачним одразима у огледалу и бесмисленим, површним имицима“.

значења или повезаности са прошлошћу“. Склеротични синдром захвата све шире кругове друштва, индустрија информација штанцује *вести* на текућој траци и репродукује све дубљи бесмисао. Човечанство се креће у зачараном кругу које је створила медијска хиперпродукција.

3. О језичким и стилским истраживањима у новинарству

1. М. Младенов се супротставља довођењу новинарства на исти план са књижевном уметношћу, поготову не на штету новинарства (1980: 24). Али како раздвојити новинарство и књижевну уметност кад се ове две области делимично поклапају, што тврди и Младенов?

а) По њему: „Прво, *књижевни стил* (као својеврсна селекција језичког богатства...) не може бити никаква норма, основица за вредновање новинарског стила, односно новинарски стил није извесно (мање вредно) одступање од књижевног стила, већ је новинарски стил самостална језичкостилска категорија као што је то и књижевни (поетски). Разлике постоје, разуме се, али оне не дају за право књижевним критичарима да инсистирају на поређењу и разликама с песничким језиком и то скоро увек на штету новинарског стила.

б) Друго, подвлачење чињенице да новинари *фактографски* описују стварност такође не може опстати јер говори само о томе да присталице таквог схватања не познају довољно новинарство и његово данашње жанровско богатство (поред фактографије имамо и аналитику и белетристику). У тим се родовима остварује разноврсност и богатство новинарског стила, рађају се многе стилске подврсте од којих су неке скоро подударне са књижевним стилем (стил репортаже, политичког есеја, друштвене хронике, сатире, доброг фелџона, козерије итд.). Једном речи, треба одбацити све писане и неписане тврдње о новинарском стилу као стилу некакве ниже категорије, а нарочито у односу на стил књижевноуметничких дела“.

в) Младенов затим наводи много примера како би показао да и у новинарском тексту има и метафора и метонимија и синонима итд. Као да је суштина у *украсима*. Но ова помало смушена и једнострано одбранашка расправа ипак има једну позитивну црту: у њој су једна поред друге стављене новинарска и поетска стилистика и према формалној разноликости, а стилској скучености прве, стоји друга под звездом високог естетског и стилског начела осведоченог вековима блиставог развоја песничке уметности. Новинарство није исто што и књижевност у новинама, већ је и књижевност, али и вест и законски акт, и идеолошка декларација, и политичка пропаганда, и много шта друго. Не може се инструментализовани тобожњи 'опис чињеница' учинити аутономним да би се његов квалитет мерио по томе колико је *успешан*, чист као текст, дакле језички чист и стилски украшен. Како ћемо судити о *чистоти* и *украсу* ако немамо ослонаца за то у нечем што би било мерило?

2. И Крунослав Прањић (1973: 6-11) мишљења је да су функционални стилови не само различите већ неупоредиве категорије. „Могло би се – по њему – готово рећи да књижевни језик и не постоји као самостална категорија“. Ово долази отуда што су „знаност и умјетност ријечи посве различити облици спознавања живота. Књижевноумјетнички стил утјече се прије машти него интелекту, прије осјећајима него разуму, увелике искористиће осјећајну обојеност ријечи, доноси сликовите изразе...“. Прањић при томе цитира (1973: 11) чувеног руског теоретичара Бјелинског: „Филозоф говори у силогизмима, пјесник у сликама, а обојица увјеравају, тек што први то чини логичким доказивањем, а други у сликама...“.

а) Ј. Силић (2006: 188), међутим, расправљајући о Прањићевом схватању, тумачи га, не одобравајући, као схватање да је језик књижевне уметности нешто сасвим особено, различито од осталих појава и неупоредиво с њима, јер с њима *нема ништа заједничко*. „Управо тако: ништа заједничко. А функционалних стилова, као ни стилова стандардног језика – наглашава Силић насупрот Прањићеву мишљењу (2006: 175) – нема ако немају ништа заједничко. Чини ми се да би то било полазиште за другачије тумачење језика умјетничке књижевности“. Утврдивши наглашену индивидуалност песничког израза, Силић закључује питањем и одговором на то питање: „Ако је језик умјетничког дјела ствар индивидуалне, а не колективне стилистике, какав је његов однос, и је ли га уопће оправдано стављати у однос према стандардном језику? Јест, оправдано га је стављати у однос према стандардном језику. У њему ће, као потпуно слободном, стандардни језик наћи много тога што ће га, да тако кажемо, обогатити. Писац ће искористити потенцију језика из којег његов (индивидуални) чин излази и несметано стварати, а стандардолози ће резултате његова стварања моћи уврстити у стандардни језик кад му то буде потребно“.

б) И не само то. Индивидуалност поетског израза не сме бити схваћена апсолутно ни у односу на непеснички (стандардни или природни⁵), нити у односу једног песника према другом. Сетимо се само појма *стилски правац*, или *стилска формација* и сл. За Александра Флакера, хрватског теоретичара – термином стилска формација „обиљежујемо велике надиндивидуалне и наднационалне књижевноповијесне цјеловитости, конструирајући их на темељу стилске интерпретације сродних књижевних дјела... Конструирање стилске формације значи проналажење битних особина које творе поједини модел и одлучују о његовој естетској и друштвеној функцији, одређивање повијесно насталих суодноса књижевних врста, а затим и интерпретацију књижевноповијесног процеса и његове дијалектике и, досљедно томе, његове осебујности у свакој појединачној националној књижевности“⁶.

⁵ За разлику од Силића, Н. Петковић песнички језик пореди са *природним* језиком, језиком као општом колективном појавом, из које ничу све друге његове варијације.

⁶ Флакер 1992: 816. У: РКТ s. v. 'стилска формација'.

3. Довољно је речено да бисмо утврдили истину о томе да и дивергенција појава у оквиру језика као целине, нпр. између појединих функционалних стилова, као и унутар појединог функционалног стила између његових варијаната – није толика да онемогућава проучавање њихово у међуодносу.

а) Даглас Келнер (2004: 52) се залаже за успостављање теоријског „модела који културу схвата као спектар и примењује сличне критичке методе на све облике културе, од опере до популарне музике, од модернистичке књижевности до сапунских опера“. Уосталом, и језичка материја је – без обзира на дистинктне појединости или слојеве језичких чињеница – заједничка свима његовим творевинама, а чини је природни језик датога колектива. Књижевни (и стандардни) језик представља ужу скупину факата насталих избором из општег фонда и посебном консолидацијом.

б) Постоје и стилске вредности које су заједничке свим стиливима, и поред разлика које су на свим правцима евидентне. Утврђивање битних заједничких и различитих чињеница једини је начин да се на језичку и стилску материју гледа као на јединствен скуп факата, у себи разноврстан, често противречан, али ипак скуп који омогућава посматрање националног (и општег) језика, те националне (и опште) културе као јединства *sui generis*. Аналогије између технолошки разрађенијег појмовног, термилошког и методолошког апарата, и оног који је заосталији у развоју, не само да су могуће, него су и неопходне као водич, као опомена и инструкција у изградњи проблемског репертоара и истраживачких захвата у материју. Само мистификација, или факат да се конзумент новинарског чланка не уме бранити одбацивањем текста који садржи за њега важна обавештења – ствара лажни утисак да новинар има право мерити квалитет свог стила читаношћу. То је исто као и кад пекар у малом месту тврди да његов непечен или рђаво умешен хлеб својим квалитетом привлачи гладне купце.

4. Закључне напомене

1. Стигли смо до тачке са које се у новинарски текст може ступити оборужан инструментаријем књижевне теорије и поетске стилистике. Са тога гледишта довољно нам је указати само на неке прелиминарне момените, јер овај рад није замишљен као практични истраживачки пројекат, већ као низ начелних напомена. Нека истицање тих момената буде истовремено и закључак наше расправе.

1.1. Први моменат који се истиче у вези са новинарским стилем – јесте фактографичност. Рус-Молова истраживања (2005: 72) „потврдила су да коментари не уживају нарочиту пажњу публике, као што је уживају шарене стране и извештавање о догађајима“.

а) „Сигуран сам – изјављује Ла Рош (2001: 16) – да публика од новинара, пре свега, очекује и хоће да добије информације; наши ставови су за њу, напротив, тек у другом плану“. То је заправо својеврстан сигнал да

је у новинарству стилско активирање описа непожељно. Разлог не треба тражити у одсуству укуса код публике, већ ће бити пре да јој не одговара начин како новинар покушава да том укусу угоди. Човеку који је суочен са светом и који тражи одговоре на суштинска питања своје егзистенције – заиста и није потребна ласка неискрених мајстора пропаганде, него чињенице од којих ће створити мозаик својих схватања и механизме одбране од евентуалних опасности које га вребају.

б) Ако се од новинара не тражи ни књижевно образовање ни начитаност, јасно је да се он сматра техничким лицем које сабира и доноси у редакцију податке о догађајима, а не готову причу, нарочито не допадљиву причу. Уреднику не преостаје друго него да неутралише новинарово *умење*, да сведе његову слабу писменост и непознавање стила на нулу и да извештај учини голим ређањем података.

в) Фактографичност је, према томе, посебно схваћени моменат који неки називају *нултим степеном писма*: стандардизовани израз лишен сваког украса и нијансе. Мислимо да је то најбоља препорука новинару, јер га опомиње против вољне и невољне манипулације језиком. А манипулација започиње оног тренутка кад се новинар – нпр. избором речи, израза, фразеолошких обрта и тобож узгредних напомена – почне поводити за политичком или другом пропагандом, лажном лепоречивошћу привредних рекламера, вештих политичких манипулата, профитера итд.

1.2. Рутинираност је други моменат на који желимо у овом низу скренути пажњу. Новинарство је стешњено временом израде и пласмана текста или усмене информације. Уз оно што смо рекли у претходној тачки, придржавање устаљених форми текста и језичког израза, дакле стандардизованост, па и клишираност, заправо су најбоља одбрана од застрањивања. Донети огољену вест, боље је него је оденути у лажну одећу манипулативне стилистике пропаганде. Боља је нулта стилситика, него намештена или отрцана фраза. Боља је неутрална реч, него неумешно накинђурена, итд.

1.3. Концизност и јасноћа новинарског текста представљају такође његова битна својства како их теоретичари схватају. „Правилној употреби језика – опомиње Рус-Мол (2005: 79) – посвећено је вероватно више књига него било ком другом аспекту новинарства. Ипак, све оне заједно нису успеле да спрече да се посредством медија прошири *глупи језик*“. Затим наводи речи Клауса Наторпа, који иронично изјављује да су текстови о „медијским звездама, (свеједно) да ли су младе или старе, само немаштовито, забрињавајуће муцање“. Стога је најбоље све довести на ниво огољене вести, кратке, јасне и без икаквих стилских додатака.

5. На крају нам ваља довести у везу астилистичност новинарског језика и поетски стил, делимично раскошан, увек разгранат и разноврстан. Како свести ово двоје на заједнички план истраживања? – Решење је једноставно: сва она књижевнотеоријска искуства која се примењују у истраживању поетског стила ваља врло прецизно и доследно применити на новинарски текст, ценећи врсту и вредност употребљених стилских средстава,

без осврта на то што је новинарски текст друкчији по постању и намени. У оној мери, у којој издржи критичку оцену – у тој је мери вредан наше пажње. Иначе – препорука новинару да се остави свега посла око стилистичког активирања израза ваља бити озбиљно схваћена и без милости спровођена.

Литература

- Бандић 1992: И. Бандић, *Новинарство*. У: РКТ s. v.
- Бретон 2000: Ф. Бретон, *Изманипулисана реч*, Београд: Клио.
- Васић 1995: В. Васић, *Новинарски рекламни оглас. Студија из контекстуалне лингвистике*, Нови Сад: ЛДИ.
- Животић 1981: Р. Животић, *Изражавање новинара*, Београд: Савремена администрација.
- Животић 1993: Р. Животић, *Новинарски жанрови*, Београд: Савремено новинарство.
- ЕН 1979: *Енциклопедија новинарства*, Београд: Савремена администрација.
- Јовановић 2009: Ј. Јовановић, *Писци и стил*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Келер 2004: Д. Келер, *Медијска култура*, Београд: Клио.
- Коадик 2005: Ив-Франсоа Ле Коадик, *Наука о информацијама*, Београд: Клио.
- Младенов 1980: М. Младенов, *Новинарска стилистика*, Београд: Научна књига.
- Петровић 1989: Вл. Петровић, *Новинска фразеологија*, Нови Сад: Књижевна заједница.
- Прањић 1973: Кр. Прањић, *Језик и књижевно дјело*, 2. изд., Загреб: ШК.
- РКТ 1992: *Речник књижевних термина*, Београд: Нолит.
- Рош 2001: W. von La Roche, *Einführung in den praktischen Journalismus*, München: 15. Aufl., List Verlag.
- Силић 2006: Ј. Силић, *Функционлни стилови хрватскога језика*, Загреб: Диспут.
- Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: МХ.
- Симић–Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ и Јасен.
- Собел 1981: М. Е. Sobel, *Lifestyle an Social Structure*, New York: Academic Press.
- Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.
- Удовички 1992: И. Удовички, *Есеј*. У: РКТ s. v.
- Флакер 1992: А. Флакер, *Стилска формација*. У: РКТ s. v.
- Чејни 2003: Д. Чејни, *Животни стилови*, Београд: Клио.

Џејмсон 1991: F. Jameson, *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Durham: Duke University Press.

Рус-Мол 2005: Штефан Рус-Мол–Ана Југослава Загорац Кершер, *Новинарство*, Београд: Клио.

О ОДНОСУ ПРЕДЛОГА У / НА И ИЗ / СА У КОНСТРУКЦИЈАМА СА МЕСНИМ ЗНАЧЕЊЕМ

Уводне напомене

Предмет овога рада је однос предлога *у* и *на* у конструкцијама са месним значењем *у/на*+локатив и *у/на*+акузатив, као и однос њихових аблативних еквивалената *из/са*+генитив. Употреба ових предлога уз именице које означавају различите типове локализатора зависи од рестрикција одређених самом природом локализатора. Ове су рестрикције у нашој литератури исцрпно описане. Стога се у раду највише пажње посвећује употреби ових предлога уз именице које означавају локализаторе неспецификоване у погледу особина релевантних за опозицију *у / на*, посебно уз именицу *место* као лексему најопштије семантике.

1. Семантички услови употребе предлога *у* и *на*

Однос предлога *у* и *на* подробно је истражен у нашој литератури, углавном са аспекта природе појма-локализатора, јер је „избор између `*у*` и `*на*` увјетован првенствено семантиком именичких лексема уз које се јављају“ (Батистић 1972: 30).

1.1. Тако М. Стевановић¹ наводи да се локативом с предлогом *на* „одређује место на горњој површини, на отвореном простору, каквом већем пространству, на излазу (односно улазу), почетку или крају нечега, на спољној страни или на некој висини“ (Стевановић 1991 II: 488). Затим, „просторни однос вршиоца према радњи, према дужности и послу који обавља, и уопште одређивање просторног односа учесника, према некоме раду, или, да одређеније кажемо, његова учешћа у томе раду – као и однос учесника какве забаве, одмора и сл. према дотичном појму – означава се опет предлогом *на* с локативом...“ (Стевановић 1991 II: 489). О напоредној употреби предлога *на* и *у* с обликом локатива имена места Стевановић наглашава да се уз имена једних места употребљава *у*, а уз имена других *на*, истичући условљеност употребе предлога физичким карактеристикама појма, пре свега висином² и опозицијом отворени простор / унутрашњост³.

* ilijanacut@yahoo.com

¹ Стевановићев опис употребе предлога *у* и *на* скоро је у потпуности пренет у Речник САНУ, те речничку дефиницију нећемо засебно разматрати.

² Стевановић даје и детаљнији опис семантичких услова, те наводи да се предлог *на* употребљава с локативом имена места „на некој висоравни, на узвишењу, негде на крају

П. Пипер, слично Стевановићу, наводи да се модели са предлогом *на* обично употребљавају „уз називе неких институција, топонима, просторија које су високо и др., нпр. *на факултету*, али у *Скупштини*; *на Цетињу*, али у *Котору*; *на тавану*, *ресторан на торњу*, али у *подруму* (или са акузативом *на факултет*, *на Цетиње*, *на таван* и сл.)“ (Пипер 1997: 64).

Исцрпну анализу репартиције предлога *у* и *на* уз именице у акузативу даје Н. Арсенијевић, наглашавајући да је код опозиције унутрашње/спољашње „потребно издвојити примере код којих је диференцијација унутрашњег и спољашњег простора очигледна“ (Арсенијевић 2003 I: 138), јер „неки локализатори, захваљујући конституцији, фаворизују локализацију само једним својим делом. *Јама*, *рупа*, *провалија*, *пећина* и сл. спадају у природне локалитете код којих је ангажована искључиво унутрашњост ... док је код именица *острво*, *брег* и сл. примарна површина... Исти је случај са неким људским грађевинама (*ући у собу*, *ући у тунел*), али ће бити *доћи на мост* и сл.“ (Арсенијевић 2003 I: 138). Док је конкретна локализација маркирана опозицијом унутрашњост/спољашњост, „у општој локализацији учествују предлошке конструкције у акузативу код којих је опозиција унутрашњост/спољашњост неутрализована. Први вид неутрализације се односи на примере с једним предлошким решењем, а други на оне са два који се употребљавају као факултативне варијанте или представљају синониме“ (Арсенијевић 2003 I: 153).

Узимајући првенствено у обзир именице које представљају локализаторе (ређе и објекте локализације) и физичку природу локализатора, Н. Арсенијевић полази од опозиција унутрашњост / спољашњост, кретање према горе / кретање према доле (*на таван* / *у подрум*), спецификација одређеног просторног значења у метафоричком смислу / права просторна идентификација, генеричко / референцијално. На основу ових критеријума издвајају се и именице које означавају меке површине као „погодне за унутрашњу локализацију“, при чему неке од њих могу омогућити и локализацију површином локализатора, нпр. *сести у фотељу* / *сести на клупу*; Сјезде Грујо *на меке душеке* : па се баци опет и сакри *у јастуке*). На репартицију предлога *у* / *на* у оваквим примерима утиче и глаголска лексема (упор. *сести* / *сакрити се*) (Исто, 144–148).

У монографији о генитиву К. Фелешко као основни критеријум репартиције ових предлога узима однос површина спољашњост / унутрашњост: „Конструкција *са*+ген. је аблативни еквивалент локационе конструкције *на*+лок као што је нпр. *из*+ген. еквивалент *у*+лок. а конструкција *на*+лок. по правилу се примењује онда када се појави потреба да се укаже на место које се налази на горњој површини предмета означеног у имен-

или на каквој води, односно крај ње, дакако када место носи исто име са том водом...” (Стевановић 1991 II: 490).

³ „Уз овако објашњење јасно нам је зашто се говори и *живи на селу* и *живи у селу*, али никада *живи на вароши* или *на граду* (уколико се не мисли да живи на бедемима града, који су уздигнути. Варош и град нису на отвореном простору.“ (Стевановић 1991 II: 492)

ском делу предлошко-падежне конструкције. Понекад се ипак конструкција *на+лок.* употребљава и онда кад се не ради о горњој површини предмета, нпр. *Живи на мору, Били смо на реци, Стоје на вратима*, итд. (...) Конструкција *с+ген.* представља аблативни еквивалент и тих релација“ (Фелешко 1995: 153, напомена 39).

Додатно, Т. Батистић опонира по значењу предлог *по* предлозима у и *на*, наводећи да су „основне карактеристике њихове употребе такве природе да су се могле заједно посматрати“ (Батистић 1972: 30). Конструкције с предлогом *по* издвајају се због значења смештености на разним тачкама исте површине, односно на разним местима исте врсте, када је обавезан плурал (*по селу* [= *на разним местима у селу*] : *по кућама*). (Батистић 1972: 34).

Анализирајући однос конструкција *на сунцу* и *у хладу*, М. Ивић издваја употребу предлога *на* уз природне појаве „делотворног карактера“, закључујући: „При исказивању типично месних релација, избором предлога *на* простор се сагледава као (отворена, незаштићена) површина, а избором предлога *у* као (заклоњено) место у унутрашњости нечега“ (Ивић 1995: 175).

Однос ових предлога и њихових аблативних и адлативних еквивалената анализиран је, са ових и других аспеката, и у студијама које се баве семантиком предлога (Кликовац 2006, Ашић 2008).

1.2. Напоредна употреба предлога *у* и *на* може се посматрати а) уз именице које означавају локализаторе одређеног типа или б) уз исте именице, при чему је значење конструкције одређено збиром поменутих семантичких параметара, који могу бити и контекстуално одређени (нпр. *рана у души / рана на души*⁴, *живети у селу / живети на селу*). Први случај – репартиција предлога *у* и *на* и њихових аблативних и адлативних еквивалената уз локализаторе одређеног типа – заступљен је у великој мери у избору модела са именицама које означавају насеља и њихове делове. Н. Арсенијевић примећује да „рестриктивну улогу у погледу избора граматичког модела имају саме именске лексеме, али не према критерију који се тиче насељености или ненасељености неког дела града, већ према димензијама и структури подручја које представљају. Именице *насеље*, *предграђе* и сл.,

⁴ „Већ у последњем примеру (Мир судбине леди ми се на души) напореда с овим предлогом употребљава се и предлог у с истим падежним обликом. И доиста се говори да се, рецимо, *нешто збива у души* или *на души*. Али у овде наведеном примеру глагол (ледити се) захтева употребу предлога *на*, јер се лед хвата споља. Исти падеж захтева и реч *рана* у Јакшићеву стиху: *А на души оста ко скрхана биљка // ил` ко тужан мирис увелог босиљка // једна тешка рана, тежак уздицај* и у честим другим таквим случајевима. Дакако, *рана на души*, а не *у души*, јер је рана обично споља. А реч је о нечему што притиска, што је тешко, нарочито физички тешко, обично захтева употребу предлога *на* с локативом. Отуда је сасвим јасно зашто и: *Ваганашу је све лакше на рамену и лакше му је на души*. – *Лакше му је у души* и *Тешко му је у души* рећи ће се обично када се мисли на неку пријатност, непријатност, бол и сл., мада се и у овоме случају употребљава предлог *на*, наравно када хоће да се истакне да та тешкоћа, тај бол притиска као физички терет.“ (Стевановић 1991 II: 489)

са општим значењем насељеног простора, по правилу се комбинују са предлогом у“ (Арсенијевић 2003 I: 161), док уз именице са значењем простора већих површина (*сквер, булевар, трг* и сл.) обично долази предлог *на* (Исто, 162).

Очигледно је да репартиција предлога *у* и *на* (као и њиховим аблативних и адлативних еквивалената) зависи од свих поменутих семантичких нијанси, које укључују низ физичких опозиција као карактеристика локализатора, али и природу саме радње која се локализује.

2. Генеричко и референцијално значење конструкција с предлозима *у* и *на*

Разматрајући опозиције унутра / споља, М. Стевановић коменатрише и употребу уз исте именице предлога *на* и *у*: „Исто се тако ова два предлога напоредо употребљавају уз локат. именица *село, ходник* и сл. за одређивање места где се нешто дешава, врши или налази, али ипак сваки од њих са својом, ако и једва осетном, нијансом“, па даље: „*на* с локативом значи да је нешто на отвореном простору, док би се предлогом *у* ... означавало да нешто бива или да нешто јест у унутрашњости – у границама села“ (Стевановић 1991 II: 492). На овом се месту наводи пример: *Тежаци су на селу били бојажљивији*.

Уколико трансформишемо управо овај Стевановићев пример, видећемо да се у употреби предлога истиче она „нијанса“ о којој он говори:

Људи на селу су бојажљивији (*Људи на селу* → *сеоски људи* // *Људи у селу* → (углавном) *у одређеном селу*).

Дакле, конструкција *на селу* може имати и опште значење, те се може трансформисати у конгруентни атрибут „сеоски људи“, али конструкција „*људи у селу*“ има углавном референцијално значење, тј. ради се о људима из одређеног села.⁵ Да би се конструкција с предлогом *у* једнозначно разумела као еквивалентна синтагми *сеоски људи* или конструкцији с предлогом *на*, неопходно је употребити је у плуралској форми (*Људи у селима су бојажљивији*). Ова се разлика очитује и у немогућности да уз конструкције с предлозима *на* и *са* дође име села (*Живи у селу Сиоковац*, али не и *Живи на селу Сиоковац*, *Иде у село Сиоковац*, али не и *Иде на село Сиоковац*), што показује да је предлог *у* немаркиран уз именицу *село*: *Живи у селу / на селу*. Ово примећује и Нада Арсенијевић, која наглашава разлику између генеричког и референцијалног значења конструкција с предлозима *у* и

⁵ „Познато је да номинални изрази (именице и именичке синтагме) могу имати како референцијално тако и неререференцијално, тј. уопштено значење. О референцијалном значењу или референцији се говори онда када номинални израз упућује на појединачне предмете или индивидуе, односно групе предмета или индивидуа локализованих унутар одговарајућих референцијалних координата.“ (Станојевић 1998: 223)

на са акузативом именица *село*, *планина* и слично⁶. Међутим, приметимо да су ове опозиције међуусловљене са опозицијама високо/ниско и омеђено / неомеђено, те са именицом *планина* неће бити исто као са именицом *село*. Име планине може се употребити само уз предлог *на* (*Идем на Авалу / на планину Рудник*, и сл., али *Оде у планину; Хајдемо у планине*, увек без имена, са изузетком планинских венаца (што су, додатно, именице које представљају морфолошки плурал – у Анде, у Алпе и сл.; в. Арсенијевић 2003 I: 156–168), а „када појава предлога *у* и *на* није условљена опозицијом унутрашњост/спољашњост, она је обично заснована на разлици између генеричког (отићи на село) и референцијалног значења (отићи у село)“ (Арсенијевић 2003 I: 140).

3. Природа локализације подспецификованим појмом

Ни у једној од поменутих студија не разматрају се опозиције предлога *у/на* и *из/са* у вези са именицом *место*. Н. Арсенијевић наводи потврде за акузативне конструкције с именицом *место* наглашавајући да је у корпусу забележила само један пример са предлогом *у*, али даље не објашњава превагу предлога *на* (в. Арсенијевић, 2003 I: 168).

3.1. Специфичност ових израза потиче од значењске подспецификованости лексеме *место*. Као и лексеме *ствар* и *основа* (Ивић 2005: 73–81, Драгићевић 2008: 123), и лексема *место* може се наћи у веома различитим контекстима, при чему им „недовољно специфична значењска природа омогућује појављивање у упадљиво различитим семантичко-синтаксичким окружењима, а при том су свакоме од њих, у значењском погледу, на одговарајући начин прилагођене“ (Драгићевић 2008: 123–134).

Управо именица *место* као именица најшире, неспецификоване просторне семантике, не означава локализатор са својим карактеристикама, односно не означава никакве физичке карактеристике локализатора – па према томе не може представљати локализацију маркирану опозицијом *унутра* / *споља* нити садржавати семантичке рестрикције употребе предлога.

Значење израза са именицом *место* јесте спацијална локализација идентификационог типа (објекат локализације запрема локализатор или

⁶ „Генеричка и референцијална употреба именских лексема са значењем административно-политичких јединица (обично *село*, *град*) регулисана је њиховим граматичким моделом. Конструкција с предлогом *у* необележена је у том погледу: користи се и у генеричком значењу: *Поред свега тога, у села, баи у села се мора највише ићи. У град на школовање отишли су слабији ђаци*; као и у референцијалном: *Неки су се враћали у своје село; Снаге ЈНА су у борбама за Купрес ушле у Зло Село; ...одлазимо у село Милошевце...* Друга конструкциона могућност везана је за акузатив именских лексема које функционишу као локализатори схваћени у генеричком смислу: *сад ево по први пут се враћа на село; ...мислим да треба да идем на село; људи су већ увелико одлазили на морска одмаралишта...*“ (Арсенијевић 2003 I: 160).

његов део), исказана предлогом и локативном формом. Што се предлога *на* тиче, локализација се и у изразима са лексемом *место* увек врши у односу на површину локализатора. У случају употребе лексеме *место* у значењу „насељено место”, предлог у кореспондира са природом локализатора као простора у чију се унутрашњост смешта објекат локализације (упор. у *граду*, у *вароши*, у *селу*, у *насељу* и сл.). Тако се прилошки изрази *на том /овом/оном месту* и њихови аблативни еквиваленти формом разликују од падежних адвербатива типа у *том месту* (= „у том насељеном месту”) и њихових еквивалената, нпр.:

У *тим местима* су они почели распитивање за некадашњу Мирославу Јелић, не знајући њену даљу судбину, ни садашње презиме. (В. Огњеновић, *Прељубници*, 147);

Углед најбољег радника који ужива Алексеј Фјодорович (тако се Разин пријавио у *свом новом месту* и тако су га звали) обавезује све, па и самог Алексеја Фјодоровича. (М. Павић, *Предео сликан чајем*, 134); Одговорио је стога господину Комадини да Статут Комитета (...) својим правилима предвиђа да се ово високо признање мора уручивати у *месту деловања добитника* и да се том приликом мора организовати и вече посвећено њему... (М. Капор, *Елдорадо*, 87);

Биле су то пошилке експерименталних материјала *из места по имену Панараибо, Малезија и Конго*, која је Тесла замишљао као колонијалне фатаморгане, претрпане лемурима и папагајима. (В. Пиштало, *Тесла, портрет међу маскама*, 114).

3.2. На овој разлици темеље се падежна значења која се у неким језицима (нпр. у финском) срећу као засебни падежи: *Живим у граду (у том месту)* – инесив; *Дрво је на том месту* – адесив⁷ (са диференцијацијама и у аблативним и адлативним еквивалентима: инесив/елатив/илатив; адесив/аблатив/алатив). Изрази са именицом *место* чије је базично семантичко обележје динамичност објекта локализације (измена места у простору, транслокативност, кинетички аспект просторног односа) остварују се у овом типу прилошких израза предлошко-падежним формама: *од/до*+генитив, *са*+генитив, *на*+акузатив. Наведене форме реализују тип локализације површином локализатора, док се значење „насељено место“ именице *место* остварује локализацијом унутрашњошћу локализатора, односно лексичко-граматичком (предлошком) компонентом (*из*+генитив (елативно значење) у+акузатив (илативно значење)). У случају прилошких израза, јављају се форме *са*+генитив (аблативно значење) и *на*+акузатив, *до*+гени-

⁷ Значење ових термина наводи и Кристал у *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике*, наводећи као извор J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge University Press, 1986): адесив – „Термин који се користи у граматичкој дескрипцији да означи врсту флексије која изражава значење присуства 'на' месту или 'близу' њега. (Кристал 1999, s.v. *адесив*); инесив – „тип флексије који изражава значење локације или положаја у оквиру неког места“ (Кристал 1999, s.v. *инесив*).

тив (алативно значење).⁸ Тако се диференцијација значења прилошких израза (као вишелексемских еквивалената прилога) са именицом *место* и предлошко-падежних конструкција у којима именица *место* има значење „насељено место“ врши лескичко-граматичком компонентом. У употреби прилошких израза *од тог места* и *до тог места* ова диференцијација остварује се само путем контекста (као нпр. у реченици *Од тог места на све до села Црна Гора пружа се онај део за који рекох да је најлепши асфалт којим сам до сада возио* (b92.net/info/komentari)).

3.3. Опозиција генеричко / референцијално показује се, дакле, као релевантна за могућност супституције одређених предлошко-падежних конструкција прилозима. Стога су само конструкције са именицом *место* и предлозима *на* и *са* (и *од* и *до* који су неутрални у погледу опозиција унутрашњост / спољашњост и референцијално / генеричко) семантички еквивалентне прилозима (*на овом / том / оном месту* = *овде / ту / тамо, онде*). Такве вишелексемске еквиваленте прилога одређујемо као прилошке изразе (в. Ковачевић 2007: 11-48). Аналогне конструкције са предлозима *у* и *из*, маркиране у овом погледу, заменљиве су заменичким прилозима уколико је реч о претходно идентификованом појму, односно о ендофоричком упућивању⁹ (*Иде у Београд* и *тамо* ће остати; *Живи у овом граду* → *у овом месту* → *овде*). Основна форма прилошких израза са именицом *место*, дакле, јесте локатив с предлогом *на*, док се у изразима типа *у том месту*, *у овом месту*, *из овог места* именицом *место* увек реферише на насељено место.

Генеричност израза *на X месту*, *са X места* представља генеричност читавог модела и односи се на значење саме лексеме *место*, будући да она уз дате предлоге има најопштије значење које према значењу „насељено место“ заузима хиперонимску позицију.¹⁰ Значења појединих прило-

⁸ Термином *елатив* се „у граматичкој дескрипцији означава врста флексије која изражава значење кретања ‘даље од унутрашњости’ неког места (Кристал 1999, s.v. *елатив*), а термином *илатив* – „значење улажења у неко место или правац према некоме месту“ (Исто, s.v. *илатив*). Аблатив се односи на „облик који заузима именичка синтагма (често једна именица или заменица), типично употребљен за изражавање неког локативног или инструменталног значења. Енглески [и српскохрватски] немају ‘аблативни падеж’, какав је постојао у латинском, али се зато служе другим средствима (нарочито предлозима... *из, због, од, ради* и *са*, а српскохрватски и другим падежима: генитивом, инструменталом и локативом) како би изразили ове појмове...“ (Исто, s.v. *аблатив*), док се алативно значење одређује као „тип флексије који изражава значење покрета ‘до’ места или ‘према’ месту“ (Исто, s.v. *алатив*). Управо ове опозиције су релевантне за значење прилошких израза са лексемом *место*. Аналогно односу предлога *у* и *на*, када се прилошким изразом супституише конструкција са именицом *село*, која допушта оба модела (*из села / са села*), референцијална одређеност прилошког израза аналогна је одређености супституисане конструкције; показује се да је само предлог *из*, тј. само модел локализације унутрашњошћу локализатора, могуће употребити у исказима као: *Он је ИЗ села Сиоковца* (али: *Он је СА села* // **Он је са села Сиоковца*) => *Он је из тог села* (**Он је са тог села*) => *Он је из тог места* (**Он је са тог места*).

⁹ Овај тип референцијалности представља секундарни облик одређене референцијалности (в. Пипер 2005: 925).

¹⁰ „Generic is used in semantic and grammar for classes of objects etc. as opposed to specific entities. So, *flower, animal, vegetable* have a natural generic meaning; whereas *daisy, ro-*

шких израза унутар конструкционог модела – а тиме и степен њихове референцијалне (не)одређености – зависе од типа обавезног детерминатора. Тако ће изрази са демонстративном заменицом имати значење одређене референцијалности, а изрази са неодређеним заменицама (*на било ком месту, на неком месту* и сл.) – нереференцијално значење.

3.3.1. Немаркираност конструкција адесивног, аблативног и алативног значења потврђује се и могућношћу да се њима означи место у најопштијем смислу, одн. да се њима обухвате и конструкције с предлогом у, као нпр.:

О чему маштате? – О путовању у место *на* коме никад нисам био. (Gloria 303, 25.3.2009, 117).

Додатно, немаркираност ових конструкција огледа се и у томе што се апстрактно схваћене димензије (превасходно висина) изражавају по правилу предлогом *на* (*на двору, на факултету* и сл) (Стевановић 1991 II: 491). Уз то, и остала метафоричка значења израза са лексемом *место* изражавају се најчешће адесивним (аблативним, алативним) конструкцијама, као нпр.:

Упркос Титовом поверењу, ја сам губио наду да ћу се у одсудном часу наћи *на првом месту*. (Д. Ћосић, Време власти II, 280); Релативно млада, атрактивна на типично оријенталан начин и арапске крви, она је све што типичан представник те елите није: није мушкарац, није матора, и – никако *на последњем месту* – није бела. (Евгора 172, 26.7.2007, 9); Истина, његове амбиције су, кажу, биле чак и премијерске, али, пошто на то ипак није могао да рачуна, као алтернативу је видео себе *на другом по снази месту у Влади*, како се обично мери Министарство финансија. (Standard 111, 4.7.2008, 19);

Герхард Цилер, утицајни члан борда кога је *на то место* именovala директно породица Бертелсман... (Standard 59, 6.7.2007, 9); Кад ми се срце вратило *на своје место*, па сам продисао нормално и јасно видео обалу реке, лагано, као поражени ратник довеслао сам до обале, сео на стену, узео из ранца пљоску са вискијем и испио неколико гутљаја. (Д. Ћосић, Време власти II, 343);

Господине Тадићу, слажем се скроз са Вама и мислим да техничка Влада у којој сте већина има мандат да разреши дотичног господина *са тог места*. (b92.net/info/komentari); Жорж Ежен Осман... био је префект департмана Сена... *Са тог места*, руководио је радовима на преуређењу Париза... (wikipedia.org/sr); Међутим, очигледна је намера да се његовим постављањем *на ово министарско место*, које је својим важнијим делом истргнуто из Министарства инфраструктуре, на неки начин одобровољи Милутин Мркоњић. (Standard 111, 4.7.2008, 18).

se, elephant, cat, onion and carrot all have a more specific meaning, as types or hyponyms of the generic words. However, it is also possible to speak of daisies or elephants as a class, if we wish to make generalizations about their typical characteristics as a species“ (Wales 2001, s.v. *generic*)

4. Примарне опозиције у свести говорника

У жељи да испитамо колико је опозиција генеричко/референцијално присутна у свести говорника српског језика, спровели смо једно микро-истраживање, питајући одрасле испитанике (њих тридесеторо)¹¹ која је разлика између конструкција *на / у том месту*, *са / из тог места* и *од / до тог места*. Млађе испитанике (деца у једном одељењу петог разреда¹²) испитивали смо дајући конкретне реченице:

Како разумеш следеће реченице? Да ли постоји разлика између реченица обележених ознакама А1 и А2? Ако постоји, објасни по чему се разликују.

А1. Срео сам Петра на том месту.

А2. Срео сам Петра у том месту.

Погледај реченице обележене ознакама Б3 и Б4. Како њих разумеш? Да ли се оне међусобно разликују? Ако се разликују, објасни шта значи једна а шта друга.

Б3. Петар је кренуо са тог места.

Б4. Петар је кренуо из тог места.

Свакој реченици из групе А слична је по једна реченица из групе Б. Покушај да линијама спојиш бројеве којима су означене СЛИЧНЕ реченице:

А1	Б3
А2	Б4

Да бисмо лакше поредили резултате, две су групе биле истобројне (по 30).

¹¹ Сви одрасли испитаници изражавали су нелагоду због упитника, истичући да нису сигурни у исправност одговора. Испитаници који су завршили филолошки факултет (језик, књижевност, стране језике) највише су избегавали да одговоре. Њих око половине није одговорило, а они који су одговорили мисле исто што и остали.

¹² За стрпљење, озбиљан приступ и сарадњу на изради овог, али и неколико других радова, захваљујем ученицима одељења V-4 (сада VI-4) Основне школе „17. октобар“ у Јагодини и њиховој наставници српског језика и разредном старешини Јелени Поповић.

4.1. Резултати су приказани у следећој табели:

	Одрасли					Деца		Укупно
	Фило- лошки	Други (МТ)	Сту- ден- ти ПФ	Укупно				
Насељено ме- сто	4	6	3	13 (43,33%)	56,66 %	12 (40%)	76,66 %	40%
Одређено/ неодређено	0	0	2	2 (6,67%)		4 (13,33%)		10%
Унутрашњост/ површина	0	0	1	1 (3,33%)		7 (23,33%)		13,33%
Ниво	0	1	0	1 (3,33%)		0		1,67%
Локат/аблат/ адлат	2	3	0	5 (16,67%)	23,33 %	0	0%	8,33%
Мировање /кретање	1	0	0	1 (3,33%)		0		1,67%
Пасивно/ активно	0	0	1	1 (3,33%)		0		1,67%
Одговор није релевантан	0	0	6	6 (20%)		7 (23,33%)		21,67%

4.1.1. Испитаници су истакли неколико опозиција које се тичу карактеристика локализатора. Опозицију *насељено место / место у општем смислу* регистровало је као примарну 43,33 % одраслих испитаника и 40 % деце. Као један од одговора јавила се и опозиција коју смо подвели под категорију *одређено/неодређено* код двоје одраслих (и то студената Педагошког факултета у Јагодини) и четворо деце, што чини укупно 10 % испитаника. Опозиција *унутрашњост/површина* истакнута је као примарна или је једини одговор код само једног одраслог, али чак код седморо деце (23,33 % испитане деце). На крају, за опозицију *високо/ниско* одлучио се само један одрасли.

4.1.2. Следећа група опозиција тиче се просторног односа објекта локализације и локализатора.

За опозицију *локативност/аблативност/адлативност* одлучило се петоро одраслих (16,67 %), али ниједно дете. Опозицију *мировање/кретање* истиче само један одрасли и ниједно дете, а *пасивно/активно* (што би могло спадати у исту категорију) опет један одрасли и ниједно дете.

Све укупно, 56,66 % одраслих одлучило се за опозиције засноване на физичким својствима локализатора. Чак 76,66 % деце одлучило се за ове опозиције.

Опозиције које почивају на динамичким својствима, односно на односу објекта локализације и локализатора, регистровало је 23,33 % одраслих, али ниједно једино дете.

4.1.3. На основу ових резултата, даћемо неколико напомена:

1. Опозиција *насељено место / место у општем смислу* истакнута је у 40 % случајева, при чему се деца и одрасли не разликују.

2. Одговора који не истичу ниједну од релевантних опозиција било је 20 % међу одраслима и 23,33 % међу децом, дакле без значајних разлика између одраслих и деце. Овакве смо одговоре након анализе означили као ирелевантне.
3. Најупадљивија разлика међу децом и одраслима јесте то што деца у чак 76,66 % одговора истичу опозиције које се тичу физичких особина локализатора, а ниједно дете не узима у обзир спацијалне односе објекта локализације и локализатора, док одрасли у 56,66 % случајева темеље своје одговоре на особинама локализатора, а у 23,33 % случајева на односу објекта локализације и локализатора, упадљиво највише на односима локативност – аблативност – адлативност.
4. Како је упитник анализиран на веома малом узорку, уздржаћемо се од категоричких тврдњи. Он нам је послужио само као помоћно средство у овом раду.

Најбитнији податак до ког смо дошли јесте да је 40 % испитаних навело опозицију *насељено место / место у општем смислу* као примарну, при чему се деца и одрасли не разликују.

4.2. Објашњење разлике између одраслих и деце, према Пијажеу, лежи у следећем: он разликује физичко знање (оријентисано на објекат) и логичко-математичко (засновано на односу између објеката).¹³ Прво се усваја раније и уочава лакше. Према томе, наши резултати показују да је разлика у значењу именице *место* заснована на логичко-математичком мишљењу, које захтева уочавање и апстраховање односа између објеката. Тиме објашњавамо то што ниједно дете није уочило односе локативност – адлативност – аблативност, нити опозицију кретање / мировање. Логичко-математичко мишљење за своје репрезенте у језику има управо предлоге, док физичко знање за репрезенте има именице као апстракцију физичких особености *једног* појма.

Дакле, предлози (у нашем истраживању *у, на, из, са, од, до*) у својој основи подразумевају постојање одређене когнитивне структуре, односно менталне операције – која омогућава придавање значења или одређује ниво разумевања (односно менталног оперисања датим предлозима).¹⁴

¹³ „Физичко искуство се састоји у дејствовању на објекте и долажењу до извесног сазнања о објектима апстраховањем из самих објеката... Ово је искуство у уобичајеном значењу речи... Али постоји и други тип искуства – логичко-математичко где се сазнање не изводи из самих објеката, већ из акција које се врше на самим објектима. (Пијаже 1975: 227 - 228) . Физичко искуство је она врста искуства која води сазнавању физичких особина објеката (боја, величина, облик итд.). Логичко-математичким искуством се сазнају логички односи између објеката односно својства као што су ред, класа, број, „лево–десно“, „горе–доле“, „већи од“ и сл. Детаљније и у: Пијаже – Инхелдер 1988: 115-117 и 142-144.

¹⁴ На великој помоћи у интерпретацији резултата захваљујем мр Весни Петровић, асистенту за психологију на Педагошком факултету у Јагодини, и професору Филозофског факултета у Београду Вери Рајевић.

Наши испитаници се у односу на Пијажеове стадијуме когнитивног развоја налазе на почетку периода формалних операција (узраст од 12 до 12 година и 6 месеци). У односу на то, може се утврдити да су ови ученици, у односу на своје развојне могућности, тек „закорачили“ на пут освајања разумевања апстрактних односа који чине садржај предлога. Одговори које смо добили од ученика су у складу са овим теоријским тумачењима. Око 76 % ученика навело је неку од релевантних опозиција између предлога *у / на* и *из / са* (или више таквих опозиција), али увек на темељу разлике физичких особина конкретних објеката. Деца – испитаници наводе, скоро без изузетка, конкретне локализаторе („*на*: Срео сам Петра на вашару. То је ненасељено место; *у*: Срео сам Петра у Јагодини. Насељено место.“; „*на*: То је одређено место, на пример: Срео сам Петра на тргу; *у*: То је неодређено место, на пример: Срео сам Петра у Београду“; „*на*: Ту ћу реченицу употребити да кажем где сам тачно срела Петра; *у*: Другу реченицу ћу употребити када сам Петра срела у неком граду или селу, а не на месту где сам га тачно срела“).

Добијене податке можемо тумачити и у односу на категорије когнитивног развоја које је дао Виготски: спонтани спрам научних појмова. Задаци које смо постављали пред децу по својим захтевима одговарају већ класичним задацима Виготског, где се од ученика тражи да доврше реченице које се завршавају одређеним везником, на пример: *Овај човек је пао са бицикла зато што...* (Виготски 1983: 208). Према дејим одговорима које смо добили, можемо утврдити да су деца у стању (што се у односу на њихов узраст и очекује) да исправно употребе дате предлоге, односно у стању су да започету реченицу наставе коректно са становишта врсте односа који се садржи у одређеном предлогу. Околност да се у већини одговора утврђују односи између конкретних објеката већ смо протумачили у односу на развојни аспект когнитивне структуре, односно менталне операције у основи датог предлога (од конкретног ка апстрактном). На незавршеност појмовне структуре коју чине предлози, са становишта Виготског, указује податак да ученици не истичу логичку аналогију између аблативних и адлативних еквивалената предлога.

5. Закључак

Анализа конструкција и прилошких израза са предлозима *на / у* и *са / из* показује да, поред опозиција *горе / доле*, *унутра / споља*, *просторно / метафорично*, које су већ описане у литератури, важну улогу у раздвајању прилошких израза и падежних адвербатива има и опозиција *опште / конкретно*, односно *генеричко / референцијално*. Ту опозицију носе предлози као репрезенти логичко-математичког искуства, док именица *место* своје значење прилагођава значењу предлошко-падежне конструкције. Основна форма прилошких израза с именицом *место*, дакле, јесте локатив с предло-

гом *на*, док се у конструкцијама типа у *том месту*, у *овом месту*, из *овог места* именицом *место* увек реферише на конкретно насељено место.

Извори

- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1-17, Српска академија наука и уметности, Београд 1959-2006.
В. Огњеновић, *Прељубници*, Стубови културе, Београд 2007.
М. Павић, *Предео сликан чајем*, Просвета, Београд 1996.
М. Капор, *Елдорадо*, Новости – Књига комерц, Београд 2005.
В. Пиштало, *Тесла, портрет међу маскама*, Београд: Агора, 2008.
Д. Ћосић, *Време власти II*, Просвета, Београд 2007.
Gloria, недељне новине, Београд
Standard, недељне новине, Београд
Evropa, недељне новине, Београд
www.wikipedia.org/sr
www.b92.net/info/komentari

Литература

- Арсенијевић 2003: Нада Арсенијевић, *Акузатив с предлогом у савременом српском језику*, Зборник МС за филологију и лингвистику XLVI/1 Матица српска, Нови Сад, 107-263.
Ашић 2008: Tijana Ašić, *Espace temps prepositions*, Droz, Geneve.
Батистић 1972: Татјана Батистић, *Локатив у савременом српскохрватском књижевном језику*, Институт за српскохрватски језик, Београд.
Велс 2001: Katie Wales, *A dictionary of Stylistic*, Pearson education, London.
Виготски 1983: Лав Виготски, *Мишљење и говор*, Нолит, Београд.
Драгићевић 2008: Рајна Драгићевић, *О значењској подспецификованости лексеме основа*, Јужнословенски филолог LXIV, Београд, Институт за српски језик САНУ, 123-134.
Ивић 1995: Милка Ивић, *Семантика предлога у изразима типа седети на сунцу / седети у хладу и сл.*, у: О зеленом коњу, Словограф Београд 1995, 175-179.
Ивић 2005: Милка Ивић, *Значењска подспецификованост лексеме ствар*, у: *О речима*, Београд, Библиотека XX век, 73-82.
Кликовац 2006: Душка Кликовац, *Семантика предлога*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд.
Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Синтакса и семантика прилошких израза*, у: Србистичке теме, ФИЛУМ, Крагујевац, 11-48.

- Кристал 1999: Дејвид Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, НОЛИТ, Београд.
- Пијаже – Инхелдер 1988: Жан Пијаже, Бербел Инхелдер, *Интелектуални развој детета*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Пијаже 1975: Жан Пијаже, *Учење и развој*, у: Предшколско дете бр. 3, Савез педагошких друштава Југославије, Београд, 227 -239.
- Пипер 1997: Предраг Пипер, *Језик и простор*, Библиотека XX век, Београд.
- Пипер 2005: *Семантика категорије у простој реченици: синтаксичка семантика*, у: Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика* (у редакцији М. Ивић), Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд, 575-982.
- Станојевић 1998: Веран Станојевић, *О генеричким реченицама*, Српски језик 1-2, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд, 223-236.
- Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I-II*, Научна књига, Београд.
- Фелешко 1995: Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса српскохрватског генитива* (с пољског превела Гордана Јовановић), Матица српска – Вукова задужбина – Орфелин.

Буба Д. Стојановић*
Катедра за језике и књижевност
Учитељски факултет Врање
Универзитет у Нишу

Стручни рад

ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОГ ДЕЛА И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ЛИЧНОСТ УЧЕНИКА

“Књига је вреднија од свих споменика украшених осликаним стубовима, јер она сама гради споменике у срцу онога који је чита.”

Египатски запис
из времена Новог царства

Књижевна уметност је уметност речи која има велики утицај на своје реципијенте. Реч као основно изражајно средство ове врсте уметности најмоћније је и *најубојитије оружје*. Њен утицај је веома велики, како у позитивном тако и у негативном смислу. Зато треба посебно обратити пажњу на избор књига и књижевних дела које деца и млади људи читају у периоду формирања своје личности. Многи великани наше и светске књижевности истицали су велики значај књиге и њен утицај на личност реципијента. Рецимо, Вилхелм Хауф сматра да је: “Дружење с лошим књигама често опасније него дружење са лошим људима”. Мартин Лутер истиче да “човек не постаје добар и паметан ако чита много, него ако много и често чита *добре* (подвукао аутор) ствари”. Франсоа Морис каже: “Реци ми шта читаш, па ћу ти рећи ко си, то је истина, али ја ћу те боље упознати ако ми кажеш шта поново читаш”.

Све ово потврђује да је читање и љубав према књизи, према доброј књизи, као и њен утицај на реципијенте веома велики и значајан у формирању његовог исправног става према животу, формирању вредносних судова и погледа на свет, богаћењу речника. Посебно је предшколски и млађи основношколски узраст подложен утицајима, поводљив и тражи узор у свом окружењу, па самим тим, и у ликовима књижевних дела које чита (или слуша док не савлада читање). Зато јунаци, позитивни, а нарочито негативни, имају велики утицај на формирање њихове личности. Често по узору на њих и сама деца желе да, попут Босоног, пољубе небо; да као Мали Радојица сретну Месец; попут Малог Принца имају свој свет, јер без таквих ликова и чудесног света маште у књижевним делима свет у коме живимо уопште не би био занимљив. “Човек само срцем добро види” – речи су Малог Принца, а да би могао срцем добро да види, он мора да има широко и племенито срце, које у данашњем суровом и хладном свету може оплеменити топлина и лепота којом треба да је окружен у породици, шко-

* bubastojanovic@gmail.com

ли, средини, али и лепим и вредним књигама које чита. Велики естетa, истанчаног литерарног сензибилитета, Десанка Максимовић даје “рецепт” како да се доживи чудо у данашњем свету, чудо које је наизглед могуће само у бајкама, па каже:

*“Ко хоће да доживи чудо
не сме згазити на стази
мрава,
не сме каменом птице да
туче,
јер од дворца где чудо
спава,
та нежна бића чувају
кључе. ”*

Управо љубав, племенитост, алтруизам и хуманост у свету који нас окружује као и пријатност, радост, лепота и задовољство које нас обузима при читању одабраних и вредних књижевних остварења, могу учинити да постанемо такве особе, које неће згазити мрaва, толико племените и широког срца у коме ће бити места за све и сваког. Само добрим и позитивним понашањем, хуманим поступањем и племенитошћу можемо сачувати људскост у свету који нас окружује и чији смо део. Добро одабрана књижевно-уметничка дела су кључеви који откључавају ризницу, ту закључану скривницу племенитих и хуманих осећања, истинских духовних вредности.

Дете је, између осталих, најревноснији читалац и/или слушалац књижевних творевина. Зато се поставља питање какав избор им се нуди (у школи, код куће) и колико пажње посвећујемо правилном избору књига које наша деца читају, језику и стилу којим су та дела писана. Данас књига, нажалост, полако али сигурно губи у трци са осталим медијима и своје место уступа неким другим, наизглед привлачнијим, који подразумевају мањи мисaони напор за сазнавање. Мултимедијална технологија, уз брзо смењивање звучних и ликовних ефеката, са сиромашним језиком, који се попут оног у стрипу најчешће своди на ономатопејске речи: трас, плус, банг, вау и сл. негативно утиче на децу и богатство њиховог речника. Тај осиромашени и огољени језички израз деце не може им, попут књиге, пренети основни смисао филмоване приче, песме, бајке или басне, као ни чудо човековог трајања на земљи. Још мање може подстаћи машту детета и осећање да сваки камичак, травка или звезда на овоме свету имају своју судбину и своју животну причу. Управо чудесне приче – бајке сведоче да је све на свету повезано, да је правда на страни оног јунака који има храбрости да се за њу избори, да уђе у склад са животом и самим собом и одрасте у здраву и срећну личност, оног који има лепу реч за сваку травку, сваког живог створа, а камоли друго људско биће. Машта и самопоуздање су основни покретачи сваке даље активности личности. Веома занимљив је пример

Ајнштајновог одговора једној амбициозној мајци на питање: шта да њено дете чита да би постало гениј као он. Он је одговорио: “Бајке!” „А онда?”- наставила је мајка даље. “Такође - бајке!” – одговорио је, не случајно, јер је у бајкама архетип нашег сопственог бића, али и подстицај за развој наших етичких и естетских норми.

Деца са истанчаним укусом и развијеним литерарним сензибилитетом су најискључивији читаоци, најпробирљивији рецепијенти – они за трен ока одбаце неку досадну и бесмислену књигу, мада је приметно да их цртани филм својим истовременим утицајем на сва чула понекад “улови” у замку. Деца данашњице су препуштена до сада невиђеној поплави зла, агресије и насиља, почев од дечјих играчака, цртаних филмова, илустрација у сликовницама и страшним сценама и приказима у књигама, ружним речима и неприкладним називима. Када код ученика овог узраста развијемо љубав према књизи и читању, као и естетски укус и литерарни сензибилитет за језик, лепоту поетског израза, вредна књижевна дела, онда ће они сами осећати разлику између онога што је права књижевна уметност и онога што је шунд. Читајући с љубављу и пијететом о позитивним ликовима наше и светске књижевности, упознајући херојски лик Старог Вујадина у истоименој песми, племенитост и несебичност јетрве из песме *Јетрвице, адамско колено*, широкогрудост мрава доброг срца, алтруизам девојчице из *Олданиних вртова* (која сматра да: „Срећа која се не дели није срећа“), упознајући *Малог Принца* и откривајући кроз његов лик да су рад, пријатељство и љубав вредности без којих се не може живети, дружећи се са Фолком и Белом Гривом и сазнајући да се уз доброту, несебичност, љубав и узајамно разумевање могу савладати и најопасније препреке – деца и сама постају храбра, смела и одлучна у својим намерама, али врло пробирљива и пажљива у речима које упућују другима.

Упознајући неустрашиве, одлучне и храбре, истрајне и упорне јунаке бајки, басни, прича и осталих вредних књижевних дела, дружећи се са њима, доживљавајући и преживљавајући њихове успоне и падове као своје, деца – мали рецепијенти, имају могућност да кроз њих проживе нека психичка стања и егзистенцијалне проблеме које у реалном животу не могу доживети, а који позитивно утичу на формирање њихове комплетне личности. Чињеница је да је утицај књижевног лика на читаоца – рецепијента велики, како позитиван тако посебно утицај негативног лика који је често деци привлачнији и пријемчивији за идентификацију. Ово је поготово изражено данас, у време када су сви медији, а самим тим и књиге, препуни негативних ликова, са агресивним понашањем и рушилачким намерама, погрдним речима и изразима. Утицај тих тзв. савремених идола је све већи и све погубнији, јер како смо истакли на почетку: “Дружење са лошим књигама (а ми бисмо додали и са лошим, негативним ликовима у њима) често је опасније (посебно на овом узрасту) него дружење са лошим људима (у зрелом добу).” Зато је задатак нас одраслих: методичара, учитеља, васпитача и родитеља да помогнемо деци да начине прави избор литературе примерене

свом узрасту, са којом ће кренути у путошество и авантуру која се зове читање.

Неопходно је начинити добар избор литературе почев од сликовница са којима се деца прво срећу (избор не само у смислу садржине, већ и стилско – језичке и техничке опремљености, ликовне осмишљености), преко цртаних филмова до књига у старијем узрасту. Тај први сусрет са књигом, први доживљај сликовнице, њених ликова – илустрација, (не)склад боја, језичка и стилска страна, умногоме ће утицати и одредити даљи ток развоја његове личности, односно да ли ће се дете – реципијент дружити и даље са књигама или не, и са каквим књигама ће наставити своје дружење.

Свесни значаја који добра књига има у развоју личности човека, снаге утицаја књижевног лика на реципијенте, покушајмо да учинимо да књига – *добра књига*, буде привлачнија, без обзира што дружење са њом подразумева већи мисаони напор – *читање*, за разлику од визуелних и аудитивних медија. Помозимо деци да изграде свој естетски и књижевни укус, обогате свој речник, да развију свој литератрни сензибилитет како би уочили охолост, безосећајност, агресивност и мржњу у поступцима и понашању назови *идола*; да развију своја чула и препознају осећајност, алтруизам, топлину, дружељубивост и толеранцију ликова које смо већ помињали, јер у супротном, потврђује се да заиста:

“зло које се данас дешава, често то осећам
јесте последица лошег штива
које модеран нараштај чита у својим школским да-
нима.”

И. Б. Сингер

Литература

- Грандић, Радован (2001): *Прилози естетском васпитању*, Нови Сад.
- Поповић, Богдан (1995): *О васпитању укуса*, у књизи В. Цветановића, В. Милатовића и А. Јовановића: *Методика наставе српског језика*, Учитељски факултет, Београд, стр.3.
- Смиљковић, С. и Милинковић, М. (2008): *Методика наставе српског језика и књижевности*, Врање.
- Стојановић, Б. (2007): *Интерпретација бајке у млађим разредима основне школе – теоријски и истраживачки приступ*, Учитељски факултет у Врању, Врање.

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП РАЗВОЈУ ГОВОРА УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

*Само једном остадох
Без гласа. Било је то онда
када ме неки човек упита:
„Ко си ти?“*

Х. Џубран

Наставник је незаобилазни чинилац у реализацији било ког облика наставе. Ученици трајно памте лик наставника, у њему се препознају и оживљавају успомене из ђачког доба и раног детињства. Да ли ће сећања некадашњих ђака бити лепа или непријатна, зависи, превасходно, од личности учитеља и од свега онога чему их је учио, као и од оног, чему их није научио. Учитељ „мора бити без телесних недостатака и са слухом да би наставу могао обављати у целини. Учитељ треба да је емоционално стабилан, да поседује све моралне особине, посебно доследност и чврстину карактера, да би могао да даје добар пример. Уз то мора да воли ученике и свој позив, што је битан услов за успешно вршење васпитачке дужности. Учитељ мора стално да ради на свом општем и стручном усавршавању и да прати развој педагошке науке како би њена најновија достигнућа користио у својој раду“...(Педагошки речник 1967: 508). Ако би се овом мишљењу додао став да учитељ мора бити и добар говорник, био би то став који се уклапа у модерна схватања наставникове улоге у реализацији наставних садржаја.

О лику наставника доста се говори и пише, у бројним расправама, у педагогијама и дидактикама, у литератури и различитим дискусијама и на стручним скуповима. При том се заборавља да је наставник истовремено медијатор и говорник - у разреду, на ходнику, у јавном и приватном животу, на родитељским састанцима, школским приредбама и другим културним и пригодним манифестацијама. Но и поред тога, наставник оцењује само ђаке, а сви остали – оцењују њега. Понашање наставника и резултати његовог рада нису само под надзором његових претпостављених, већ и средине у којој живи. Ученици са посебном пажњом прате његове навике, сваки покрет и изговорену реч. Он је њихов узор и зато он нема права на грешке.

* ucfaxvranje@yahoo.com

Физичке и духовне особине наставника интегративни су елементи његове личности. Он мора да зрачи оптимизмом и благонаклоношћу; у његовим поступцима ученици треба да нађу образац понашања, а у речима путоказ зрења и одрастања. Изнад свега мора бити честит човек који им стално открива неку нову вредност свог карактера, а речима проширује видокруг живота. Ако сваког дана од њега сазнају нешто ново ђаци ће са радошћу долазити у школу, која ће им постати не само извор знања, већ и оаза детињства, којој ће се, доцније, у мислима често враћати. Сваки час, говорио је Језерски, „може се претворити у знање које открива хоризонте науке, у мисао која узбуђује срце, у умење које наоружава руке, у убеђење које одређује карактер.“ (Смиљковић, Милинковић 2008:23)

На формирање ученикове личности наставник делује једнако својим говором, начином рада и укупним понашањем. Колико ће освојити наклоност ђака и животног окружења зависи највише од њега, јер ученици за своје узоре узимају само наставнике којима верују, које поштују и којима се диве. Квинтилијан је у својим делима о говорништву са посебном пажњом говорио о моралном лику наставника: „Нека учитељ сам нема порока и нека их не трпи код других. Нека његова строгост не буде мргодна, а љубазност не буде попустљива да не би отуда поникла мржња или омаловажавање. Нека буду дужи разговори о моралном и добром, јер што чешћа буду саветовања, то ће ређа бити потреба за казнама. Учитељ да не буде раздражљив, али у исто време да не гледа кроз прсте онима које треба поправљати. Нека буде прост у предавању, стрпљив у раду, више да се труди него да захтева. Нека радо одговара оним који питају и нека поставља питања ћутљивима. У похвалама да не буде исувише тврдица, али и да не буде сувише раскошан, јер прво одузима вољу за рад, а друго порађа безбожност. Сваки дан нека он каже ученицима нешто што ће им остати у памћењу.“ (Смиљковић, Милинковић 2008:23)

Да би одговорио свим захтевима које савремени програми о образовању и васпитању постављају, наставник мора бити високоморална и високообразована личност, човек који воли свој позив и оне које васпитава, уметник речи и креатор који је свестан важности свога позива и одговорности коју преузима у подизању младих нараштаја. Ђаци су његови стални слушаоци и зато је његова одговорност у формирању личности сваког појединца велика, а нарочито у неговању културе говора и културе понашања. Платон је давно говорио „да држава неће много изгубити ако обућар нема појма о свом занату, једино ће Атињани бити лоше обувени. Али ако васпитачи омладине буду рђаво испуњавали своје обавезе, онда ће створити поколења незналица и порочних људи који ће упропастити сву будућност отаџбине.“ (Смиљковић, Милинковић 2008:24)

Наставник мора непрестано да се усавршава и подиже ниво свога знања у оквиру различитих духовних дисциплина, пре свега из књижевности и језика, да прати достигнућа савремене стилистике и реторике и осавременује методе и начине у образовању и васпитању младих генерација.

Наставник је ђацима често идеална личност и зато он мора контролисати свој говор и своје понашање, јер слабији ученици увек испољавају афинитет за слабости свога учитеља. Речи Доситеја Обрадовића: “Научи се од мудријег – то ти је велика корист. И научи другог – то ти је велика задужбина” (Смиљковић, Милинковић 2008:24), на најбољи начин дефинишу потребу учења као и исконске човекове жеље за спознајом живота. Улога наставника мери се његовом одговорношћу у формирању личности ученика, нарочито у оној фази живота, када се на њега може трајно утицати. Учење у старости је као писање по песку, а учење у младости, као „класање у камену“. Наставник је дужан да код ђака развија самосталност и жељу да у свему превазиђу свога учитеља. Он мора подстицати ученике да и сами једног дана постану учитељи и добри читаоци, самосвојне и образоване личности, способне да уроне у свет књижевног дела и приближе га интересовању и пажњи својих ученика.

Данас се учитељи и наставници образују на факултетима где се посвећује знатна, али још увек недовољна пажња култури говора. Да би учитељ био истински узор својим ученицима, он поред неопходног знања мора испољавати висок ниво елоквенције, јер је то неопходни услов за успешно комуницирање и придобијање њиховог поверења. При том, ваља знати да су прве године школовања полазна основа у свеукупном развоју личности, нарочито у развијању њеног језичког осећања. Смиљка Васић истиче да се „говор најбоље и најлакше савлађује баш у периоду детињства.“ Улога наставника, у том случају, добија још већи значај.

Учитељев пут до схватања суштине савремене наставе није лак, али могућности су бројне што зависи од његове љубави, знања и креативности. Предлажемо неке од путева којима ће се откључати значења књижевних дела за децу, јер је и у њиховом тумачењу текста и језика неопходна промена „модела читања“ и говорења о њима.

С обзиром да ново време прати и промене у психофизичком свету деце, рецепијената књижевно - језичког градива, залажемо се да се на примерима најновије -савремене књижевне продукције подстакне радозналост деце како би активно размишљала о проблему и заузимала одређене ставове о томе. Тежња савремене школе састоји се у тражењу најисправнијих путева који ће ученике водити до интересантних језичких појава и законитости. Над неким појавама у језику писаца ученици ће се помучити, али ће схватити да до разумевања текста и решења морају доћи.

Књижевна дела за децу допуштају слободу ученику током процеса сазнања, а показана сазнања омогућиће наставнику да усмерава ученике ка даљим активностима. Радост откривања језичке загонетке књижевног текста представљаће језичку мотивацију за даље учење језика и повезивање садржаја прочитаног.

Сталним слушањем говора, звукова у говору при гласном читању делова књижевних текстова, ученици ће богатити свој речник, па самим тим и јасно одговарати на постављена питања о јунацима, догађајима и до-

живљајима; постављати питања у складу са својим способностима и интересовањима; причати; препричавати; скраћивати и проширивати текстове; сликовито изражавати доживљаје.

У раду на језику књижевних текстова залажемо се да ученици не гомилају само податке и памте чињенице, већ разумеју написано и доносе одређене судове о томе. Зато је тежња да се методе и средства рада осавремене, поступци у проучавању књижевних дела правилно одаберу, како би се омогућило активно стицање знања са практичним функцијама. На тај начин ће ученици оформити своју мисао да је лепота написане књижевне речи трајна јер у њој живи језик. Занемарена је прилично и употреба речника, а књиге речника представљају специфичан знаковни и значењски систем који открива сву сложеност и богатство језичког блага, како стандардног књижевног језика, тако и дијалекта. Осветљавају тамне вилајете говора, структуру мисли, звукове и језичке конструкције. Најзначајнија вредност свих речника је – реч. Да није речи објашњења многих појава и догађаја би пресакхла и нестала, духовност времена ишчилела. Речи су и боја, и звук и знак. Знаци у речнику фигуративно бележе човеково постојање, мишљење, мудрост и филозофију. Њихово место у језику народа је средишно: рухо којим су одевене је раскошно, звук којим су створене специфичан је јер одзвања у простору и времену. Многе речи речника задиве својом старином, али и нађу место у контексту савременог израза. Оне тај језик племене, подмлађују се у њему и чудесно зазвуче. Проговарају новим истинама и новим тоном. Свако од нас ужива у њиховом читању и открива загонетне светове предака. У световима предака проналазе зрнце мудрости из живота, хуморно објашњење појава и догађаја, сећања. Речи ишчезле из говора подстичу на ново трагање по њима и њихово склапање у богати мозаик.

Реч је кондензована мисао, и реч-снага. Мелодија која се јавља као олуја, звук данашњег и садашњег времена. Ехо прошлости и симбол садашњих запретаних симболичких значења у различитим контекстима. Реч је мит о појави и мит за себе. Њоме су створене божанске приче или корени за нова стварања. Открива суштине и продире у суштине. Она је основа за нове речи, асоцијација на већ постојеће појаве, другачији звук и не само знак. Знак и означено њоме упућују на многоструку проблематичност и полисемичност истовремено. Полисемичности доприносе различите кованице, сложенице, изведене речи, позајмљенице са новим значењем, све са специфичним акцентом који за трен да мелодији патину прошлих времена.

Речи су бајке: чудесност бескрајна и чаролија која наговештава би-стротечне изворе са којих ничу лепоте и звуци планина, долина, пећина, река. Непогрешива симболика којом се брише време, простор, остају само наговештаји да су речи живе и развијале се, упијале се у човекову свест, продубљивале, поправљале или обнављале дух. Зато су речи дух, не само старина, већ и трептај. Оне су песма народна и његова мисаона енергија, фантазија. У њиховим трептајима звони неочекиваност, нарочито ако речи наједном искрсну из сећања. Онда оживе као феникс из пепела и доказују

да је заборав привид, а значење не бајка, већ реалност. Реч је филозофија у једном новом кључу, јер се у њој гнезди свеколики живот, слојеви свести, култура која плени. Осветљавају трагове психологије и животне филозофије. Зраче као алеми и наговештавају и недоречено, или неречено, замишљено или измишљено. Такве у своме низу живе као прича о себи и својој историји. И прича су за себе, само ако човек уме да отвори њена врата схватиће колико је то занимљив свет, јединствена лексичка структура са мелодијом и симболиком значења.

Речи су симболи: од њих извиру светлост и уливају се у њих. Те светлости речи представљају разна наличја човекова, једну антрополошку тајну која траје колико и векови. Оне су река онда када се човек потруди да их гради и ниже. Низ су један који, наизглед скривеном симболиком, чини да се продужи до космоса. И космос су речи јер наговештавају загонетке чија се семантика крије иза звучних симбола и сигнала. Ланац који тежи усправном, јер речи су стубови који чврсто стоје у својим темељима. Темелји су зачеци, али и почеци из којих се називу бескрајна значења. И сада прочитане, оне подстичу машту старијих да се присете детињства и звоњаве дијалекатских речи, њихових некадашњих и садашњих садржаја значења.

Речи нису само сећање, оне су радост која се сећању јавља, дубока сета што су биле, постојале, значиле; сада само служе памћењу. Али речи су и мостови невидљиви који спајају времена и људе. Звук њихове мелодије и чудесни звуци које производе, акценти који могу да допру до уха човека коме је овај језик матерњи. Зато је матерњи језик први зов, прво значење које допире, гласни призив гена да упију исконски зов и урежу себи у памћење језик предака који се не да заборавити. Отворени круг за нове речи и њихову лингвистичко - семантичку димензију. Поменути и друге вредности речника омогућавају и ученику и наставнику правилно тумачење значења и примену научених речи при писању.

Закључак

Школа новог миленијума непрекидно трага за начинима и „моделима“ којима ће читаоца мотивисати и приближити књижевном делу. Истовремено се тежи осавремењавању наставних програма и метода рада, примени савремених технолошких достигнућа, иновација у васпитању и образовању, креирању нових и правих људских вредности, међу њима – развој личности ученика и његове припреме за живот. То се може учинити, између осталог, различитим облицима самосталног, истраживачког и стваралачког рада при читању књижевног дела, што представља најзначајнију иновацију наставе.

У тумачењу књижевних дела за децу посебну улогу имају истраживачки задаци који се усклађују са наставним циљевима и усмеравају према доминантним – *естетским* вредностима текста. Иако у рецепцији књижев-

них дела нема општеважећих принципа и модела, а поштујући оно што је човеку највише дато – слободу, рођену слободу коју сме да користи, предлажемо избор могућих приступа књижевним делима за децу из школске и домаће лектире. Највећа пажња посвећује се бајци, поезији и језику књижевних дела са циљем остваривања највишег добра под којим се подразумева хармонија у сопственом бићу. Јер, умеће неговања себе, старање о себи, развијање осећања за лепо, добро и истинито, за естетику живљења, остаје највише човеково добро за сва времена, ма колико се мењали погледи и стил живота. Уколико оваквим начином рада искорачимо из уобичајеног, на путу смо да докажемо да „у сваком труду има добитака“ како се каже у Светом писму.

Литература

- Виготски 1977: Л. Виготски, *Мишљење и говор*, Београд: Нолит.
- Милосављевић 2006: П. Милосављевић, *Теорија књижевности*, Ваљево, Исток.
- Маринковић 1995: С. Маринковић, *Методика креативне наставе српског језика и књижевности*, Београд, Креативни центар.
- Смиљковић, Милинковић 2008: С. Смиљковић, М. Милинковић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Врање, Учитељски факултет.
- Смиљковић, Стојановић 2006: С. Смиљковић, С. Стојановић, *Предшколска и школска лектура*, Врање, Учитељски факултет.

Секција за књижевност

ПОЕТСКИ ПАТРИОТСКИ ПЕРФОРМАНС: ИЗ ТУЋИНЕ У ОДБРАНУ ДОМОВИНЕ**

Овај поетичан наслов намеће се након читања књиге песама *Перформанс* Стојанке Раденовић-Петковић. Под утицајем њених стихова буди се машта, те отуда алитерација у наслову и унутрашња рима у поднаслову. Међутим, оно што је много вредније од самих стилских фигура и њиховог ефекта, јесте ефекат искреног ангажовања насталог из потребе да се стане у одбрану матичне земље из далеке канадске туђине. У традицији најбољих патриотских стваралаца, ова песникиња „пјева љубав за свој народ, више него мржњу против неког другог народа, и кад је непријатељ“ (Рундо, web). Овим речима је Слободан Рундо на једној вечери поезије у Торонту посвећеној Шантићу описао суштину Шантићеве поезије, али оне постају универзална дефиниција све добре родољубиве поезије, те тако и песништва Стојанке Раденовић-Петковић.

Патриотизам се традиционално дефинише као љубав, односно оданост сопственој земљи. Овај концепт присутан у свим историјским периодима мењао је тежиште и наглашавао вредност вере, народа, општег добра, националне државе, морала или језика, у складу са временом, владајућом филозофијом, идеологијом, или уопште друштвено-економским контекстом. Познато је да амерички родољуби истичу слободу као идеал за који се боре, и то не само за сопствену већ и слободу других, потлачених и угњетених народа, у име чега себи дају за право да интервенишу и непозвани. Од овог привидног алтруизма космополитског типа, дијапазон патриотизма креће се до крајњег национализма као ерупције уских себичних интереса одређене нације. У нашем контексту, односно у традицији српског родољубивог песништва, патриотизам се према речима Слободана Ракитића „Очитује ... у љубави према роду, отаџбини, традицији, језику, писму“ (Ракитић, web). Одлике које карактеришу наш менталитет, па и патриотска осећања јесу понос и пркос, односно како каже Божа Глоговац, „част је изнад живота, смрт је изнад посртања“ (Глоговац, web). Овоме треба додати и православље као конститутивни елемент српске националности, те се спојем ових чинилаца долази до дистинкције родољубља код Срба у односу на патриотизам неких других народа.

* lovevuk@bankerinter.net

** Овај рад настао је у оквиру пројекта бр. 148024Д Министарства науке и заштите животне средине

Корелација интензитета патриотских емоција и историјског тренутка такође је променљива категорија. Истраживања која изводи Завод за мерење вредносних судова у свету (World Values Survey) показује да у већини земаља родољубље у последње време јењава. Прве анкете су рађене у периоду 1990-1992 и на скали од 1 до 4 дале су просечну вредност од 3.26 где се Ирска котира на највише са 3.74, а Немачка најниже са 2.75. Само неколико година касније, вредности су значајно опале. За период 1995-1997 просек је пао на 3.12, а Латвија је дошла на дно табеле, јер је код њих измерено родољубље износило 2.10 у просеку. До ових вредности дошло се постављањем питања: Да ли сте поносни што сте припадник (своје нације)? при чему је циљна група био виши средњи слој друштва. Резултати оваквих мерења могу бити оспоравани, али сам тренд развоја родољубивих осећања вероватно не треба доводити у питање. Наиме, патриотске емоције се буде у земљама захваћеним друштвено-политичким немирима и ратом, док у време просперитета и мира друге вредности односе превагу. У том смислу, Петар Пајић исказује став многих: „Кад размишљам о родољубивој поезији, онда мислим да би било идеално када је уопште не би било, али то је, наравно, немогуће. Срећни су они народи чији песници кад певају о родољубљу не морају да певају о страдању и жртвама“ (Пајић, веб). Можда се овим може објаснити велики број родољубивих песника у Србији.

Опадање патриотизма у последње време може се довести у везу са глобализацијским идеалима:

Рани глобалисти су своју визију новог светског поретка заснивали на глобализацији економије, праћеној глобализацијом политике и културе, као и брисањем значаја државних граница и свих осталих националних компоненти. Хиперглобалисти наглашавају важност промета капитала, мултинационалних корпорација и економске међузависности чиме би се успоставило у потпуности глобално тржиште, суштински подређено пословним интересима. Националне културе и етничке заједнице би се зближавале кроз процес хомогенизације и хибридизације, а одреднице локалне културе спонтано брисале. Глобална електронска комуникација, миграције и туризам са своје стране само би олакшале и убрзале процес космополитизације друштва, претварајући га у Меклуаново “глобално село” (Лопичић, 2008: 321).

Уколико човек икада буде живео у том глобалном селу, више неће имати ништа што ће моћи са поносом да назове аутохтоно својим, те се тиме смисао родољубља губи. У случају Србије, опасности по суштински битак нису почеле са глобализацијом. Ракитић изводи следећу паралелу: „Као што је за национални идентитет погубан био комунистички систем, који је гушио национална, верска и културна својства нације, тако је погубан и нови поредак, оличен у глобалистичком концепту друштва и наднационалних заједница. Нарочито је то погубно за мале нације које зависе од милости великих и моћних (Ракитић, веб).“ Наша мала нација је више пута у својој

историји била на удару великих и моћних, као у време нацистичке Немачке, у периоду владавине Отоманске империје, у доба Византије, а и данас када је на путу западном прогресу. Ипак је опстајала уз гусле и сабље, уз партизанске песме и пушке, а сада уз књигу и интернет. Змај је био у праву када је своје наде полагао у реч, а његови стихови толико пута цитирани и даље имају смисла:

Хај, што Србин још се држи
Крај свих зала, -
Песма га је одржала,
Њојзи хвала! (Змај, Песма о песми)

Нису нам познате студије које доказују да је песма заиста одржала српски народ у кризним тренуцима. Као наставнику књижевности, та идеја ми је веома драга, мада ми је са друге стране познат став песника британске традиције који је у поезију преточио Оден када је рекао „Poetry makes nothing happen¹.“ Питање је да ли родољубива поезија заиста мења историјски ток или га само бележи и критикује, у чему се огледа субверзивна улога књижевности. Ипак, истина је да су преломни тренуци историје једног народа често обележени великим делима насталим у тим периодима. Тиме се логично може објаснити пролиферација родољубиве поезије у српским земљама у последњих двадесетак година, што донекле објашњава и теме у поезији Стојанке Раденовић-Петковић.

Треба поменути још једну појаву у вези са патриотизмом која се тиче могуће разлике у доживљавању родољубих осећања код припадника различитих генерација. Наиме, старији се често жале на младе да им љубав према домовини заказује. Петар Пајић се не слаже са таквим ставом у Србији:

Не сумњам у патриотизам младе генерације. Погледајте само како га показују наши спортисти. Да ли Чавић на чијој мајици, док стоји на победничком постољу, пише „Косово је Србија,” изражава осећања младе генерације? Међутим, увек се мислило да су старије генерације биле више патриотске. То је због тога што су се оне на том плану доказале, имају своје хероје који су отишли у легенде (Пајић, web).

Можда би боље било да смо имали много више хероја друге врсте, односно да српска историја није захтевала полагање живота за домовину. Но, као што су прошла времена по стереотипној дефиницији увек боља, тако су и старији увек већи родољуби од младих којима се замера недостатак патриотских емоција. Чак се и одлазак у иностранство понекада сматра издајом домовине, мада моја искуства са нашом дијаспором у Канади показују да су по познавању историје, квалитету језика којим говоре, поштовању вере и јачини осећања према родној грудни наши људи у расејању веома често изнад српског просека. Можда старији експлицитније показују ту врсту емоција, или можда млади сада имају другачије начине њиховог испољава-

¹ Auden, у преводу: “Ништа се не догађа због поезије.“

ња, као што Чавићев пример показује. Његова храброст и спремност да сноси последице свог родољубивог чина не заостају за другим конвенционалнијим видовима испољавања љубави према свом народу. Нити је он једини. Недавно је Новак Ђоковић као победник међународног турнира у Београду изашао да прими награду у мајици са натписом „Ја волим Србију.“

Нова времена подразумевају и нове медије, па је тако сада интернет уместо књижевних антологија могући инструмент за мерење љубави према својој земљи. Године 2007. се на нету појавио блог са темом поста: Српска патриотска поезија. Песме које су различити учесници блога стављали на пост вероватно одражавају квалитет родољубља млађе генерације, под претпоставком да се интернетом углавном служе млађи. Ево њиховог избора:

Милутин Бојић, *Плава гробница*

Милан Ракић, *На Гази Местану*

Ђура Јакшић, *Јевропи*

Војислав Илић, *Над Београдом*

Војвода Живојин Мишић, *Нека битка једном почне*

Лаза Костић, *Пролог за "Горски вијенац"*

Петар Петровић-Његош, *Посвета праху Оца Србије* (у Бечу на Новом лџето 1847 года)

Десанка Максимовић, *Србија се буди*

Радивоје Копарец, *Песници*

Владимир Черкез, *Човекова песма*

Скендер Куленовић, *Стојанка мајка Кнежпољка зове на освету тражећи синове Срђана, Мрђана и Млађана што погинуше у фашистичкој офанзиви 1942.*

Скендер Куленовић, *Оцвале примулре*

Скендер Куленовић, *Чуда*

Љубомир Симовић, *Балада о Стојковићима*

Војислав Илић, *Разговор мале Србадије са отацбином*

Алекса Шантић, *Ми знамо судбу*

Доситеј Обрадовић, *Востани Србије*

Ђура Јакшић, *Падајте браћо*

Јован Дучић, *Аве Србија!*

Марш на Дрину 1964. године написао, на музику Станислава Бичничког, Милоје Поповић.

Алекса Шантић, *Моја домовина*

Тања Прокопљевић, *Мењам своју домовину* (У сећању на Америку)

Редослед песама је директно преузет са блога и мада овај списак може да се тумачи на различите начине, три ствари су симптоматичне: 1. да млади реагују на тему родољубља када им се понуди њима занимљив медиј, 2. да се у њиховом избору налазе песме из до сада утврђеног канона српске књижевности и 3. да се ту нашао и песник који из туђине сагледава

своју домовину што доказује Андерсонову тезу о „замишљеној заједници.“² Могло би се закључити да младима родољубље ипак није страно.

У потпуности бих се сложила са Ракитићем када каже да је свака добра песма и патриотска. Српска национална самобитност, осећај за веру, традиционалне вредности, културу или историју, достојанствен и поносит став или најдубља емотивна стања могу се исказати како кроз родољубиву тако и кроз љубавну или неку другу врсту поезије². Истанчаност сензибилитета песника као одраз националног духа испољена у врхунској поезији могла би бити најбољи вид промовисања вредности једне етничке заједнице, када би се књижевност више читала. Свака добра песма заиста јесте и патриотска. Ракитић такође истиче важност језика у стварању добре поезије: „Језик је њена срж, њено основно средство, а језик садржи суштинска својства једног народа. Он је његова историја, философија, археологија, религија, уметност, географија, музика“ (Ракитић, web). Скоро да нема дефиниције нације која у себи не садржи елемент језика, те је стога патриотизам као љубав према својој нацији у поезији најдиректније повезан са језиком као суштином националног бића. Песници из дијаспоре, међутим, показују да се земља може волети и бранити и када се пише на неком страном језику, што нас опет наводи на закључак да је добра песма уједно и патриотска, независно од језика на коме је настала. Кито Лоренц донекле критикује чисто патриотску поезију речима: „Ако језик схватамо као егзистенцијални предуслов основног људског својства који је данас више него икада угрожен од, рецимо, нивелисања путем масовних медија, онда су свакако потребна алармантнија, делотворнија средства како би се против тога борило него што су патос или апел“ (Лоренц, web). Патос или апел, мелодраматичност или ангажованост наручене поезије сигурно не сачињавају елементе врхунске књижевности, али је зато богат метафорични језик песме било којег жанра свакако убојито оружје против глобалистичке униформности у циљу очувања националног идентитета.

Ово виђење поезије Петар Пајић сагледава из другог угла и тврди: „Највећи српски песници писали су родољубиве стихове, а занимљиво је да се међу њима истичу и две жене, Јефимија и Десанка“ (Пајић, web). Проистиче закључак да је добар песник родољуб, без обзира на пол, те бих ја у ту категорију сврстала и Стојанку Раденовић-Петковић, нашег награђиваног песника, која већ више од 15 година живи у Торонту. Њена најновија збирка, *Перформанс*, објављена 2008. у Србији уз помоћ Српске наци-

² Истог је мишљења и Слободан Рундо: „Родољубље ће постојати међу људима докле буде постојао и њихов род и земља и језик. А осјећање отаџбине јесте једно нарочито осјећање човјека, равно само осјећању части. Оваква патриотска пјесма је, у ствари, увјек једна љубавна пјесма, пошто и она пјева љубав, а осјећање патриотско је исто толико осјећање заљубљеног човјека, колико и осјећање између човјека и жене. Оба два су везана за огњиште и достојанство. Људи своју Отаџбину зову својом мајком, као што би је могли звати Богородицом или вјереницом. Није ни данас прошло вријеме патриотске поезије. Оно ће проћи само ако нестане у човјеку једно његово крупно осјећање, осјећање тла и огњишта, а пошто је ово осјећање урођено, оно не може престати...“

оналне академије у Канади, још једна је потврда става овог писца у туђини да ма како далеко била, судбина њеног народа увек јој је подстицај за писање. Увиди уметника у политичку ситуацију и положај своје земље често су јаснији, а увек језгровитији од приказа политички ангажованих људи. Циљ ове анализе јесте да покаже како се поетским језиком може и треба борити за што бољи положај свога народа, а нарочито онда када језик политике изостане или закаже.

Обједињујућа метафора у књизи *Перформанс* јесте неки вид позоришне активности, од аудиције преко пробе, па затим скеча, једночинке или целе драме, све до такмичења позоришних група. Овај занимљив приступ прати и јединствен тон збирке, а то је саосећање песника са судбином матичне земље, које опет иде у распону од туге и резигнације до гнушања и гнева.

Стојанка Раденовић-Петковић одабрала је перформанс као вид јавног дешавања доступан свакоме ко је заинтересован да га прати. Перформанс се може одвијати на сцени или на улици, у кафани или у скупштини, са текстом или без текста, као у случају акробација, мимике или жонглирања, са музиком или без ње, са посматрачима или чак без њих. Песникиња се одлучила за најнепопуларнији перформанс у данашње време сензационалистичких наступа, за речи којима ствара поезију као свој вид јавног иступања и указивања на одређене појаве. Поетским вербализовањем свог става и својих осећања, она игра улогу активног уметника, у потпуности свесног важности историјског тренутка и свог положаја у њему. У том смислу, она је сама и актер и публика, тако да је једино што не дозвољава ћутање. У једној песми она каже: „Речи су свици у мраку.“ Моћ речи је огромна, мада Ракитић тврди да не треба посебно мистификовати књижевну реч нити улогу писца у друштву:

Поезија је немоћна да било шта данас промени. Чини се да је Дис био у праву кад је резигнирано написао стих: „Нема смисла реметити бесмисленост у свом току“, који је разбеснео Скерлића. Није на поезији да икога спасава нити поправља, нити је на писцима да буду „очеви нације“, иако сам свестан да писац, ма колико био затворен у свом свету, нема право да ћути и да се понаша као да се око њега ништа не дешава (Ракитић, web).

Управо из оваквих побуда, Стојанка Раденовић-Петковић одлучује да не ћути и ствара слику позоришта чија је улога од увек била да гледаоцу предочи истину, да пусти свица од речи под чијим ће светлом истина за тренутак блеснути. Позоришна трупа у њеним песмама се зове СПН - Српско позориште народа. Њени глумци су народ као заједница и песник као појединац и гласноговорник тог народа, а представи се у свим њеним најразличитијим видовима може дати једно име: Уметност живљења.

У збирци *Перформанс* сакупљене су 63 песме које се с обзиром на свој фокус могу поделити у три групе:

1. лично искуство аутора
2. положај Србије и српских земаља
3. песме о Косову и Метохији

С обзиром да *Перформанс* носи поднаслов „Поетске белешке са пута по српским земљама 2007.“ усредсредићемо се на избор од осам песама које изједначају дом и човека, а указују на покушаје декултурације српског националног бића. Редослед песама је покушај, мада не саме песникиње, да се хронолошки прати ток догађаја у нашим крајевима, сагледају узроци и последице и процени будућност српске нације.

Из тог разлога, прва песма у овом низу је на страници 74, са бројем 57, будући да уместо наслова песме носе бројеве. Доследно општој метафори позоришта, ова песма говори о припреми комада са злослутним називом “Нестанак Срба.” Тиме се даје најшири контекст релевантан за све песме у овој збирци. Песникиња једноставно констатује да “Неће бити Срба на Балкану” (74) што је повод за многе говоре, наступе, стручне анализе и писанија из најразличитијих углова. Сви осећају потребу да нешто кажу и предскажу, “И Јаки и Слаби и Непознати и Познати,” једино Мудри ћуте. Статистике нису поуздане јер збрајају мртве и рођене, а све то заједно наглашава општи утисак конфузије.

У којој мери је песникиња у праву потврђују извештаји који се могу видети на интернету. Они се крећу од фаталистичких предвиђања да ће Срби за 500 година потпуно изумрети као народ будући да је стопа наталитета пала са 4.1 на 0.81, до много оптимистичкијих података да је Србија на деветом месту у Европи по стопи рађања. Вероватно најпоузданији извор јесте званични сајт CIA-е по коме наталитет опада: од 1.78 у 2006. до 1.38 у 2009. години, при чему ова стопа подразумева тотални прираштај, односно просечан број деце по једној репродуктивно способној жени.

Опште је познато да наталитет у просеку опада у целој Европи, али је пад наталитета код српске популације додатно појачан кроз процес емиграције. “Изгубише се Срби и у Белом свету,” каже песникиња, што је у великој мери тачно када се погледа преглед, ма како недостатан, броја наших људи који су напустили отаџбину. Стјепан Гредел је у оквиру свог пројекта истраживао овај проблем и дошао до закључка да је најреалнија процена према којој ван Србије живи око 2.5 милиона Срба и људи српског порекла, од чега готово милион у Северној Америци. У овом контексту, “Забринути и Тужни и Очајни,” као и историчари, траже доказе о дубоким коренима нације, о неуништивом етничком бићу, о трајном идентитету који ће се одупрети плановима мистериозног редитеља овог гротескног комада. Међутим, све изговорене речи и декламације остају без одјека, редитељ се не појављује, општа дезоријентисаност и незнање погађају свакога сем песникиње. Она долази до филозофске спознаје: “У трајању је и настанак и нестанак,” чиме потврђује виши ниво уметничке перцепције који омогућава сагледавање неумитности историјских токова. У савременом свету наднационалних економија и мегакорпорација, бројчано мали народи неизо-

ставно трпе тиранију капиталистичких интереса. Имајући у виду и геополитички положај српских земаља, комад “Нестанак Срба” могао је одавно бити окончан. Чињеница да још трајемо потврда је дефиниције идентитета као процеса непрестаних промена који песникиња препознаје, о чему је културолог Стјуарт Хол развио целу теорију. Наиме, он сматра да идентитет подразумева и стање *постојања* и процес *постајања*. Идентитет као постојање пружа осећај јединства и заједништва, док идентитет као постајање јесте процес поистовећивања који указује на присуство дисконтинуитета у настајању идентитета. Ова два вида идентитета су нераздвојиво повезана и у крајњој линији неопходна, јер фиксирано, окамењено постојање води у анахронизам, ако нема квалитативних помака.

Но, ни самом уметнику није увек лако да задржи филозофски мир пред реалним неправдама које се дешавају његовом народу. Сопствену исфрустрираност немогућношћу да утиче на догађаје Стојанка Раденовић-Петковић изражава песмом на страници 79, под бројем 53, која почиње речима “Пишем једну драму у боји.” Као и сваки уметник који чезне за савршеним складом, она бира ведре боје за своју драму и настоји да прикаже радост живота. Ведро небо, зелена шума, шарено пољско цвеће израњају из боја за којима посеже. Међутим, и против њене воље под перо јој се увлаче црна, смеђа, сива и љубичаста боја које асоцирају на јаруге, пустиње, голу земљу, попрскане јарком црвеном бојом као згрушана крв. Песникиња вапи за складом, миром и спокојством, али њена недовршена драма се претвара у “Љубичасти сумрак непознатих предела” (69), у пејзаже са смеђим ископаним рововима и гробовима које она није желела у својој драми, са црним вапајима над њима упркос њеним напорима да унесе ведрину и радост.

Политичке или историјске конотације ових стихова су сасвим јасне. Земља коју је песникиња желела да ствара заједно са својим народом разрушена је ратним вихорима, и то не само скорашњим. Њена црвена боја је као згрушана крв “стара и нова” (69), она ставља до знања да се српска драма у боји упорно не допада моћницима и да они периодично чине све у својој моћи да је обоје тмурним бојама рата, смрти, страдања. Ко су ти невидљиви режисери који намећу свој сценарио једном народу, ко је тај “непознати / Непризнати и слабоумни историчар” који кроји накарадну историју, песникиња не зна, као ни њен народ. Међутим, оно што је издваја од масе обичних људи јесте потреба да пише о тим догађајима. Она каже “осећам морам,” и компулзивно бележи трагична збивања нежељеним црним бојама. Тиме Стојанка Раденовић-Петковић испуњава суштински важну улогу уметника да буде сведок свог времена, да опажа и оно што измиче просечном грађанину, да описујући упозорава и подсећа на неприхватљивост егзистенцијалног стања насилно наметнутог. Размишљајући о односу поезије и политике, Керолин Форше не прихвата поделу поезије на личну и политичку, јер се овим категоријама искључује још један важан вид поезије, управо овакве какву пише Стојанка Раденовић-Петковић. Фор-

шеова ту поезију назива поезијом сведочења и смешта је у домен ни личног ни политичког, већ друштвеног. „Друштвено представља место отпора и борбе, где се објављују књиге, читају песме и шире протести. То је сфера у којој се противљење политичком поретку чини у име правде“ (Forché, 1996: 17). Таква песма је траг, доказ, сведочење. Форшева на другом месту објашњава:

Песма постаје обраћање сапатнику-саборцу и она није само запис једног искуства већ охрабрење против очаја. Она не тржи саосећање, већ подстиче снагу. Таква песма, међутим, не полаже наду у „политичко“ као такво: она не слави солидарност у име једне класе или заједничког непријатеља. Она није протестна у неком прихваћеном смислу. Она супротставља сан о будућем задовољству једној стварности у којој се сада трпи бол. Неко ће тврдити да она користи обећање о личној срећи против патње коју је изазвала политика, али она то чини у име песникових другова, у духу заједништва (Forché, 1993).

Песма 13 на страници 17 јесте једно такво поетско сведочанство покушаја да се физички уништи један народ. Представа која даје оквир овој песми носи назив “Растурени дом” и игра се на енглеском. Песникиња прати како нестају обични предмети, саксије, вазе, тањира, затим прозори, па и браве. На крају ништа не остаје од њеног дома:

У последњем чину дом мој растурају
Глумци Несродници Неплеменици
Неродници неплеменити
Злом обременени путници (17).

Као да уништавање није довољно ефикасно, у овој драми се на крају и све кулисе спаљују, тако да горе куће и окућнице и ограде, недорезане воћке, винова лоза и људске душе. Сцена је огољена, земља је опустошена и у тренутку је немогуће замислити неку будућност за унесрећени српски народ, али уметник открива исконску снагу у традицији оличеној, овога пута, у трубама из Гуче. Они који су својим сценаријима нашу земљу засули пепелом присиљени су да схвате да дух народа није сагорео:

Ох како се мртви пепео подиже
Ох како све те наше трубе из Гуче
Жестоко лепо грме јаучу и звуче! (18).

Песникиња нас враћа на став да “У трајању је и настанак и настајак” и код читаоца буди оптимизам. Све док базични елементи српске културе буду опстајали, кроз музику, језик, ритуале и сл., дотле ће живети и дух народа упркос растуреним и спаљеним домовима, а поезија ће сведочити.

Ово опстајање није лако. Треба се носити са огромним неправдама, од којих је последња у низу Хашки трибунал. Тиме се бави песма број 14, чија је окосница бурлеска “Светски спектакл.” Критички став Стојанке Раденовић-Петковић исказан је већ и у врсти перформанса који бира за овај политички процес. Хашки суд није ништа бољи од неке бурлеске за коју

“декоратори” на сцену уносе клупе за све категорије гледалаца: за децу и учитељице, за заљубљене и старце из паркова, за посланике, спортисте и тренере, као и оптуженичке клупе, а на крају улази “она ружна и велика / Клуна Хашког трибунала за Србе” (58), заједно са сликом озлоглашене плавуше изнад ње. Светска публика је спремна за спектакл и све док се на сцени конструишу сензационалистичке приче, она је усхићена.

Уметничка обрада овог политичког феномена већ је сама по себи успех. Без патетике, али са много огорчености, песникиња се ставља у положај свога народа који очајно пита светску јавност “Шта смо ми то вама учинили,” а добија лаконски одговор острашћене масе која довикује “То уопште није важно / Ви сте на Клупи а ми само гледамо / Ово је стварно невиђени спектакл” (59). Претворити у песму текућу реалност и при томе критиковати негативне појаве новог светског поретка, као што је сензационализам, манипулација масама, конзумеризам сваке врсте, може само прави уметник. Не посежући за експлицитном протестном поезијом, Стојанка Раденовић-Петковић у маниру доброг ангажованог песника ствара песму која је пресуда не Хашким оптуженицима већ свету који дозвољава и ужива у тој бурлески.

Најозбиљнија последица општег растакања система вредности јесте и урушавање националног идентитета. У песми 44 ауторка жели да са националним мјузиклом и традиционално српским инструментима учествује у Нациовизији Европе, али наилази на неразумеваше публике која “не уме не може не жели” (57) да учествује у таквом догађају. Нова публика је жељна плитке забаве, гласне музике и турбо фолка, тако да јој стара народна музика ништа не значи. Међутим, прави нациоперформанс је оно што Стојанка Раденовић-Петковић компонује кроз своје стихове, оно што пева “словима азбуке / Сроченим у безвучне песме” (57) које прате замишљени звуци фрула, гусала, труба и гајди. Ова песма још једном истиче значај књижевности за очување националног бића.

Проблем који песникиња имплицитно констатује јесте незаинтересованост савременог друштва за књижевност уопште, па и за националну књижевност. Тренд комерцијализације свео је културу на најјефтинији шоу бизнис, на форме које се најлакше конзумирају, као што је новокомпонована народна музика. Због тога публика нестрпљиво тражи песму и тешко може да разуме прави нациоперформанс, било да је он у виду старе народне музике или националне књижевности. Забава мора да буде неоптерећујућа и тренутно доступна да би допрла до гледалишта, тако да права поезија има мало поштовалаца. Једина утеха коју Стојанка Раденовић-Петковић успева да пронађе јесте нада да је ово стање националне кризе пролазно: “Све је ваљда привремено / И перформанс и публика и глумци” (57).

Песма 51 је у потпуно истом духу и као да даје поенту за песму 44. На самом крају се налазе стихови:

Ми не читамо твоју ћирилицу
Ми ћирилицу само слушамо
Звиждућемо је подврискујемо је
Цупкамо је и посакујемо је (67).

У потпуности верујући у Змајеве стихове, песникиња жели да ствара поезију која ће одржати њен народ. Та поезија, ма како модерног израза, мора да одзвања звуком фруле, гусала или гајди, односно да у себи садржи трајне и традиционално присутне елементе српске културе, српски дух. Проблем је у томе што публика мисли да негује народну музику када узвикује “Хоћемо фолк фолк фолк бре!” (67), да тиме негује ћирилицу као синоним за национални идентитет, а не схвата да се увлачењем страног мелоса подрива не само музички укус народа већ и осећај за аутентично и своје, где спада и национална књижевност.

Следећа песма у овом избору говори управо о једној таквој потенцијално опасној новотарији. У контексту песме 60 то је драма са називом “Демократија данас” коју режирају редитељи са запада и очекују да сви напамет научимо своје улоге. Ову драму треба да одигра позориште Демос чијим глумцима није јасно зашто да уче западну демократију када су лоцирани мало источно. Духовитост ове песме наставља се и у трећој строфи када они глуви реше да учествују мислећи да се игра Диктократија коју већ знају напамет и не морају да је уче. Међутим, када у сред пробе неки одлуче да је напусте и гледају своја посла схватају да то неће ићи лако. Чувари демократије их утерују назад под слоганом да у овој драми сви морају да учествују. Ту су и плашљиви који стално ћуте и уздају се у народну мудрост “Трпен спасен,” док стари и немоћни знају да је све то већ виђено.

Критичку оштрину овој песми даје управо њена духовитост, испод које се јасно уочава огорченост песника због политичке виктимизације њеног народа. Насилно наметање одређеног друштвено-политичког уређења, наводно у интересу нације, слично је акцијама као што је Милосрдни анђео и не много суптилније. Песникиња карикира ту увозну демократију која није скројена по мери нашег националног бића, те стога мора да се спроводи под будним оком западних чувара који, наравно, делају у сопственом интересу. Агенције за истраживање јавног мњења нас убеђују да се демос приклонио новим политичим опцијама, али став уметника се не сме пренебрегнути, будући да добра уметност изражава истине забележене у колективном несвесном. У којој мери је западна демократија нешто квалитативно ново и прогресивно, а у којој оно већ виђено невешто прерушено, показује време. Ипак, песник има право да критички преиспитује и указује на мањкавост и неадекватност одређених егзистенцијалних модела у интересу свог народа.

Питање које се намеће на крају јесте ауторитет песника из расејања да говори о проблемима у домовини. Стојанка Раденовић-Петковић је од средине деведесетих у Канади, тако да сада ситуацију у земљи сагледава из позиције емигранта. Цело њено стваралаштво јесте обојено болним иску-

ством напуштања отаџбине, али она је део значајне српске емиграције тако да је њено искуство релевантно за даљу судбину нашег народа. У песми 30, песникиња описује сценску игру “Возови” у којој се поиграва темом хватања правих возова. Као и многи други, убеђени да су пропустили праве возове, она одлучује да ускочи на последњи воз, онај за обећану земљу. Распродаје све, купује карту за Расејање, само да би убрзо закључила да то можда и није био наш воз. Ова животна прича једног појединца индикативна је за историју српског народа. Турбулентне друштвене, политичке и културне промене стварају егзистенцијалну несигурност код већег дела популације која дезоријентисано тражи нове путеве. Неуспеси и фрустрације стварају несигурност коју уметник региструје и претвара у стихове:

Ако неки воз што личи на наш
И стане изненада на нашу постају
Гледамо на сат колебамо се
И не улазимо јер страхујемо
И тај је воз можда погрешан (42).

Овакав ментални став колебања и неодлучности је можда најозбиљнија последица страха које су се дешавале нашем народу. Духовна клонулост је проблем гори од сваке економске кризе и зато је његово решавање важније од економског просперитета. Песме које пише Стојанка Раденовић-Петковић имају управо тај задатак: да читаоца нагнају на размишљање и отргну од апатије. Враћајући се енглеском песнику Одену који је смело изјавио у својој песми посвећеној Јејцу, још једном великану поезије, да се ништа не догађа због поезије, закључујемо да поезија заиста нема снагу да нешто наметне или промени у материјалном свету. Међутим, поезија има моћ да читаоца освешћује, ослобађа, подучава, да га теши или исцељује, и у том смислу духовно тријумфује над физичким. У контексту дијаспоре, живот и поезија Стојанке Раденовић-Петковић потврђују речи покојног амбасадора СРЈ у Канади, господина Перишића, који је рекао да се може доћи до „једне мере интегритета и идентитета који нам не смета да будемо грађани света а да знамо ко смо, одакле смо, на ком језику говоримо и зашто сањамо на том језику“ (Перишић, web). Својим збиркама поезије она из туђине стаје у одбрану домовине и показује да се поезијом ипак може борити за свој народ.

Литература

- Anderson, 1983: B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Auden, 1940: W. H. Auden, "In Memory of W. B. Yeats," *Another Time*. Faber and Random House.
- Глоговац, М. Божидар. „Песник Божидар М. Глоговац у Торонту.“ Слободан Рундо. *Новине Торонто*, Број 1194, 3. april 2009. Доступно на: <http://www.novine.ca/arhiva/2009/1194/zajednica.asp>
- Гредел, Стјепан. »Виртуелни повратак четврте и пете генерације миграната.« *Филозофија и друштво*. Број 1/2006. (77-89)
- Змај, Јован Јовановић. „Песма о песми.“ у *Сабрана дела Змаја Јована Јовановића*. Ј. М. Продановић, ур. (1933-1937). Београд.
- Лопичић, 2008: В. Лопичић. „Глобализација: од утопије до утопизма,“ у: В. Лопичић, Б. Мишић Илић (ред.), *Језик, књижевност, глобализација*, Зборник радова са друге мултидисциплинарне конференције. Ниш: Филозофски факултет, 318-332.
- Лоренц, Кито. „Густа земља песника.“ Златко Красни. Интервјуи култура. *Политика* онлине. За четвртак 14. мај 2009. Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/intervjui-kultura/Gusta-zemlja-pesnika.lt.html>
- Пајић, Петар. „Послератни стид очева.“ Зоран Радисављевић. Интервјуи култура. *Политика* онлине. За четвртак 14. мај 2009. Доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/intervjui-kultura/Posleratni-stid-ocheva.lt.html>
- Перишић, Миодраг. Независне новине. Доступно на: http://www.novine.ca/starevesti/Zajednica/srpska_zajednica6.html
- „По стопи наталитета“... /Izvor Vecernje Novosti/. Доступно на: <http://www.stormfront.org/forum/sitemap/index.php/t-622151.html>
- Раденовић-Петковић 2008: С. Раденовић-Петковић. *Перформанс*. Поетске белешке са пута по српским земљама 2007. Београд-Торонто: Сцена Црњански.
- Ракитић, Слободан. „Опасност од духовне клонулости.“ Разговор са писцем Слободаном Ракитићем. Славица Лазич, *Православље*, Новине Српске патријаршије, Број 1009, Рубрика „Разговор.“ Доступно на: <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1009/tekst/opasnost-od-duhovne-klonulosti/>
- Рундо, Слободан. „Вече поезије посвећено Алекси Шантићу.“ Торонто-канадско-српско добротинство „Јован Дучић. *Независне новине*. Торонто. Доступно на: http://www.novine.ca/starevesti/Zajednica/srpska_zajednica6.html
- „Срби пате од употребе великих речи...“ Доступно на: <http://forum.krstarica.com/archive/index.php/t-332949.html>

- „Српска патриотска поезија.“ Доступно на: <http://forum.trablmejker.com/viewtopic.php?f=75&t=1544>
- „Total fertility rate.“ CIA World Factbook. September 17, 2009. Доступно на: http://www.indexmundi.com/serbia/total_fertility_rate.html
- Forché 1993: C. Forché. "Twentieth Century Poetry of Witness," *American Poetry Review* 22:2 (March-April 1993), 17.
- Forché 1996: C. Forché "The Poetry of Witness," in: *The Writer in Politics*. Ed. William H. Gass and Lorin Cuoco. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Hall, 1993: S. Hall, "Cultural Identity and Diaspora," in: Williams, Patrick & Laura Chrisman (eds.), *Colonial Discourse & Postcolonial Theory: A Reader*. Harvester Wheatsheaf.
- „World Values.“ Доступно на: <http://www.wvsevsdb.com/wvs/DownloadDocURLlicense.jsp>

ЕГЗИЛ КАО ПРОСТОР ДЕШАВАЊА У ХРВАТСКОЈ ПРОЗИ 20/21. ВИЈЕКА

У овоме тексту покушаћемо створити слику књижевног простора који граде хрватски писци прелома 20. и 21. вијека. Амбијент егзила и одласка у туђину постао је посебан мотив многих романа, не само као последица распада Југославије и емиграције неких писаца. Страна и далека мјеста Западне Европе и Америке у којој су смјештени ликови, надовезују се на Багићев *књижевни ескапизам*, који подразумејева могућност да се на тај начин прошири хрватски простор литерарних збивања.

Други разлог честе употребе егзила као књижевног простора у хрватској прози налазимо и прије, наиме, изван књижевне зоне у којој се налази панична жеља напуштања клаустрофобичног простора хрватског културног кода. Клаустрофобија је једна врло значајна појава у хрватској култури. Тиче се не само историје Дубровника, него и Загреба 19. и 20. вијека. Она је један од подцијењиваних и незапажених фактора који су утицали на развитак просторних утопија у хрватској култури. Њима је припадао некада балкански мит - мит заједничког Балкана (Рапацка 2002: 421).

У данашње доба, уз тај фактор клаустрофобије, надовезују се прозападњачке тежње, а прије свега опсесивна жеља бијега Хрвата с Балкана, у менталном смислу, те њихово „приближавање” Еуропи (Висковић 2006: 73).

Слика постјугославенског егзила, савремене емиграције ликова, који нису само ратне избјеглице, већ и многи интелектуалци и луталице, као и егзил као простор радње – резултат су опште тенденције у хрватској књижевности. Она је запажена већ крајем 90-их, а Крешимир Багић сматра је *ескапизмом*, због којег се шири просторни контекст новије хрватске прозе у коју су трајно ушли *лоцуси* који не одговарају домаћем амбијенту као мјесту радње (далеки градови – лавиринти Западне Европе – Шведска, Немачка, Холандија, те посве егзотична и далека мјеста Сјеверне и Јужне Америке). Стога су мотив егзила и емиграције постали најбољи примјери за ту врсту књижевног ескапизма. Он долази до изражаја не само у просторном смислу, већ и преко схематски конструисаних ликова, међу којима највише има гастарбајтера, пропалих умјетника, обичних луталица те интелектуалаца и студената. Разлози њихових одлазака у туђину или су политички или економски, понекад су резултат осјећаја унутрашњег гушења у властитој, увијек истој и непромјенљивој околини, потрага за пустолови-

* ewaszperlik@wp.pl

ном и авантуром, но најчешће жеља да се кроз тај „бијег” лик ријеши пртљага лоших искустава и личних доживљаја, те потрага за властитим идентитетом након распада Југославије.

„Са књижевног калейдоскопа постјугославенског егзила пробија се посебан поглед на „балкански супконтинент” и судбине његовог мигрирајућег становништва за коју су неопходне ријечи попут: пост-живот, боравити „нигдје”, Југославија као пропала цивилизација, земља-утопија, еходус са Атлантиде, ех-Југославен, ех-Југославија, непостојећи језик и сл.” (Панчић 2007: 78).

Књижевна слика егзила у контексту простора подсјећа на пустињу у којој се дошљаци (придошлице) из „бивше Југе” проналазе у својим оазама: то су њихове омиљене конобе, ресторани, кафићи које води „наш човјек” или приватни станови у којима се окупљају стари и нови пријатељи и гдје се збивају састанци – ритуали, другим ријечима то су окупљања за столом уз „домаћа” јела и пиће, гдје се говори „наш језик”, те проводи вријеме у присјећањима из бивше домовине, гдје се његују индивидуална и заједничка сјећања. Дакле, ту слику не стварају само градови попут Амстердама, Хеиделберга, Мемпхиса, Толедо у Орегону и нека мјеста у Шведској... Таква мјеста у Њемачкој Ада Мандић-Беиер назива „катакомбама” (Мандић-Беиер 2005: 41).

Дубравка Угрешић у *Министарству боли* као антидотум против трауматичне ситуације емигрантског живота предлаже врсту психотерапије кроз сјећања. Главна Дубравкина јунакиња, Тања Луцић, професорица непостојеће српскохрватске књижевности, окупља око себе младе људе из земаља бивше Југославије, којима није толико стало до њезиних предавања у Амстердаму колико до сусрета са властитим, често изгубљеним идентитетом. Своје студенте професорица сматра неком врстом „реконвалесцената”.

У многим другим романима врло је изразита опозиција *овдје/тамо* као неодвојив *топос* радње, с тим што *овдје* – егзил и страна, туђа мјеста, *тамо* – означава градове, села, мале завичаје бивше Југославије одакле су дошли сви ликови. *Тамо* – приказано је као далеко и страно мјесто, које више није питома, гдје се човјек више не осјећа сигурним, мјесто које је промијенило изглед (посљедице рата), у градовима има нових улица у којима живе други људи, нови сусједи. Стога свака посјета домовини ствара један неугодан осјећај и још јаче утиче на психичко стање ликова који су још више изгубљени након повратка у своја егзилна мјеста – оазе, у којима заправо не постоји прошлост, а будућности нема или је она увијек негдје другдје, како каже један главни женски лик Аде Мандић-Беиер у *Писанима из Хеиделберга*:

„Сваки пут кад дођем у Загреб, слушам јадиковке својих пријатеља који би жељели у иноземство, јер мисле да код куће немају никакве перспективе за будућност, а кад се вратим овдје, опет иста прича. Будућност је, ваљда, увијек негдје другдје!” (Мандић-Беиер 2005: 72-73).

Слично мисле и ликови приказани у *Министарству боли*:

„Била сам забранила себи „емигрантске” осјећаје. Листу жалби знала сам напамет. Тамо нас нитко не пита како смо ми, тамо руља прича о себи (Марио). Притом смо „ми” били ти који су отишли, а „они” ти који су остали. Они су живјели „тамо”, а ми „ту”. (...) Увек кукају да је њима најтеже, стално ми набијају осећај кривице што сам отишла (Ана). Кад одем тамо, осјећам се као да сам дошла на властити спровод (Невена)” (Угрешић 2004: 107-108).

Судбина емиграната је да не припадају нигдје, осјећај изгубљености и усамљености у западним метрополама прати их и у иностранству и у родним мјестима, у најужем кругу рођака и пријатеља, који су остали „тамо”.

„Страна земља је тамо гдје нас нитко не дочекује приликом долазка, помислила сам” (Угрешић 2004: 107).

Судар култура и обичаја, безика, као и многи стереотипи и предрасуде постали су такође један од главних лајтмотива у најновијој прози о егзилу. Стога главни лик – „*Балканац-Медитеранац*” (Мандић-Беиер 2005: 88-89), кад се нађе у невољи може рачунати на самог себе и друге земљаке:

„Ем смо земљаци. Гдје ћеш говно од говна раставит. То како се ми лузери једни другима тјешимо, то је стварно спрдачина, пребирао је Пинтар по својој ноторној енигми о народима ексјугославенским” (Шпишић 2004: 23).

У другом плану збивања код свих прича увијек су присутни мотиви из ратних догађаја, понекад директно, а негдје другдје посредно или метафорички. Распад Југославије је приказан као главни разлог трауматичних доживљаја и бијега, одласка у туђину. Стога многи ех-југославенски градови – оазе Загреб, Београд, Сарајево, Дубровник, постају тема приче и сјећања ликова у егзилу. Сазнајемо дакле да су ти градови пуни људи који дан за даном проводе у страху, борећи се за властиту егзистенцију, уз осјећај несигурности, скривају се од директне ратне опасности, али и људи у које немају више повјерења. Они су дакле попут номада који налази привремено склониште било у властитој кући, било у стану, хотелу. Због несигурности и честих путовања и селидби ови се ликови више не везују за станове, свакодневне уређаје, намјештај, детаље. Тај се начин живота преноси и у иностранство. Бројни су примјери дескрипције стварања животног простора (стана или хотелске собе) и односа према њему, који постаје исти и кад је ријеч о егзилу, путовањима или мјестима завичаја. Нпр. споменута Тања Луцић описује свој стан у Амстердаму слједећим ријечима:

„Стан ме врло брзо након усељења почео чинити нервозном. Тијесна купаоница без прозора, с тушем, блиједим свјетлом и цементним подом, дјеловала је кошмарно (...). Трудила сам се, купила сам вазу, лампу, црно-бијели плакат с њујоршким мотивом, али је присутност тих ствари само појачала тјескобу одсуства. Одсуства чега? На то питање нисам имала одговор. (...) Простор дефинитивно није био мој. Ни ја, међутим, нисам би-

ла своја. (...) Све чешће сам се ловила да узимам торбицу, набацујем на рамена огртач и излијећем из стана не знајући камо идем“ (Угрешић 2004: 36).

Исто тако у књизи Весне Биге *Аутобусни људи* главна јунакиња тешко подноси сваку сљедећу селидбу у ратном раздобљу и искрено мрзи неопходан, у тој ситуацији, животни минимализам који захтијева аскетски и скромно уређене собе, спремност за одлазак и путовање у сваком тренутку, брзо паковање само нужних ствари и детаља, те, како каже, „гашење кућног огњишта“. Попут Тање Луцић, главна јунакиња Весне Биге у споменутој књизи сјећања не зна гдје ће смјестити једну бакрену вазу коју је донијела из Загреба и коју стално премјешта у свом новом београдском стану, размишљајући притом може ли сама за себе рећи да је: *избјегла*, *побјегла*, или *изгнана* (Бига 1999: 24, 44).

Такође су и многи други ликови присиљени на номадски начин живота у хотелима и мотелима уз цесте. Прљав и опскуран хотел у америчком граду Мемфису постаје привремени „дом“ главног лика у роману Ненада Ризвановића *Дан и још један*, Тибора, који бесциљно путује Америком, а који каже:

„Није препоручљиво дуго се задржавати у хотелским собама након доласка у неки град [...]. Хотелске собе вас могу депримирати чак и ако нисте страствени путници. Најчешће не можете ни замислити што вас све обузима у таквим, каткада чак и лијепо намјештеним собама. Чини вам се да је све што видите красно, но онда се у једном моменту нађете на поду дрхтећи од нелагоде“ (Ризвановић 2003: 76).

Осим покушаја да се нова придошлица побрине за одређени животни простор у туђини; он схваћа да је неизбежно прилагодити се аутохтонима, прије свега на начин да се не разликује од околине по одјећи.

„Бирајући одјећу и обућу за пут у Америку, помишљао је како ће с таквим ципелама бити можда непримјетнији, како неће бити прихваћен као обичан турист или странац“ (Ризвановић 2003: 78).

Но он се не може прилагодити у менталном смислу Америци, која је сасвим другачија од Осјека из којег је допутовао. Зато га шокира, зачуђује тотално све: од крајолика, људских понашања, до става према тзв. вриједностима. Сличну ситуацију налазимо у *Министарству боли*, гдје је споредна јунакиња Инес изванредан примјер за неку врсту емиграцијске *микрије*. Загрепчанка Инес, Тањина пријатељица из младости, увјерена је да удајом за Холанђанина Цееса аутоматски припада холандском културном кругу и да је због те нове „етикете“ напредовала у тамошњем друштву и рјешила се „балканске припадности“ за разлику од професорице Луцић и њезиних студената. Но из понашања Инес избија голема доза лицемјерја, која долази до изражаја кроз начин на који Инес третира Тању, с положаја неке боље касте, а такозвана помоћ и разумијевање према Тањи не прелази оквири пристojности. С друге стране, Инес се не сналази потуно у свом амстердамском амбијенту и друштву мужевљевих пријатеља. Код куће се

окружује многим предметима из домовине који је подсјећају на дио прошлог живота. То су углавном ствари од слика хрватских наиваца, књига домаћих писаца које Инес редовно чита прије спавања, све до хрватског маслиновог уља те маковњаче од „домаћег загребачког мака“. Све то због тога: „*Да Холанђани виде да баш нисмо неки сиромашеки*“ (Угрешић 2004: 176, 233).

На темељу судара двају противних полова живота у егзилу као што су Инес и Тања може се закључити да нека трећа варијанта не постоји, а сви покушаји бијега од стварности или прилагођавања узалудни су и доводе до лудила и убиства и смрти. Ово се дешава у роману Давора Шпишица *Кољиво* у којем главни јунак, 38-годишњи Радован Пинтар, бјежећи пред ратом у Југославији, долази у Шведску, гдје покушава нормално живјети уз супругу лијечницу, поријеклом Иранку, и сина Душана, којег дио шведског друштва зове Свеном, а његови ирански рођаци именом Фарид. Ови су подаци један примјер на први поглед обичног живота у мултикултурном друшву Шведске. Но Пинтар је оптерећен искуствима одрастања у Титовој Југославији, годинама проведеним у војсци, те лошијим односом са мајком, сложеним српскохрватским поријеклом у властитој породици и поновним тражењем идентитета.

У егзилној прози Д. Угрешић, код В. Биге у сјећањима о људима из аутобуса, путовања и селидбе немају везе са екскурзијама, излетима, путовањима на одмор. То је само присилно нагађање других одредишта на којима би се човјек сусрео са властитом прошлошћу у потрази за будућим данима. Исто тако на први поглед бесмислено путовање без циља Осјечанина Тибора (*Дан и још један*) није обично испуњење туристичке жеље. И Ризвановић се, приказавши дио САД очима свог главног лика, који је представник генерације рођене 1968., надовезује на његово одрастање у Југославији на прелому 70. и 80. година, на многа искуства и разочарања. Вјероватно због појачавања контраста и проширења перспективе, Ризвановић одлучује да причу о Тибору и његовом животу у Југославији започне паралелно с његовим упознавањем америчког простора.

На исти начин приказао је своје ликове и њихове проблеме Миљенко Јерговић у књизи *Буицк ривера*. У тој причи Јерговић одустаје од својих омиљених *лоцуса* радње: Сарајево, у ширем погледу – Босна и Далмација, и с разлогом преноси позорницу литерарног збивања преко Атлантика - у Толедо у држави Орегон. Конструкцијом двају супротних ликова као што су Хасан Хујдур и Вуко Шалипур, Јерговић супротставља два крајња етноса (Висковић 2006: 34-35). Мали градић Толедо добија значење симболичног простора као једно далеко, страно и само на први поглед неутрално мјесто у којему долазе до изражаја све фрустрације, сјећања на рат и распад Југославије те њихови међусобни конфликти и разлике од којих ни Хасан ни Вуко не могу побјећи чак ни у Америци.

Америка и Западна Европа приказане су као простор судара не само цивилизацијских и културних разлика, него и као мјеста суочавања са-

времених митова. Југославенски мит титоизма, земље братства и јединства која више не постоји супротстављен је миту Америке – земље хамбургера, Кока-коле, Елвиса Прислија (музеј у Мемфису) (Ризвановић 2003: 133) и старих аутомобила попут *олдтајмера* из наслова Јерговићеве књиге.

Књижевни ескапизам постао је једна од најзначанијих тенденција у хрватској прози већ 90-их. Појаву „ескапистичке експлозије простора“ (Багић) критика је примјетила у првом реду код сљедећих аутора: Роман Симић, Роберт Млинарец, Милана Вуковић-Руњић, Мислав Брумец (Багић 2005: 679-682). Конструисањем ликова емиграната и многих луталица из бивше Југославије који су смјештени у другачија и далека мјеста у културном и географском смислу долази до знатног проширења простора радње најновије хрватске прозе. Стога дакле *егзил* постаје неопходан и све популарнији *лоцус* код многих писаца. Намјерно избјегавање домаћег амбијента и пребацивање литерарних збивања у друга, далека мјеста није само поступак „егзотизације текста“, него је тај простор симболички обиљежен и повезан с хрватском стварношћу краја 20. и почетка 21. вијека.

Литература

- Багић 2005: K. Bagiћ, *Damoklesowy miecz rzeczywistości (chorwacka short story lat dziewięćdziesiątych)*, u: Widzieć Chorwację, red. K. Pieniążek-Marković, G. Rem, B. Zieliński, Poznań 2005, s. 679-682.
- Бига 1999: V. Biga, *Autobusni ljudi*, Zagreb: Durieux.
- Јерговић 2002: M. Jergović, *Buick Rivera*, Zagreb: Durieux.
- Мандић-Беиер 2005: A. Mandić-Beier, *Pisma iz Heidelberga*, Zagreb: Konzor.
- Панчић 2007: T. Pančić, *Famoznih 400 kilometara, eseji i kritike iz bescarinske zone*, Zagreb: v/b/z.
- Рапацка 2002: J. Rapacka, *Śródziemnomorze. Europa Środkowa. Balkany*, Kraków: Universitas.
- Ризвановић 2003: N. Rizvanović, *Dan i još jedan*, Zagreb: Hena Com.
- Шпишић 2004: D. Špišić, *Koljivo*, Zagreb: v/b/z.
- Угрешић 2004: D. Ugrešić, *Ministarstvo boli*, Zagreb: Faust Vrančić.
- Висковић 2006: V. Visković, *U sjeni FAK-a*, Zagreb: v/b/z.

ЕМИГРАЦИЈА КАО СУДБИНА (Тридесет и пет година Емиграната Славомира Мрожека)

Мрожекови Емигранти и “лични план”

Најприје, ваља рећи понешто и о *личним разлозима* и “везама” са драмом *Rana Slawomira* (настрану што су многе наше “приватне судбине” *емигрантске*): средином седамдесетих година минулог вијека (1975), тада двадесетогодишњак у моме родном граду (Сарајеву) – и не сањајући како ћу петнаестак година касније и сам “емигрирати” – пратио сам пробе у Камерном театру 55, када је Тадеуш Минц “постављао” *Емигранте* (“Икс-Икс” Урош Крављача, “А-А” Хранислав Рашић), а потом гледао скоро свако извођење на “матичној сцени”. Одавно преставши да *сањам оно што ми се догађа*, двадесетак година након сарајевског “сусрета” са *Емигрантима*, гледао сам истоимену дипломску-испитну представу (текст знатно “редукован” у односу на изворну драму) двојице студената “книнске класе” београдског ФДУ у класи Јовица Павића и Милана Плећаша (тако болно су одјекивала њихова вајкања о изгубљеном завичају), али сам и сâм (7. јуна 1995) нешто прије *книнског изгона* адаптирао (“посрбио”: нпр. “моји” емигранти-“побјегуље” и “дезертери”, у чемеру туђинске-њемачке новогодишње ноћи, пијани и “бартски” загрљени, пјевају – дерњајући се из свега гласа – *Нас два брата, оба ратујемо/ Не плач мајко, ако погинемо*) и режирао Мрожекове *Емигранте* у Народном позоришту Републике Српске у Бањој Луци. (Играли су Драгослав Медојевић “бањолучанин” из Мојковца – предратна “студентска емиграција” – и Жељко Стјепановић, рођен у Бањој Луци, а “емигрирао” у свој родни град из мога родног Града, иначе до “емиграције” глумац оног истог Камерног театра; *амбијенталну* сценографију, веристичку, у правом подруму Позоришта, по мојој замисли “извео” је натурализовани “рођени бањолучанин” крштен на Опленцу, сада покојни Живорад Пећарић, који је студирао и играо кошарку у Београду, потом у Љубљани /”цимер” са Ивом Данеуом, легендом југословенске кошарке/, да би архитектуру дипломирао у Сарајеву, а живио годинама у иностранству; одабрао сам музичку “пратњу”, а реализовао ју је Мухарем Инсанић, сарајевски студент и бањолучки диригент, у то вријеме у својеврсном “унутрашњем *избјеглиштву*” у своме родном граду, Бањој Луци).

Грађански рат у бившој БиХ ближио се своме “прекиду” у америчком градићу Дејтон-пејтону а ми смо у Бањој Луци покретали Малу сцену,

* bajobrbr@yahoo.com

играли у подруму-амбијентално, скоро “натуралистички” (у сцени свађе разбијали смо праву пивску флашу а не некакву “лажну”-шећерну-позоришну; кували смо стварни чај, просторија је “мирисала” реалним подрумским задахом; костим је био из фундуса-свакодневни, а и наша публика а не само ми-учесници, била је “емигрантска”). А онда је стварност “надра-сла” умјетничку збиљу: ратни вихор је “одувао” представу *Емигранти* са сцене, али и збрисао илузију да нам *емиграција није судбина!*

Читаву деценију потом маштао сам да “поновим” у (истом!) позоришту *Емигранте*, можда и зато не би ли се лична “унутрашња емиграција” некако лакше прегрмјела. И да провјеримо колико је ондашњи успијех *представе* и пријем публике био “коллатерални погодак”. Али и због тога што се *она* представа прерано “угасила”, као да нам је “пресјела” својом истинитошћу, “стварносношћу” и *оданаишењем* (пријесним, “вансценским” *натурализмом*)! А узбуђивала је и примисао о томе како ће се данас, *сада и овдје*, “држати” потресна, животна, и црнотуморна сатирична Мрожекова драма.

Занимљиво је да се та нова представа “измаштала” 17. маја 2005. на новоотвореној *малој сцени* Позоришта “Петар Кочић” (треба ли рећи, још један страдални “емигрант” српске књижевности, који у Бањој Луци није имао не само кућу – осим ћелије у мемљивој *Црној кући* бањолучкој – него се и вјенчао са својом паћеницом Милком у сеоској цркви у Романовцима код Бање Луке, а скончао у београдској “лудој кући” 1916).

Јуна 1995. записао сам у програму представе: “Нисмо жељели да од Мрожековог комада правимо памфлет нити свједочење о рату. Постављање ликова у ову, нашој публици лакше препознатљиву раван, чини нам се неће да буде пуко механичко “посрбљавање”, него само проналажење додатне димензије... Уклањајући из текста препознатљиве конотације и асоцијације на вријеме и режиме у којима је дјело настајало а додајући и нешто *нашег*, надамо се да смо Мрожекове *Емигранте* учинили и нашим *емигрантима*... Вјерујемо, осјетићете како сте ушли у подруме многих наших кућа и станова, на капије многих наших судбина...”

Маја 2005. “допунили” смо “упутство” у *афиши*: “наши ликови немају имена; њихова имена су иницијали и то отворено иронични, или чак и саркастични, што свједочи о намјери да их се учини и “безличним” али и “свеличним”! Између те *имперсоналности* и *свеперсоналности* крије се жеља да се и Они и Њихови *кукавни животи* васпоставе као парадигма опште судбине оличене у позоришна “јанусовска” два лица. Зато, ова представа није “она” представа; зато није (само) “обнова”, него прије свега – само по себи – аутентичан *ентитет*!

Мрожек и позориште српског говорног подручја

Рођен у Борозину код Кракова (1930), Славомир Мрожек је студирао архитектуру, сликарство и оријенталне језике, а књижевну дјелатност

почиње 1950, пишући најприје фељтонистичке текстове и позоришне кри-
тике (литерарно безначајне, 1951-1953. у локалном листу, краковском *Пољ-
ском дневнику*: “као толики други писци, као Чехов, на пример, и Мрожек
је најпре био новинар, потом хуморист, и најзад прозни и драмски писац.
Његови младалачки радови – међу којима и књижевни – немају никакву
вредност”. /Ј. Блоњски 1982: 7/). Ипак, “настани брак стаљинизма и про-
винцијске озбиљности готово одмах је карикиран у Мрожековим хуморе-
скама”: изворну литерарну дјелатност отпочиње сатиричним приповјетка-
ма, да би се афирмисао књигом прозних сатира *Слон*, 1958; када настаје и
његов први “драмски оглед” *Полицајци*, који ће своју српску праизведбу
доживјети само двије године касније, у Београду, на сцени Атеље 212, у ре-
жији Бранка Плеше. (У Пољској, под “изворним” насловом *Полиција*, у
варшавском драмском театру, 27. јуна 1958; чему већ 6. септембра исте го-
дине слиједи *дебитантска* режија Жежија Јароцког, у Катовицама)*. Отац-
бину напушта 1963, живећи пет година у Италији, а 1968. прелази у Фран-
цуску, одакле 1989. одлази у Мексико и Аргентину... Заиста, прича о Сла-
вомиру Мрожеку је (и) прича о *Писцу и туђини*... Када се (1997) поново
обрео у Пољској, није “отказао” своје “туђинске адресе”: живећи у Крако-
ву, објављује – као и на ауторским почецима – сатиричне цртеже и чланке
у разним часописима, а и даље се “води” као емигрант! Посљедњу од Мро-
жекових славних драма – које су, одреда, обиљежиле пољску и европску
театарску *авангарду*, у “рангу” са Јонеском и Бекетом (о чему се код нас
или мало зна или још мање води рачуна!) – *Пјешице* написао је 1981. годи-
не, којој следује *Амбасадор*, а претходиле су им “све боља од боље”, након
Полицајаца (1958), *Ђуран* (1961), *Танго* (1964; сматран најважнијим Мро-
жековим сценским дјелом, своју свјетску *праизведбу* у режији Мирослава
Беловића имао је 21. априла 1965. у Београду, на сцени ЈДП; исте године у
Пољској, у режији “ведета” пољског и европског театра, нпр. Ервина Аксе-
ра и Жежија Јароцког, чак шест позоришта игра *Танго*!) и *Грбавац* (1975), те
нама овдје најважнији сценски комад *Емигранти* (1974), који је, крајем
стољећа у Отацбини проглашен за најбољу пољску драму 20. вијека.

Славомир Мрожек се прославио сценским “играма” (најчешће за-
снованим на ефектима преувеличавања и гротескних деформација *појава*
њему савремене друштвене стварности, нпр. *Полицајци*/ *Полиција* “прика-
зују” вријеме тоталистичке диктатуре – у чему је лако препознати и аутору
савремену Пољску, али и све земље социјалистичког “лагера” па и бившу
СФР Југославију, али и државне апарате земаља такозваног *слободног сви-
јета* – гдје “полицијски механизам” у недостатку правих “непријатеља”, да
би оправдао властито постојање, из властитих редова регрутује *фиктивне*
опозиционаре). Комади Pana Slawomira просто “на јуриш” освајају позор-
ницу (и публику!) – и у Пољској, али још више широм свијета – духовито-
шћу, ексцентричношћу и актуелношћу сатире, која је лако “препознавана”

* Више, види (Ј. Сопчак 2001: 11-12)

и прихватана као оплеменењени израз ауторовог хуманизма (тихе љубави за сатиром “погођене” јунаке-антијунаке његових комада), нонконформизма и универзалности Мрожековог антидогматског става.

Управо је Мрожек (1960) са *Полицајцима* “буревјесник” потоњег “плимног таласа” пољских драмских аутора театарске *авангарде* – иако је Ружевицева *Картотека* играна још 1962. у београдском Атељеу 212 у режији Љубомира Драшкића – (Тадеуша Ружевића, Станислава Игнација Виткјевича-Виткација и Витолда Гомбровића), али и режисера – доцније – на сценама српског говорног подручја бивше СФР Југославије (Минца, Јароцког, Комарницког, Хибнера, Мађејовског, Кордињског, Новосјелског, Хусаковског, Дејмека). И доцније Славомиру Мрожеку на сценама нашег говорног подручја припада првенствено, током наредне три и по деценије, од 1960. до 1991, када са нестанком *земље на умору* нестају и неке позоришне “вјечите координате”. (Биљежимо поставку *Емиграната* Никите Миливојевића у београдском драмском позоришту 1991. године – што ће бити његово друго “ауторство” истога текста, “осавремењено” *ратним искуствима*, у односу на прву режију 1984/85. у СНП у Новом Саду.) Десетине премијерних постављања Мрожекових комада, стотине извођења, свјетска *праизведба* славног *Танга* (М. Беловић у ЈДП, 1965) свједоче богату позоришну рецепцију његовог драматичарског дјела, а та и таква популарност која је “проистекла из идентификовања тематике и јунака са реалијама ван-позоришног света гледалаца”. *Том перцепцијском зближавању помогле су инсценизације, најчешће усмерене на укључивање домаће стварности у ткиво сценске интерпретације. То се дешавало разноврсним редитељским потезима, адаптацијским интервенцијама у језичкој структури дела.* (Ј. Сопчак; 2001, 11) Наравно, на сцени је уприличаван и “други тип” поставки у којима је Мрожеков сценски свијет био изолован од стварности (*актера* али и *публике*): смјештајући “радњу” комада на периферије и маргине живота, сугеришући удаљавање од стварног *свијета* (са циљем отупљивања политичко-сатиричног тона и ауторовог друштвено-критичког ангажмана). Избјегавање “опасности” (како пјева Миљковић: *општа места-од свега опаснија!*) пишчевих политичких оштрица и још сумњивијих *под-текста*; разграђивање фарсично-гротескних приказивања, затомљавање хумористичких “удара”... све са тежњом да се Мрожекове Дrame-сатире представе првенствено као пука забава, а не “горка пилула” за разбијање мисаоних стереотипова и буђење слободног мишљења. Али, ипак, и поред свих покушаја “отупљивања”, Мрожекова драматургија је опстајала...

Знајући колико ће ова “опаска” изгледати (и бити!) лична, али ипак: 1979. сам “приватно”-туристички путовао у Краков гдје сам боравио седам дана, а све са свијешћу да је то Мрожеков град! (У наставку идем у Праг, гдје гледам латерна-магику; опет, дакле, ради позоришта!) А и Pan Slawomir је занимљив и мимо литературе, чак и када је “личан”: кад су га питали који је драмски писац на њега највише утицао, одговорио је да је то био (Рус) Александар Островски; и мада га у много чему пореде са намћо-

растим Ирцем (Семјуелом Барклијем) кога сви сматрају Енглезом, а он пише на француском, Мрожек се није идентификовао са Бекетом. (Ипак, оба *авангардна* драматичара не воле публицитет, а у ријетким интервјуима одговарају шкрто, полушалаљивим тоном, најчешће ауто-иронично...)

Број Мрожекових комада (премијере, репризе) на позоришним сцена бившег југословенског (српског говорног подручја) простора, показује како је овај Пољак-емигрант-“писац у туђини” најизвођенији инострани драмски писац уопште (а свакако је и међу најизвођенијим, рачинајући и “домаће” ауторе): деветнаест наслова са седамдесет премијера учвршћују га и на првом мјесту пољског таласа *четворице* (али и не само *авангардног позоришта*) великих, који су у европском драматуршком “паноптикуму” створили *властите позоришне форме* (мисли се не само на драмско-текстуални аспект, но и на одговарајуће “изведбене моделе”)!

Драматургија С. Мрожека, упркос раширеном мишљењу о интелектуално-уметничкој приступачности широј публици, захтева од реализатора представа максималну концентрацију и сценску дисциплину, да се не би – уз “оправдање” како се тако покушава “приближити” Мрожеково *интелектуалистичко* дело најширим слојевима “прималаца” – склизнуло у пуку пародију и просту карикатуру. (Ј. Сопчак; 2001, 412) У позоришту на нашим просторима – уз све разноликости и *разнородности* интерпретација (при чему не треба занемарити ни удио “цензуре”: потискивање асоцијација на домаћу стварност) – ипак није било драстичних нарушавања или искривљавања основне интенције пољског ироничара и критичара савременог свијета.

Најпопуларнији је Мрожек у Србији. (“Популарност” ваља везивати за истосмјерност и истоврсност критичке жаоке, у најширем смислу грађанску храброст Пољака и Србина; слично југословенској рецепцији Хавелових комада, од којих су бар два свјетску праизведбу имала у Београду на српском, прије “матерњег им” чешког.)

Тридесетшест професионалних и више ван-професионалних премијера (12 у Војводини и 2 на Косову и Метохији) у Србији, 23 у Хрватској, БиХ 9 и 2 у Црној Гори; иако је чак 19 Мрожекових драма преведено на “наш матерњи” језик (мада углавном нису биле засебно објављиване него превођене “намјенски” за извођења; поред превода-књиге Петра Вујићића, Славомир Мрожек *Драме /пет комада/,* Нолит, Београд, 1982. са предговором Јана Блоњског, специјално писаним за ово издање, биљежи се и покоје објављивање у периодици и антологијама), рецепција стваралаштва нашег аутора заправо се своди на ексклузивно-позоришту!

Након 1991. губи се могућност за поуздани преглед, али насумице биљежимо (поред *властитих* представа “из личног искуства” – а зато су наши *емигранти* у Њемачкој, док су изворно Мрожекови у Француској, гдје се не “учитава” традиционални “ривалски” однос Пољака и Германа – у Бањој Луци 1995. и 2005): премијера *Емиграната*, “Линколн-центар”, Њујорк 30. септембра 2000. Жељко Димић (из Козарске Дубице) и Жарко

Лаушевић (црногорски “Београђанин” у емиграцији) одиграли су “своје” *емигранте* за америчку публику (углавном људе са наших страна). Неоспорно, Мрожеков комад је надживио вијек у коме је написан. (Уосталом, тема је много старија и од самог комада, а – на жалост – то је и тема будућности. Не само због те “вјечитости”, *Емигранти* имају будућности!)

Емигранти

Написан 1974, комад је /већ у октобру/ имао свјетску праизведбу у Паризу, у *Театр д’Орси* режисера Роже Блена; а /12. априла 1975. у Ателјеу 212/ српску у Београду (исте године још четири у СФРЈ; у Бањој Луци 1976), *Емигранти* су свједочанство не само права ауторовог на *изгнаничку* тему, него и моралне храбрости за такав *подухват*. (Мада је економски и “интелектуално” био независтан, у релативном благостању стварне-својеволне *емиграције* од 1963, када се једноставно није вратио кући са службеног пута у Италију и сам себе сматрајући не “емигрантом” него само човјеком који није могао а да не живи и не ствара “слободно” у Пољској; ваља Аутора уважавати као итекако “компетентног” за странствовање!)

Током 16 година изведено је 13 премијера *Емиграната* (до 1991) у Другој Југославији¹. Откуда (и чиме се “објашњава”?) та и толика “везаност” Мрожекове литературе за наше позоришне сцене, лапидарно је уочила Јадвига Сопчак у студији *Пољска авангардна драма у Југославији (1945-1990)*: “Изгледа да позоришни успех *Емиграната* на југословенским сценама треба видети у изузетном схватању текста пољског писца. Тема је била блиска и добро позната Југословенима због властитог искуства. Зато су радо посезали за њим, а добро је приман и од публике”. (2001, 117) Али, Мрожекови *Емигранти* су “радо примани” на све стране! Прави велики “бум” овога малог комада, кренуо је након Вајдине поставке (24. април 1976, на сцени Камерног театра у Кракову): Анджеј Вајда је “правио филм” на позоришној сцени; кориштењем филмске илузије са увођењем провидног екрана кроз који је публика посматрала сценску радњу као у биоскопу, стваран је ефекат филмског “записа” и својеврсна илузија “документа”. (Посебна “димензија” поставке свакако је и утисак како је тако остварен “производ” стварно “трајнији” од обичне позоришне представе!)

Ризик једностраног ишчитавања текста (*праизведбе* – паришка и варшавска представа – остале су “недоречене” на плану презентовања ауторове широке визије, сводећи “драму” на спољни план), или смјештање

¹Поред актуелности тематике за домаћу публику, свакако су камерност текста са само два глумца и скромним продукционим захтјевима (сценографија, костим, техника, реквизита и сл.) “опредјелјивала” позоришта за Емигранте; а још више аматерска позоришта. Пошто је Мрожеков текст одличан глумачки материјал и садржајна-захтјевна вјежба за студенте глумачких школа или “пробе” дебитанстких режија, Академије умјетности радо посезу за Емигрантима. Тако, број поставки Мрожековог комада далеко надилази оне на професионалним сценама. А тако се наставља и до данас.

јунака у уске интелектуално-политичке (локално-пољске) релације, или – супротно – “осуда” ауторових ставова, само су неки од аспеката који се морају имати у виду за бар овлашну “реконструкцију” савремених околности за инсценацију. (На нашим просторима ваља “додати” и опасност “по-локаљивања”, тј. “учитавања” конотација које не постоје у изворнику, чиме се отварају разноразна “склиска мјеста” која проистичу из различитог поријекла пољске и наше емиграције, па и самог поимања *насловне синтагме*, гдје је и сваки помен “емигрантског” добивао негативне набоје.) Дакле, сваковрсна упрошћавања доводила би у питање саму суштину *Емиграната*.

Драме Славомира Мрожека свједоче прије свега мајсторство *интелектуалног хумора*, којим се открива сва апсурдност друштвених норми и облика понашања, доведених до крајњих логичког посљедица, али и много више (и дубље) од – само – тога! Или – како вели Јован Христић – Мрожек је далеко од тога да буде (*само!*) луцидни хумориста или “комедиограф” па и “сатиричар”, који трага за апсурдним ситуацијама у савременом животу: “У својим последњим драмама као што су *Емигранти*, *Грбавац* или *Пешице*, он је истанчани анализатор судбине човека у околностима које он сам није створио, ни изабрао. У њима налази не само виспрену и интелигентну критику друштва, нарави и обичаја, него и једну визију човека која Мрожека сасвим сигурно сврстава међу оне писце чије су драме истанчана оруђа помоћу којих можемо да продремо и да разумемо неке од најскривенијих тајни нашег живота” (Ј. Христић 1993) Свакако, и ту лежи “разлог” за чак 17 премијера *Емиграната* у Пољској, за само пет година, између 1974. и 1979. (Према историчару пољског позоришта, Марти Фик 1981: 26), или 13 премијера на нашим просторима за деценију и по од настанка комада; те за све оне поставке које су услиједиле до данас (нпр. два професионална глумца Милан Рус и Јосип Маториц, чланови позоришта у Ђеру и Печују, гдје су играли на мађарском језику, основали су *Пештанско српско позориште* у Будимпешти, управо са Мрожековим *Емигрантима*, гостујући потом широм Југославије. /види: Ј. Сопчак 2001: 142)

Оцјењујући широки распон тумачења и доживљаја Мрожекове драматургије, посебно *Емиграната* (превасходно на пољским сценама), Ел-жбјета Висињска сматра да “цео комад има све датости да буде третиран као савремена трагедија” (Е. Висињска 1974: 40), што је у основи идентично са давним Стриндберговим покушајем стварања “модерне-савремене-трагедије” *Госпођица Јулија*, комада који у Скандинавчевом поднаслову носи “жанровско” одређење *натуралистичка трагедија* (а није случајно “подударанан” ни редукован број ликова у обје “трагедије”).

Резимирајући “позоришни аспект” *Емиграната* на нашим сценама, закључимо – са Сопчаковом – да је комад давао глумцима “савшен материјал за рад”, за индивидуалну интерпретацију; јер режирање ове драме се могло (у крајњој инстанци) сводити на дословно “*праћење*” Аутора, што

неће умањити крајњи ефекат основне замисли, али је у таквим поставкама и “читањима” глума морала бити беспријекорна:

“Главна конструкцијска оса текста, која се провлачи кроз конфликт двојице јунака, враћа речи примарну вредност. Све инсценизацијске радње визуелно-покретне сфере су ограничене и у својој (ауторској) претпоставци аскетске и не допуштају њихово претерано разграђивање. Сва претходно презентована извођења *Емиграната* била су у прихватљивим границама у односу на Мрожеков пројекат. Искушење су пре свега била глумачка решења потенцијално уписана у улогу, те су могле бити искушење за глумачку самодисциплину. Нису им одолели сви глумци, нити су сви редитељи довољно дисциплиновали сценски план. Управо тада се Славомир Мрожек појавио више као ироничар, него аутор који третира тему са горком озбиљношћу” (Сопчак 2001: 143).

Мрожекови драмски ликови су, свакако (опазили су то многи, а посебно Јан Блоњски 1982: 13-14) засновани на *стереотиповима*. (У *Емигрантима* потпуно јасно и досљедно: “Икс-Икс” је рурални гастарбајтер, док је “А-А” потиштени интелектуалац-кукавица.) Управо је усклађеност-подударност стереотипова носећа греда Мрожекових драмских карактера. Ипак, “простак” (Икс-Икс) је и више од стереотипа, јер се такав лик “разобручио” и надрастао самога себе: са “простакон” је комуникација скоро немогућа, а управо ту се стиче сва апсурдност драмског поступка који управо подразумева комуникацију! Зато Писац прибјегава опозицији самој по себи: насупрот “простакон” поставља “интелектуалца”, насупрот “лажи” поставља “истину”, а насупрот “агресивности” *простака* поставља “кукавичлук” *интелектуалца*. Неразумијевање међу партнерима доводи до *обо-страног* очаја: “Човек се, значи, састоји од лажи душе и цинизма тела, а човечанство од затвореника форме и робова сопственог просташтва. /.../ Или образовано лице, које спадајући у елиту, обучено у културу, бива сведено на простака. Или – тачније речено – простак ће почети да тражи приступ у културу. /.../ Али, никад се неће пробити у културу, јер је туп, као што АА никог неће уверити у слободу, јер је кукавица” (Ј. Блоњски 1982: 16-18).

Драмски “расплет” је сугерисан од самога почетка (произлази из саме основне позиције супротстављених *стереотипова*), неминован као она пословична чеховљевска пушка из првог чина која мора да опали до краја драме: драмско разрешење и није последица развоја радње или карактера, ликови као да и не доносе властите (самосталне) одлуке него само “препознају” своју личну судбину, те у том смислу и нису прави јунаци-актери; односно “расплет” комада није условљен дјеловањем драмских лица, него основном ситуацијом у којој су се обреле *dramatis personae*. У смислу претходно реченог, *Емигранту* су “школски примјер” *једночинке*, у којој “напетост” не произлази из односа међу личностима већ из саме *ситуације* у коју су “актери” постављени или доведени.

Композиционо устројство комада подразумејева наизмјеничне ни- зове двојакних секвенци (“дискурзивних” и “акционих”, гдје лица ријечима *препознају* своју ситуацију, или се узалуд труде да *промијене судбину*; како опажа Блоњски; 1982, 19), које се у *Емигрантима* концентришу око неко- лико “тематских средишта” (отварање конзерве, кување чаја, вјешање и др.), а све одреда добивају карактер *борбе*, односно “двобоја” (представља- јући, тако, замајак привидног “развоја радње”), у којима сваки од супрот- стављених ликова брани сопствену слику свијета што произлази из основ- не-почетне опозиције: простак-интелектуалац, тј. агресивни примитивац- кукавички мудријаш. Али, ако је све заиста тако једноставно и “просто”, ако су ликови “стереотипови” а изостаје стварни развој драмске радње, ако је “разрјешење” у основи идентично почетној ситуацији... у чему је тајна *Емиграната*, како су ликови тако “истинити”, и по чему је та “прича” то- лико узбудљива и дуговјечна?

“Моменти распознавања (фрустрације) и деловања (агресије) бес- прекорно су драмски функционални. Не појављују се на смену, него исто- времено, само другачије примењени на лица. /.../ Господин мучи простака, простак господина, али никад не исто ни у истом тренутку. /.../ Тако наста- је илузија самозаплитања радње. Истински пак репетитивни механизам ко- ристи само полако своју способност преображавања, сплићући све чвршће будалу и снагатора, пољског Клова и Хама (Блоњски 1982: 20).

Опредјелјивањем за једночинку, или дидактичку гротеску (слично Диренмату), инспирисан Јонеском (преиспитивање могућности комуника- ције); Славомир Мрожек се “оријентисао” према Брехту (“сродност је мор- фолошка, а не тематска”, вели Ј. Блоњски), али – свакако – и према Бекету (*Чекајући Годоа*) и бекетовском *апсурдизму*: ликови *Емиграната* су нека врста пољских *Клова* и *Хама* из Бекетовог *Краја игре*...

Четврта је деценија од настанка *Емиграната* и париске *свјетске праизведбе* (српска је предухитрила пољску!): пуних тридесет и пет година већ Икс-Икс и А-А на разноразним свјетским сценама и језицима надгор- њавају један другог, остајући вјечито заковани у своју полазну – егзистен- цијалну, али и сценску – ситуацију; истовремено остајући једнако свјежи и једнако примамљиви за нове и нове инсценације. Будући много више од “локалне” приче, универзална и дубоко умјетничка, хуманизована визија несрећних судбина, истински ширих и садржајнијих од било којих граница, времена и простора, *Емигранти* остају “мала-велика” драма (можда и обра- зац *нововјековне трагедије*), од-увијек и за-увијек. А њихов Аутор се (по- ред несумњиво – за нас, *primus inter pares* – *Емиграната* и другим комади- ма, можда најприје *Тангом*) потврђује као један од самосвојних и водећих драмских гласова Европе свога времена; у много чему равноправан при- знатим перјаницама свјетске драмске авангарде. Надрастајући и претраја- вајући разноразне (могуће) “контекстуализације” у позоришним изведбама, Мрожекова Једночинка остаје узбуђујући повод за узбудљиве сценске

представе и почетком 21. вијека, доказујући да – заиста, у бескрајном пла-
вом кругу – има сеоба и има емиграната...

Литература

- Јан Блоњски 1982: Ј. Блоњски, Дrame Славомира Мрожека, *Славомир Мро-
жек Дrame*, Београд, Нолит.
- Висињска 1974: Е. Висињска, Емигранти на пољским сценама, *Сцена*, бр.
1, “СТЕРИЈИНО ПОЗОРЈЕ”, Нови Сад.
- Сопчак 2001: Ј. Сопчак, *Пољска авангардна драма у Југославији (1945-
1990)*, Нови Сад, Матица Српска.
- Христић 1993: Ј. Христић, *Позориште, позориште*, Београд, Просвета.

ПЕКИЋ И ТУЋИНА

Наслов овог рада *Пекић и туђина* на први поглед плени једноставношћу. Наиме, изгледа као да је довољно сетити се пишчевих *Писама из туђине* (1987), *Нових писама из туђине* (1989), и *Последњих писама из туђине* (1991), па да се опозиција домовина-туђина ослободи било каквих двосмислености. Међутим, посао није тако лак каквим се испрва чини. Уколико желимо да значење неких термина и опозиција још увек сачувамо, не смемо их конзервирати. И појмови, као и људи, као и породице, народи и цивилизације, имају своју прошлост. Ако желимо да имају и своју будућност морамо им дозволити да их та будућност окрзне. Резултат тог окрзнућа биће сасвим сигурно болан ожиљак – не треба имати илузија – али тај ожиљак је ништаван у поређену са чеоним сударом са надолazeћим временом, који би смрвио наш језик и свет који тај језик оваплоћује, без и једне примисли на милосрђе.

Јасна релација између Пекића и туђине претпоставља јасан одговор на питање шта је домовина. Најопштији одговор на ово питање је правне природе. Тај одговор је формалан: домовина је земља која издаје пасош који појединац поседује. Правни дискурс нам показује да се питање домовине не може прескочити: још увек не постоји светски пасош. Ипак, одговор који нам испоручује правни дискурс не говори нам много више од тога и зато би било добро да наше питање прецизирамо: шта је домовина за писца?

Ово питање добија на тежини када се постави у контексту интелектуално-политичке емиграције, која се умногоме разликује од економске. Економска емиграција проблем решава лако, иако та лакоћа не олакшава терет емиграције: довољно је, рецимо, прошетати се улицама око северне и јужне железничке станице у Бечу и видети како економска емиграција туђину покушава да одомаћи домаћим називима локала, домаћим јелима и пићима, домаћом музиком. У томе се може препознати носталгија печалбара која има мало везе са питањем о будућности носталгије које поставља Светлана Бојм.¹ Гастербајтерска носталгија је очигледна, а самим тим и болна, али у суштини је једноставна. Ту смо да зарадимо новац, који нисмо могли зарадити у домовини. Та немогућност нас, међутим, не спречава да у домовини видимо домовину.

Другачије ствари стоје са интелектуално-политичком емиграцијом. Пекић је тај пример: читајући наслове његових књига епистола које је пре-

* stalker@eunet.rs

¹ Види више о томе у: Светлана Бојм, *Будућност носталгије*, Зиа Глухбеговић, Срђан Симоновић, Геопоетика, Београд, 2005.

ко таласа ВВС-а упућивао својим сународницима, могли бисмо претпоставити да се Пекић јавља из туђине, и да не живи са својим народом. Ако то је тачно, можемо ли рећи и да политички емигрант не живи са својим народом управо зато што је том народу туђ? Драматичност овог закључка долази до изражаја у контексту Црњанскове тврдње да „књижевник који не саучествује у судбини свог народа није прави књижевник” (Црњански 1992: 62). Даља консеквенце оваквог виђења је у томе да нити тај народ припада књижевнику, нити књижевник припада том народу. У овом контексту се поново вреди присетити Пекиће приче „Мегалос Масторас и његово дело” у коме се, на први поглед, испољава сличан однос између уметника и колектива који га окружује.

Дакле, може ли се писати без припадности? Ово питање је бесмислено, бар када је реч о књижевности: пишући на једном језику (а не на другом) ми несумњиво припадамо том језику, увлачимо се у његове поре, гнездимо се у њему, и делимо његову судбину, макар у тој мери да пратежност и престиж тог језика у значајној мери утиче на рецепцију онога што је на том језику написано. Чак је и Набоков, писац за кога у суштинском смислу можемо рећи да је билингвалан, правио су разлику између језика домовине и језика свог странствовања (Набоков 1987:313)² без обзира што је настојао да управо писањем и у симболичком смислу промени домовину (Набоков 1987: 311).³ Отуда бисмо могли да закључимо да чак и онај писац који се најгласније хвали својом неприпадношћу, суштински припада језику којим пише. Овде се сада јасно обелодањује и следеће питање: како се уређује однос између књижевника и народа коме припада?

Једноставан одговор на ово питање спречава проблематичност термина *народ*: да ли је народ идентичан са актуелном влашћу, или је народ идеја која се никада до краја не конкретизује у ономе ко влада? Напор диктатура да себе поистовете са народом, отуда је жеља да се стекне легитимитет у механизму одређивања припадности народу: политички емигрант је објект таквог одлучивања, онај ко се искључује из једног корпуса, или се у њега поново укључује, након што је пре тога пацификован. Тужна анегдота о првом и једином сусрету између Пекића и Црњанског, пружа интересантан контекст за даљу расправу о односу народа и књижевника.

Сусрет Милоша Црњанског и Борислава Пекића догодио се у историјама УКС-а, пре Пекићевог одласка у Лондон, а након Црњансковог повратка из британске престонице. Судећи по сведочанству Љиљане Пекић разговор двојице класика српске књижевности није трајао дуго. Пекић се

² “Moja je lična tragedija (...) što sam morao da napustim svoj prirodni govor, svoj nesputani, bogati, bezgranično poslušni ruski jezik zarad drugorazredne vrste engleskog, lišene ma kojeg od onih aparata – varljivog ogledala, crne somotske pozadine, podrazumevnih asocijacija i tradicija – koje domaći iluzionist, s razlepršanim peševima fraka, može da magično upotrebi, kako bi na vlastiti način, prevazišao tu baštinu.”

³ “Izabrao sam američke motele umesto švajcarskih hotela ili engleskih gostionica samo zato što pokušavam da budem američki pisac.”

Црњанском „обратио са ‘Господине Црњански’ а овај је одговорио ‘Ја сам друг’. На то му је Пекић узвратио ‘Ја сам још увек господин’ и изашао из просторије.” (Пекић 2002: 37). Ништа јасније од овог неразумевања не сведочи о феномену емигранта: један се враћа из емиграције, други је на путу ка њој. Друг Црњански и господин Пекић се на разумеју. Истовремено, не разумеју се ни две врсте емиграције: Црњанскова, *апсолутна*, у коме је емигрант туђинац и земљи у коју се емигрирало и земљи из које се емигрирало,⁴ и Пекићева *парцијална*, у коме се емигранту отварају врата нове земље толико да се у њој може наслутити и нова домовина, нов језик, нов живот.

Црњански није имао илузија о томе чему служе писци у емиграцији: њихова *занат* није вештина писања, већ послушност: „У Енглеској странац који зна неки занат може добро да прође. Међутим, интелектуалац је пожељан утолико уколико се слаже са њиховом политиком и ништа више.” (Црњански 1992: 103). Насупрот послушности према земљи домаћину, емигрант се појављује као јеретичка фигура односу на официјелну политику домовине. Црњански примећује: „На том херетизму се данас прави књижевничка каријера у свету. Траже кукавицу која ће снети јаје, да се излеже у туђем гнезду.” (Црњански 1992: 43). Разуме се, треба приликом читања Црњанскових реских судова имати слух и за контекст у коме су ове речи изговорене. Несумњиво, Црњанскова генерализација је прејака, јер је међу писцима емигрантима било и писаца чија књижевна вредност није зависила од њиховог политичког ангажмана, а било је и оних који су тај ангажман избегавали. Ипак, Црњансков став наводи нас на закључак да се опозиција домовина-туђина преокренула: сада домовина постаје туђина, јер се писац-емигрант према њој односи као јеретик према канонском мишљењу, док са друге стране, туђина постаје домовина, утолико што ту јерес подстиче системом награђивања.

Напетост између писца као типа интелектуално-политичког емигранта и домовине присутна је и у Пекићевој емигрантској позицији. Ту напетост добро илуструје и одломак из последњег „писма” књиге *Писма из туђине*, под симптоматичним насловом „Повратак из туђине у туђину”: „Одласком из земље, из ње се чупају корени који нас спајају са пореклом, родним тлом, његовом историјом и судбином. У туђем свету не налазе одговарајућу храну па вену. Пуштају се други корени. Али они су лажни, вештачки. То су псеудокорени алибији. Корење за прилику. Оно нас сити, али не храни. У међувремену, старо корење трули. Ако нисте грађанина света, а мало је ко од нас рођени апатрид, губитком тог првобитног корења, губимо и сваку реалну шансу за повратак. О, можемо се ми физички вратити, у својој земљи још дуго живети, па и умрети, али ништа више неће бити као пре. Старо се корење не може обновити, ново се не може пустити. У

⁴ Ову апсолутну емиграцију, апсолутно странствовање, Мило Ломпар види као Црњанскову објаву себе као писца маргине. Види: Мило Ломпар, *Аполонови путокази*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004, 309.

густој, живој шуми, својих сународника, дубоко у земљу ураслих, ми ћемо заувек бити тек суво, беживотно дрво. Неспоразум није у томе што земља није спремна да нас прихвати, него што ми више нисмо спремни њу да прихватимо” (Пекић 1987: 211).

Међутим, чак и записи попут овог чувају у себи пре осећање горког патриотизма, него што дозивају искуство апатрида, човека без домовине. Наоружан искуством реал-политике, Пекић је одиста могао да у апатридству види патетичност,⁵ на исти онај начин на који је и Ниче видео патетику у принципима безусловног требања, којима би накоћ поносни субјект желео да оправда чињеницу да је тек оружје у туђим рукама: „Ко се осећа понижен при помисли да је оруђе неког кнеза или неке партије или секте, или чак новчане силе, на пример као потомак неке старе, поносне породице, али баш жели или мора да буде то оруђе, пред собом и пред јавношћу, њему су потреби патетични принципи, што се увек могу помињати – принципи неког безусловног требања којима се без стида може подредити и показати подређеним” (Ниће 1984: 45). Увид у ту патетику још увек не решава недоумицу у погледу односа између туђине које не може постати домовина, и домовине која постаје туђина, а да се при томе туђина још увек зове туђином, а домовина домовином.

Ово клизање термина „домовине” и „туђине” који се готово преклапају, несумњиво би било драго сваком љубитељу деконструкције. Ипак оно ће се зауставити у моменту када се писац сусреће са улогом коју му намењује његов позив, позив писца. Црњанскова опаска коју смо цитирали, а која књижевнички позив нужно повезује са судбином народа, само је ехо једног посебног разумевања књижевности. Да би смо га разјаснили можда би било добро да завиримо у Пекићеве *Политичке свеске*. У одељку „Политичка прологомена” писане у јануару 1959. године, Пекић прави поделу на историјске, неисторијске и противисторијске народе. Србе Пекић ту децидирано сврстава у групу неисторијских народа „који следе неку споредну историјску тенденцију и ретко кад, и то само случајно, могу да чињеницама из своје историје донесу нешто од опште сврхе света и његове *детерминанте*” (Пекић 2001: 190). Даље, Пекић Србе сврстава међу реалне народе, који „постоје и ништа више. Ништа се у овом свету не би променило да их нема.” (Пекић 2001: 192). Насупрот томе, Пекић описује историјске народе чији би нестанак променио свет: као услове историчности једног народа, Пекић види (1) државу коју одређује као „облик сажимања једног народа и његове идеје, МЕХАНИЗАМ у коме се идеје једног народа преобраћа у идеју нације” (Пекић 2001: 195) те, (2) пењање народа до идеје о себи, а степенице до те идеје Пекић види опет у држави (Пекић 2001: 190).

Интересантно је видети како се на једном другом месту Пекић прикривено полемише са самим собом. Ево тог места: „Ако презремо властиту

⁵ „Ja, naravno, nisam neki patetični apatrid koji, budući da sam nema domovinu, ili je ne oseća, pa se baš stoga oseća usamljenim, od svih drugih ljudi zahteva da je se odreknu ” (Pekić, 1993a: 15).

књижевност, као једну од легитимних форми нашег духовног развоја, само зато што је слабија од туђе, одмах се можемо одрећи и историје, јер ни она не може претендовати да, са гледишта, човечанства, нешто особито значи, па што да не, најзад и нација. Можемо се похватати за руке и пријавити се за грађанство неке нације која има бољу књижевност и важнију историју.” (Пекић 1993а: 111). Видимо у овом одломку како Пекић националну књижевност, а онда и историју суочава са мотивом важности за историју човечанства. Књижевност и историја су, дакле, браници једне нације која још увек жели да инсистира на својој посебности, односно на својој идеји о себи. Не смемо пропустити да запазимо важан моменат: док за младог Пекића само држава може да омогући народу идеју о самом себи, дотле за Пекића-писца то може да учини и књижевност: наиме, презир према властитој књижевности као крајњу последицу доводи до губитка идеје властите нације.

Пекић, дакле, у књижевности имплицитно види медијум који омогућава народу да доспе до идеје о себи. Јасно, такав задатак национална књижевност има тек онда када држава било да не постоји, или није довољно јака, или пак онда када велики број припадника једног народа живи изван границе његове матичне државе: није отуда случајно што је за јеврејске писце холокаоуст посебно важна тема, и што, таматизујући ову тему, разоткривају управо овакав смисао књижевности у властитом културном контексту.

Са друге стране, Пекићево смотрено увиђање пресудног значаја националне књижевности, прећутно се ослања и на историју српске књижевности која је у недостатку националне државе или пак у времену контитуиисања државе и њеног снажења, на себе преузела улогу медијума преко ког је српски народ досезао да идеје о самоме себи. Такву идеју националне књижевности могуће је пратити од усмене књижевности преко Доситеја, Вука, романтичара, па све до Скерлићевог истицања јавне улоге књижевности у атмосфери наглашене индивидуализације књижевног израза.

Књижевност омогућава народу да допре до своје идеје тако што конституише слику света. Слика света је овде схваћена као могућност једног народа да сагледа свет из властите перспективе, и све док таква могућност постоји, тај народ има наде за опстанак. Разуме се, није нужно да слику света конституише књижевност. Штавише, након Првог светског рата, прича се повлачи пред информацијом а приповедање уступа место информацији (Бењамин, 1986), док уобличавање слике света све брже прелази из руку књижевности у руке медија. Па ипак, баш зато што до краја није сведена на приватна пискарања, писац се назива још и књижевником: тај други термин зарива се у јавни простор, из кога је писац одступио да би могао да пише. Стога Црњански на једном месту тачно увиђа да је писање физиолошка потреба, док је штампање јавни чин.

Сада можемо закључити шта је домовина за писца: *то је индивидуална слика света коју конституише у име властитог народа*. То значи би-

ти са својим народом и делити његову судбину, а истовремено сачувати простор индивидуалности које се модерни човек, макар номинално, не одриче тако лако. Слика света конституисана у име народа коме се припада има за полазиште националне интересе тог народа. Међутим, када је у питању Пекић, та слика света није претпостављала националне интересе, интересима појединаца. Пекић је настојао да изврши синтезу вредности уместо што је мислио њихову хијерархију. Наведимо само један пример: „Рећи 'Србија' па тек потом 'демократија' значи створити земљу у којој, премда српска, можда и неће вредети живети, па чему је онда стварати? Рећи 'демократија' па тек онда 'Србија', значи, можда, земљу у којој ће бити демократије, али не и Срба да у њој уживају, па зашто би се онда ми око ње пастили? Али рећи *Србија и демократија*, симултано и реципрочно, без компромиса у корист једног или другог интереса, значи можда, ако ништа друго, наду да се они могу помирити.” (Пекић 1993б, 52).

Уколико домовину писца замислимо као слику света коју конституише у име свог народа, онда је јасно да туђину представљају остале слике света: није нужно да између тих слика света, и поред разлика, постоји однос непријатељства. Институција књижевног превода, односно превођења књижевности, говори о томе да и различити језици, као испољене разлике у сликама света, могу бити превођени на друге језике, да између њих не постоје само разлике. Међутим, то истовремено не значи ни да однос између слика света *нужно* мора бити помирљив, тим пре што треба раскрстити са идејом да постоји нека објективна слика света, јер да постоји, не би основни атрибут високе политике била општа хипокризија. Значај Пекића и јесте у томе што је рационално сагледао однос домовине и туђине. Отуда је Пекићева слика света која се паралелно градила у његовим белетристичким, есејистичким и политичким радовима, била у стању да истовремено и рационално сагледа аномалије властитог народа у облику који је по општем тону близак горком патриотизму Стерије, али да и поред тога сачува достојанство неопходно да изгради властиту слику света и да је по потреби усмери против туђих слика света. Па ипак, сваки познавалац Пекићевог опуса зна да овај аутор није остао затворен у националне теме. Пекићев пример нам показује да конституисање слике света у име свог народа, не значи и губитак могућности сагледања целине света: управо у томе и јесте вредност књижевности. Она омогућава писцу да чак и онда када његов народ не учествује у историји света, учествује у сагледавању судбине и изгледа света као целине. То је могуће зато што књижевност која конституише слику света у име једног народа, испољава бригу за трајање тог народа, а то трајање неодвојиво је од трајање планете. Немогуће, је наиме, замислити искрену бригу за човечанство која не би започела од бриге за ближње.

Пекић је тако фигура у којој можемо препознати образац рационалног поимања туђине: свет је истовремено и поље испољавања туђих слика света које су неидентичне слици света народа коме припада, али истовре-

мено, тај исти свет је и простор од чије судбине ни један народ, ни један појединац не може да се одвоји. Зато свет припада нама и ми припадамо свету: нисмо туђини једно другоме.

Литература

- Бењамин 1986: Valter Benjamin, *Estetički ogledi*, prev.Truda Stamać, Snješka Knežević, Zagreb: Školska knjiga.
- Ломпар 2004: Мило Ломпар, *Аполонови путокази*, Београд: Службени лист СЦГ.
- Набоков 1987: Набоков Владимир, Поговор, *Лолита*, , Београд: Народна књига
- Ниче 1984: Фридрих Ниче, *Весела наука*, прев. Милан Табаковић, Београд: Графос.
- Пекић 1993а: Борислав Пекић, *Време речи*, Београд: БИГЗ, СКЗ.
- Пекић 1993б: Борислав Пекић, *Одмор од историје*, Београд: БИГЗ.
- Пекић 2001: Борислав Пекић, *Политичке свеске*, Нови Сад: Соларис.
- Пекић 2002: Борислав Пекић, *Кореспонденција као живот*, Нови Сад: Соларис.
- Црњански 1992: Милош Црњански, *Испунио сам своју судбину*, Београд: БИГЗ, СКЗ, Народна књига.

Марија Ч. Летић*
Катедра за енглески језик и књижевност
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

ПЕКИЋЕВА ПИСМА ИЗ ТУЋИНЕ

Одвајкада су писци тражили уточиште у туђини и често је туђина била инспирација за многа литерарна дјела. Феномен писца и туђине у историји свјетске књижевности чешће је правило него изузетак, али на питање – како се толики број писаца нађе у туђини – није лако одговорити. Разлози за одласке су бројни и разноврсни, а тиме и доживљај туђе средине. Некада је туђина писцима потребна да „нађу себе“, властито „ја“ у неком другом контексту и међу неким другим људима, некада је, опет, нешто на шта су писци осуђени, пошто су многи били прогнани или принуђени да напусте своју земљу. Борислав Пекић (1930-1992) је о овом проблему интензивно размишљао, будући да је посљедњих двадесет година свог живота провео у Лондону, и он је веома чест мотив његових дјела. Најдиректније о проблему туђине и проблему писца и туђине говори у три збирке писама – *Писма из туђине* (1987), *Нова писма из туђине* (1989), и *Последња писма из туђине* (1991).

1.

Пекићева епистоларна збирка састоји се од сто педесет писама сабраних у три поменуте књиге. Она су настајала и објављивана у интервалу од 1985. до 1992. и представљају Пекићеве шестоминутне радио-емисије које су емитоване једном недјељно на радију Би-Би-Си [BBC] на српском језику. Овај вид Пекићевог прозног стваралаштва критичари најчешће одређују као епистоларну прозу. У овом случају ријеч је о облику комуникације између писца и читаоца, који је изворно био комуникација између писца и слушаоца, јер је ријеч о радио-емисијама. Такву врсту комуникације Пекић је, према Орвелу, сматрао неприродном.

У есеју „Поезија и микрофон“ [“Poetry and microphone”], Орвел разматра феномен популаран у Енглеској четрдесетих година прошлог вијека – читање поезије на радију. Према овом феномену он се критички односио, јер је сматрао да поезија на такав начин не може допријети до читаоца. Он с иронијом констатује да „поезија у етеру изгледа попут муза у кратким панталонама“¹ [“poetry on the air sounds like the Muses in stripped trousers”] (Орвел 2000: 244). Орвел сматра да је ово само још један начин на који савремена држава брише слободу из интелекта и истовремено, под

* maryletic@gmail.com

¹ У раду су наводи дати у сопственом преводу.

притиском рата, ангажује интелигенцију за своју пропаганду. Он додаје да је, у том погледу, „звучник непријатељ креативног писца“ [“the loudspeaker is the enemy of the creative writer”](Орвел 2000: 244). Тако је и Пекић скептичан према природности својих посланица пренесених радио-таласима.

Како писац истиче у уводном „Писму читаоцу“, необична веза између Радио-Лондона и Борислава Пекића започела је за вријеме Другог свјетског рата у банатском селу Баваниште. Необична етничка скупина, која се састојала од Војислава Пекића, пишчевог оца, једног домаћег Нијемца, апотекара и трговца, слушала је вијести Радио-Лондона на српском језику. Тој етнички и професионално шароликој скупини, придруживао се и ондашњи непријатељ, командант мјесног гарнизона Вермахта, пуковник Рихтер (Пекић 1987: 7). Писац је касније ту околност тумачио као „оминозну“ назнаку везе са Енглеском коју тада није могао препознати. У тој гротескној, парадоксалној скупини, ако се у обзир узме контекст у коме се створила, Пекић је развио везу са Радио-Лондоном, како каже, „нипошто благодарећи свом родољубљу, већ непатриотским осећањима једног немачког официра“ (Пекић 1987: 8). Тако је парадокс, омиљено стилско-изражајно средство Борислава Пекића, постао и убјеђење о поретку ствари, основа на којој почивају контрадикторне животне законитости.

У овом *непријатељском* односу медија и ствараоца, Пекић ће лежерним и елегантним потезима насликати веома убједљиве портрете енглеских и српских карактера као и призоре из британске свакодневице. Свако писмо има ефектан, неријетко духовит закључак. Лежеран, непретенциозан и ненаметљив стил и интелигентна иронија, карактеристична за енглеске писце, овдје је доведена до савршенства. Иако је језик на коме Пекић пише српски, начин на који се изражава често је енглески. Као и у његовим романима, Енглези су *објекат* и модел преко кога Пекић настоји да дође до *субјекта*, српског читаоца који ће из карактеристика и особености друге културе научити нешто о својој. Писац то експлицитно истиче:

„Стари Johnson, родоначелник модерног енглеског цинизма, рекао је једном да је оно најбоље чему га је Француска научила – поштовање Енглеза. Тако далеко не могу да идем. Безбедно смем рећи да је оно најбоље што ми је Енглеска дала – боље разумевање властитог народа.“ (Пекић 1987: 121)

Приликом описивања Енглеске, Пекић често наводи једну мисао Хајнриха Хајнеа по којој је Енглеска земља у којој се све дешава са стогодишњим закашњењем (Пекић 1987: 27). Додуше, он ту мисао узима с резервом пошто она ипак потиче од једног Нијемца. Ипак, она се у Пекићевом двадесетогодишњем животном искуству у Енглеској показала истинитом. Са завршетком рата прекида се и Пекићев однос са Радио-Лондоном све до 1985. године, да би оживио у виду поменуте сарадње, са петнаест година закашњења, што је, како писац истиче, „просечна брзина овдашњих догађања“ (Пекић 1987: 8). Како каже, писац је ову пунуду прихватио из пакости и таштине да би показао како, поред тога што је странац, може

компетентно писати о туђој култури. Када је ријеч о темама у *Писмима*, нарочито инспиративне биле су оне „којима у књигама није било места“ (Пекић 1987: 9). Тиме *Писма* постају тематско проширење и допуна Пекићеве белетристици. Колико год ово био тежак подухват, он је за Пекића био и неодољив изазов јер се дрзнуо да „тумачи један народ странцима, а да је при томе и сам странац“, и све то у шестоминутним емисијама. Та „арогантна смелост“ (Пекић 1987: 9), како је писац назива, представља неку врсту донкихотовског похода који је Пекић успјешно окончао.

2.

Један од најдоминантнијих проблема обрађених у *Писмима* јесте проблем туђине. Мото „О, самотности, завичају мој“, којим писма почињу, преузет је из Ничеове студије *Тако је говорио Заратустра*. Не можемо а да не помислимо да је писац алудирао на самоћу као једини истински дом у коме човјек може бити оно што јесте и наћи своје „мјесто под сунцем“. Проблем туђине се овдје може сагледати из више углова. Најшири угао би био онај о националним стереотипима који постоје одвајкада и који говоре о начинима на које видимо себе и другог. Други угао би гледао на проблем појединца и туђине, а посебан угао јесте онај из кога гледамо проблем писца и туђине. Наравно, појединац доживљава туђину на све поменуте начине, и као припадник једног народа који живи са другим народом, као човјек са свакодневним животним проблемима и као писац у потрази за инспирацијом и одговорима. У том смислу С. Кољевић тврди да су од давнина национални стереотипи били „каткад у знаку величања себе и свога, а чешће подсмеха другог“ (Кољевић 2007: 5). Наравно, Пекићева иронична оштрица једнако сијече и своје земљаке као и странце. Кољевић, такође, у истом раду, објашњава да ријеч „странац“ [“stranger”] на енглеском значи истовремено и „стран“ и „чудан“, а на српском ријеч „стран“ није далеко од придјева „настран“ (Кољевић 2007: 5). Сличан семантички мултиплицитет имамо и са другим називом за странца на енглеском језику, а то је „alien“, што истовремено значи и „странац“ и „ванземаљац“.

Када говоримо о енглеској туђини ваља поменути мађарског емигранта Георга Микеша [George Mikes] који је објавио духовит приручник са упутствима за странце у Енглеској под називом *Како бити странац* [*How to be an Alien*] још 1946. године. Микеш је свој приручник осмислио у двадесет четири поглавља груписана у двије цјелине које описују најважнија и мање важна правила понашања. Енглези су, са приличном дозом ироније и сарказма приказани као специфични чудаци, ексцентрици, толико другачији од свих осталих Европљана. Микеш сматра да је он права особа која је могла написати овакву књигу јер је и сам „странац, странац одувјек“ [“I am an alien. I have been an alien all my life”.] (Микеш 1998: 2), странац у Енглеској и странац у родној Мађарској. Странац у Енглеској је непромјењива константа, тврди Микеш: „Криминалац можда може проми-

јенити понашање и постати боља особа али странац се не може промијенити. Странац је увијек странац. Може постати Британац, можда; али никада не може *одистински* бити Енглец.“ [“A criminal can perhaps change his ways and become a better person but a foreigner cannot change. A foreigner is always a foreigner. He can become British, perhaps; he can never become *truly* English.”] (Микеш 1998: 2). Ипак, циљ Микешових запажања је да, прије свега, буду духовита, док Пекићева анализа туђине и туђинства залази у саму срж проблема, покушавајући да га сагледа са што више аспеката.

Проблем туђине Пекић уводи већ у свом првом писму под називом „Писац и туђина“ указујући на то да је писцима још од античких времена и Овидија, туђина била на неки начин предодређена: „Скоро би се смело рећи да је за писца неприродније да у својој земљи живи“ (Пекић 1987: 13). Као илустрацију те тврдње наводи читав низ писаца који су живјели ван своје земље, између осталих: Грејвс [Graves], Одн [Auden], Јонеско [Ionesco], Кундера [Kundera], Маркес [Marquez], некада Бајрон [Byron], Русо [Rousseau], Паунд [Pound], Бекет [Beckett], код нас Црњански, Дучић, и други. Тешко је објаснити разлоге зашто је тако, јер су неки су „одбацили земљу“ из које су дошли, док је друге „земља одбацила“, али, како Пекић тврди, „одбацивање никад није било лако, нити може бити трајно. Ма где и ма како живео, прави ће писац увек припадати историји и судбини свог народа“ (Пекић 1987: 14). Туђину Пекић тумачи као „стање“ и то стање које није стечено, већ наслијеђено. Додуше, савременим писцима је тешко наћи и туђину, мјесто изгнанства, због глобализације настале на основу технолошког напретка: „свет је данас неразлучива целина, копно, а не архипелаг“ (Пекић 1987: 14). У таквом свијету све се измијенило, просто се нема гдје отићи, сакрити или побјећи: „Свет се више не састоји од усамљених хуманих енклава, раздвојених брисаним просторима дивљине. Нико више из њега не може бити протеран, нити од њега побећи.“ (Пекић 1987: 14) Слика безизлазности савременог друштва, као неминован наговјештај још безизлазније и безличније будућности, јесте нужан лајтмотив многих дјела из Пекићевог опуса. У овом писму, Пекић покушава да дефинише пишчеву туђину и њену особеност у односу на туђину других људи: „Говорити о писцу у туђини није што и говорити о ма ком човеку у тој туђини. За људе је језик помоћно средство егзистенције, прилагодљиво заједници у којој се живи. За писца је оно – једино. Он може све променити, па и земљу, но, осим изузетно, не и језик својих дела“ (Пекић 1987: 15).

Можемо закључити да је Пекић туђину итекако добро познавао, да му је енглески дио туђине у коме је живио био инспиративан и занимљив, али увијек као аналогија, антитеза или покушај објашњења своје земље и понашања наших људи. Дакле, права инспирација Пекићу у *Писмима* није Енглеска, иако је она главна тема, већ ондашња Југославија са свим њеним нелогичностима. Како писац сам тврди, „овде нисам да упознам Британце, него још боље свој народ, бојим се да ћете у мојим *Писмима из туђине* (Енглеска), више слушати о нама него о њима“ (Пекић 1987: 16).

У свим својим дјелима Пекић никада не запоставља контексте, он не посматра проблем, појаву или појединца изоловано, они су увијек дио неке шире законитости. Тако се ни Енглези не могу посматрати изоловано, већ се јасније оцртавају у поређењу са другим народима, најчешће Србима у овом случају. Енглеску историју никада не одваја од контекста свјетске, те на тај начин он своју слику изоштрава кроз најјаснију призму. Тиме је и његова компаративна анализа потпунија, а различитости и сличности још јаче поларизоване.

Туђина и странствовање посматра се са више аспеката и на више начина. Тако је проблем емигрантске отуђености и посебне врсте усамљености приказан у лирски стилизованом писму под називом „Портрет једне усамљености“. С друге стране, он се осликава у разним аспектима судара култура: у историјским чињеницама, у људским реакцијама у различитим ситуацијама, о филмским и литерарним укусима, у политичким потезима и слично. Туђина и усамљеност иду заједно, с тим што писац прави јасну разлику између *самоће* и *усамљености*, јер није нужно бити сам да би био усамљен. Дефиниција усамљености једног емигранта који сједи на клупи у парку у Саут Кенсингтону је скривена у трагању за једним јединим човјеком који би га разумио тако што га не би питао: „У чему је твој проблем?“.

Оно што писмима даје посебну живост јесу протагонисти. Најзначајнији је Живорад, пишечево „друго ја“, типични Србин са свим непредвидивим реакцијама његове контрадикторне природе. Њега писац смјешта у различите културолошке ситуације, и ма колико оне биле необичне, Живорад ће их надмашити својим реакцијама. Он је пун енергије и унапријед смишљених одговора, а о посљедицама и узроцима ријетко размишља; Пекић га описује као уобичајени профил нашег емигранта који је „долетео чартером и сместа постао експерт за Британију“. (Пекић 1987: 28). Насупрот просјечном Србину, *Живораду без земље*, имамо просјечног Енглеца, господина Џонса, који је „припадник средње класе, статистички узорак расе из приградске куће са две баште, предњом отвореном и безначајном, задњом, уграђеном и удобном, није ексцентрик. Он веома личи на своју имовину: оно што стварно јесте, увек је у дубокој позадини, у задњем врту његове личности и душе.“ (Пекић 1987: 35). Захваљујући писцу, Живораду и господину Џонсу, *Писма* имају своје протагонисте који подсјећају на некадашње јунаке пикарских романа јер доживљавају низ невјероватних авантура на социјалном, културолошком и вербалном нивоу. Њихове разлике се најбоље читавају у прилагођавању енглеским манирима и навикама којима је Пекић посветио већи број писама. Тако је једна од суштинских разлика између нас и Енглеца у грађанским манирима: Енглези имају златно правило, а то је „Не уплићи се!“ [“Don't get involved!”] (Пекић 1987: 38). Овај манир се налази на чврстој основи страха од нечега „што одузима вријеме“ и „што укључује емоције“ (Пекић 1987: 38). Наравно, ово правило као ни многа друга, за Живорада не важе, па ће он га он кроз *Писма* кршити кад год буде у прилици. Енглески манири или навике укључују и из-

лете у природу коју обожавају „у сред ничега“, гдје је, како писац каже, „смртоносна опасност да сретнете неко друго живо биће сведена на нулу“ (Пекић 1987: 49) У таковој, *енглеској туђини*, која изгледа још хладнијом и неприступачнијом од неке друге, Пекић ће написати већи дио свог књижевног опуса.

Поред тога, у *Писмима* је евидентно Пекићево сјајно познавање енглеске историје, чак и неких мање познатих ситуација и анегдота које одсликавају карактер Енглеза. У *Писма* је инкорпорирана сва енглеска историја у њеним најзанимљивијим аспектима од Вилијема Освајача [William the Conqueror] до Маргарет Тачер [Margaret Thatcher]. Теме су, дакле, историјске, социјалне, културолошке, тичу се политике, права, победа, пораза, класних раслојавања и већ поменутих навика, при чему су ове о навикама духовитије јер у њима доминира Пекићева виспрана моћ запажања и хумористичка нарација.

У *Писмима* имамо двије вертикале, једна је описна која се тиче чињеница, навика и обичаја, а друга је персонализована, оваплоћена у лику писца, господина Џонса и Живорада, који културолошке сличности и разлике поимају свако на свој начин и у складу са својим могућностима. Обје вертикале освјетљавају проблем туђине и туђинства, па га писац у свом педесетом писму покушава дефинисати, позивајући се дијелом на, како каже, „мрзоволне филозофије“ које туђинство, изгнанство и неприпадност сматрају јединим начином људског постојања, и да све што у животу, махом узалудно, предузимамо, не служи ничем другом него да тај свој несрећни, нежељени положај туђина и странца прикријемо, а по могућности и заборавимо (Пекић 1987: 209). У том смислу географска туђина постаје и она из које смо поникли. Ни повратници не налазе разумијевање у својим земљама, од њиховог одласка много тога се промијенило: „О, можемо се ми физички вратити, у својој земљи још дуго живети, па и умрети, али ништа више неће бити као пре. Старо се корење не може обновити, ново се не може пустити. У густој, живој шуми својих сународника, дубоко у земљу ураслих, ми ћемо заувек бити тек суво, беживотно дрвеће“ (Пекић 1987: 211).

У овом, педесетом писму, проблем туђине и туђинства анализира се у танчине. Поента је у томе да онај ко једном изгуби место под сунцем, ко се нађе „out of place“ неће бити у могућности да се било гдје скраси и пронађе. Он је туђин свуда, њега нигдје нема: „Свако ко је дуже времена живео у географској туђини зна шта то значи. И колико, чак и ако је добар, живот губи када се не живи на правом месту, када се живи изван њега, као што Енглези веле „out of place“. А право је место увек оно на коме смо порасли. Јер, од свију туђина на које је човек осуђен, најсношљивија је ипак сопствена. (Али у смислу у коме је од свих кривица најлакша – своја.)“ (Пекић 1987: 210).

3.

Намеће се закључак да нема срећног рјешења за оног ко се једном одметне у туђину. У нераскидивом колоплету простора и времена, све се губи: изгубио се некадашњи простор и некадашње вријеме, као што ни ми нисмо исти, ни свијет у који се враћамо, и он је туђ и далек само на другојачији начин, који је чак и болнији. Хераклитов принцип по коме никада два пута не можемо исти у исту воду заронити постаје потврђен у пракси. Далина не утиче само на то да се изгубе простори, обичаји, навике, већ и људи, и они постају други, а ми остајемо исти, затечени у некој међусфери постојања:

„Зато се од оних до чијег вам је разумевања стало, од оних за које вам је пресудно да их разумете, никада надуго немојте раздвајати. Затећи ћете друге људе. Ако сте до сада игру морали играти пред својим непријатељима, од сада ћете је морати играти и пред својим пријатељима. А то ће бити она највећа туђина која ће вас по повратку из туђине чекати. И томе помоћи нема“ (Пекић 1987: 212).

Туђина је иста и у наше, као и у Овидијево вријеме, и увијек су посланице исте носталгичне боје, само су мора друга. У свом сто педесетом, посљедњем писму, Пекић резимира исход своје судбине у туђинству тврдећи да је „упознајући *туђу туђину*, хтео да изгуби своју, да види како је то бити странац у туђој земљи, пошто је странац био и у сопственој, и све то да би се једном, ако успе, вратио као домородац“. „Нисам успео“, тврди писац овим једноставним исказом. Једино што је успио, каже, јесте чињеница да ће „свакад и свуда бити странац“ (Пекић 1991: 161-162). Тиме је писац дао, итекако успио, одговор на проблем писца и туђине. Туђина за писца постаје неко неотуђиво, премда не увијек жељено својство. Покушавајући да дефинише смисленост и корист свог дугогодишњег боравка у Британији, Пекић резимира: „И, зато, *Farewell Britain* – збогом, Британијо! Као припадник свог народа немам на чему да ти захвалим. Као Борислав Пекић, Твој сам дужник“ (Пекић 1991: 163). Он, такође, долази до закључка да, у ствари, ништа није научио и да се ништа битно не мијења: „Напуштам Британију без жаљења, али и без радости. Враћам се у своју земљу без радости, али и без жаљења. Тамо и овде провео сам лепе и ружне часове. Сви су моји. Да нису, не би ми се догодили. Јесам ли ТО научио?“ (Пекић 1991: 1632). Поред тога, и Пекићеве литерарни јунаци су неријетко затечени у туђини и странствовању: то су емигранти, странци који су се стицајем околности затекли у туђој земљи, а истовремено изгубили нит која их је повезивала са својом, или људи који се не осјећају добро у сопственој кожи, ма гдје да живе. Сви они траже „своје место под сунцем“ како писац објашњава, а видјећемо да у том трагању прође и читав живот. Остаје отворено питање да ли је могуће наћи то своје мјесто које означава саму суштину и смисленост постојања. Ситуација за емигранта је безизлазна пат позиција:

„Свет око Емигранта је у сталном покрету. Покрету без предаха и сна. Али то кретање нема сврхе, нити је ико тражи. Као да је његова кинетичка енергија изгубила способност да производи, ако је ту способност икада и имала“ (Пекић 1984: 142).

Писац у туђини тиме постаје нека варијанта Лутајућег Јеврејина, човјека без смирења, без „мјеста под сунцем“, вјечитог трагача у туђини која не мирује. За разлику од од Лутајућег Јеврејина, који окајава тешки гријех, судећи по западним средњовјековним хришћанским легендама, пишчев гријех, ако је о гријеху ријеч, није нужен услов за проклетство изгнанства. Ипак, природу овог изгнанства, њене последице, и добре и лоше, Пекић је сјајно описао, захваљујући непосредном искуству и изузетном литерарном дару.

Литература

- Пекић 1987: В. Пекић, *Pisma iz tuđine*, Zagreb: Znanje.
Пекић 1989: В. Пекић, *Nova pisma iz tuđine*, Zagreb: Mladost.
Пекић 1991: В. Пекић, *Poslednja pisma iz tuđine*, Beograd: Dereta.
Пекић 1984: В. Пекић, *Tamo gde loze plaču*, Beograd: Partizanska knjiga.
Орвел 2000: G. Orwell, *Essays*, London: Penguin Books.
Микеш 1998: G. Mikes, *How to be an Alien*, Edinburgh: Penguin Readers.
Кољевић 2007: С. Кољевић, *Вавилонски изазови, О сусретима различитих култура у књижевности*, Нови Сад: Матица српска.

О ТУЋИНИ, ТУЋИНСТВУ И ТУЋИНИМА (Мит о Сарајеву и његова сјенка)

Овако формулисана тема захтијева поднаслов који би ближе упутио на фокус истраживања, а овако формулисан поднаслов тражи неколико кратких општекултурних одредница које одређују централну тему. Када је 1992. године започео рат у Сарајеву, у свијету је формирана јасна медијска слика, са јасном подјелом улога у њој. Зли опаки Срби су уништавали град и његове незаштићене становнике и требало је упрегнути све моћи *међународне заједнице* да се тај *покољ* заустави. Истина, то се мало пролонгирало, таман толико да о *опсади* и *страдању* Сарајева настане огромна библиотека књига, филмова и легенди, обједињених у Валтеровски *Мит о Сарајеву*. Без икакве критичке дистанце створена је црно-бијела слика која се данас већ назива историјом.

Да су творци такве слике себи поставили само једно питање, убацили би мало колора и понеку сјенку у своју креацију. Тиме би наравно уништили Мит и могућност његовог стварања и одржавања. Овај рад је првенствено у функцији критичког промишљања, у функцији својеврсног осјенчења *Мита о Сарајеву*. Мита чијем је формирању у америчкој култури огроман допринос дао управо Александар Хемон. Рођени Сарајлија, који у Америци постаје *Man from nowhere* прототип младог човјека који је изгубио дом, идентитет, себе и постао *маргиналац у непростору* (Казаз 2008: 153). Тачније, човјек којем су Срби уништили дом, живот, али не и идентитет, јер се он у том роману врло јасно идентификује, наравно кроз ликове у свом дјелу, као Босанац или Сарајлија. Хемон је заиста изванредан писац, зато његово писмо и користимо као егземплар извучен из библиотеке поменуте у уводу. Код Хемона ништа није банално и једнострано осим идеологије. Све је дато у симболичним сликама и имплицитним назнакама. У роману, крајње трапаво преведеном на хрватски¹ као *Човјек без прошлости*, суштински Јозеф Пронек је приказан као човјек без садашњости, са веома мрачном представом будућности, али никако не без прошлости.

У уводном поглављу он Маркусову констатацију: „Он је из Југославије“ (Хемон 2005: 19), врло јасно демантује одречним исказом: „Ја сам

* knezsa@yahoo.com

¹ Чињеница да Хемон пише на енглеском језику представља необорив доказ његовог отуђења из цивилизацијског круга коме припада већина његових јунака, мада он то правда покушајем да избјегне „ксенофобични осјећај културне угрожености“ (*Сарајевске свеске* 2008: 37) којем су подложне мале културе не детерминишући прецизно којој култури он заправо припада или пак не жели да припада.

из Босне“ (Хемон 2005: 19). Наизглед, ово може изгледати као банална ситуација, али у претпостављеном контексту она то свакако није. Наиме, службеница га претходно представља као човјека из Чехословачке. Ваља нам се подсјетити како је постојала, а и данас је жива хипотеза, да просјечни Американци и не само просјечни, имају очајна знања из географије и да за њих европске земље представљају један неидентификовани когломерат, тј. да је за њих апсолутно небитно да ли је неко из Југославије, Чехословаче или Румуније, с тим да нимало случајно у овој сцени није за примјер дата Чехословачка која, као ни Југославија, у вријеме кад се радња одиграва није постојала. Није тешко у Пронековим ријечима заправо открити Макдиздаровски понос и својеврстан, том времену јако драгоцјен пркос, због чињенице да је из Босне. Хемон заиста пише као *Велики меиштар свих хуља*.

У истој сцени његов јунак наилази на хрпу новина из које је према њему штрчао наслов *Пала обрана Горажда* (Хемон 2005: 17), да би само мало касније из исте хрпе избијали наслови *Покољ се наставља* и *Тијела се гомилају у Руанди* (Хемон 2005: 18). Наиме, неријетко Пронек у пролазу, слично овим новинским насловим, примјећује и натписе реклама за типичне америчке компаније или спортске клубове глобалног идентитета. Овим се симболима мајсторски позиционира његов лик у средини и даје се аргументација његовом цинизму и својеврсној ароганцији спрема ситуације у којој се налази. Главни аргумент који му за то даје право управо лежи у чињеници да он није изабрао своју судбину, него су га други на њу приморали, тј. они који су га отјерали из његовог града и из његове земље. Мада то није претјерано значајно за његов стваралачки прозеде, за нашу тему није безначајна чињеница да је Хемон у Америку отишао из Југославије и да је отишао, а није отјеран или протјеран, што му у крајњој линији омогућава несметан и тријумфалан повратак у Сарајево.

То је нарочито значајно када на други тас теразија које држи рука жене повезаних очију ставимо Бориса Анђелића. Анђелић је рођен у Сарајеву, нешто је млађи од Хемона, али је одрастао у скоро идентичном урбаном културолошком миљеу. Заправо су обојица израсла из истовјетне цивилизацијске форме осликане у раним Кустуричиним филмовима рађеним по сценарију Абдулаха Сидрана,* што у Хемоновом случају нарочито долази до изражаја у његовим приповијеткама, како у збирци *Питање Бруна* која претходи роману, а поготово у збирци *Љубав и препреке*. У роману *Долац малта* Анђелићев јунак, пишчев alter ego Андреј, живи у Канади и сјећа се догађаја из свог дјетињства у Сарајеву. Много је привидних сличности у ова два романа, али и ненаметљивих разлика. Обојица прву сцену романа смјештају у простор гдје се окупљају емигранти, Хемон у школи енглеског језика за странце, а Анђелић у *прихватилишту за новопечене Канађане*, док један живи у Чикагу други је у не тако далекој, али ипак друк-

* Ово јако добро уочава Владимир Арсенић на примјеру романа Владимира Кеца-новића, али је итекако примјењиво за све писце ове генерације (Арсенић 2009).

чијој Канади. Прва сцена у оба романа нимало случајно подсећа на предворје пакла у шта су се претворили њихови избјеглички животи. Тај немивни и неизбјежни сусрет са људима сличне, али тако различите судбине одређује оба јунака. Он заправо указује да они хоће да кажу да ту не припадају, да не желе ту ни да буду, али да ништа не могу учинити да то промјене и да су се, свако на свој начин, помирили са судбином.

Суштинска разлика је у чињеници да се Анђелић, и то више пута јасно казује, осјећа као Србин, да је он побјегао из Сарајева, јер то више није био град о ком он пише у свом роману и ког се и каквог се он очито жели сјећати. Сам назив романа је симболичан. Малта је у турско вријеме представљала мјесто на ком се улазило, односно излазило из града, дакле капију града, у овом случају за Анђелићевог јунака излазна, што посебно добија на снази кад у причу уведемо и његов други роман *Козја ћуприја*, која и без андрићевских реминисценција представља мјесто на којем се у Сарајево улазило са, у *Миту о Сарајеву*, хадских Пала. Тим емотивно аргументованим, али поетски доста лоше артикулисаним, покушајем повратка његовог јунака у Сарајево са српске стране Анђелић себи заувјек затвара врата родног града. Он упокоји већину својих јунака доводећи и живе у ситуацију да им завиде и ту заправо почиње његова прича о туђини. Канада, каква таква, постаје дом, једини који има. Он заправо потпуно формулише своје унутрашње отуђење. Андреј напослава долази у Сарајево за којим епифанише у првом роману и ту на његовој улазној капији држећи умирућу главу свог најбољег *јарана* схвата да је за њега граница заувјек повучена. У посљедњем пасусу, сладуњавом и чини се тенденциозно патетичном, он учи посљедњу лекцију о одрастању: „Кроз сводове ћуприје, изнад ријеке Миљацке, посљедњи зраци руменог, крвавог сунца пробијали су се до њихових лица. Потом мрак. Мркли мрак. Мрачан, мрачнији не може бити“ (Анђелић 2008: 159).

Ова сцена нас недвосмислено упућује на још једног аутора који и генерацијски и стилски може да се доведе у везу са претходном двојицом. У посљедњој сцени романа *Топ је био врео* Владимира Кеџмановића, његов мали јунак раскида своју болну везу са родним градом уз заглушујућу буку топова. Као и Андреј и он је туђин у родном граду, он истина још није свјестан да ће остати туђин гдје год да из њега оде, мада то аутор можда и јесте, али он симболично објављује свој одлазак и раскид са родним градом. Други општеприсутан симбол је ријека Миљацка, заправо један поток који тече кроз Сарајево, која у *Топ је био врео* представља ону митску дистанцу између два свијета која је у два претходна романа оличена *Великом баром*. С оне стране ријеке долази све зло, али се за Србе на другој обали налази спас. Можда је и за њега спас тамо гдје ће изгубити себе, али он једини истински у Сарајеву губи све што је имао. На другој страни ријеке му се враћа глас, истина туђи, али глас који нам говори да он осјећа да је побјегао из мрака који не може бити мрачнији. То нас подсећа да су на тој дру-

гој страни постојали гласови преточени у литературу која је рат сликао из друге перспективе.

Из каквог је мрака побјегао Јозеф Пронек? У томе се крије врхунско мајсторство Александра Хемона. Његов јунак је као Украјинац у балканском и босанском котлу наизглед неутралан, онај ко може да бира и да изабере праву страну. Та могућност није дата Анђелићевом и Кеџмановићевом јунаку, можда и зато што је њихови аутори не желе или сматрају да као Срби немају право на њу. Хемонов јунак се јасно представља на почетку романа када на питање о свом *подријетлу* каже: „Из Сарајева у Босни“ (Хемон 2005: 19). То, наизгледно неидентификовање, заправо представља најочигледнију у идеолошку етикецију времену кад је роман објављен. У *Миту о Сарајеву* то је идилични *мултиетнички* и *мултикултурални* простор у коме се сви воле и у коме су своје различитости и специфичности подредили заједничком идентитету *Сарајлије*, из чега на ширем нивоу произлази државотворни босански идентитет. Да ли су Анђелић и Кеџмановић с мање права Сарајлије, јер не подупиру такву доктрину? Нису, то показују њихови романи, њихова фабула смјештена у родни град од кога они, за разлику од својих јунака, не могу побјећи јер, како то лијепо рече највећи луталник српске књижевности Милош Црњански: „завичај је оно што осећате у срцу свом“ (Буњац 1982: 112). Њихов је проблем што су се одредили национално и културолошки као Срби за разлику од Хемона који своју позицију приказује ријечима: „Ја сам између култура, што није празан простор, него простор преклапања, гдје се дешавају чудне и непредвидиве ствари, гдје се мијешају удаљена искуства и стварају нови флуиднији идентитети“ (Кондић 2008: 42).

Хемон се овдје заправо користи једним моделом који је инаугурирано Данило Киш. Ово и није неко откриће, јер је и он сам рекао: „мени је Данило Киш тата“ (Кондић 2008: 40). Сличност са Кишом је толика да заслужује посебну студију, али ћемо се задржати на двије референцијалне ствари. Хемонов приказ породице идентичан је Кишовој породици Сам - тата, мама, сестра и главни јунак. Тата је фантаст, пијаница, писац (у покушају) и филозоф (Вучковић 555). Мама је ту општеприсутни заштитник дома, а сестра је сметало којем Хемон никако не проналази нарочиту приповиједну функцију. Збирка приповједака Александра Хемона *Љубав и покушаји* у много чему подсећа на омаж *Раним јадима* Данила Киша. Породица је код оба писца битан фактор отуђења. Чудесни отац, увијек на путу било да је жељезничар или службеник амбасада, маштар и писац у покушају, припадник је националне мањине у свом окружењу. На два начина обиљежени дјечак додатно се отуђује од отуђене породице, у оба случаја бјежећи у имагинарни простор литературе. Ово Хемона доводи у још једну итекако драгоцјену раван на коју се укључио посредством Данила Киша. Наиме, *Рани јади* су својесврстан постмодернистички одговор на роман *Комбре* Марсела Пруста (Вучковић 2005: 556), што Хемона посредно представља као још једног истраживача *У трагању за изгубљеним временом*.

Фино ослоњен на Едуарда Сама, Јозеф Пронек је туђин већ од свог рођења и он у тој новој, наметнутој туђини, заправо трага за својим исконом. Како смо раније видјели, наизглед се у њој и проналазећи. *Мит о Сарајеву* почива на увјерењу да ће се он поново остварити, да ће тренутно нарушена хармонија поново превладати и коначно побиједити. Варвари су освојили и уништили Рим, али га нису покорили. И колико год Хемон не писао о рату, а и шта би он могао о томе да пише, он је свеприсутан у роману *Човјек без прошлости*. Не рат сам, него његова преломљена рефлексција у магичном огледалу, а неријетко и иза огледала. Одличан примјер за то је једна од најупечатљивијих сцена романа описана у поглављу *Дубоки сан*. У једном од својих бесмислених послова, глумећи *детектива занатлију*, Пронек улази у наизглед бесмислену расправу о дешавањима у Босни, са јасно артикулисаном позицијом глупавог Американца Овена којем ништа није јасно, па се стога Хемонов јунак потруди да му то веома прецизно објасни исказом: „Неки Срби покушавају убити Муслимане у Сарајеву и Босни, као и људе који не желе убити Муслимане“ (Хемон 2005: 138). Овај нам је исказ драгоцјен, јер њиме себе Пронек сврстава у људе, у оне који не желе убити Муслимане, тиме потенцирајући како националност свакако умањује људску димензију човјека. То се потврђује мучном сценом са *курвиним сином* Бранком Брђанином* у којој Хемон даје своју представу Србина, дакле не човјека, не лика у роману, него *неког Србина* или сваког Србина. Брђанин не поштује закон, прљав је и мастан, мрзи Муслимане, Хрвате и Америку, носи огроман пиштољ и хода у гаћама. Нимало се не разликује од прототипа четника на ратишту, јер је то Србин, архетип који треба потврдити.

И послеје двадесет година у Америци Брђанин се није промијенио, није се отуђио од свог архетипа, који су о Србима створили други, он је тај за кога је Америка туђина. Не неки искривљен начин схвата то и Пронек и отуда Брђанин на опроштају каже: „Ја сам Србин, а не ништа“ (Хемон 2005: 146). Проблем је што у поретку ствари који Хемон ствара то и није позитивно, јер и он се сам помало уплете кад почне објашњавати Брђанину идентитет неког наводног Пронековог пријатеља: „Он није Муслиман. Он је из Сарајева“ (Хемон 2005: 145). У поретку створеном у овом роману бити Муслиман је тек нешто боље него бити Србин, јер представља отуђење од сопствене људскости. Идеал је бити из Сарајева, или по Брђанину - бити ништа. Али Пронек је, као и Едуард Сам, одувијек ништа. Он себе тражи, као што се тражи и његов отац, са јасном разликом што се Пронек наизглед и проналази, мада након читања збирке *Љубав и покушаји* увиђамо да можда и није баш тако. Писац у Сарајеву нема пријатеља или нема правих

* На питање Боре Кондића шта жели постићи коришћењем такве директне технике, Хемон одговара: „То ми помаже да успоставим емотивни однос према лику, али и то се онда промијени. Тај лик у књижи пукне у свом србољубном лудилу. Тај стварни Брђанин није пуко, нажалост, него је директор позоришта или неке псеудокултурне институције у Републици шумској“ (Кондић 2008: 46).

пријатеља, он је у Сарајеву усамљенији него у Америци из које бјежи. Он се враћа у просторе дјетињства у вријеме кад је постојао у том граду и кад је и тај град постојао у њему. У савремености он саговорника налази у америчком писцу Ричарду Мекалистеру, пред којим се стиди својих родитеља, тако су му добро стајали док их је мјерио кишовским метром, свога малог стана, себе. Предвидљиви крај приче *Узвишене истине о патњи*, а самим тим и цијеле књиге, на недвосмислен начин потврђује да Хемон себе једино налази у причи, у овом случају туђој, али у причи која није референцијална стварност, чиме потврђује своје отуђење, своје ништа у крајњој линији.

У покушају да питања туђине, туђина, туђинства и у крајњој линији отуђења, прикажемо кроз дјела три аутора рођена и на различите начине разрођена од Сарајева, нисмо имали намјеру да оцјењујемо књижевне домете њихових остварења о којима је било ријечи, већ првенствено да отворимо за ново читање један нешто шири културолошки аспект њиховог стваралаштва. У подлози трагања био је *Мит о Сарајеву* формиран у току посљедњег рата, са акцентом на позиционирање оних који су га стварали и оних који га покушавају разградити. Мада сва тројица пишу у из туђине, Хемон је тек у том *непростору* нашао своје мјесто у родном граду, јер ако је вјеровати Иви Андрићу, писац чија се дјела објављују у земљи из које је отишао не може се сматрати емигрантом, односно потврђује се оно што је рекао Црњанском: „Кад је ваше дело тамо и Ви сте тамо“ (Буњац 1982: 175). Јасно да ниједан мит не може бити до краја демистификован, јер је мит истинита прича, а демистификација пуки деманти у доњем лијевом углу, али судбине јунака ових романа, случајно или не тако сличне судбинама њихових твораца, показују нам да се једна прича, ма колико аутентична, истинита и исторична она била, мора сагледати критички ако желимо да створимо властиту представу о њој.

Литература

- Анђелић 2007: Б. Анђелић, *Долац малта*, Београд: Сфаирос.
- Анђелић 2008: Б. Анђелић, *Козја ћуприја*, Београд: Свет књиге.
- Арсенић 2009: В. Арсенић, *Преигравање просека*. [www. novosti-iz-bkd.com](http://www.novosti-iz-bkd.com) 15.1. 2009.
- Буњац 1982: В. Буњац, *Дневник о Црњанском*, Београд: БИГЗ.
- Вучковић 2005: Р. Вучковић, *Модерни роман 20. вијека*, Источно Сарајево: ЗУНС.
- Казаз 2008: Е. Казаз, *Непријатељ или сусјед у кући*, Сарајево: Рабић.
- Хемон 2004: А. Хемон, *Питање Бруна*, Сарајево: Дани.
- Хемон 2005: А. Хемон, *Човјек без прошлости*, Сарајево: Дани,.
- Хемон 2008: А. Хемон, *Љубав и препреке*, Сарајево: Савремена БХ књижевност.
- Хемон, Кондић 2008: А. Хемон, Б. Кондић, *Књижевност се заснива на суверености појединца*, „Сарајевске свеске“, бр. 19-20. Сарајево, стр. 25-51.
- Ћирић 2009: С. Ћирић, *Топовско месо*. www.elektrobeton.net 28.1.2009.

КЊИЖЕВНИ ЗНАЧАЈ ДЈЕЛА АПОСТОЛСКИХ СВ. ЛУКЕ

*Дјела апостолска*¹ св. Луке нису само битна за теолошку и историографску науку, већ су од великог значаја и за историју књижевности, јер у њима налазимо многобројне литерарне особености. Од посебног значаја су *Дјела апостолска* за српску књижевност, јер спадају у групу књига које су прве преведене на старословенски и српскословенски језик. Са овом књигом почиње наша преведена књижевност² па би било ваљано искористити овогодишњу тему скупа *Књижевност и историја* и нешто више рећи о *Дјелима апостолским* од онога што је познато књижевној науци.

У науци је доста тога речено о писцу и језику *Дјела апостолских*, о пишевом односу према апостолу Павлу, као и о времену и мјесту настанка књиге. Такође, написане су многобројне студије о богословљу св. Луке, као и многа дјела која пореде историјске чињенице са оним што је писац *Дјела апостолских* записао (в. Каравидопулос 2005: 152-160; Harrington 1993: 221-226; Lee Ash/Oster 1986). Стога се ми нећемо бавити овим питањима, него ћемо покушати нешто више рећи о литерарним особеностима књиге *Дјела апостолска*. На облик и литерарност Лукиног дјела утицали су и јелино-римска историографија и класична јелинска књижевност те ће у раду бити испитане и интертекстуалне везе *Дјела апостолских* са овим списима.

* vladanba@gmail.com

¹ "С обзиром да је *Свето писмо* ријеч Божија изражена људским језиком, има мјеста поштенom критичком истраживању приликом читања *Библије*. У намјери да *Библију* учинимо релевантном за наше вријеме, ми лако можемо прихватити контекстуални карактер *Светога писма*, вјерујући да сваки текст има свој контекст, који није просто нешто спољно у односу на текст, већ представља његов интегрални дио." (Василијадис 1999: 25-30).

² "Међу прве преведене књиге на старословенски језик, после јеванђеља, спада свакако апостол, познат у две основне верзије: апостол изборни или апракос² ("недјељник", од грчке ријечи α-πρικτος) и праксапостол, пуни апостол." (Богдановић 1997: 14). "Библија у средњем веку, код нас поготову, углавном не постоји као јединствени корпус канонских текстова Светога писма какав данас познајемо и какав данас читамо. У нашим средњовековним библиотекама могле су се наћи само поједине посебне књиге са библијским текстовима, и то по правилу књиге намењене литургијској употреби, као обредне, литургијске књиге: Паримјеник и Псалтир (као старозаветне књиге), Јеванђеље и Апостол (као новозаветне књиге), па и то у више варијаната и састава" (Богдановић 1997: 11-12).

Књижевни облик

На питање којој књижевној форми припадају *Дјела апостолска* св. Луке дати су различити одговори, који су често довођени у везу са циљем настанка дјела и тиме шта је писац желио постићи својим текстом. Стога је, како сматрају (неки) научници, циљ писања ове књиге (битно) условио и њен књижевни облик. Тако, док једни заступају став да су *Дјела (Πράξεις)* најсличнија јелино-римској биографији и античком роману (в. Talbert 1978: 63-78), други стоје на становишту да је ово апологетска и полемичка расправа која јеванђеље и хришћанство брани од јеретичких утицаја (в. Praeder 1981: 269-292). Постоје и стручна мишљења да су *Дјела апостолска* нова књижевна врста која није прилагођена ниједној до тада постојећој форми писања (в. Maddox 1982: 19). Уважавајући досадашња истраживања која се тичу сврхе настанка и облика *Дјела апостолских* треба рећи да она подлијежу опасности да појединачна настојања светог писца окарактеришу као главни циљ његовог писања. Осим тога, превиђа се чињеница из самог текста (Лк, 1, 1-4; Дап, 1, 1-9) да су треће *Јеванђеље* и *Дјела апостолска* једна цјеловита књига која се бави хришћанским учењем и напретком Божије ријечи о спасењу на путу који јој је одређен.

Да су треће *Јеванђеље* и *Дјела апостолска* једна цјелина писана од једног аутора потврђују и уводи који постоје само код Луке у цијелом Новом Завјету. Ти уводи су најпоузданије обиљежје Лукиног дјела. У уводу *Дјела апостолских* (Дап, 1,1) писац помиње прву књигу (Πρώτος λόγος), што се очигледно односи на треће Јеванђеље, гдје је изложено све оно што је Христос учио и творио. У наставку, тј. у *Дјелима*, он ће описати континуитет спасења кроз оно што су апостоли говорили и чинили. Да је писац оба дјела исти потврђује и идентична лексика која се употребљава у оба дјела, исти стил писања, као и личност којој су оба дјела упућена (в. Каравидопулос 2005: 153). Писац своје дјело упућује Теофилу:

"Намислих и ја, испитавши тачно све од почетка, по реду писати теби, племенити Теофиле" (Лк, 1, 3);

"Прву ти књигу написах, о Теофиле, о свему што поче Исус и творити и учити" (Дап, 1, 1).

По овоме се јасно види да се ради о истој личности и да се оба Лукина дјела управо упућују њој. Ово не само да је потврда Лукиног ауторства већ и показатељ да Лука у форми посланице пише и своје *Јеванђеље* и *Дјела*. Ко је Теофил и да ли је уопште постојао³ тешко је рећи. Они који заступају апологетски карактер Лукиног дјела сматрају да је Теофил био римски великодостојник (в. Каравидопулос 2005: 154). Неки изnose и претпоставку да је био римски судија, али се ради само о претпоставкама. Било

³ Можда се Лука послужио именом Теофил (Богољуб) да би свом дјелу дао еписколарну форму и да би га упутио свим хришћанима.

како било, упућивање *Јеванђеља* и *Дјела* Теофилу несумњиво одаје епистоларни карактер ова два текста.

Литерарна повезаност трећег *Јеванђеља* и *Дјела апостолских* сачињава "повијесну и књижевну цјелину". Стога неки стручњаци ову књижевну врсту означавају и као "повијесна монографија" (в. Dillon 1997: 391). Својствено обиљежје такве књижевне врсте јесте излагање главних црта неког дужег историјског процеса обрађивањем више кључних догађаја у ограниченом приповједачком оквиру. У оквиру епистоларне форме наравно да можемо говорити о историји спасења, што је по многима главни садржај *Дјела апостолских*. Извјесно је да постоји континуитет историје спасења у Лукином дјелу. *Јеванђеље* говори о Христу и завршава Вазнесењем, док *Дјела апостолска* почињу Вазнесењем Христовим настављајући и показујући "како светлост јеванђеља осветљава градове један за другим и тако из мајке цркве у Јерусалиму кроз многобожачки свет пролази целим царством да би напослетку доспела до самог срца царства, до Рима. То ширење хришћанског јеванђеља извршио је Свети Дух, који је кроз целокупна *Дјела апостолска* снажно и делотворно присутан. Због тога би књига *Дјела апостолска* могла да се назове јеванђељем Светога Духа" (Каравидопулос 2005: 154).

На основу текста *Дјела апостолских* (Дап. 13, 46-47; 28, 24-28) неки тумачи претпостављају да је у Лукино доба постојала "криза идентитета" и "криза континуитета" код хришћанске заједнице сачињене претежно од крштених незнабожаца, а коју је изазвало одбацивање јеванђеља од стране Јевреја (Dillon 1997: 392). Како они који нису Јевреји могу прихватити вриједност нечега што долази из јеврејске заједнице, а што одбацује већина Јевреја? Лука је на ово питање одговорио *Дјелима апостолским* тако што је историју спасења надовезао на *Јеванђеље*, које је веза између јеврејског народа и Христа, показујући тако да је Црква пуни смисао и испуњење онога што је Бог обећао Аврааму и Израиљу. Хришћански народ је обећани народ Божији који је у Старом Завјету био изображен кроз Израилску заједницу. Црква је Израиљ, а хришћанство је испуњење јеврејских надања (в. Lee Ash/Oster 1986: 15). Христове ријечи да у Цркви нема више ни Грка ни Јеврејина показују у ком правцу је ишло обећање Божије. Успостављање хришћанске заједнице која све више расте међу незнабошцима, што Лука описује у *Дјелима апостолским*, говори само о континуитету спасења људског рода и о испуњењу Божијег плана (в. Харингтон 1993: 235-236). Стога су *Дјела* порука не само Теофилу него свима који живе у римском царству да је блага вијест кренула из Јерусалима и да је обишла читаву империју (в. Каравидопулос 2005: 154).

Реторичко-драмска композиција Дјела апостолских

Библистици је позната чињеница да су хришћански писци првих неколико вијекова били под утицајем античких стваралаца и да су употре-

бљавајући античке форме писали своја дјела. Тако је и апостол Лука имао позитиван став према јелинским и римским текстовима што се види по његовом начину писања (в. Ристовић, 2005: 33-38). Лукино усвајање историографских модела писања какве су употребљавали ондашњи историчари попут Полибија, Дионисија Халикарнашанина, Такита, Ливија, Салустија, Јосифа Флавија одразило се на композицију *Дјела апостолских*, а обухватало је вјештину подражавања класичних говорника и говорних оквира, уврштавање говора, дијалога, писама и сажетака у историографски текст, као и драмско уобличавање грађе (в. Dillon 1997: 392). Овдје ћемо покушати нешто рећи о Лукином реторичко-драмском стилу у *Дјелима апостолским*, о подражавању класичних модела говорења приликом дочаравања атмосфере у којој се развијало рано хришћанство и о говорима као битном композиционом елементу *Дјела* преко којих је остварен семантички ниво текста. На основу овога ћемо видјети колики су утицај на Луку имали класични аутори.

У науци постоје мишљења да је Лука више приповједач него историограф и да историографску вриједност његовог дјела умањује живахни начин описивања стварности, гдје се акценат ставља на посебне парадигматске догађаје, а да се притом игнорише хронолошки слијед међу њима (в. Dillon 1997: 392).

Међутим, овакав начин писања није Лукина посебност већ се уклапа у широку традицију јелинистичке и римске историографије. Још је "отац историје" Херодот приказујући силног Кројса, као и у другим приповијестима сличног типа уносио у своје историјско дјело и драмски елеменат (в. Будимир/Флашар 1963: 544).

Пол Вејн (1997: 13-26) је показао да антички историчари не цитирају своје изворе већ је историографија средство свједочења, на основу ткања ријечима, довршено у свом облику.⁴ Поред тога што је била свједочанство о догађајима, античка историографија је била и поуздана учитељица, препуна поука, за оне који хоће и треба нешто да науче. Тако, Полибије хоће да му "историјско дело буде поука" (Ђурић 2003: 724), а поука је увијек повезана са излагањем догађаја. "Корист не даје голо излагање догађаја, него само њихово етиолошко прожимање, тј. објашњавање приказиваних догађаја откривањем веза којима је узрок строгим законом везан за последицу" (Ђурић 2003: 724). Да бисмо дјело што боље разумјели у њега треба унијети што више бесједа (в. Ђурић 2003: 739), сматра један други антички историчар, Дионисије из Халикарнаса.

Један други историограф римског периода, Салустије, одликовао се склоношћу ка архаичним изразима и обртима приликом писања, као и психологизацијом ликова и римских маса. Као вјешт драматург приликом писања он на сцену својих монографија ставља личности чије мотиве и страсти открива описним гестом и изнесеним бесједама (в. Будимир/Флашар

⁴ Сам Такит је неодређено и врло оскудно говорио о својим изворима као што је углавном и био обичај у антици (Будимир/Флашар 1963: 545).

1963: 279). "Салустије је у историјској монографији нашао облик у коме је на маломе простору, који је омогућавао потпуно уметничко дотеривање дела, могао и умео да да приказ целокупног тог процеса кроз један његов детаљ" (Будимир/Флашар 1963: 280).

И Ливијево причање обилује епском ширином, али и драматиком приказа, психологијом и говорима (Будимир/Флашар 1963: 403).

Треба имати на уму да је и у Такитово вријеме преузимање не само историјских података већ и умјетнички обликованих одсека из дјела разних претходника био сасвим уобичајен књижевни поступак. Тако је Такитов стил био концизан и динамичан са пуно драмских приказа. Умјетничка композиција и трагична нота заиста је Такитов прилог римској историографији. (в. Будимир/Флашар 1963: 554).

И Јосиф Флавије пише као јелински литерата (Лозе 1986: 92) отпочињући своју *Историју јудејског рата* предговором гдје објашњава задатак и истиче поузданост његов историографије. "Отприлике у исто време предговором уводи своју књигу и јеванђелист Лука, тиме што у неколико речи наводи задатак, тему и изворе својег излагања и именује циљ описивања догађаја. Таквим уводом аутор сматра да излаже литерарно дело које је истога ранга као и дела првих књижевника јелинског света" (Лозе 1986: 92).

Видимо да је у античко доба историографски начин писања подразумијевао умјетничко уобличавање грађе уметањем одређених бесједа, говора или дијалога, који су у себи садржавали поуке. Стога нису у праву сви они који сматрају да се вриједност Лукиног дјела умањује због драмских призора које имамо у *Дјелима апостолским*.

За Плутарха је "најбољи историчар онај који причање као неку слику оживи динамичним ликовима" (Будимир/Флашар 1963: 549). "Знамо на основу већег броја изора и података, да су се оваквих ставова грчки историчари заиста држали. Тражили су узбудљиве сцене и драмске ефекте. Хеленистичко доба давало је историје пуне перипетија и ефектних сцена. И у Риму је од старине постојала веза између песништва и историје, не само у епици него и у драми (Будимир/Флашар 1963: 548). Римским је писцима већ Кикерон препоручивао овај поступак, нарочито код састављања историјских монографија. Говорећи о томе Кикерон казује да писце аналитички редослед спутава као да се ради о календарском набрајању." (Будимир/Флашар 1963: 549). И Квинтилијан казује да је историја најближа песницима, нека врста песме у прози (548).

Слободно можемо рећи да и Лукин језик има пјесничку боју (*color poeticus*), како је то био обичај и у бесједништву тога времена. То само потврђује Лукину образованост и гледиште да је он пишући *Дјела апостолска* на основу личног искуства и онога што је видио и чуо био наслоњен на књижевну традицију свог времена, оставивши на дјелу свој богословски и језички печат. Састављајући књигу Лука је користио бесједе или говоре које је уметао у своје казивање, односно у казивање личности које описује.

Забилежено је седам Петрових бесједа, шест Павлових, једна велика бесједа архиђакона Стефана, као и једна краћа апостола Јакова на апостолском сабору. Такође, постоје и бесједе или реченице нехришћана, као на примјер говор Гамалилов, Галионов, писара из Ефеса и ретора Тертула (в. Каравидопулос 2005: 157). Dibelius наводи и тзв. "мисионарске говоре" од којих је шест усмјерено ка Јеврејима и два ка паганима (Dillon 1997: 393). Како било, ти говори осликавају апостолску проповијед и имају велику богословску важност. Поред тога, говори су од великог литерарног значаја јер се преко њих остварује реторичко-драмска композиција, стилска живост али и семантички ниво текста који обилује богословским значењима. Лука, који је вјеран својим изворима, служи се ауторском слободом, а то се читује у приказивању и компоновању грађе. Такође, семитизми у бесједама које су намјењене Јеврејима, припадају техници писања тог времена (в. Dillon 1997: 394). Лука је сигурно добро познавао језик и стил Септуагинте, па га је и подражавао приликом писања својих говора (в. Dillon 1997: 394). То подражавање класичних модела писања, видјели смо, својствено је цијелом раздобљу хеленистичке литературе, па и шире. Подражавањем језика и стила Септуагинте, апостол Лука је својим дјелом желио истаћи чињеницу да су почеци Цркве свето вријеме обиљежено светим говорима (в. Dillon 1997: 394). Поред бесједа и подражавања класичних модела писања *Дјела апостолска* садрже и сажетке или сумарије који су важно стилско средство за уоквиривање аргументације коју аутор износи. Сажецима се сумирају претходно изречене информације и додатно приказује прва хришћанска заједница у Јерусалиму, која се надахњивала и расла Духом Светим.

Преко ових композиционих елемената читује се не само литерарна важност *Дјела апостолских* већ се показује и да је апостол Лука био изузетно образован и учен човјек који је добро познавао историографију и књижевност класичног и хеленистичког времена. Наредним поглављем ћемо покушати показати колико је Лука био ерудитна личност и колико је добро познавао писану и усмену ријеч, како своје, тако и осталих традиција.

Интертекстуалне везе Еурипидових Бакхи и Дјела апостолских

Већ је св. Јероним уочио да је међу јеванђелистима Лука био јелинофил и јелински ђак. Дивљење Лукином дубоком познавању јелинског језика показују сви проучавачи његовог дјела (в. Каравидопулос 2005: 153-163; Harrington 1993: 221-226; Χριστόπουλος 2000: 60-65). И у *Јеванђељу* и у *Дјелима апостолским* мноштво је еуфоничних реченица, израза и стилских фигура које представљају најјачи доказ његовог јелинског образовања.

Детаљно описивање страдања, смрти, васкрсења и вазнесења Христовог крајње је језиво и дирљиво и као такво представља сличност са трагедијом, посебно Еурипидовом. Ожалошћене жене мирносице испод крста (Лк. 23, 27-48) личе на слике из *Тројанки* и *Бакхи*, дјела која је Лука изгледа добро познавао.

Да би описао ове немирне године, апостол Лука прибјегава, као што смо и навели, испробаним начинима писања јелинске драмске историографије. Овакав начин писања није само имао за циљ описивање историјских чињеница, већ је циљао и на то да читаоца не остави равнодушним (в. Ђурић 2003: 612; Будимир/Флашар 1963: 538). Најчешће је такав начин писања био проткан жестоким, запаљивим стилом. Као прототип за писање, драмски историографи су имали античку јелинску трагедију⁵, која је изгледала била узбудљива и јелинизованим Јудејима Израела и дијаспоре. Један јудејски трагичар, по имену Језекиљ, остао нам је познат преко свог дјела *Излазак* (*Εξοδος*), које приказује излазак Јевреја из Египта (в. Χριστόπουλος 2000: 60).

У петој глави *Дјела апостолских* Лука нам описује прибрану реакцију законодавца Гамалила, који је у Синедриону предложио да се Јудеји суздрже од прогона хришћана. "Ако буде од људи ова намисао или ово дјело", савјетује фарисеј Гамалило, "пропашће. Но, ако је од Бога, не можете га уништити, да се како и богоборци не нађете" (Дап. 5, 38-39). Термин богоборац (θεομάχος, противник Божији, борац против Бога) припада породици ријечи које су вјероватно створене од стране Еурипида (в. Χριστόπουλος 2000: 62). У суштини, богоборац (θεομάχος) је Пентеј (Πενθείας) у *Бакхама*. У прологу трагедије Дионис каже за младог цара Тебе:

Он се на бога дигао, ускратио ми
жртву и у молитви ме не спомиње⁶ 45-46

У истој драми пророк Тиресија објављује хору да га ријечи Пентејеве не могу убиједити да постане противник божији (богоборац):

Због твог говора, на бога не устајем. 325

Један од најжешћих противника Божијих у *Дјелима апостолским* јесте апостол Павле. У својој апологији цару Агрипи (Дап. 26) Павле исповиједа да је као вјерни фарисеј прогонио хришћане, затворивши много побожних у затворе. Саглашавао се са мучењем и убијањем хришћана прихвативши на крају да буде вођа групе фанатичних Јевреја, која је била задужена да ухапси све који су отпали од јеврејске вјере и закона и постали хришћани у Дамаску. У наставку рада наводимо дио текста гдје сам апостол народа описује своје искуство на путу за Дамаск:

"А у подне, царе, видјех на путу с неба свјетлост већу од сијања сунчаног, која обасја мене и оне што иђаху са мном. А кад ми сви падосмо на земљу, чух глас гдје говори мени и казује јеврејским језиком: Савле, Са-

⁵ "Д. О. Виа и у параблама види естетске објекте, стварна уметничка дела, чија структура је препознатљива када се упореди са античком драмом (трагедија, комедија)" (Шнеле 2007: 127).

⁶ У преводу Александра Гаталице, Еурипид 2007: Еурипид, *Изабране драме*, Београд, Плато.

вле, зашто ме гониш? Тешко ти је против бодила праћати се"! (Дап. 26, 13-15).

Обратимо пажњу на одређене детаље. У *Бакхама* вјесник прича како је са Пентејем кренуо у тебански крај да истражи ритуал бакхи. Даље, менаде су откриле да је Пентеј скривен сједио на врху једног дрвета и неопажен пратио њихов ритуал:

А из облака се зачуо глас налик
Дионисовом: "Полазнице", загрме,
"Ево човека, што се мени, вама, и
нашим оргијама руга. Казните га".
За време те објаве, с неба ка земљи
Кретоше прозраци небеске светлости. 1078-83

И глас са неба и свјетлост изгледа да су мотиви које је Лука прочитао у Еурипидовој драми. Елеменат који оставља највише утиска јесте, без сумње, израз σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν (тешко ти је против бодила тући се).

У сукобу ријечима између странца из Лидије, Диониса дакле, и Пентеја, бог савјетује младог цара да се уздржи од осуђивања:

Διόνυσος: πρὸς κέντρα λακτίζοιμι θνητὸς ἐν θεῷ⁷ 795

Дионис: Кад човек на бога крене иде на бич⁸ 795

Dionis: Al' ako me i vrijedaš, ono opet ti
Ja kažem: "Oružjem se ne diž' na boga
Već miruj".⁹ 794-795

Израз, који је највјероватније пословични, сусрећемо у старим текстовима и то код Пиндара (Πυθιονίκος II, стих 94), Есхила (*Оковани Прометеј*, стих 323 и *Агамемнон*, стих 1624), као и у једном одјељку Еурипидове трагедије која није сачувана (одјељак 604): πρὸς κέντρα μὴ λάκτιξε τοῖς κρατοῦσι σου (против бодила не туци се, савладај се) (в. Χριστόπουλος 2000: 65). Ово је био пословични израз у античкој Грчкој, који се користио приликом васпитавања дјете (в. Σταματάκου 2002: 564). Лука је добро знао за овај израз и зато га је и употребио приликом Павловог обраћања. Апостол народа се прије примања хришћанства налазио у стању дјечијег незнања, иако је био један од најмоћнијих и најобразованијих људи тога доба. Борити се против Бога равно је дјечијој незрелости и незнању. Чини се да је Лука овим пословичним изразом намјерно желио да укаже на узалудност

⁷ Euripides *Fabulae*, ed. Gilbert Murray, vol. 3. Oxford. Clarendon Press. 1913. <<http://www.perseus.tufts.edu>>15. 01. 2010.

⁸ У преводу Александра Гаталице.

⁹ Овдје упоредо користимо и превод Коломана Раца и Николе Мајнарића, због важности реченице коју анализирамо.

успјеха у овоме свијету, ако он није по вољи Божијој. Зато се Христос и обраћа (пословицом којом се уче дјеца) Павлу као дјетету које не зна шта ради.

Постоје и други трагови *Бакхи* у *Дјелима апостолским*. Неки од њих су назначени у класичној студији W. Nestle (Philologus 59, 1900, стр. 45-46). Извјесно је на основу ових интертекстуалних веза *Дјела апостолских* и *Бакхи* да је Лука био образован човјек и да је познавао јелинску књижевност, којом се и користио приликом записивања и у писаној форми обликовања својих искустава. То је доказ поштовања античког наслеђа и античке културе од стране ранохришћанске Цркве. Још један доказ поштовања класичне јелинске цивилизације, али конкретно и Еурипидовог дјела јесте и *Страдање Христово*, хришћанска драма, око чијег датума се научници још увијек споре, а која се приписује св. Григорију Богослову. Добар дио грађе за ову драму преузет је управо из Еурипидових *Бакхи* (в. Котас 2002: 209-253; Θεολόγου 1977: 9-32).

Референце на ћирилици

- Богдановић 1997: Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Будимир/Флашар 1963: М. Будимир/М. Флашар, *Преглед римске књижевности*, Београд, Завод за издавање уџбеника народне републике Србије.
- Василијадис 1999: П. Василијадис, Читање Светог писма са гледишта Православне цркве, *Екуменска ревија*, 51, јануар.
- Вејн 1997: П. Вејн, *Да ли су Грци веровали у своје митове*, Нови Сад, Светови.
- Ђурић 2003: М. Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд, Делта.
- Еурипид 2007: Еурипид, *Изабране драме*, Београд, Плато.
- Каравидопулос 2005: Ј. Каравидопулос, *Увод у Нови Завет*, Београд-Шибеник: Истина.
- Котас 2002: В. Котас, *Позориште у Византији*, Подгорица, CID.
- Лозе 1986: Е. Лозе, *Свет Новог Завета*, Београд, Свети архијерејски синод Српске Православне Цркве.
- Ристовић 2005: Н. Ристовић, *Старохришћански класицизам*, Београд, Чигоја.
- Шнеле 2007: У. Шнеле, *Увод у новозаветну егзегезу*, Београд, ПБФ.

Референце на латиници

- Dillon 1997: R. J. Dillon, *Djela apostolska, Komentar Evandjelja i Djela apostolskih*, Sarajevo, Vrhbosanska katolička teologija.

- Euripides Fabule*, ed. Gilbert Murray, vol. 3. Oxford. Clarendon Press. 1913.
<<http://www.perseus.tufts.edu>>15. 01. 2010.
- Eshil, Sofokle, Euripid 1988: *Sabrane grčke tragedije*, Beograd, Kosmos.
- Harrington 1993: W. J. Harrington, *Uvod u Novi Zavjet*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Lee Ash/Oster 1986: A. Lee Ash/R. Oster, *Djela apostolska*, Novi Sad, Dobra Vest.
- Maddox 1982: R. Maddox, *The Purpose of Luce-Acts* (Studies of the New Testament and Its World), Edinburgh.
- Nestle 1900: W. Nestle, *Philologus* 59.
- Praeder 1981: S. M. Praeder, *Luce-Acts and the Ancient Novel*, SBLASP.
- Talbert 1978: C. H. Talbert, *Perspectives on Luce-Acts*, Danville.

Референце на јелинском

- Θεολόγου 1977: Γ. Θεολόγου, *Ο Χριστός Πάσχων*, Θεσσαλονίκη.
- Σταματάκου 2002: Ιω. Σταματάκου, *Λεξικόν Αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Βιβλιοπρομηθευτική.
- Χριστόπουλος 2000: Μ. Χριστόπουλος, *Τα ίχνη των Βάκχων του Ευριπίδη στις Πράξεις των αποστόλων, Οκτώ δοκίμια για το δράμα*, Αθήνα.

КЊИЖЕВНОСТ СТЕЊАКА И СТЕЊЦИ У КЊИЖЕВНОСТИ

1. „Загонетка“ *стењака*

Визуелна и текстуална уметност стењака, средњовековних надгробних споменика, према бројним и неусаглашеним мишљењима, сва је у знаку давних, данас нејасних сусрета разних култура и идеологија. Као облици вишевековног стваралаштва, у различитим друштвеним условима од 13. до 16. века, ствараног на различитим степенима културе, они су својим материјалом, облицима, ликовним и текстуалним исказима, израз различитих ставова оновремених стваралаца о оноемаљском, вечном, загробном, и овоземаљском, кратковечном, пролазном животу. Истовремено, по разноврсној „архитектури“ стењака (плоча, сакофаг-арка, сљеменаџ, крст, стуб), задужбина покојника, по визуелним представама у каменој пластици и универзалном карактеру текстуалних записа, они су и *синтеза* домаћег, оригиналног, и страног, преузетог и прилагођеног стваралачког израза, а тиме и њиховог сусретања и прожимања.

И као тема досадашњих научних истраживања, у више научних дисциплина (историјској, градитељској, уметничкој, фолклорној, језичкој и књижевној) стејци су били и уметничка област којој су научници, истраживачи, прилазили с различитих културних и идеолошких становишта, и на различите начине та своја тумачења доказивали. Према једним, то су трагови аутохтоног *богумилског* становништва (Јалимам 1999: 315), мада је богумилство, како вести о његовом „укорењењу“ почетком 13. века показују, касније прихватано учење, односно својеврсне хришћанске јереси по којој је Босна виђена као „земља херетика“ (Бабић, 1966), које су прогониле „агресивне“ званичне цркве, Православна-српска и Католичка-римска. По тумачењу исламиста, то становништво је са доласком Турака масовно прихватило ислам као духовно ближу религију (Јалимам, 1999). Према другим, којим је оријентир била поратна политика државности југословенских република, стејци су, и цело средњовековно стваралаштво, „заједничко благо“ свих народа Босне и Херцеговине (БХ књижевност, 1971). Само, по њима, у Босни и Херцеговини до пада под Турке није било ортодоксних хришћана, па су српска и хрватска културна и књижевна традиција тек тада започеле, иако архивски помени и очувана здања неких хришћанских цркви сведоче супротно.

* vucilovac@hotmail.com

Поврх свега, стећци су били инспиративни и за поетско стваралаштво у коме су такође приметне, најпре, различите „рецепције“ а онда и уметничке „транспозиције“ управо са различитих духовних и идеолошких становишта, а тај поетски доживљај умео је, понекад, да буде „замајац“ ненаучним приступима фенемологији стећака. Тако је збирка песама *Камени спавац* (1966) Мака Диздара својим поетским одјеком у културној јавности седамдесетих година, била непосредни подстрек идеји о „босанском духу“ (Филиповић, 1967), тј. о праву само једног народа, тада анационалног, на старинство у Босни и Херцеговини. Стога су стећци остали до данас нерешено питање, штавише, вечни камен спотицања у науци и предмет различитих митологизација историје Босне и Херцеговине (уп. Митови, 2003) и манипулација културом њених народа (више о томе: Ловреновић, 2008.).

2. Писци „Камених књига“

Стећци, средњовековни надгробни споменици, јесу *камене књиге* различитог формата и садржаја и као такве својеврсни су сведоци о времену када су „писане“. Укупно је евидентирано и описано 66.478 стећака (Бешлагих, 1971a; 1971b). То је велика средњовековна *библиотека* „биографског“ књижевног жанра у сажетој епиграфској форми. Истина, од тог укупног броја „камених књига“ само је мали број, тек 4909, експлицитног садржаја из покојниковог живота у текстуалној или рељефној форми, док је њихов највећи број у знаку максиме „у ћутању је сигурност“. Те необичне „књиге“ имале су различиту рецепцију код потоњих „читалаца“ све до данашњих дана, при чему је било покушаја да се стећци, и целокупна средњовековна култура у Босни, сагледају и у ширем, европском, контексту (Радови, 1973), а не *изоловано* у простору „босанском“ и времену „неисторијском“. Зато су чињени покушаји да се научно осветле градитељи средњовековних стећака као „аутори камених књига“, те њихова „књижевна“ култура и њихова „лектира“. С обзиром на природу камених књига и начин писања у том материјалу, било је неопходно претходно школовање за ту „писменост“, вештину усецања и обликовања словних и сликовних знакова неопходних за исказивање „биографија“ покојника. На исти начин, и у исто време, стицане су вештине писања и илуминирања рукописа на пергаменту или хартији, само су те обуке обављане највише у манастирским монашким школама. За те две врсте писмености, књижну и епиграфску, упућивани су на обуку младићи истих генерација, из истих крајева и родова, понекад у школе у истим местима. Отуда ће у њиховим делима бити доста приметних сличности, почев од заједничке им усмене традиције, лектире на истом језику и писму, до блиских обреда и верских учења. Разлика ће бити приметна само у „читалачкој“ публици медијски друкчијих „књига“.

Прве познате вести о „писцима“ камених књига потичу из тридесетих година 14. века: то су уговори о школовању „каменара“ из Попова поља у Дубровнику који упућују на сличну праксу и у периоду настанка пр-

вих стећака. Тада су младићи из Попова поља, Милослав Богојев 1326, а Бокша Радомиловић 1335, примљени на учење *каменарског* заната код искусних мајстора који су понекад били и познати *кипар*. Тако су Прибоја Добромистић, из Требиња, и Станац Стојшић, из Невесиња, 1436, учили код дубровачког кипара Ратка Брајковића. Поред младића из Херцеговине било је и ученика из Босне, како у Дубровнику тако и у другим далматинским центрима. У уговорима о учењу каменарске уметности помињу се: Радослав Прибисалић „de Bossina“ код дубровачког мајстора Богослава (1347), Миховил Вучихнић 1449. код чувеног Јурја Далматинца у Шибенику, као и Антун Драстић из Ливна 1467, или Радован Радославчић из Јајца, „помоћник“ великом мајстору од 1451-1453. године (Фисковић 1973: 154-159).

Међу њима треба видети и друге ауторе-уметнике стећака, попут чувеног Грубача, који су своје „књиге“ потписивали. Неки од њих су, као истакнути мајстори у свом послу, вероватно отварали и своје „школе“ у којим су обучавали овом послу млађе, своје наследнике, посебно кад је, као у 14. веку, наруџба надгробних мраморова постала масовнија појава у економски јачим породицама. Како неке вести показују, такве радионице су постојале у близини некропола за чије је послове требало сигурно више мајстора и помоћника. Сачуване вести о учењу младих, међутим, помажу да се аргументованије, без мистификације, говори о пореклу градитеља стећака, њиховом раду и културолошком профилу, а онда и о могућој „богумилској“ и „крстјанској“ природи њиховог стваралаштва. При томе се мора имати у виду и црквено градитељство у Херцеговини и Босни од раног средњег века па све до пада под Турке. Сачувани су уговори са дубровачким градитељима за градњу цркви у Завали, Требињу 1326, Олову, 1403, Сребреници, 1413. и 1453, Рогачићима код Блажуја, Ливну, Сребренику код Тузле (1430). У њима се посебно апострофирају „клесари“, стручњаци за обраду камена, и то, како уговори с мајсторима показују, камена за градњу, зидање, и посебне „украсне клесарске појединости“, тј. за црквене „клесарске украсе, отворе, профилиране и посебно обрађене камене комаде и рељефни камени намјештај“ (Фисковић 1967: 152). А по тим стилским сличностима препознаје се рад дубровачких мајстора и њихових ученика и на црквама у Лугу код Требиња (1503), Грахову и Петровићима, Мостаћима, Добрићеву, и дубље у Босни, на црквама у Јајцу и Бобовцу, за које нису сачувани архивски документи, уговори.

Све ове вести су важни подаци за разумевање уметности стећака. Најпре зато што су некрополе стећака увек биле уз црквена здања, а онда и зато што су, како је у науци већ указивано, бројне сличности између стећака и црквених здања. Неки од стећака, бар они монументалнији, својеврсне су „реплике“ цркви-маузолеја, са пуно аналогија у „пластичним“ украсима на порталима, бифорама и трифорама цркви и стећцима или по мотивима у црквеном фрескосликарству и рељефу стећака (Кајмаковић 1967: 297-306). Чак и када нису текстуално и ликовно украшени, каквих је далеко

највећи број, стећци су, као задужбине покојника, окренути у истом смеру као и цркве, с главом према истоку, у цркви према олтару, или су самим каменим материјалом, ма у ком облику, били симбол цркве подигнуте на камену и вере тврде као камен (Уп. Епископ Николај 2001, V:117-126). Према томе, традиција стећака као надгробних споменика била би стара колико и наруџбине за градњу цркава. За обе су, како уговори показују, били потребни зналци камене уметности. С обзиром на тешкоћу обраде каменог материјала и умешност која се у том послу тражила, за подизање надгробних стећака била су сигурно потребна знатна средства. На то упућује и тестамент Влахиње Мирнамарове, из Стона, која је оставила (15. 03. 1349) својим рођацима све имање под условом да њеном упокојеном сину Радославу „направе гроб- плочу и ручак, даћу“ (Вего 1973: 309). Ктитори истичу да су уз помоћ ближњих и пријатеља довлачили камене громаде за своју вечну кућу: „уз помоћ рода свога“ / “издиго многочасну гробницу“, „вични дом“ (СБТ 1971: 179). По величини стећка, и уметничкој обради, препознавала се и економска моћ наручилаца надгробника. Чак и кад су „неисписане књиге“, стећци својом величином, обликом и положајем у некрополи, доста говоре о животу умрлог, о његовом имовном стању, о његовом друштвеном статусу и његовој верској припадности. Посредно о њима говоре и оне „исписане камене књиге“, њих готово пет хиљада: оне омогућавају да се сагледа интертекстуална веза њихових натписа са оновременим књижевним делима у Херцеговини и Босни, али и са књижевним традицијама изван БиХ, те интермедијална веза између пластике стећака и различитих средњовековних књижевних текстова.

Стећци су „камене књиге“ намењене за просте „читаоце“, како језиком и писмом тако и ликовним казивањем: на исти начин је зидно црквено сликарство било „стрип“ за необразоване. Културном нивоу народа око некропола био је прилагођен и језик натписа, свакодневни, и камена слова, „рустична“–ћирилска, и фраза, народска. Те традиције придржавали су се босански фрањевци, „народни учитељи“, у 17. и 18. веку. Тако је Дивковић при штампању својих књига водио рачуна да буду на језику „словинском“, тј. народном, и „српскијем словима“, тј. простој ћирилици, као на стећцима, „*нашем писму*“, како је још почетком 18. века фра Стјепан Маргитић називао рустичну ћирилицу коју „знају пастири читати“ (Георгијевић, 1980: 150). За њих, пастире, усклађивао је и „говорење“: „ово је дакле наук за убоге от наука, ово није високо говорење, ни другим слови ни језиком кога не умијеш“ (Георгијевић, 1980: 293). То *казивање* је у народном духу, „јасно“ у кратким каменим записима, „видљиво“ у рељефним призорима исто као и чулне Христове *приче* за оне „који код очију не виде и код ушију не чују“. По томе су и средњовековни стећци својеврсни „казивачи“: они позивају пролазника на пажњу да би му „испричали“ нешто о себи и свом виђењу овоземаљског живота, да га опомену на пролазност овоземаљског и вечност загробног живота.

3. Интертекстуалност и интермедијалност стећака

Пластика и текст средњовековних стећака углавном су тумачени као уметност карактеристичну за њихову „изоливану“, специфичну, босанску појаву. На неоснованост таквог тумачења указали су најбољи познаваоци уметности стећака и средњовековне културе на терену Босне и Херцеговине, Шефик Бешлагић, Здравко Кајмаковић и Марко Вего. Они су основаним чињеницама доказали да је непобитна припадност једног броја некропола хришћанима православне провенијенције: посебно надгробница поповима, њиховим удовицама, потоњим монахињама, по чијим се гробовима претпоставља и рано постојање женског манастира, те некропола православних племићких породица, попут Радимље, Видоштака, Тријебња-Ходова, Ошанића (Бешлагић 1971б; Вего 1973: 310-331) у чијим се епитафима препознају православни црквени топоси „а се лежи“ и „раб“ односно „раба божија“. Историчар уметности Здравко Кајмаковић, стручњак за зидно црквено сликарство у БиХ, нашао је низ сличних мотива у рељефу стећака ових некропола и у пластици и фрескама српских средњовековних задужбина, цркви и манастира. Посебно је то констатовао на стећцима у облицима сандука и сљеменака, као изразитијим репликама црквених задужбина. При томе су местимично навођене и аналогije неких призора са стећака и појединих илуминација у *Мирослављевом јеванђељу* и другим црквеним књигама. Чини се, ипак, да су у досадашњим изучавањима уметности стећака изостала интензивнија упоређивања са средњовековним књижевним текстовима, поготово што пластика стећака и функционише као „визуелна прича“. Већ и због те сличности са Христовим учењем „кроз приче“ оних „који код очију не виде и ушију не чују“, било је упутно проверити колико су и библијски мотиви могли да буду предмет фолклорних тумачења живота покојника на стећцима.

Сам облик стећка „сандука“ подсећа на причу о Нојевој „арки“. Призори на стећцима упућују на клесарову илустрацију библијске приче о Потопу у сажетом казивању детаљима оптималним за „причу у камену“. Редови мушкараца и жена, ваљда младића и девојака, у колу, као да су аналогija црквеним сликама Каиновог поколења због којег ће Бог послати Потоп. Низови изабраних животиња, божанских симбола, јелени и кошуте и птице „небеске“, попут малобројних људи, божјих следбеника, који су се одрекли пролазних земаљских задовољстава, наћи ће спас у тој „арки“. Слично је и са стећцима у облику „сљеменака“, кућа на две воде, задужбина њихових ктитора са илустративним рељефом: нпр. фолклорни призор куће у чијој једној просторији седи домаћин док је у другој књига, знак његове учености, а под кровом петао. Тешко да је ту само ликовна дескрипција покојниковог живота. То не би било сасвим у складу с надгробником као „вечном кућом“ и репликом црквеног храма за које се везују универзалнији искази, рефлексije о животу и библијске реминисценције. Да ли је реч ту о покојниковом веровању у васкрсење, којем учи у рељеф

урезана „књига“ и на које опомиње урезани „петао“, весник рађања новог сунца, или је пак реч о покојниковом покајању што је, попут библијског Петра, више пута изневерио Христа до петловог оглашавања? Поред ових библијских конотација, фолклорно тумачење *Библије* би се могло применити и на друге мотиве у рељефу стећака. То се најпре односи на тумачење пролазности овоземаљског живота о коме говоре и текстуални записи на стећцима. Такав је нпр. приказ мртвих девојачких тела на земљи: у једном случају поред њега је птица, што призива у сећање псалм о „нашим“ телима као храни „птицама небеским“, а у другом змија, аждаја, са разјапљеним чељустима, што би, такође, могла да буде алегорија греха у који, по библијској матрици, упадају радознали и непослушни Створитељу (Уп. Епископ Николај 2001: 125-6).

У ранијим изучавањима стећака изостали су и увиди у низ средњовековних књижевних дела у којим би се могао потражити „кључ“ за разумевање ове уметности. У те „изворе“ ишли би средњовековни „бестијариј“ или „Физиолог“ са својим симболично-алегоријским причама о животињама, и „Луцидар“ или „Цвијет од крипости“, за разумевање значења разних биљних облика у пластици стећака. Ту су затим апокрифне књиге за разумевање најстаријих митова, лунарних и соларних, са фантастичним сликама као алегоријом средњовековног тумачења света. При томе, с обзиром на то да су стећци израз „народне уметности“, морала би бити узета у обзир и дела блиска народној традицији: таква је нпр. *Александрида* са својим мрачним-хтонским и блаженим, рајским, представама, и разноврсним симболичним животињским светом, али и светачке легенде из „зачињавачког“ репертоара, те приче, чудеса („миракули“), параболе, и сл. Пре свега, требало би поћи од *Мирослављевог јеванђеља*, књиге настале на домаћој традицији, која је као претходница уметности стећака могла да буде, и судећи по аналогијама била, инспиративна за мајсторе надгробника у домаћим клесарским радионицама. Зна се да је ову књигу писао Григорије „дијак“ за хумског кнеза Мирослава, ктитора разорене црквице код Благаја (1194) са које је сачуван камени натпис, и цркве Светог Петра у Бијелом Пољу, његовом престолом месту. У науци је велика литература посвећена овом првом писаном српском споменику и стећцима, насталим на истој, хумској, територији у склопу исте културне, уметничке и књижевне традиције па их треба више упоређивати.

Стећак је у ствари персонификовани покојник који је у сталној комуникацији са овоземаљским пролазником, некад живим савремеником и данашњим далеком претком. Он читаоца опомиње на пролазност (нпр. „ја сам био као ти“) те да и њега чека иста судбина. Зато с уздахом говори о бескрајној вечности („давно ти сам легао“) и опомиње на неизбежност смрти која, како је певао барокни песник Циво Гундулић, напореда „ваља“ цара и слугу, богатог и сиромаша. Персонификована Смрт у средњовековним текстовима то директно истиче: „*Иди ка костем њих, позри ако познаш кости папине, цезаром, краљем, себром, богатцем или убозим. И зато седе*

заједно *вкуп богатац и бишчи*“. А то потврђују и натписи на стећцима: понос покојника, „бејах добар витез“, и снове младића, „жељах добар витез бити“, и угледног великаша, војводу, поносног баштиника, „лежим на својој на племенитој“, и поштованог црквеног угледника, „бејах чашћен у босанске и грчке господе“, и младе девојке, и невесте и удове. Али увек с опоменом да су гробља света места а гробови светиње које је грех скрнавити: „Не тикај у ме“ аналоган је записима на уметнинама у манастирима. Тако, „Мољење Исусу Христу“ монахиње Јефимије, које је она извезла на завеси за двери манастира Хиландара, има подударности са рељефом стећака. Извезени ликови светитеља и пропратни текст за душу упокојених ближњих, аналогни су тексту на стећцима и ликовним алегоријама о животу и греху покојника, јер је у оба случаја уметнички рад намењен за душу ближњих, упокојених. Завршетак Јефимијеиног натписа је клетва упућена ономе ко би се усудио да тај дар отуђи, што је аналогно наведеној опомени на стећку.

Ктитор, покојник, својом задужбином није се затворио у свет одвојен од овоземаљског. Напротив, њеном монументалношћу, њеном пластиком и експлицитним текстом, он пролазника позива на пажњу. Такву су функцију имали „стубови“ у антици, о чему сведочи и текст *Александриде*, популаран и код читалаца у Херцеговини и Босни, што потврђује и рукопис тзв. „босанске Александриде“. Реплика тих античких стубова је и потоњи мраморни стуб на Косову, који као персонификовано „крстолико“ биће својим текстом позива пролазника да „чује“, прочита, његову причу о том догађају. Уочљива је наглашена тенденција покојника-стећка да успостави везу са живим посетиоцима његове задужбине. Да би остварио ту комуникацију са живим потомцима, најшире схваћеним, народом тога краја, персонификовани стећак се „обраћа“ посетиоцу његовим свакодневним језиком, општим народним предоцбама и опште познатим словним знацима. Зато је сва његова традиција у знаку народне уметности.

И овлашним упоређивањем уметничких представа на стећцима са књижевним мора се доћи до закључка о њиховој блискости, можда и узајамности. У ствари, *Мирослављево јеванђеље* се може узети као својеврсна књига мртвих, јер и јеванђеља говоре о смрти и васкрсу ИХ, а тиме о овоземаљском и загробном свету: о овоземаљском као „долини плача“, „широком путу“ искушења која воде у оноземаљске, вечне, патње, и о „уском путу“ одрицања који води праведнике у вечна рајска уживања. Те текстуалне мисли о животу, садржане у јеванђељима, илуминатор Мирослављевог јеванђеља је пропратио визуелним представама, фигуративном сликом света, у минијатурама, ликовним представама иницијала, почетних слова, и илустрацијама.

4. Емблематичност светог ратника

Змајеви су чест мотив у пластици стећака. Он има своју развојну линију која се може пратити напореда са традицијом истоветног мотива у другим медијима. Вероватно је најстарија она изразито хришћанског карактера у којој је змај демонска, хтонска, сила која ждере грешнике. Њој се супротставља млади витез Св. Ђорђе као „видљива“ прича о победи хришћанства над паганством. Тај мотив је рано постао предмет светачких легенди, усмених, зачињавачких, и писаних, житијних, повести, односно црквеног иконографског и зидног фрескосликарства.

Култ Св. Ђорђа је код хришћана у Херцеговини и Босни рано развијен. То потврђују задужбине подигнуте овом свецу ратнику: „Светаго Јурија“ (СБТ 1971: 50) и „Светаго великомученика Георгија“ у Сопотници (СБТ 1971: 260). Још ранији трагови присутни су у минијатурама *Мирослављевог јеванђеља*, писаном за хумског кнеза, Немањиног брата Мирослава. У њему је више иницијала са ликом младог витеза, Св. Ђорђа, како пробада копљем разјарену паганску неман. У једном иницијалу је илустрација младог свеца са младом девојком коју витешки избавља. Зна се да је Свети Ђорђе био омиљени светац Немањића, да му је Немања посветио задужбину Ђурђеве Стубове, да је Стефан Првовенчани у своме житију Св. Симеона правио честе аналогije Симеона, новог свеца, са Св. Ђорђем, и да је потоњи краљ Милутин на фресци приказан како овом свецу предаје ктиторску задужбину а овај њему *мач*, симбол ратника и истине.

И на рељефу стећака су присутни призори аналогни неким илустрацијама иницијала из *Мирослављевог јеванђеља*: змајеви испреплетени и уздигнутих глава на бочној страни стећка као слика хтонске силе која опомиње шта чека грешника на оном свету. За ту функцију слике „кључ“ могу да буду описи паклених немани и рајских лепота у причи о витезу Дундулу (ПСХК 1967: 200-219). Друга њихова функција је познија хришћанско-витешка и вероватно је из времена развијеног дворског живота херцеговачких и босанских феудалаца. Она је најпре у вези са култом Св. Ђорђа, змајоубице, према илустрацијама у *Мирослављевом јеванђељу* како пробада копљем аждају која разјапљених чељусти прилази приликама грешника. Очигледно је и овде реч о легенди о Св. Ђорђу који избавља цареву кћерку, врло популарну у зачињавачкој поезији средњег века. Судећи по натпису С.В. Косаче на задужбини у Сопотници код Горажда, у којем моли Св. Ђорђа да буде његов помоћник на Божијем суду, овај светац је заштитник хришћанских ратника, какав је и С.В. Косача, који се 1448. у Милешеви овенчао титулом „војводе од Светог Саве“, па ће се цела област по његовој титули „херцега“ прозвати Херцеговином. Већ у његово време, а то је половина 15. века, на пластици стећака су чести мотиви јахача на коњима у динамичкој слици лова на звери, вепрове, лавове, леопарде, екзотичне животиње познате из минијатура *Мирослављевог јеванђеља*, али и са оновремене властеоске одеће, и писане литературе. У подтексту рељефа оне су мета-

форе демонских сила које у средњовековној литератури нападају грешнике, све оне који су волели чулне радости и земаљску славу, заправо искушења којима се одупиру копљем, мачем и штитом, метафорама истине и вере.

С друге стране, житије Св.Ђорђа говори и о његовом световном животу „војника“ опасаног витешком чашћу, што је могло бити блиско оновременим младим феудалцима, који су, како сведочи Теодосије у житију Петра Коришког, с почетка 14. века, волели „ратничке приче“. Један документ с почетка 15. века говори о интернационалном витешком скупу у Будиму који су, како пољски летописац истиче, учинили посебно свечаним војводе Павле Раденовић, Сандаљ Хранић и Хрвоје Вукчић са својим женама и витезовима, који се „високи и племенита стаса, храбро и јуначки на мегдану понеше“. Минијатура на *Мисалу* Хрвоја Вукчића Хрватинића, писаном и илуминираном између 1404. и 1407, која представља војводу, ктитора, на белом коњу у трку, с витешким ознакама, потврђује развијени култ витештва у Херцеговини и Босни почетком 15. века. На појединим стећцима појављују се и хералдички знаци са змајевим мотивима на штитовима феудалаца. У сваком случају, и у хришћанским и у витешким релацијама били су популарни мотиви змија, змајева, фантастичних бића са алегоријским значењима. Посредно они указују на домаћу дворску витешку „епику“ напоредну са усменом, „зачињавачком“, светачком. У оба епска облика развијан је култ витеза присутан и у надгробним епитафима: „Хтедох добар витез бити“. Средњовековни рељефи на стећцима говоре о тој световној страни витештва, предмету оновремене усмене епике. Светозар Матић је још 1958, у обимном раду о траговима народне епике на стећцима, утврдио и примерима илустровао сродности надгробних епитафа и усмене епике у песничком језику, метричким понављањима карактеристичним за бугарштитички ритам, али и у мотивима из кодекса односа средњовековног владара и племства, те моралног кодекса епског јунака, итд (Матић 1958: 246-269). Та епска витешка романтика има своје паралеле у ликовним призорима стећака.

5. Стећци и српска средњовековна књижевност

Уметност и књижевност стећака указује се, према томе, као део шире средњовековне књижевне традиције. Нарочито се могу повлачити аналогije између њених текстуалних исказа и топоса средњовековне српске књижевности. У каменој пластици то су ликовни знаци, у текстуалним исказима то су формуле, језик и писмо. Од „топоса“ писане литературе стећци садрже *инвокацију*, *мотивацију* стварања (писаног и клесаног), *ктиторске назнаке* и *датацију*, и посебно *заклетву* онемо ко би отуђио, оскрнавио или померио споменик, у чувеној формулацији „не тикај у ме“. Сличност са српском писаном књижевношћу у средњем веку још је и у рефлексним просјајима, с обзиром на краткоћу записа у камену, појединих писаних

жанрова: *мољенија, слова, записа, натписа, похвале, плача* и с обзиром на податке о покојнику, *житија*.

Инвокација је обавезни почетни топос, макар понекад само као знак крста урезан у камен. Ускраћен да у камену пише *опишрије*, каменописац је прибегавао сажимању контекста у топосе, претварајући „појединачно“ у „опште“, па је ограниченост у тексту надокнађивао богатством ликовног израза. Тако и симбол крста, као сажету инвокацију при обредном послу каменоресца или алегоријску „причу“ развија фигуративним представама крста у облику љљана, Богородичиног цвета, или „мача“, симбола истините божанске речи.

Уз инвокацију, честа је и формула *датације* подизања задужбина, обично у време актуелних владара, нпр. да је жупан Грд умро (1177) „у дни велијега кнеза Михаила“, или да је кнез Мирослав зидао цркву, „у својих селијех“ код Благаја, „у дни велијега жупана Немање“ (1194). Занимљива је и датација смрти „раба божијег“, жупана Прибилше „од Грдомила“, „в дни *правовернога* краља Владислава“. Очигледно је да формулације „у својих селијех“, „раб божији“ и „правоверни“ краљ, уз датације, указују на српско и хришћанско православно обележје наведених црквених и гробних задужбина.

Мотивација је сажето исказана текстуално: из перспективе покојника „да се зна“ о њему, да задужбином окаје грешност, спаси душу, своју или својих ближњих. Понекад је у првом плану мотивација клесарова, обично на раскошније изведеној пластици стећка. Тада он говори о своме делу као задужбини у којој низом мотива асоцира на широку лектуру као предлогак уметничкој представи. Тако на чувеном стећку-сандуку у Бољунима код Стоца мајстор Грубач, најпознатији по својим уметничким потписима, акцентује свој рад на ктиторовом споменику. О покојнику се говори топосом „а се лежи“ и најнеопходнијим подацима, имену, презимену и локалитету порекла („с Јаме“). За себе, међутим, Грубач ће рећи да је „сјекао“ камен и да је „усечено“ његова *молитва* Богу: „мољу се Боже, помиљуј ме милошћу твојом“. Слично је и Јефимијино „мољеније“ ИХ на везеној завеси за двери манастира Хиландара и по тексту и ликовима светитеља, само на друкчијем материјалу и за друкчији амбијент. Елементи те Грубачеве „ликовне молитве“ јесу ликовни „топоси“ аналогни књижевним. На источној, чеоној, страни усечено је дрво са три лиснате гране у облику крста. За дрво је свезана дивља звер с једне стране, а с друге стране фигура мирно лежећег змаја. Очигледно реч је о паганским демонским силама побеђеним силом *крста*. По неким светачким легендама Св. Ђорђе знамењем *крста* начини од бесне аждаје послушно живинче. Аналогију тој слици налазимо и у популарном роману о Александру Великом. Он је у свом земаљском освајачком походу стигао до крајњег истока на коме је средњовековни човек, као исходишту Сунца – метафори живота, сместио Рај. На том свом походу Александар силази и у *подземни свет* чије ознаке носе и рељефи стећака. У подземном свету Александар прво наилази на „везана је-

линска божанства“, што треба да представља побеђено паганство, које има своју аналогију са умиреним демонима силом крстастог дрвета.

У истом подземном свету Александар сусреће сени царева, персијског Дарија и индијског Пора. Они му се обраћају саветима да се не *узноси* својим земаљским атрибутима, као што су они себе сматрали божанством на земљи па ће због те охолости испаштати у вечним пакленим мукама спуштајући се све до „тартар пакла“. Њихове опомене призивају алегоријски смисао исликаних призора на стећцима: лова егзотичних животиња али и божанских јелена и кошута, витешких игара као посезања за земаљском славом, земаљских радости у слици кола, чулних лепота у слици девојака, и тако редом. Све то исликао је Грубач на стећку у Бољунима, али се сваки детаљ усложњава самом чињеницом да је на споменику покојнику: јелена, симбол божанске чистоте, брани „штит“ метафора *вере*, одбране у свакој невољи, и „мач“ метафора *истине*. Није ли „коловођа“, из чије капе стрши *љилан*, Богородичин цвет, са руком на *мачу*, аналогија арханђелу Михаилу коме се, на вратима Царства Небеског, исповеда истина о земаљском животу, а жене у колу *судаје* које осуђеног грешника одводе у подземни свет. И није ли у томе смисао старих фолклорних обичаја да се игра коло на гробу покојника?

Жанр „житија“ је само једном експлициран на стећку, и то у натпису „госту“ Милутину, по неким, судећи по титули „гост“, високом званичнику „босанске цркве“. Као што је и видљиво, стећак се и обликом и језиком и писмом, и ликовним призором, не разликује од осталих „украшених“ и исписаних надгробника. Једино експлицитном назнаком *житија*, у ком се дају „биографски“ подаци по схеми српског житија, а то су: зазивање у инвокацији Свете Тројице, истицање краја из којег је („родом Црничан“) у функцији похвале роду из кога је. После уводних формула почиње „*житије*“, овде посебно насловљено. У њему се сажето каже да је уживао велики углед и код босанске и грчке (српске) властеле. Реч је дакле о тзв. *световној повести*, која са духовном (*жизан*) чини жанр житија кад је реч о духовним лицима, док и српска негује само „световну“ повест кад је реч о „биографијама“ значајних световњака. Овде је кратки епиграфски текст допуњен ликовним симболима: „штапом“, знаком угледа о коме и текст говори, и „књигом“, знаком његове учености и његових дипломатских послова, све у одредницама *световне повести* „госта“ Милутина, иако би се, ако је висока свештена личност, пре очекивала *духовна повест*. Већ и само истицање сопственог угледа (казује стећак као персонификовани гост Милутин) доводи у сумњу његов свештенички чин, чији би атрибути били наглашена скромност и, поготово, презир материјалног богатства, по коме је он, опет, био познат и због којег је и убијен.

За разлику од овог усамљеног текстуално експлицираног жанра житија, карактеристичног за српску оригиналну књижевност, на стећцима су чести „описи“ и „алегорије“ житија покојника „испричани“ визуелним призорима аналогним „причама“ на зидном црквеном сликарству. Биографске

елементе су већ назначавали тумачи пластике стећака, посебно кад се ради о мотивима *лова* и *витешких* турнира. Али напоредо с њима, и сценама фолклорног живота, на различитим странама стећака има загонетних и егзотичних па и фантастичних бића и биљака. Она би, у јединству сагледана, могла да буду *световна* и *духовна* повест њихових житија. На једном стећку је слика јахача који копљем тера јелена на супротну страну од другог дела композиције, на којој су два јахача пред турнирско надметање, а између њих у стојећем положају женски лик, очигледно дама за чију се част такмиче. Прва слика није само представа лова, илустрација оновременог витешког живота, како су то истицали њени тумачи. Она је важна сцена којом се углавном тумачи биографија покојника, витеза-ратника. Терањем јелена, симбола жеђи за духовном, божанском науком, симболизује се младалачко окретање дворском световном животу чија је метафора девојка, чулна земаљска лепота. Према томе, прва је *одрицање* од духовног подвижништва, које је тема житија аскета, и *опредељење* за световна задовољства, што је тема средњовековних житија грешника, покајника, попут светог Павла Кесаријског, и бројних других који су живећи чулно спознали пролазност и грешност земаљских, телесних, задовољстава.

6. Стећци у књижевности

Доста је песника певало инспирисано уметношћу стећака. Од бројних чије песме говоре о стећцима, издвојићемо само Мака Диздара и Рајка П. Нога, који су том стваралаштву посветили читаве збирке. Мак Диздар је непосредну везу са стећцима успоставио прво истраживањем и сакупљањем записа и натписа на њима под насловом „Стари босански епитафи“. Потом је те исписе објавио обједињене у збирци *Стари босански текстови* (Сарајево, 1967. и 1971), са обимним предговором и исцрпним коментарима у додатку, као *научни* прилог познавању средњовековног стваралаштва у Босни и Херцеговини. На драгоценост те збирке за популаризацију културне баштине народа БиХ, али и на *ненаучност* њене обраде и слободни „поетски филтер“, кроз који је сагледана, критички је указала Невека Гошић, исцрпном анализом (Гошић 1977: 27-34), и др Херта Куна у овлашном осврту. Такво сагледавање традиције стећака Диздар је као песник развио у поетској визији по којој је његова збирка *Камени спавац* доживела изузетан пријем у оновременој југословенској културној јавности. Посебну рецепцију је имала у ужем културном кругу, где је била подстицај да се поводом ње, и њених извора -поетски тумачених, проговори о „коренима“ тада још непотврђене нације, њеној „богумилско-крстјанској вертикали“, а све остало прогласи потоњим „увезеним“ и „агресивним“ национализмима, српским и хрватским. Да парадокс буде већи, за рационално развијање идеје о аутохтоности „босанског духа“ у облику социолошко-филозофског есеја, није узета Диздарева поетски изражена нејасност властитих корена. Диздар је то изразио сликом потока који се расточио од свог извора, без на-

де да му се може вратити: „Растворио сам се / И потекао / потоцима / Ријекама / Морима /. Сада сам ту / Сада сам ту / Без себе / Горак / Како своме извору / Да се вратим?“ („Запис о извору“). Историјски изгубљени „извор“ Диздар је компензирао у поетској имагинацији „дједовске хиже“, без конкретне подлоге у текстовима стећака, која ће бити повод за есејизирање о аутохтоном „босанском духу“ у књижевности.

Грађански рат деведесетих је те раније тенденције довео до апсурда код идеолога једностране босанске државности: насупротив чињеницама искључивало се право припадника Православне и Католичке цркве на *старинство* у Херцеговини и Босни, па је оно што је препознатљиво у другој вери и култури на босанскохерцеговачком терену у прошлости проглашавано за „увезени“ или накнадно створени етнос, непостојећи у Босни до позног 19. века. На такву, антисрпску пропаганду, песнички је реаговао Р.П.Ного низом песама од којих је настала потоња збирка сонета о стећцима, са глосом стећка у наслову, *Не тикај у ме*. Своју збирку, у којој брани и право српског народа у Босни и Херцеговини на своје старинство, Ного је засновао на конкретној грађи стећака и на релевантној литератури о њима. То су пре свега студије Шефика Бешлагиха и Марка Вега, двојице припадника објективне научне школе. Зато он, насупротив Диздаровим загубљеним коренима, потоку који не може да се врати своме извору, јасно назначавача своје историјске духовне оријентире: штап-скиптар, знак државности и старешинства, јеванђеље, знак верске хришћанске припадности и светосавска слова, доказ о српској језичкој и писменој традицији. Он на уметнички начин, али разложно и документовано, „црно на бело“, брани континуитет оспораваног српског идентитета у Херцеговини и Босни указујући, песничким средствима, његову светосавску традицију и његово ортодоксно хришћанско обележје темељено на мотивима стећака, све до Христа као „чокота“ и његових следбеника као непрекинуте „лозе“. Његова збирка је истовремено и снажан уметнички, поетски, доживљај праотаца под стећцима и имплицитна полемика са оним савременицима који ту вертикалу српског идентитета оспоравају.

Литература

- Бабић 1963: Anto Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo: Svjetlost.
- Бешлагић, 1971a: Šefik Bešliagić, *Stećci* (kataloško-topografski pregled), Biblioteka „Kulturno nasljeđe“, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Бешлагић, 1971b: Šefik Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- БХ хрестоматија, 1974: *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, I*, Starija književnost, Sastavljači: dr Herta Kuna (*Srednjovjekovna književnost, srpska i hrvatska književna tradicija na narodnom jeziku*), dr Pavao Anđelić (*Srednjovjekovne hronike i rodoslovi*), prof. Petar Pejčinović (*Pisci na latinskom jeziku hrvatske književne tradicije*), dr Muhamed Hadžijahić (*Muslimanska književna tradicija*), Vojislav Maksimović (*Jevrejska književna tradicija*), Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Вего, 1973: Marko Vego, „Културни карактер некрополе Радимља код Стоца“, у: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973, 307-335.
- Георгијевић, 1980: Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb: МН.
- Гошић, 1977: Невенка Гошић, „Осврт на књигу *Стари босански текстови* („Свјетлост“, Библиотека „Културно наслеђе“, Сарајево, 1971, приредио Мак Диздар), у: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. XXXV, Odjeljenje za književnost i umjetnost, knj. 5, Sarajevo, 27-34.
- Епископ Николај, 5: „Символи и сигнали“ у: *Сабрана дела*, V, Линц-Аустрија, 2001, 117-149.
- Јалимам 1999: Dr Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla: IPP „Hamidović“.
- Кажмаковић, 1973: Zdravko Kajmaković, „Неки иконграфски мотиви на стећцима“, у: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Zenica, 1973, 297-306.
- Ловреновић, 2008: Dubravko Lovrenović, *Povijest est magistra vitae*, (О владавини простора над временом), Sarajevo: Rabic.
- Матић, 1958: „Трагови стиха на стећцима“, у: *Наш народни еп и наш стих*, Матица српска, Нови Сад, 1964, 246-269.
- Митови, 2003: *Historijski mitovi na Balkanu*, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- ПСХК, 1, 1969: *Hrvatska književnost srednjeg vijeka* (Od XII do XV stoljeća), Pet stoljeća hrvatske književnosti (PSHK), knj. 1, Zagreb: МН.
- Радови, 1973: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica.
- СБТ, 1971: *Стари босански текстови*, Библиотека „Културно наслеђе“, Сарајево: „Свјетлост“.

Филиповић, 1967: Muhamed Filipović, „Bosanski duh u književnosti – šta je to?“, *Život*, br. 3, Sarajevo.

Фисковић, 1973: Cvito Fisković, „Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini“, u: *Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“*, Zenica, 1973, 147-199.

ДЕЧЈИ ФОЛКЛОР БОСАНСКИХ СЕФАРДА

Сећању на Јакова Маестра

1. *Уводне напомене*

Дечји фолклор представља посебан сегмент фолклорног корпуса. Старосни критеријум, по којем је он одређен, упућује на диференцијацију деца-одрасли. Ради се, наравно, о процесу који води од рођења детета, преко његовог развоја, до пубертета и преласка у категорију одраслих. Подразумева се да сваки члан заједнице пролази кроз ове животне фазе. Прва је детињство, друга младихство/девојаштво (када долази до изражаја биолошка основа родне диференцијације), трећа је зрелост (означена венчањем, заснивањем породице, родитељством), а четврта старост.

И у детињству се могу разлучити две фазе. Прву чине рођење и прва година дететовог живота, која представља најопаснији период, с обзиром на осетљивост детета на деловање нечистих сила. Поред тога, све се у овом периоду догађа по први пут. Најпре рођење, прелазак из заштите мајчине материце у спољни свет где је дете изложено многобројним опасностима. Потом дете прелази огроман пут у свом физичком и менталном развоју: израсту му први зуби, стаје на ноге и почиње да хода, изговара прве речи, почиње активно да комуницира с одраслима и с другом децом. Ови догађаји праћени су разним обредима. Једни имају за циљ да уведу дете у симболичну стварност заједнице – породичне, верске, националне. Функција других је да заштите дете од разних болести и незгода, а то значи и од натприродних сила (урока, нечистих сила, вештица) које народно веровање сматра одговорним за све недаће. Трећи треба да обезбеде брз и примерен развој детета – да се не разболи, да се не повреди, да прохода и проговори на време. С обзиром на узраст детета, за први период је карактеристична једносмерна комуникација у којој су фиксиране улоге одраслих као пошљалаца и деце као прималаца.

Касније се од детета очекује да развије свест о свом идентитету. Одрасли врло рано почињу да диференцирају децу по родном начелу, које представља превасходно социјално-психолошку дистинкцију. Одрасли су ти који успостављају родне моделе свести, понашања и очекивања. Тако се детету од малих ногу додељује мушка или женска улога, како у породици тако и у друштвеној заједници, у сфери приватног као и јавног деловања. Мада мало дете није још свесно свог родног идентитета, али одрасли пројектују на њега симболични свет подељен на мушки и женски простор. Ови

* sashapt@hotmail.com

простори су маркирани са неколико концепата. Књига је, на пример, мушки концепт, док су домаћи послови – кување, чишћење, ручни радови – женски. Ова подела подразумева хијерархију која се очитује у религијском, социјалном и културном домену. Женска деца инфериорна су у односу на мушку, а прворођени (*бохор* / *бохорета*) имају предност над млађом браћом и сестрама.

Узраст детета утиче на комуникацију. Деца која тек треба да проговоре имају улогу објекта (он / она) и примаоца порука (ти) које упућују одрасли. Тек кад развију способност говора деца постају субјекти (ја). Тиме се успоставља двосмерност у њиховој вербалној комуникацији са саговорницима. Ови се деле у две групе: једну чине одрасли, а другу деца. Полазећи од комуникационог процеса тј. односа пошиљалац – прималац, дечји фолклор указује на четири могућности. У првој чланови односа су одрасли – деца, у другој деца – одрасли, у трећој деца – деца, док у четвртој пошиљалац чине одрасли, а примаоца такође одрасли, мада неодређени. У прву групу спадају сви вербални искази везани за прву годину дететовог живота: вербалне и невербалне магијске радње, благослови, успаванке. Друга група је запостављена у односу на остале због инфериорног статуса деце у односу на одрасле као носиоце ауторитета. Трећу групу чине дечје песме, од којих неке прате игре, затим бројалице и разбрајалице које су такође везане за игру. Оне се исказују као дијалог једног детета с другим или се изводе колективно. У четврту групу спадају пословице и изреке које су тематски, а не функционално, везане за децу, те се условно могу укључити у дечји фолклор.

Један део вербалне комуникације у дечјем фолклору има одлике игре. Игра се одвија у имагинарном и симболичком свету. Простор игре је строго омеђен од реалног света, чиме се диференцира свет одраслих од дечјег света. Дечји свет у неким случајевима имитира свет одраслих као кад се дечаци играју ратника, а девојчице се односе према луткама као мајке. Међутим, пошто је у дечјем свету та реалност тек виртуелна, у њој важе правила која могу имитирати она у реалном свету, али не производе последице јер се одвијају на симболичкој равни. Деца откривају реалност кроз игру, која истовремено може бити и забава и делатност која развија њихове способности (запажање, интелигенцију, физичку спретност, итд). Деца у игри могу деловати као појединци, али у каснијој фази почињу да развијају свест о групама које се диференцирају једна од друге. Неке игре подразумевају само два играча, друге више њих, али у свима постоје улоге и правила. Тако се кроз социјализацију развија свест о заједништву и припадности разним групама, пре свега старосној, родној, породичној, етничкој и верској.

Усмена књижевност босанских Сефарда обухвата већи број прозних и песничких жанрова: романсе и лирске песме, свадбене песме и тузбалице, пословице, приче и бајке, паралитургијске песме. Међутим, прикупљачи сефардског фолклора у Босни највише пажње су посветили ро-

мансама и лирским песмама, а најмање дечјем фолклору. У том погледу издваја се Јаков Маестро, угледни члан сефардске заједнице у Сарајеву, који је двадесетих и тридесетих година прошлог века писао о разним темама из историје и културе шпанских Јевреја у Босни. Неко време био један од уредника *Јеврејског гласа*, а своје радове објављивао је у овом и у другим јеврејским гласилима тога доба. Није се систематски бавио ни прикупљањем ни истраживањем сефардског фолклора. Међутим, управо нам је он оставио драгоцену сведочанство о сефардском дечјем фолклору тога времена у чланку "Дијете у фолклору босанских Сефарада" објављеном у *Јеврејском гласу* 1928. године.¹ Јаков Маестро је завршио живот у Јасеновцу: "Љубо Милош га је на очиглед свих постројених јеврејских логораша камом заклао 1941. године" (Пинто 1987: 140). Из тих разлога посвећујемо овај рад сећању на Јакова Маестра.

2. Магијска заштита

Међу босанским Сефардима забележена је једна балада, "Порођај у туђини", која се издваја од осталих сефардских верзија по томе што описује магијске радње и пратеће вербалне исказе које свекрва и ташта упражњавају да би отежале/олакшале порођај снаје/кћерке (Видаковић-Петров 1986:224-225 и Видаковић-Петров 1994: 285-300). Свекрва соли башту, а магијски исказ који прати ову радњу је заправо *адината* која у преводу гласи "кад биљка израсте и олиста, нека се моја снаја породи". Овај тип исказа налазимо и у неким српским песмама, а један пример наводи Вук Караџић: брат обећава удатој сестри да ће је посетити "кад на врби роди гро-жђе" или кад "суви јавор роди јабукама" (Караџић 1969: бр. 1902). У сефардској балади из Босне мајка такође прибегава магији: одлази у кокошарник где исказује жељу да се њена кћерка лако породи као што кокошке носе јаја. Ово је врста благослова. Образац овог благослова се иначе често среће у сефардском фолклору. Заснива се на дводелном исказу типа "како је *A*, нека буде *B*" у којем се симболично изједначавају два члана: *A* као реално и *B* као жељено стање.

Овај образац, али не у вербалном облику, налазимо у обичају који се упражњавао чим се дете роди. Након купања и облачења на главу му се стављала капа на којој су биле причвршћена два предмета: чен белог лука и дукат (Маестро 1928). Сефарди су, као и многи други народи, страховали од урока и веровали у заштитна (апотропаична) својства белог лука. Стављање дуката на капу делује као невербални благослов изражавајући жељу да дете сија као злато (које никад не тамни).

Прворођена деца у јеврејској породици називани су *бехор*, *бохор* (син) или *бохорета* (кћерка). Прворођени син имао је посебан статус и он је морао симболично да се откупи. Сматра се да овај обред води порекло од

¹ Маестрове текстове из овог чланка, које ћемо цитирати на јеврејско-шпанском језику, даћемо и у нашем буквалном српском преводу.

древног приношења прворођеног сина као жртве богу, те да отуда потиче потреба за његовим откупом. Овај обред се на јеврејско-шпанском назива *rehmimiento*. Код родитеља долази коен (представник истоименог јеврејског свештеничког племена) или рабин који преузима ту улогу и у име свевишњег ”узима” дете. Рабин би том приликом проверавао ко су родитељи детета постављајући питања породици. Потом би отац ”откупио” сина, а коен би га вратио оцу уз благослов. На крају би се коен тј. његов представник частио слаткишима и новцем и све би се завршило певањем и играњем (Папо Бохорета 2005).

У првој недељи дететовог живота неко од одраслих морао је у сваком тренутку да буде поред њега да би га својим присуством заштитио. Уколико би дете ипак морало да остане неко време само у соби, мајка би му на узглављу оставила молитвеник (Маестро 1928). Књига је замењивала вербалну молитву и као одређена реч преузимала њену заштитну моћ. Њоме се обезбеђивало присуство ”заштитника” и испуњавао услов да дете не остане ”само” у суочавању с нечистим силама.

Стављање детета први пут у колевку било је пропраћено молитвом, али и благословом којим се исказивала жеља да оно што пре прохода: *«kon mis manos ti ečo, kon tus pies t'alivantes»* [својим рукама те полажем, твојим ногама да устанеш] (Маестро 1928). Овај благослов има две одлике којима се издваја од већине осталих које ћемо у овом раду навести. Прва је што се чланови не повезују сличностима, него вишеструким контрастом: ја/ти, руке/ноге, положити/устати. Друга је што образац није да *A* буде као *B*, него обрнуто, да *A* не буде као *B*.

Дете се првих тридесет дана не износи из собе. Када се новорођенче први пут поведе код родбине тј. у другу кућу, приређује се обред који се зове *»entrada di kaza»* [улазак у кућу] (Маестро 1928). Излазак из свог дома и улазак у други дом поима се као симболични ”прелазак”, а тренутак када је дете у међупростору као опасан. Улазак у другу кућу значи да је дете успешно премостило симболичну границу, те се тим поводом приређује славље. Ово је једна од најранијих прилика да одрасли пројектују на дете његов родни идентитет. Мушко дете дарује се књигом, која је у јеврејској традицији симбол учења садржаних у главној светој књизи – *Тори* (која се састоји од пет Мојсијевих књига, односно, првих пет књига Старог завета). Сходно традиционалном устројству сефардских заједница све до средине 19. века, само су мушка деца похађала јеврејску школу у којој су учили читање и писање хебрејског (светог) језика. Света књига и књига уопште изразито је религијски и родно одређени концепт. Отуда подела симболичког простора на верско/световно, што се преноси на домен језика (свети/световни), књижевности (писмена/усмена) и родне диференцијације. Свети језик, канонски списи, литургија, писменост и јавно деловање били су чиниоци мушке димензије културног простора, чији је свеукупни симбол *књига*. Женска димензија овог простора била је приватна сфера породичног дома, а односила се превасходно на секуларне активности. Зато се

приликом обредног уласка у другу кућу женском детету даривао конач, предмет лишен верске симболике, а који је изражавао жељу одраслих да девојчица кад одрасте буде вична женским пословима, односно, ручним радовима.

Слична родна диференцијација чини се и кад се детету први пут одсеку нокти. Нокти по метонимијском принципу представљају целину, тело дечије и његову личност. Стога је и ово обредна радња, али се овом приликом још једном врши родно разликовање: мушком детету даје се у руке новчић, док се руке женског детета увале у брашно (Маестро 1928). Овај чин богат је симболиком. Ради се о рукама (са којих су нокти одсечени). Руке су метафоре мушке личности у коју се улаже нешто вредно (новац) са жељом да мушке руке увек буду пуне (новца). У женску личност се не улаже ништа, него се она улаже у породицу, дом, кухињу – са жељом да женске руке увек раде, односно, претварају брашно у хлеб. Од женског детета се не очекује да рукује новцем, него да делује у ограниченом, али важном простору који се може означити концептом кухиње. Тиме су од малих ногу девојчице упућене на женске послове означене ”брашном” (припремање хране) и ”концем” (прављење одеће, шивење, ручни рад).

Симпатична магија јавља се и у исказу који се односи на воду. Наиме, дете не треба да окуси воду до прве ноћи јеврејског празника Шавуот који пада на педесети дан након Песаха. Док Песак обнавља сећање на излазак из Мисира (ослобођење), Шавуот је празник примања десет божјих заповести на Синају (успостављање завета између Бога и његовог изабраног народа). Симбол тога је опет *Тора*, књига, закон, учење – које се у неким сефардским подручјима поистовећује са метафором свеже воде. Стога када се детету даје да пије воде, тиме оно симболично прима закон (”пијење” аналогно ”једењу књиге”). Ако је након тога дете често жедно, мајка га одведе до бунара и каже: *”komo esta el pozo farto, ansi este mi kreatura farta”* [како је бунар пун воде, тако нека и моје дете буде напојено] (Маестро 1928).

Као што се слика воде асоцира с *Тором*, тако се и чин дојења и слика мајчиног млека асоцира са ширим концептом јеврејског идентитета. Када дође време да мајка престане да доји дете, препоручљиво је да се прекид ове важне физичке везе мајка–дете обави суботом, односно, у време шабата, када се иначе забрањују активности уобичајене за радне дане (паљење ватре, рад у пољу, предење, шивење, писање, путовање, итд.). Том приликом се казује: *«komo esta farta mi đudirija, ansi este farta mi kreatura»* [како је сит мој јеврејски народ, тако нека је сито и моје дете] (Маестро 1928). Тиме се још једном потврђује укључивање детета у јеврејску народну заједницу. Занимљиво је да се симболички сугерише примање јеврејског закона/учења кроз уста мајчиним млеком (као *водом* у горњем примеру). Тиме се ствара слика отеловљења *Торе* у сваком члану заједнице и поистовећења појединца с колективом, што се потврђује управо у време шабата.

Током прве године живота посебна пажња обраћа се расту зуба. По сефардском веровању, дете коме зуби још нису никли не сме да се огледа у огледалу. С једне стране, дете током првих годину дана – коме још нису никли зуби, које још није проговорило и проходало – сматрало се посебно осетљивим на деловање нечистих сила. С друге стране, иста веровања везана за огледало била су распрострањена међу јужнословенским народима на Балкану и Сефардима. Светлана Толстаја наводи да је у народним веровањима балканских Словена огледало представљало границу између људског и оностраног света, те је сматрано опасним предметом; било је ситуација у којима је и за одрасле, а камоли за децу, било опасно огледати се у њему; малој деци је поготово било забрањено да се огледају да не би тиме привукли пажњу нечистих сила (Толстаја 1994: 111-129). Исту забрану налазимо код Сефарда у Босни. Зато је било пожељно да први зуб што пре никне, а да би се то убрзало, детету се око врата стављао лажни двојник, односно, псећи зуб. Укућанин који први примети да детету расте зуб даривао је дете кошуљицом (Маестро 1928). Овим симболичним радњама одрасли су подржавали дете да се што пре развије и преброди прву, најопаснију годину живота.

Кад дете навршава годину дана, од њега се очекује да прохода, али ако оно у томе касни, одрасли опет прибегавају магијским радњама. У петак увече, када је зашло сунце и почео шабат, родитељи детету завежу ноге и онда га тако држе пред капијом све док не наиђе први Јеврејин који се враћа из синагоге. Одвезујући детету ноге, овај казује: *«komo jo vine presto, ansi kamines tu presto»* [како сам ја брзо дошао, тако и ти брзо да проходиш] (Маестро 28). Шабат и време након службе и синагоги сматра се најповољнијим тренутком за обредну радњу. Она се препушта сународнику ”одабраном” од Бога који се ”прочишћен” враћа из синагоге и који ”случајно” среће дете на путу ка свом дому. Када дете прохода, али често пада, место где падне посипа се шећером. И детету се даје шећер да му падање не буде ”горко”, него ”слатко”. Тада се казује: *«kajer i kreser i buen fižu/buena fiža ser»* [падати и расти и постати добар син/добра кћерка] (Маестро 28).

3. Тело и књига

Већ у другој години, пише Маестро, одрасли почињу да се играју с дететом, а у томе је мање важно значење речи у односу на њихов звуковни квалитет и покрет одраслих, који имају за циљ да забаве и насмеју дете. Прва таква игра за најмлађе је песма која гласи: *«Ćiku buniku,/ re del aniku,/ este demanda pan i kezo,/ este dize vamus a rovar,/ este dize no, ke mos aharva rubi...gu...gu...gu...»* [Мали бунику, краљ прстенчића, овај тражи хлеба и сира, овај каже хајде да украдемо, овај каже не јер ће нас ухватити учитељ...гу...гу...гу...] Одрасла особа која казује песму истовремено дотиче прсте једне дечје руке. Поред ове Маестрове постоје и друге верзије песме посвећене ”гладним” прстима. Још једну из Сарајева забележила је 1991. у

Израелу Сусана Вајх-Шахак² (Вајх-Шахак 2001: 184-185), која је сакупила и варијанте из Грчке, Бугарске, Турске, Србије, Македоније, Босне, Израела и Марока. О солунској верзији писао је Михаел Молхо који описује како се поступало у Солуну: прво се додирне дечји длан и каже да је ”кокошка ту снела мало јаје”; онда родитељ затвори дететову шаку и један по један прст исправља, драматизујући на тај начин текст у којем је сваки прст персонификован; први прст тражи хлеба, други одговара да га нема, трећи предлаже да га украду, четврти да ће их казнити учитељ, а последњи предлаже да иду ”овуда и онуда” (Молхо 1950: 88). Најновија верзија је из Србије, а објавила ју је Дрита Тутуновић. Она наводи да игра почиње од палца који тражи хлеба, кажипрст казује да га нема, следећи се пита како нема, онај после њега предлаже да га украду, а мали прст говори ”овуда, овуда”; онда се пређе на длан и казује ”у *evaremos una bozekita, fino la boka de la nuestra čikitika*» [”понећемо погачицу до усташца наше мале”] и следи име девојчице; ако је реч о мушком детету, последњи део гласи ”у *evaremos el buyiku fino la boka del nostru čikitiku*» [”понећемо колач до усташца нашег малог” с именом дечака] (Тутуновић 2008: 89) .

Овај текст који прати игру с прстима широко је распрострањен на источносефардском подручју и у Мароку. За сарајевске варијанте је карактеристичан почетак који се не јавља у другим варијантама, а то је обраћање прсту који се означава као ”*čiku buniku, re del aniku*”, односно, ”*chichi bunichi, rey del anichi*”. Реч је о контаминацији с једном другом дечијом песмом познатом под насловом ”*Los dedos, nombres у oficios*” [Прсти, како се зову и шта који ради] у којој се говори о особинама или улогама сваког прста, где је мали прст ”*chiquito у bonito*” [мали и леп] (Вајх-Шахак 2001: 179-180). Сарајевске варијанте преузимају ову синтагму и преносе је у деформисаном облику, а то исто чине с описом домалог прста који је ”краљ прстена”.

Игре које одрасли упражњавају с малом децом карактеристично се односе на дечје тело. Док се претходна игра односи на прсте, следећа се односи на делове лица: браду, уста, нос, чело, очи. Верзија коју наводи Маестро гласи:

Esta barva barvareta,
Esta boka de tora,
Esta nariz narizeta,
Estos ožos de kupeta,
Esta frente de rikota;
Dali, dali a la kukota.³

² Она гласи: ”*Chichi bunichi, / rey del anichi / éste demanda pan, / éste dice: no, te va aharvar rubbi / viene la coca: co, co, co...hop! a la boquita.*”

³ Српски превод: ”Ова брада брадица, / ова уста Торе, / овај нос носић, / ове очи као бадем, ово чело као сир....” (Маестро 1928).

Неки делови се не описују, него се само реч за њих понавља у диминутиву, док се други асоцирају с разним појмовима. Очи се идентификују по облику (оне су као као два бадема), чело по боји (оно је бело као сир). Тиме се сугерише да је дечје лице као колач (од сира и бадема). Међутим, уста се идентификују с књигом (*Тором*), што представља изразито одступање од претходног обрасца. Другу верзију забележила је 1998. Вајх-Шахак према казивању једне Сефарткиње из Турске која је касније живела у Израелу.⁴ Вајх-Шахак ову песму идентификује с још једним текстом, који је забележила 1993. од једне казивачице с Родоса. Грчка верзија састоји се од списка делова лица (чело, обрве, очи, образи, уста, језик, брада) и синтагми које означавају чему они служе: чело да подржи главу, обрве ради лепоте, очи да се гледа, образи да се милују, уста да се једе, језик да се прича и брада да је мајка уштине. Сарајевска верзија издваја се по томе што једина успоставља везу уста – књига. Основна функција уста – једење – и овде остаје, али се уместо хране једе – књига. Смисао овога је наглашавање значаја верског учења (књиге) за одржавање идентитета Јевреја у дијаспори. Слика ”једења” књиге није нова јер се јавља у *Књизи пророка Језекиља*. У једном делу библијског текста пророку се обраћа Бог чије се речи парафразирају на следећи начин:

И рече ми: сине, човечји, поједи што је пред тобом, поједи ову књигу, па иди, говори дому Израилеву. И отворих уста, и заложи ме овом књигом.

И рече ми: сине човечји, нахрани трбух свој, и пријева своја напуни овом књигом коју ти дајем. И поједох је, и бјеше ми у устима слатка као мед. (*Књига пророка Језекиља* 3:1, 2, 3)

Оно што је необично за сарајевску песму је то што преноси библијску метафору ”једења књиге” у контекст дечјег фолклора: као што пророк добија од бога књигу да нахрани свој духовни ”трбух”, тако се овом дечјом песмом жели мушком детету да му верско учење уђе кроз уста – која се не асоцирају само с исхраном, него и с језиком и говором – и да му оно у духовном ”трбуху” буде ”слатко као мед”.

Овај пример показује како се једна метафора преноси из једног жанра у други. Слично преношење важи и за структурни образац и поетичке поступке. Наиме, структура дечје песме се заснива на набрајању и варијацији мотива, док су атрибути мотива дати поредбеним и метафоричним поступком. Исту структуру и исте мотиве (али с друкчијим атрибутима) налазимо у једној сефардској песми која описује не дете, него лепоту невесте, а која се пева као свадбена песма. Дакле, особа која се описује није дете, већ невеста, а контекст извођења није игра с дететом, него свадба. За разлику од свадбене песме, у дечијој песми се карактеристично користе диминутиви (чеоце, обрашчићи, итд.). Међутим, упркос разликама, овај при-

⁴ Она гласи: ”Esta barba, barbaretta, / estos dientes, de paleta, / esta nariz, narizota, / estos ojos de ricota, /dale, dale en la cocota» (Weich-Shahak 2001: 83).

мер показује како се иста структура и исти поетички поступци јављају у жанровима који се веома разликују по функцији и контексту извођења.

Претходна песма у којој се спомињу уста пуна *Торе* је родно одређена, јер се односи на дечаке, а не на девојчице. Женска деца нису ишла у школу, па самим тим нису стицала писменост читањем верских књига. Слика дечака који од малих ногу чита верске списе одражава значај који су ови играли у очувању вере као основе националног идентитета. Поред тога указује и на родно питање у сефардском друштву пре модернизације која ће почети у 19. веку, преласком с оријенталног на европски културни модел. Строга се родна подела и хијерархија одражава у поимању симболичног простора како у верском тако и у световном амбијенту (у синагоги, породици, заједници). Док се од женске деце очекивало да науче вештине за које није била неопходна писменост, код мушке деце се од малена развијала љубав за књигу и школу. Отуда песма коју су одрасли певали дечацима, а која гласи:

La tora, la tora!
El fižo se ira a maldar,
Kon el pan i el kezo
I el livriko en el pečo,
El rubi lo aharvara;
La rubisa lo eskapara
I dira ki ja savra.
I li dara un krajcar,
Ke si merke de halva,
Ke si la koma noće d'alhad
I ke de a todos a gustar.⁵

Иста песма забележена је и међу Сефардима у Грчкој, Бугарској, Турској и Израелу (Молхо 1950: 87-88; Вајх-Шахак 2001: 121-123.) Све осим сарајевске садрже дијалог: док носи књигу (Тору), дечак сретне анђела који га пита куда је пошао, а дечак одговори да иде у школу да чита "Божји закон"; потом анђео благосиља њега и његову породицу. У сарајевској верзији нема сусрета дечака с анђелом, па самим тим ни дијалога (по овоме је сарајевска верзија слична оној забележеној у бугарском месту Дубници). Она говори о дечаку у трећем лицу: он полази у школу носећи хлеб, сир и књигу "на грудима"; кад стигне у школу учитељ ће га терати да учи, али ће учитељева жена рећи да је научио довољно, те ће га частити новцем да купи послатицу, коју ће појести крајем недеље заједно са својом породицом. Улогу анђела преузима учитељева жена, која дечаку, уме-

⁵ Српски превод: "Тора, Тора! – Син ће ићи да чита, / понеће хлеба и сира / и књижицу на грудима, / учитељ ће га корити, / учитељева жена бранити / и рећи да је довољно научио. / Даће му крајцер, / да купи мало алве, / да крајем недеље поједе / и почасте све" (Маестро 1928).

сто награде у виду благослова, даје ”крајцер” да купи ”алву”. Монета указује на време аустроугарске власти у Босни и Херцеговини, тип послastiце указује на турско наслеђе, а општи смисао песме је обележавање поласка мушког детета у јеврејску школу у којој ће стећи писменост учењем из свете књиге – *Торе*. Преиначење песме указује на удаљавање од првобитног облика, који је по свему судећи имао дискретне обредне атрибуте: благослов натприродног бића послатог од Бога замењен је новчаном наградом од учитељице, уобичајеним начином чашћавања детета да би купило слаткише.

4. Вербално, невербално и родно исказивање у играма

Разбрајалице су врло распрострањен жанр у дечјем фолклору. Оне обично служе као увод у игру, пре свега као средство селекције играча и расподеле улога по хијерархијском начелу. Понекад је сама разбрајалица игра чији победник случајан – онај који остаје кад сви остали играчи буду елиминисани. Победник није ни спретнији, ни јачи, ни паметнији од других, него добија тај статус захваљујући бројању. Разбрајалице се заснивају на бројању, а оно што се броји су речи и слогови у наглашено ритмичкој секвенци. Пошто се ради о ограниченом низу, играч на којем се он заврши ”испада” и не учествује у следећем бројању. Управо због њихове нумеричке основе у разбрајалицама се често јављају речи које су звуковно важне, а семантички празне. Понекад се разбрајалица састоји претежно или искључиво од таквих речи.

У неким случајевима семантички празне речи само тако изгледају, јер њихова неразумљивост проистиче из чињенице да су преузете из неког страног језика. Ово је вероватно случај разбрајалице ”Енци менци на каменци” коју певају српска деца. Почетне речи јављају у нешто измењеном облику у сефардској разбрајалици забележеној у Солуну, Битољу и Рушчуку, а Вајх-Шахак (Вајх-Шахак 2001: 89) упућује на могући грчки извор: изразе *ени мени дудумени / ени ке емена* (један и ја) и *дио ке емена* (двоје и ја). Речи којима почиње разбрајалица ”Енци менци” могле би се тумачити као искварени облици наведених грчких бројчаних израза, мада за оне који не знају грчки оне делују као семантички празне речи. То би значило да ова разбрајалица, коју су певала и српска и сефардска деца, вероватно има заједнички грчки извор.

Једина разбрајалица забележена код босанских Сефарда је она која почиње опет речима ”Ен ден дино”. Забележена је само у Израелу од четири казивача: двоје пореклом из Сарајева, једног из Битоља и једне казивачице из Софије (Вајх-Шахак 2001: 90). Преносимо сва четири текста:

Ententino	Endentino	Endentino	Andantina
savaracatino	saracatino	sara catino	sara catina
savara caticataca	sara caticataca	sara caticataca sara	catiquitiqui
elem belem bus,	elimeli bum,	elem belem bum.	elim belim bus
tisi bali rus.	tisi mali buc.		karpus
(Сарајево)	(Сарајево)	(Битољ)	(Софија)

Ова разбрајалица је врло занимљива из више разлога. Простор на којем је забележена је прилично ограничен (нема верзија из Румуније, Грчке, Турске), а два од укупно четири текста су из Сарајева. За обе сарајевске верзије је специфично то што је последњи (додатни) стих на српском језику ("ти си мали Рус /Ти си мали вук"), за разлику од верзије из Софије у којој се јавља турска реч *карпус* - лубеница, и битољске у којој нема додатог стиха. Посебно је занимљива изузетна распрострањеност ове разбрајалице на српском језичком простору. Све је то навело Вајх-Шахак на мишљење да ова разбрајалица потиче из балканског окружења из којег су је Сефарди преузели. Она наводи још један посебно занимљив податак, а то је изузетна популарност ове разбрајалице међу данашњом израелском и то не само сефардском децом. У новије време је она стекла међународну популарност као "јеврејска" разбрајалица. Све то нас наводи на два занимљива питања. Прво се тиче њеног порекла. Знамо за њену изузетну популарност у српском дечјем фолклору, али не знамо да ли она постоји у бугарском, румунском и грчком фолклору. Чињеница да обе сарајевске верзије садрже завршни стих на српском језику могла би да иде у прилог претпоставци да су је босански Сефарди преузели из српског извора. Међутим, последњи стих није изворни део текста, већ накнадни додатак. Главни текст неразумљив је како српској, тако и сефардској и израелској деци, што може имати два објашњења: или су неразумљиве речи заиста семантички празне или су пренете из страног језичког извора те привидно неразумљиве. Даље истраживање дечјег фолклора, пре свега балканског, али не само њега, могло би дати одговоре на ова питања.

Примери које смо до сада наводили нису указивали на везу сефардског дечјег фолклора са шпанским изворима, а та веза постоји и она је врло занимљива. Песма "Dicotin, decotán" забележена је међу Сефардима из Босне и са Родоса (Вајх-Шахак 2001: 135)⁶. И ова песма почиње неразумљивим речима, али није разбрајалица, већ прати игру погађања. У њој учествује више играча. Једном играчу се покрију очи и он чучне, док му други редом прилазе и прстима додирују његова леђа казујући песму; питају га колико има прстију (на леђима); овај одговара, али други играч обично каже да је одговор погрешан. Верзија с Родоса разликује се од оне

⁶ Сарајевска верзија коју је Вајх-Шахак забележила од Моше Кабиља гласи: «- *Dicotin dicotán/ de la barba de Sunderlân/ de santeno/ barba teno/ ¿ cuántos dedos ya hay en medio?/ -Tres!/-No, dos!/- si decías dos/ no llevabas lo que llevas!...*» (Bajx-Шахак 2001:135-136).

из Сарајева по томе што се кључне речи – колико прстију? – понављају – једном на јеврејско-шпанском, други пут на турском – а ова два стиха се римују. Вајх-Шахак указује на шпанско порекло ове игре – песме (Вајх-Шахак 2001: 14), док А. Пелегрин наводи да је игра веома стара, да је у Андалузији забележена око 1400. године, и да је и касније била популарна у Шпанији (Пелегрин 2001: 56-57). У најранијем облику то је била игра јахача и коња: један играч узјашио би другог и ударио га неколико пута, а овај други је сходно својој улози ретко погађао тачан број.

Песма "Escogiendo novia" (Бирање невесте) такође је шпанског порекла. Распрострањена је на целом хиспанском подручју, од Шпаније до Латинске Америке и од балканских Сефарда до оних у Мароку.⁷ Прву босанску сефардску верзију ове песме објавио је 1905. шпански лекар, посланик и писац Анхел Пулидо Фернандез 1905. у књизи *Шпанци без домовине и сефардска раса*. Он је ову песму добио од Марије Мике де Алкалај удате Грос, која је тада живела у Трсту. Њена мајка, пише Пулидо, била је Српкиња, а отац шпански Јеврејин Јусуф ефенди Алкалај, који је главнину живота провео у Сарајеву и Мостару. Сећајући се младости проведене у Мостару и Сарајеву, Марија Алкалај између осталог пише и о начину на који су се сефардске девојке забављале, те спомиње игру бирања невесте. За разлику од претходне игре јахача и коња, која је мушка, ова игра је женска. Њена тема је просидба девојке. Девојчице или девојке, које су је играле лети у башти, прво би распоредиле две главне улоге – просца и старешине породице, док су трећу улогу кћерки спремних за просидбу колективно играле остале девојчице седећи у оближњем гају (који је био издвојен, а означавао је "женске одаје"). Онако како се играла у Босни, ова игра била је једноставна драматизација текста ове шпанске романсе. Она се састојала искључиво из дијалога између просца и оца који најпре одбија понуду. Кад се уверени просац окрене да пође кући, а отац сазна да је он краљев син (или његов изасланик), он се предомисли, позива га да се врати и нуди му да се попне у женску одају и одабере коју кћерку хоће. Просац одабере невесту срећан што је лепа и невина као "ружин пупољак". Одабрану невесту остале девојке би посипале цвећем и честитале јој. Девојке су волеле ову игру, замишљајући како ће једног дана проводација, изасланик неког привлачног младића из добре куће, доћи да их запроси. Ево целе песме (Пулидо Фернандез 1905: 79):

- Aquí me manda el señor rey
De las hijas que tenéis
A la mas bella que me déis.
- Ni las tengo ni las doy

⁷ Ова песма обрађена је шире у нашој студији "Мотив бирања невесте у усменој поезији хиспанског круга", Зборник радова у част М. Матицког, Институт за књижевност и уметност, Београд (у штампи).

Ni vos me las mantenéis
Con el pan que yo comiera
Comerán ellas también.
- Tan alegre que yo iba
Tan aflegido que me voy
A la hija del rey moro
No me la dan por mujer.
- Tornad, tornad caballero,
Venid buen forastero,
Subid arriba al monastero,
Escoged cuala queréis.
- A ésta me llevo por hermosa,
A ésta me llevo por esposa,
Que me para una rosa
Acabada de nacer.⁸

Марија Алкалај коментарише раскорак између дворсковитешког амбијента ове старе шпанске романсе и сиромашног, заосталог босанског пашалука у којем је провела детињство. ”Засмејем се када се сетим”, пише она, ”како су родитељи радо призивали господу да узму неку од њихових кћерки, јер је у стварности било управо тако; вратите се, вратите се, господине...и не захтевајте много пара” (Пулидо Фернандез 1905: 79).

Из Сарајева потиче још један (необјављен) текст ове песме, сачуван захваљујући Мануелу Манрикеу де Лари који је 1911. боравио на Балкану ради прикупљања сефардског фолклора. Мада је многе песме и њихове мелодије забележио непосредно према извођењу казивача, запис песме о бирању невесте потиче из једне од неколико рукописних збирки у поседу сарајевског надрабина др Морица Левија, које је Манрике де Лара преписао приликом боравка у Сарајеву. Овај текст је целовит, садржи све елементе које има и текст Марије де Алкалај, од које се разликује као варијанта.

Трећи текст из Босне објављен је двадесетих година 20. вијека у једном сарајевском листу. Неименовани аутор пише како међу Сефардима постепено нестаје патријархални живот, а са њим и стари обичаји и народне песме. Једна од њих је песма о бирању невесте. Она је пратила игру, коју аутор описује овако: ”Девојке су се у неким приликама окупљале у баштама или у кућама, као на пример на дан Кипура, када родитељи и други мушкарци нису били присутни, и онда би одабрале једну која би била ви-

⁸ Српски превод: - Овамо ме шаље господин краљ / Од кћери које имате / Најлепшу да ми дате. / - Нит' их имам, нит' их дам, / Нит' их ви издржавате. / Хлеб који кушам ја / Кушаће и оне са мном. / - Пођох на пут тако срећан / А тужан се враћам сад. / Маварскога краља кћерка / Њен отац ми је за невесту не да. / - Вратите се, витеже, / Вратите се добри странче, / Пођите горе у ”манастир” / Изаберите коју вам драго. / - Ову лепу повешићу са собом, / Ову узимам за невесту. / Она је као ружа, / Као ружин пупољак.

тез и другу за улогу заштитника (оца). Након тога би почео дијалог између витеза и оца. Девојку која би била изабрана за невесту посипале су ружама, а свадба се прослављала воћем и колачима. Понављале би ову игру више пута до изнемоглости”. Ово је варијанта текста Марије де Алкалај с лексичким варијацијама (*Јеврејски живот* 1926).⁹

Сефардске верзије ове песме – балканске и оне из Марока – потичу од једне шпанске романсе која је била популарна у XVII веку и већ тада била везана за игру (Френк Алторе 1987: 1031-1032). У шпанском тексту из тог доба просац тражи једну од кћерки маварског краља за невесту. Саговорник / саговорница одговара да краљевске кћерке нису за младожењу који нема одговарајући социјални статус. Песма је била позната под називом ”*Hilitos de oro*” (Златни кончићи) или ”*La condesa*” (Грофица), и већ у то време извођена је уз плес и игру.

Ова песма-игра изразито је родно одређена. Њена функција је да припреми девојчицу за просидбу. Играле су је и девојке ради забаве, давајући одушка романтичној нади да ће их једног дана запросити ”принц”. У сарајевској средини игра је представљала једноставну драматизацију текста. Она суштински одговара дефиницији женских дејских игара коју предлаже Л. Хјуз: док су мушке игре више такмичарске, активне и агресивне, женске игре теже да буду кооперативне, пасивне и вербалне, јер припремају девојчице за ”приватну сферу куће и улоге супруга и мајки” (Хјуз 1993: 131). Као што показују и други примери, дејски фолклор је у многим случајевима родно одређен.

Овим није исцрпљен репертоар дејшег фолклора код босанских Сефарда, јер има још занимљивих примера песама, пословица и других народних умотворина који су функционално или тематски усмерени на специфични свет деце. Имајући у виду да је ово најзапостављенија област у проучавању сефардског фолклора, даља истраживања пружиће обухватнији увид у жанрове дејшег фолклора код шпанских Јевреја и његове везе како са шпанским изворницима тако и са богатим фолклорним наслеђем балканског окружења.

⁹ Песма гласи овако: - *Aki me manda el senior re / De las ižas ke teneš / A la mas belja ke me deš.* / - *Ni las tengo ni las do / Ni vos me las manteneš / Kon el pan ke io komiera / Komeran eias tambien.* / - *Tan alegre ke io iva / Tan amargo ke me vo / A la iša del re moro / No me la dan por mužer.* / - *Tornad, tornad kavaliero / Venid buen forastero / Suvid ariva al monastero / Esko-žed kuala kereš.* / - *A esta me jevo po ermoza / A esta me jevo por espoza / Ke me para una roza / Akavada de naser.*

Литература

- Јеврејски живот* 1926: В., "Uno de los djugos ke se estan desapareciendo", *Јеврејски живот*, бр. 124.
- Frenk Alatorre 1987: М. Frenk Alatorre, J. A. Bickford, K. Kruger-Hickman, *Corpus de la antigua lírica popular hispánica (siglos XV a XVII)*, Editorial Castalia.
- Hughes 1993: L. Hughes, «'You Have to Do It with Style': Girl's Games and Girl's Gaming», *Feminist Theory and the Study of Folklore*, eds. S. Tower Hollis, L. Pershing, M. J. Young, University of Illinois Press, Urbana and Chicago.
- Караџић 1969: В. Стефановић Караџић, *Српске народне пословице*, Београд: Просвета.
- Маестро 1928: "Дијете у фолклору босанских Сефарада", *Јеврејски глас*, 4. IV.
- Molho 1950: М. Molho, *Usos y costumbres de los Sefardíes de Salónica*, Madrid-Barcelona.
- Papo Bohoreta 2005: L. Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*, preveo s jevrejsko-španskog М. Nežirović, Сарајево.
- Pelegrín 2001: А. Pelegrín, «Tuvo que contar cien y un año. Estudio crítico» u S. Weich-Shahak, *Repertorio tradicional infantil sefardí (Retahilas, juegos, canciones y romances de tradición oral)*, 43-73.
- Пинто 1987: А. Пинто, *Јевреји Сарајева и Босне и Херцеговине*, Сарајево.
- Pulido Fernández 1905: А. Pulido Fernández, *Españoles sin patria y la raza sefardí*, Madrid.
- Толстаја 1994: С. М. Толстая, "Зеркало в традиционных славянских верованиях и обрядах", *Славянский и балканский фольклор*, Москва: Наука.
- Видаковић-Петров 1986: *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, Сарајево.
- Vidaković-Petrov 1994: K. Vidakovic-Petrov, «Sephardic Folklore and the Balkan Cultural Environment», *History and Creativity in the Sephardi and Oriental Jewish Communities*, Jerusalem, 285-300.
- Видаковић-Петров: К. Видаковић-Петров, Мотив бирања невесте у усменој поезији хиспанског круга, у Зборнику посвећеном М. Матицком, Институт за књижевност и уметност, Београд (у штампи).
- Тутуновић 2008: Дрита Тутуновић, *Ya sponto la luna. Kantigas, consejos, refranis. Izgreva mesec. Pesme, priče, poslovice*, Београд, без године издања; друго издање, Београд.

Weich-Shahak 2001: S. Weich-Shahak, *Repertorio tradicional infantil sefardí (Retahilas, juegos, canciones y romances de tradición oral)*, con un estudio de Ana Pelegrín, Madrid.

ПУТОПИСНА ПРОЗА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА, ОДНОС МИ/ОНИ НА ПУТОВАЊУ КРОЗ СТАРУ СРБИЈУ И МАКЕДОНИЈУ

У периоду између два рата Григорије Божовић је пропутовао део Старе Србије и Македоније и оставио драгоцене записе о пределима и људима на територији на којој су се укрштале различите културе, које су чиниле посебну етнопсихолошку заједницу. Његови путописи дају нам богат материјал за географску, антрополошку и фолклорну анализу овог простора. У његовом казивању уочава се опозитан однос некада-сада, као и битне карактеристике различитих националних заједница. У слојевитом казивању изрониће читава митска матрица на којој су легендарне приче о јунацима, остацима утврђења и градова са својим демонским бићима, планински врхови у којима станују виле, језера из којих су некада „излазиле прикојасе, црни бикови, чудновати овнови, праћакале се велике змијурине, виле окретале коло и прикупљале лековите траве кад би наступиле међудневнице“ (Божовић 1990: 7).

Слика земље, планине, воде, црквишта, отвориће митолошки простор на чијем ће фону Божовић градити своје ликове. Наиме, у његовом фокусу наћи ће се свет споља и свет изнутра. Стварајући у средини која је била под турском влашћу писац је фокусирао доминантне особине четири корпуса: српског, турскег, албанског и македонског. Занимљиво је са које тачке гледишта писац посматра народе који су осуђена на заједнички живот, гледајући се често преко нишана. Поставља се питање шта је то што је било непомирљиво, а шта заједничко у средини под турском влашћу. Покушаћемо да у путописима овог великог писца уочимо оно што је непомирљиво, али и тачке у којима се народи различитог језика, религије и културе додирују.

Путујући кроз сеоске пределе писац даје карактеристике српског живља. Посебан нагласак је на митолошком поимању света и невиђеном отпору и поносу који Срби показују. Божовић, са једне стране, слика турске зулуме пред којима одолевају поносити Срби. Обраћајући посебну пажњу на динарски варијетет, посебно у селима око Колашина, писац Србе ставља у однос према турским зулумима. У приповеци *Уклесани закон* каже: „Беласа се брзи Ибар кроз чудне кривине као да хоће да се сакрије од обесна Турчина“ (Божовић 1990: 18). Божовић је, сликајући село дао етнопсихолошку карту српског живља који се традицијом брорио против зилума. На удару су били сеоски домаћини, раја, а посебно жене које су по-

* valentinapit@beotel.rs

казивале отпор. Читава галерија женских ликова, посебно архетип мајке и верне љубе, стоји насупрот турским зулумима. Занимљиво је како је Божовић сликао градски амбијент и однос Турака и Срба. Дајући посебан акценат административном миљеу сликао је град са тенденцијом што верније слике односа ми-они. Издвајајући појединца из српског миљеа, који је показивао отпор, он је дао верну слику затирања свега што је српско. Суморна слика Приштине у приповеци *Оклопник без страха и мане* казује о односу Турака према Србима. Приштина је била средиште за Стару Србију, јер је у њој била митрополија и конзулат. Период 1911. Пред последњи султанов долазак у Приштину, Божовић оставља овакве податке: „Јер време бејаше страшно. Младо-Турци беху одлучно наумили да нас излече од косовске бољке. Школе нам се затвараху, свештеници хапшаху, виђени људи убијаху у рукама власти, а арнаутски зулум беше превршио сваку меру“ (Божовић 1990а: 86). Насупрот простору под турском влашћу који има конотацију хтонског јавља се архетип спасиоца, а то је Србија. Слободна Србија је обећана земља, простор рајског предела. Нешто о чему се сања и што се изједначава са вертикалом која упућује на инкарнацију Бога.

Занимљива је психолошка скала на коју је писац стављао одлучност српског живља на Косову и Метохији пред питањем остати или отићи. Он је ову дилему разрешавао на два начина. Они који нису могли да поднесу турске зулуме одлазили су са великом жељом да се једног дана врате и освете Турцима: „Само да се једном живо стигне у Србију, у благословено и слободно *царство своје*. Јер управо и нема живота без својега царства ... Хе, одрашће тамо на слободи до пушке и ножа, па ће као змајеви прелетати преко Копаоника у свој родни завичај, да по његовим путовима и сутјескама дочекују аге и бегове, субаше и охولة нахијске чауше“ (Божовић 1990а: 23).

Божовић је, сликајући Србе из Колашина и из Мораве јасно показао њихову карактерологију. Наиме, Колашинци, који припадају динарском варијетету, имају посебан однос према туђем. Они су пркосни, спремни да плану, ту лако опали пушка а они који су пребегли у Србију стално сањају да освете Косово. И Божовић каже да одлазе да стигну до пушке и ножа да би се вратили и осветили.

Занимљив је, међутим, однос Срба у централном Косову. Они теже напуштају земљу. Мирнији су, више трпе, само да би остали на својој земљи. Божовић јасно показује како се градио варијетет централног типа. У средини прљаве Приштине, у којој се писац среће са Миланом Ракићем, били су задивљени одлучношћу једног Моравца из гњиланске околине, који не жели да оде са своје земље. Арнаути и Турци му прете, нуде му велики новац да оде са својим сином а он одбија. Задивљујућа је одважност, храброст и упорност овог Србина који размишља једино о томе да не оде последњи Србин јер неко мора да дочека мајку Србију када дође слобода. („Не да он земљу, не да је ни за какве паре. И неће да је остави. Земља му је мајка, држи га она неким чудним благословом, те је готов да њу натопи

крвљу својом и своје деце. *Остаће на њој когод жив да дочека Србију.* Није друга. Бог је јак“) (Божовић1990а: 89). И ли монолог чича Мојсила који каже: „Отац сам, а ко не воли децу?Али ето, не жалим њих. Чим је овде на Косову омркло, ја знам да смо сви за трошак Турчину. Но стар сам, дедце немам више, унучади не. Ће остане пуста земља. А њу жалим. Притиснуће је душманин, па ми је ртешко да умрем, а нико мој да не дочека мајку Србију, ту, гдце ми се родија дедцо и татко, где смо сви плакали и молили Бога – ту да је дочекамо“ (Божовић1990а: 89).

Божовић је, сликајући Србе, у овом случају храброг Моравца из Гњилана, показао и карактер великог Милана Ракића, његов однос према Турцима, а посебно према поноситим Србима. Одлучност Косоваца да се „зубима ухвате за земљу“ изазивала је у њему невиђену, тиху радост. Ракић је нетремице слушао монолог чича Мојсила који каже: „Ја сам своју бабовину уватија зубима, ете, овако, и жив од ње не се одвајам. И сад... и сад...не плачите, а да нађемо некога ко ће као ја да легне снажно на њу, да је ухвати зубима и да је тако не испушта док не дође она...одозго“ (Божовић1990а: 90).

Божовић, у односу према туђину, као и у односу према земљи, слика карактере Срба са Косова. У једном тренутку ће рећи: „Колашинац, кад му догори, опали пушку, па побегне преко границе. Рогожњанин скрсти руке, па трпи зулум. Косовац кука кад му Арнаутин одводи јединицу кћер и кукавички изговара: Слатка је душа, господине!...А овај Моравац, за кога би и пећанин и Колашинац помислио да је заиста каурини просјак, зубима држи комад српске земље да га сачува Србији“ (Божовић1990а: 90).

Талентом великог писца Божовић, после описа Моравца и радости због његове одлучности прелази на сликање тихе, Косметске ноћи и храброг, због зулума тужног, али због српске одважности узвишеног Ракића:

„Па кад на Косово паде тиха ноћ, и кад звезде чудно затреперише ону чежњиву песму, коју је код нас само Ракић без позе осетио, он позва нас двојицу-тројицу, те без каваза и оружја пођосмо низ Диван-Јол право на Газиместан. Душе су нам биле пуне крепости Мојсила Златановића. Милан Ракић застаде и окрену се Преполцу. Рече да је најсрећнији што је каплар српске војске и тихо, тихо, сав у истинском заносу поче да рецитије своје пророчке стихове „На Газиместану“ (Божовић1990а: 90).

Насупрот турским зулумима у опозитном односу Божовић ставља српски отпор и упорност која је смештена у сакрални простор Грачанице: „И сами малаксали, готово безнадно али још упорно ми у главном свођасмо свој посао на то, да крепимо заосталу снагу једне управо луде расе на безуман отпор према завојевачу, и да јој уливамо веру да је Косово њено, иако стварно од свега тога беше још Грачаница, у коју су лесковачки Мухацири спремању да ускоро затварају своју стоку“ (Божовић1990а: 86).

Међутим, Божовић је био писац који је умео да уочи детаље. Иако се стално кретао на ивици односа ами-они, гдје је сваког момента могла да севне оштрица ножа, згражавајући се над турским зулумима он био непри-

страсан у ситуацијама када је личност извајао из гомиле. Попут старца Милије, који у турском табору издваја Турчина, старца древиша са свим његовим врлинама, у предвечерје косовске битке, тако ће и Божовић, оком великог психолога, у предвечерје балканских ратова издвојити лик Турчина, Хасан Чауша, који је заплакао када је испричао истиниту причу о томе како је погинула група комита на челу са војводом Вуком. Божовић прави отклон од самог догађаја. Жали над изгинулим Србима који су упали у Македонију, започевши борбу за ослобођење од Турака, али је читава чета изгинула. Сам писац издваја Хасан Чауша по његовом особеном карактеру. Он оповргава стару народну формулу, која је била стајаће место, да су Латини старе варалице и каже: „Народ је рекао како су Турци старе варалице. Ја то не велим. Али тврдим да је то учвршћена стара памет и да су они опет стари наследници византијски. Умеју да буду господа и да се праве невешти. И љубазно кад је то потребно“ (Божовић1990а: 155).

Издавајући човека, Турчина, који није био типичан и чувен по злу, Божовић слика човека пуног врлине и указује на то колико је близина три национална корпуса изнедрила један сасвим нови профил карактера, изреченог речима: „Хасан Чауш бејаше ту из Биљаче, нека чудна мешавина по крви: колико је био Турчин толико си исто могао рећи да је Арнаутина или Србин“ (Божовић1990а: 155).

Занимљиво је на који начин се Божовић односио према лепим особинама појединаца из другог народа, па чак и онда када су то били они који су раји чинили зулум. Као добар познавалац етнопсихолошког профила својих суграђана он је давао непогрешиве закључке и неретко се дивио појединцима који су, снагом своје личности, превазилазили историјско време. У једном тренутку Божовић ће за Хасан Пашу рећи: „Иначе, врло добродушан као што само Турчин може бити кад се роди добар“ (Божовић1990а:156). Издавајући лик овог Турчина писац превазилази историјски тренутак и враћа се универзалним категоријама, по којима је једино мерило вредности човекова унутрашња природа и кодекс јунаштва који је у свим таборима био на истом пиједесталу. Издавајући јунака из гомиле Божовић даје вредност оним Турцима који умеју и код противника да се задиве њиховим врлинама: „То само прави јунак види и осети и јуначко право не губи некоме. Јунак је јунак што било да је, и за свакога ко себе у људе убраја. Био он Србин, Турчин, Арнаутин, Татарин. То ваља признавати. То признаје и бог који те људе даје на овај свет, а како неже он, Хасан Чауш из Биљаче“ (Божовић1990а:157)

Из миљеа негативних јунака и турских зулума Божовић је, заиста попут старца Милије стао задивљен пред људскошћу Турчина који је заплакао пред погибијом српског војводе кога се радо сећа и пали му свећу. Редак јунак из турског табора који ће рећи: Свако вече долазим овамо и купујем по једну свећу од Коцета. Ето, видиш. Ту је запалим за његову душу, по његовој вери...Зар да му8 дође мајка или син да му је припале?Зар може то ко од вас да учини? Ја могу и ја чиним. За јуначку душу није то за мене

грехота но заслуга и опроштење. Надам се да ово воли и бог и свеци, и ваши и наши...Ето, ја сам такав Турчин: грехота је јунаку не одати поиштовање кад је јунак“ (Божовић1990а: 157).

Шареноликост различитих нација нарочито је могла да се види пазарним даном. Код Божовића је честа слика пазарног дана у Вучитрну, Подујеву или Митровици. Колорит различитих ношњи, које се само на тренутак привидно мешају, пре су есенција могућег окидача који у тренутку може да опали. Србин, сељак, одваја се „својим суморним изразом и веома уљудним држањем“ (Божовић1990а: 127). Занимљиво је његово понашање у окружењу где се не осећа да је међу својима. Присутна је психолошка тескоба на пијаци где све врви од људи. Србин „гледа куд иде, на кога ће да наиђе: да некога не нагази, да кога не гурне, те да с миром што пре извуче главу и отиде читав у своје село“ (Божовић1990а: 127) Градска врева је за Србина хтонски простор, Грачаница и село сакрални, који га спаја са култом предака и исконске сигурности.

У градској вреви пијачног дана, у атмосфери привидног мира, ни Арнаути, како каже писац нису расположени. Нису, као по обичају ни охолосмејани. „Покуњили главе, мрачнога су израза и некако расејани као да им је рамазан. Хладно им нешто око срца. Понос им није на месту“ (Божовић 1990а: 127). У атмосфери привидног мира писац фокусира очи које говоре „да овако није добро, да је боље оно пређашње, кад су из уличнога жагора вирили само пушчани грлићи, блештали на многим прсима сребрни ђустеси и за жути реденицима у сребро оклопљени револвери марке Н“ (Божовић1990а: 127). Једина сигурност у руци им је штап који замењује пушку.

Слика градских муслимана нешто је другачија. Као да воле овај привидан мир, у којем им је важна само трговина. Једино су расположени потурице, Бошњаци, који из Рожаја и Пештера, који „дивно и чисто одевени, иду улицама у мањим гомилама, галаме, смеју се и живо разговарају својим дивним јужним наречјем и не стиде се као обично за тај језик од Арнаута и Турака. Испољавају један расни осећај да су дома, да су они главно, да је њихов језик *наш* и *нашки*, и да је све друго придошлица, па га треба жалити што верује праву веру-Мухамедову-кадс тамо не зна језика, него чаврља туркашки, и за дивни наш *хлеб* каже, погански син *бук*“ (Божовић1990а: 128).

Албанци их гледају са мржњом и мрачно, не поздрављају се са њима, иако их веже вера, али одваја језик. Божовић им даје једну психолошку црту осиноности: „кад ти не могу ништа,барем ћу да те мрзим и презирем“ (Божовић1990а: 128).

Нашавши се у Македонији, у Поречју где су Срби очували своју националну свест, где је српска Црна Гора одолевала турским зулумима, живела је и песма. Писац у приповеци *Мала Шумадија* наводи стихове лирске песме:

„Што ми је мерак пољак да бидам
У твоје село, мори Божано!
У твоје село, на твоја њива:
Ти да је жњејеш ја да те гледам“
(Божовић1990: 133)

Значење ове песме Григорије Божовић појашњава на необичан начин. Сва објашњења ових стихова иду у правцу тумачења емотивног значења лепотом девојке. Божовић ће рећи да песму треба „ваљано разумети“. Он чак, за разлику од других тумача, вероватно занесен призором у Поречју, каже: „Нема у њој никакве еротике, но једно епско поречко подсмевање и народној незајажљивој жељи да продре у Поречје било и као пољак, пудар, па ће после бити свега: и њива и чардака, и хатова и сејмена, и Божана и Цвета Калуша“ (Божовић1990: 133).

Писац, дакле, тумачи настанак песме која није искључиво љубавна, већ пева о раздвојености српског живља и борби Поречана против Турака и Арнаута. У Србима „са оне стране“ стално је тињала жеља да дођу на ону другу, слободну, па таман био и пољар у девојачкој близини. Писац песми, поред лирског, даје и епски, пре бисмо рекли, слободарски дух.¹

Григорије Божовић, путујући по Косову и Метохији и Македонији, бележио је српске, турске и албанске песме. Садржај песама указује на то да је српски етнос окренут прошлости и изгубљеном царству, које се на драматичан начин оживљава кроз епску песму. Албанци из Дренице певаће песме које су окренуте будућности или тадашњим борбама против српске жандармерије. Песме које су настајале у оквиру затворене патријархалне заједнице и певале о локалним догађајима брзо су нестајале. Божовић пише о томе како је био прави подвиг проћи кроз Чичавицу и кроз Дреницу стићи до манастира Девич. Он наводи песме које су Албанци певали о својим локалним „јунацима“ који су се борили против српске жандармерије. Пи-

¹ ...“нестајала је једна по једна наша жупа. Али се Поречје одупрло и одржало. Низ Треску су прошли Арнаути као вал даље на север и исток, али се ту нису могли задржати. Насељене су Поречанци убијали и палили, и на тај начин нагонили их да оставе њихов крај. „Мераклије“ су просто убијане чим би се зачула њихова тежња за Божанакма. Насилници такође у већини случајева. На исти начин силни чауши заптијски, одметници. Поречје никад није остављало пушку нити било без својих заточника, без својих одметника од турске власти. То нису били ни обични људи ни склони злу по рођењу. Напротив, вазда први домаћини, први људи, најбоља поречка духовна обличја. Само зато је тај отпор имао успеха и добро уређење. Зато увек у том крају неугашени огањ да се праг брани, да се српско име не заборави. Зато и толики догађаји и толике песме:

„Каури главе кренале
Свите комити излегле...“

Или:

„Тамо те чекат до три пусији,
До три пусији, до три војводи:
Де, Цафер-аго, де, голо, куче, бре!...“
(Божовић1990: 134)

сац даје слику славног српског пуковника који се осмелио да зађе у дреничко гнездо, савлада албанског одметника, али уз највиши етички, војнички кодекс, спасава албанске жене и децу: „Витез је био тај пуковник: пропустио је неповређене кроз огњени обруч обе хануме, али је дочекао њега да плати главом, ни за што мање но за дрску жељу, да му се уступи Дреница у потпуну државину. Он би, тобож, био веран краљу, давао данак и војску, али сам управљао нахијом“ (Божовић1990: 106)

Како песме, које опевају локалне догађаје, брзо утихну показује и песма о албанском одметнику Азему Галици² коју су Албанци певали помињући у њој и краља Петра. Штета је што Григорије Божовић није забележио целу песму, која би нам дала јаснију слику о албанским зулумима приликом повлачења српске војске преко Албаније.

Од великог су значаја записи песама које Григорију Божовићу певају жене. Из њих се најбоље види њихово порекло. После дужег певања догађа се прави етнопсихолошки преокрет, тако да се иза првобитног, албанског текста, открива древнији, српски слој. Та чудесна палим-сестност усменог текста најбољи је језички археолошки материјал, који јасно показује на који начин је долазило да затирања српског језика и поарбанашавања српског живља. У селу Дуф, близу Гостивара Албанци певају обредне песме али се на крају, на чистом српском језику, појављује синтагма „Господи помилуј“, што указује на српско порекло.³

² „Хеј, кад оно стари краљ Петар
Преко Албаније к мору пође,
А Немац му притиште земљу
Одметну се у гору јунак
Из Дренице Азем Галица...“
(Божовић1990: 28)

³ Дуфљани данас не само што говоре арнаутски, него и певају на том језику. Али поред свега тога ја сам ту чуо песме о Косову ретке по лепоти мотива као и о Краљевићу Марку. Даље, у говору имају много лепих српских речи. Обичаји и ритуални тренуци су српских имена. Кажу *дома* место *пер штиј*, *празник*, Васкресење, Божић, Свети, Бог, *Ме разговор*, када се иде на посмртничко тешење родбине. Даље увек кажу *Господи помилуј*, *Христос се роди*, *Христос васкрс*, *Господи подај* и *подај*-кад се устаје иза јела, и што је необично драгоцено: *Господе, прости ме грешина!* – молитва је пред спавање од звука до звука!...

Дуфљани имају заветину св. Јована зимскога и тада носе крсте и овако певају српско-арнаутски:

„Ој ти Крућ, Круће барда,
Ти на н'дивш е на ндимовш,
Ма шум н'мот се си вјет
Господи помилуј!
Ма шум груна мог се сод
Господи помилуј!
Ма шум груна мосг се сод
Господи помилуј!
Ма шум берићет мос се сод,
Господи помилуј!
Ма шум трима мос се сод
Господи помилуј!

Григорије Божовић у амбијенту колективног весела, на поселу или сеоским саборима, из масе издваја појединце који песмом буде заспалу емоцију. Песма, као у делу Боре Станковића, постаје изазов, нарочито ако је пева жена. Она у мушком свету буди притајени ерос који, под надзором патријархалног кодекса, бива запретан. Занимљиво је на који начин писац користи севдалинку, која се одједном издваја из групног певања из којег израња слика некаквог Ћора, који „распали некакву босанску севдалинку“ изазивајући „прави урнебес“. Путем песме писац улази у сверу љубавне игре између мушкарца и жене. Чудесну моћ севдалинке, коју започиње Ћоро, прихвата девојка Лушка, „која сва зажарена у образима прекиде га до себе, поведе и запева: *Учитељу медени, ?/то те мајка не жени/док си млад/док си леп, док си јање малено?*“ (Божовић 1990а: 176).

Чудесна моћ песме навешће јунака ове приповетке да се одупре девојци из муслиманске средине, која је спремна да прекорачи све верске разлике и пође за Србина. У једном тренутку, бежећи од чудесне моћи кола, песме и девојке јунак изговара „уплаших се и просто побегох, мучећи себе на један невероватан начин да се одбраним од њена дивна погледа, од њене страховите освојности“ (Божовић 1990а: 176).

Посебну пажњу завређују песме у приповеци *Битољски богаљи*. У њој се најбоље види на који начин песма утиче на карактеризацију ликова. Певана од стране „божјих људи“ како их је називао Бора Станковић, песма јасно прави границу међу карактерима и успоставља опозитан однос добро-зло, лепо-ружно.

У битољској махали писац наилази на просце који користе песму да би од пролазника изнајмили који динар. Божовић се зауставља на сликању карактера просјака, чије певање подсећа на слепачке песме из Вукове збирке. Продирући у карактер божјака писац нам даје јасну слику њиховог унутрашњег бића. У једнима песма је само средство за стицање добити. Божовић, врло прецизно, прави разлику између оних који, користећи песму, измамљују новац а после тога исмевају оног који је уделио, као и самог Бога. Он уочава да је обogaљеност толико наружила ове људе да је у њима превладало зло, за разлику од других, који су због телесног недостатка, поставили племенитији. Навешћемо два момента из приповетке *Битољски богаљи*.

Ма шум дјем мот се сод,
Господи помилуј!
Свети Јован на ра н'пер ује
Еле сод на упакзује,
Берићети на упштује,
Ме христи на упакзује-
Господи помилуј!“

То јест: „Ој ти бели Крсте, помоћи ћеш нам ове године боље но прошле: да имамо више пшенице, више берићета, више јунака, више мушке деце, свети Јован је сишао на воду и измириће нас са Христом – Господе помилуј!“ (Божовић 1990: 98).

Писац наводи песму коју певају битолски божјаци док салећу пролазнике:

„Жалујте на сакат, мале,
На сакат без нозе, мале
Од малечко без нозе, мале,
Од малечко без кућа, мале,
Без отац, без мајка, мале:
Парче, леб за душа, мале,
Нозе имам, мале,
Једна сува, мале,
Одпадната, мале...“
(Божовић 2005: 188)

Писац прати понашање богаља који јаше на коњу, „прави безобразне шале са мимопролазницима, смеје се и цери као сатанин пород“. Само велики писац могао је у једној приповеци, у којој пише о божјацима, да да такву палету ликова, коју разоткрива њихова божјачка песма. Као велики психолог и познавалац људске душе он је, преко контраста, показао сву узвишеност и беду људске природе. Песма која лебди изнад божјих људи и коју они користе да би постигли свој циљ најбољи је барометар у карактеризацији ликова. Она ће бити детектор за откривање психолошких наслага у бићу оних који је певају.

Григорије Божовић се најдуже задржао на функцији песме у приповеци *Битолски богаљи*. Чини се да је овде његов таленат дошао до пуног изражаја. Градећи лик Нестора Црног направио је читаву теоријску анализу песме и игре и њене функције у свести оног ко је изводи и ко је слуша. Он је овде избрисао границу између националне припадности, лепих и ружних људи, богатих и сиромашних, усправних и оних на дну. Чак је избрисао и границу између живих и мртвих. Његов јунак ноћу одлази на гробље и свира мртвима, померајући границе реалног и фиктивног, пуштајући песму да у себе стави све људске патње и судбине. Она постаје ванвременска, у функцији слављења живота и лепоте. Његов јунак, из своје чудесне духовне перспективе, свира и посматра децу „хоће да продре у њихову несташну душу, завири тамо и види да ли се она збиља интересују његовом вештином, његовом музиком, коју он веома високо цени“ (Божовић 2005: 191).

Дијалог радознале деце, која моле Нестора да свира или „ће умреме“ права је химна песми, радости и чудесном разумевању деце и божјака.⁴

⁴ „На половини четврте музичке фразе, он одваја од уста свиралу, гледа слушаоце као да би их хтео упитати како им се свиђа, не зато што сам сумња у лепоту своје свирке, но због тога што би хтео да види да ли га они разумеју, да ли виде колико душе троши он на ову просту музику. А деца су зинула. Он се уозбиљио, опет подиже свиралу и одмах почиње другу:

... Невесто, око калешо,
Изведи коња дорија,
Сутра ћа ода в Србија

Комплекснос функције песме у Божовићевој приповеци *Битољски богаљи* захтевала би посебну анализу (то остављамо за неку другу прилику). Требало би само поменути да је Григорије Божовић био писац чудесне суптилно-сти. Пратећи следеће божјаке он је дотакао песму која долази са истока. Са подједнако љубави и знања писао је о лирским песмама са Косова и Метохије, Македоније, епским песмама динарског варијетета, албанским и турским песмама али, чини нам се нигде није тако предано, и са великом љубављу, писао о моћи песме која је долазила из сасвим друге, несловенске средине. Заустављајући се на песми слепих Арабљана, чији текст није разумео, застао је одушевљен мелодијом и начином извођења у које је стала сва тајна и суптилност далеког истока.

Песма коју два Арабљана певају у дуету оставиће на писца посебан утисак: „Мелодија чудна, језик потпуно неразумљив, па опет тако ти је близак души, и човек осећа да је некад у сну слушао овакву песму“ (Божовић 2005: 195).

Будећи искон, запретан у човеку путем песме, писац отвара архетипске наслаге које су увек и свуда исте. Није се Григорије Божовић бавио само текстом народних песама. Знао је да проговори и о мелодији, која је у песми коју певају арапски слепци „проста арапска, пустињска, равна и једра, окићена јаким усклицима по где-где, који те уздижу од земље, јер ти се чини да је то призив пророка, мистичнога богоискатеља“ (Божовић 2005: 195).

Запажајући текст и мелодију песама, које је инкорпорирао у своје прозно стваралаштво, Григорије Божовић је пробудио архетип јунака, девојке, невесте, мајке. Читајући изнова његову изузетну прозу чинило се да народне песме које наводи у свом тексту служе карактеризацији ликова и сликању традиционалног миљеа и да су оне у функцији бољег сагледавања једне етнопсихолошке заједнице. Није се очекивало да ће путем песме пробудити и најачи архетип у човеку, архетип Спасиоца. Међутим, то се на необичан начин догодило управо у песми коју певају арапски слепци.⁵ Она

И одмах пада у огањ. Видиш да је Маћедонац, видиш како га потреса ова песма, коју је печалварски живот избацио тако једру и душевну. Он целим телом прави нервне покрете, маше главом и подмигује, као да хоће да овапути тренутак како маћедонска невеста са обала Охридског језера, или Црнога Дрима, покорно слушајући својега мужа и господара, са стидљивим плачем изводи беснога дорију, спрема му прибор и белу терфију.

Па кад заврши:

Жал да ти неје за мене

Нестори испушта свиралу, рашири руке, затресе главом, покупи обрве, почиње јак да трепље као да ће сузе да му потеку и подвикне:

-Пхи! Како неје да неје жал!?!...Ех, дердоји, пусти мераци!...

Мали слушаоци укочени. Ускићење на врхунцу. Опажаш како су заборавили да је црн и гадан, па би чисто хтели да му потрче у наручје. А он мало нагао к њима, раширио веселе очи, хтео би да их загрли.“ (Божовић 2005: 193)

⁵ „Преносиш се у древна времена, прелазиш на крилима маште у Арабију, видиш како је бедуин у ноћној самоћи упро поглед у неизмерно море сјајних звезда, осећа бескрајност и вечност, па обузет страхотним необјашњењем кличе к небу, призивље онога ко је

је хрлила право ка небу из човекове силне потребе „да га сједини с том бескрајношћу и величином“.

Литература

- Божовић 1990: Г. Божовић, *Чудесни кутови*, Приштина: Јединство.
Божовић 1990а: Г. Божовић, *Неизмишљени ликови*, Приштина, Јединство.
Божовић 2005: Г. Божовић, *Косовска прича*, Београд: Политика, Народна књига.
Јеротић 2000: В. Јеротић, *Човек и његов идентитет*, Београд: Арс Либри.
Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942*, Београд: СКЗ, БИГЗ, Просвета, Партедон М.А.М.

највиши да му објасни све, да га сједини с том бескрајношћу и величином, јер хоће да продре у њу, да ишчезне у њој, јер не може да је савлада, да је смести у себе...“ (Божовић 2005: 195).

HISTORIJA – PISAC, NAROD – PJEVAČ (Jedno kratko razmišljanje o bošnjačkoj narodnoj epici)

Narodna pjesma, zvana usmenom epskom pjesmom najstariji je i najstudiosniji izučavan oblik epike. Usmena književnost je imala najviši stupanj svog razvitka u vremenu kada pismenost nije bila još širena i popularizovana u velikom razmjeru, međutim, ne može se reći da se usmena književnost razvijala isključivo u sredinama i zajednicama koje nisu poznavale pismo.

Narodna pjesma znači ukupan pojam tradicije, a to podrazumijeva dugotrajan proces prenošenja znanja, vjerovanja, spoznaja, običaja, obreda, legendi, isto kao drugih kulturnih vrijednosti s generacije na generaciju, ili iz jedne epohe u drugu. Uz značenje svog naziva zauzima stav o narodu, uglavnom tematski vezana za historijsko vrijeme i prisutnost Turaka u južnoslavenskim krajevima, a njezin početak datira od 15. stoljeća.

Usmena književnost Bošnjaka, na koju je ovaj rad isključivo usmjeren, bila je standardnotvorna u kulturno-historijskom smislu. Istovremeno, sa pojavom prvog izdanja zbirke narodnih pjesama 1888. i 1889. godine, a koje je u dva sveska sabrao Kosta Hörmann, u životu Bošnjaka je nastao veoma važan događaj, vezan za dobitak posebnog mjesta u klasifikaciji i sistematizaciji južnoslavenske književnosti, jezika, kulture i historije. Odlučujući razlog zbog kojeg je Hörmann došao na ideju izdavanja zbirke iz muslimanske sredine je:

„da je osnova ove ideje bila u Hörmannovoj vezi sa onim muslimanskim krugovima koji su mu omogućili da upozna ovu vanrednu kulturno-historijsku i literarnu pojavu, da predочи svijetu u punoj širini njen značaj i novinu“ (Buturović 1976: 14).

Ovaj rad se temelji na stajalištu da je Hörmannova zbirka dragulj bošnjačke narodne epike, te da su ove pjesme uvjetovane stvarnim događajima, a pjevao je ih narod, odnosno pjevači epskih pjesama. Stoga ćemo reći i nešto o genezi bošnjačke usmene epike uopće.

Prvi primjeri muslimanskih narodnih pjesama pojavili su se početkom 15. stoljeća iako oni nisu zabilježeni. Kako je njihova prisutnost vidljiva u obliku epskih predanja i legendi, osnovano je pretpostaviti da počeci bošnjačke epske tradicije sežu u duboku prošlost. Uglavnom, najranije potvrde o bošnjačkoj narodnoj poeziji kazivao je još Benedikt Kuripešić¹:

„...muslimanska balkanska epika ima snažnu granu u bosanskoj muslimanskoj epici prve polovine 16. vijeka. Muslimanska poezija u Bosni se poja-

* m.obojska@gmail.com

¹ Slovenski putopisac 16. stoljeća kojeg spominje Đenana Buturović u navedenoj knjizi.

vljuje kao produžetak ranije tradicije pjevanja epskih pjesama“ (Buturović 1992: 273).

Početak *južnoslovenske muslimanske epske tradicije* (Buturović 1992: 268) smatra se također kraj 16. stoljeća kada su Bosna i smederevski sandžak, koji joj je tada pripadao, bili u sastavu Rumelijskog ejaleta, a glavna obilježja epske pjesme ovog naroda i perioda bila su ratnički tematizirana.

Kada su u pitanju najraniji zabilježeni tekstovi narodnih muslimanskih pjesama spominje se 18. stoljeće u kojem je počeo intenzivan razvoj, kako epske, tako i lirske tradicije muslimana u Bosni i Hercegovini. Osim toga, iz spomenutog perioda potječe *Erlangerski rukopis*² koji sadrži podatke o bošnjačkoj epskoj tradiciji 18. stoljeća. Međutim, krajem 19. stoljeća pojavljuje se prvo izdanje narodnih pjesama Bošnjaka u Bosni i Hercegovini pod naslovom *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* a koje je sabrao Kosta Hörmann, savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu³ i koja se pojavljuje kao zbornik upravo bosanskomuslimanske epike.

Na temelju predstavljenih podataka može se tvrditi *da su prvi predstavnici bosanskomuslimanske epike muslimani Bosanci* (Hörmann 1996: 276), a njihove pjesme zabilježene u Hörmannovoj zbirci čuvaju njihovu epsku tradiciju koja se, prije svega, ogleda u sljedećim elementima:

- susret s prepoznavanjem,
- lažni poziv na mejdan,
- prevara,
- potjera.⁴

Svi spomenuti elementi bili su izrazito prisutni u epskoj tradiciji 19. stoljeća iz kojeg potječe Hörmannova zbirka narodnih pjesama Bošnjaka.

Pod pojmom prvog od priopćenih elemenata epske tradicije, *susreta s prepoznavanjem*, podrazumijeva se takav skup okolnosti i prilika u kojim se neočekivano nalaze dvije ili više osoba koje se međusobno poznaju, ali činjenica prepoznavanja ne nastupa u istom trenutku.

Takav susret postaje uočljiv u pjesmi *Muja liječe vile planinkinje*. Kada vila donosi vijest da će Halil izgubiti život, njegov brat Mujo i daidža Kovačević-Ramo idu da ga traže. Tokom potjere za hajdučkim glavarem Mijatom, Mujo biva ranjen, a traženje nastavlja sam Kovačević-Ramo. Halil, čuvši da mu se

² Denana Buturović u uvodu u *Usmenu epiku Bošnjaka* piše da je *Erlangerski rukopis* danas poznat u nauci kao prvi mješoviti zbornik narodnih pjesama Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, a uz ovu tvrdnju ide njezina bilješka da *do sada je, na žalost, studioznije ispitivana samo bošnjačka komponenta pjesama ovog zbornika* (Buturović 1995: 34).

³ Prvo izdanje publikovano je 1888. (prvi svezak) i 1889. god. (drugi svezak); drugo, u kojem je izvršena promjena naslova u *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888 – 1889. nastupio u 1993. god.; posebno je izdanje objavio Zemaljski muzej u Sarajevu 1966 god. pod naslovom *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1966.; te najnovije izdanje zbirke bilo je 1995. god. kao *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*. Sabrao Kosta Hörmann 1888 – 1889.

⁴ Pogledaj u uvodu u Buturović 1995: Đ. Buturović, *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo: Svjetlost.

neko približava, pretpostavi da je to Mitija harambaša i sačeka ga s namjerom da ga ubije, međutim kasnije je prepoznao svog daidžu. Istovremeno se odvijaju susret i prepoznavanje što sprečava nesreću.

Uglavnom, *susret s prepoznavanjem* nije određen akterima prepoznavanja. Odnosno, do takvog susreta može doći bilo kad, bilo gdje, između bilo koje dvije osobe. Ono što je jedino bitno u strukturi pjesme je činjenica da su se likovi nekada poznavali ili da su jedno drugom značili i da se, nakon izvjesnog vremena, ponovo sreću u drugačijim okolnostima.

Lažni poziv na mejdan također zauzima važno mjesto među elementima epske tradicije Bošnjaka, iako se za njega može reći da spada u uski krug pjesama iz Hörmannove zbirke. Svaki *poziv na mejdan* koji se nije održao, ili na koji junak nije izašao, ili je pak pobjegao, smatra se *lažnim*.

Kada govorimo o situacijama u kojima junak ne izlazi na mejdan, mora se imati na umu razlog njegove odluke, jer ne možemo odmah reći da je kukavica. U pjesmi *Svatovsko groblje na Morinama* i beg Ljubović zaprosio je djevojku Umihanu, zaručnicu Mostarlike Muje, koji ga je nakon toga pozvao na mejdan. Uzrok zbog kojeg se beg Ljubović nije javio na mejdan je njegova majka. Kada beg odlučuje da će ipak izaći na mejdan, majka mu govori da je on njezin jedini sin, da će naći za njega bolju djevojku, te ne smije ne poslušati svoju majku, a kao njegovog zamjenika uputila je slugu Marijana da odvede Muji djevojku. Dakle, postaje razumljivo da je beg Ljubović htio izaći Muji na mejdan, ali majka je junaku najvažnija i on je poštuje iznad svega, zbog čega joj se ne smije suprostaviti. Nakon ove situacije beg Ljubović nije izašao na mejdan, ali je poslao svog konja i slugu sa viješću za Muju.

U središtu pozornosti ovog elementa epske tradicije (*lažnog poziva na mejdan*) nalazi se razlog zbog kojeg junak ne izlazi na mejdan. Zatim, tu je data veoma važna uloga njegove majke, ne samo u ovoj odluci, nego u cijelom životu junaka. I ako se u životu junaka može reći da:

„vjera, makar dana i dušmaninu, tvrđa je od kamena; a žena je junaku najveća svetinja; konj mu je najveće blago, tako majku svoju junak štuje nada sve“ (Buturović 1995: 59 – 62).

Prevara kao i drugi motivi u pjesmama iz Hörmannove zbirke, nema jedan određeni model, nego se javlja u različitim varijantama. Ona može biti uvjetovana različitim okolnostima i ciljevima, a u većini slučajeva izaziva i razvoj radnje. Veoma često prevara postaje presudna činjenica u pjesmi, uzrok oko kojega se sve događa.

U pjesmi *Lejla Blažević* posljedica prevare je otimanje muslimanske djevojke zbog kršćanina.⁵ Senjanin-Ivan je prevario Lejlu Blažević koja je čekala svog dragog *Tanković-Osmana*, predstavljajući se kao on. Nakon dugog razgovora Lejla Blažević nije prepoznala u Senjanin-Ivanu varalicu i dala mu je svoje povjerenje, što podrazumijeva prevaru. U ovoj pjesmi prevara izaziva čitav

⁵ Poredi sa pjesmom *Blažević Omer i Budimski vezir*; ili pogledaj pjesmu *Mustaj-beg Lički oženi Kumalić Nuhana*.

niz događaja koji se inače vezuju za otmicu muslimanske djevojke. Tu najčešće mislimo na potjeru ili vraćanje otete djevojke.

Pjesma *Kotarani otimlju Mujova đogata* sadrži elemenat prevare koji je usko povezan sa otmicom konja, međutim, glavni razlog prevare je pokušaj ubistva Mujagina Halila, koji je zbog svoga konja *đogata* zauvijek ostao neuhvatljiv. Hajdučki glavari Paun harambaša koristi ovdje laž kao način da postigne određeni cilj, te da ostane živ u situaciji kada se sretne sa Mujom. Pri tome on počinje pričati izmišljenu priču o sebi, a na kraju ostavlja izbor njihovog života Muji. Međutim, govor koji drži Paun harambaša konstruiran je tako da bi prevario Muju i ostao živ, što mu i uspijeva. Također, ovdje prevara ne ostaje bez ikakvih posljedica, nakon krađe *đogata* dolaze sljedeće činjenice, potjera i vraćanje otetog konja.

Potpuno drugačiju vijest o prevari donosi pjesma *Filip Madžarin i Gojeni Halil*, u kojoj se opisuje oblik izdaje, ali s obzirom na značenje cijele pjesme nema odlučujuću funkciju. Izdaja u smislu prevare nije izazvala nikakve događaje za koje bi se moglo tvrditi da su prvi po važnosti.

Na temelju navedenih pjesama postaje vidljivo da *prevara* kao element epske tradicije posjeduje različite vidove, da većinom povlači za sobom nove događaje čije su konsekvencije od velikog značaja. Međutim, postoje i one u kojima uloga vodećeg faktora razvoju akcije prelazi u drugi događaj.

Posljednja od pomenutih elemenata epske tradicije je *potjera*, koja uvijek nastupa poslije značajnog događaja, dakle funkcionira kao posljedica. Njezina prisutnost je uvjetovana ranijim događajima, stoga nikad ne dolazi do potjere bez izrazitog razloga.

Veoma često glavni uzrok potjere postaje poziv na mejdan,⁶ poslije čega dvojica junaka učestvuju u potjeri, što se može vidjeti u pjesmi *Filip Madžarin i Gojeni Halil*, kada Gojeni Halil dolazi da *djeli mejdan junački* sa Filipom Madžarinom. Na kraju potjere, kad je Halil uhvatio Filipa, dolazi do *mejdana* nakon kojeg Filip umire, a Halil se vraća u Stambol sa njegovom sestrom Jefimijom.

Potjera može također doći kao posljedica otmice djevojke⁷ ili konja. U prvom slučaju kao primjer poslužiti će pjesma *Svatovsko groblje na Koritima*, gdje hajdučki glavari Morač Vuk *razbija kićene svatove*, otima djevojku Hankiju koju je zaprosio Rišljanin Hadžo, i ubija njegovog brata. Konačno se potjera završava smrću, kako Vuka, tako i Hankije koju je Hadžo sahranio pored svog brata Muhameda.

Kao primjer u kojem potjera dolazi kao posljedica otmice konja poslužiti će već spomenuta pjesma *Kotarani otimlju Mujova đogata*. Na isti način kao i u drugim pjesmama potjera se završava smrću krivca, ali u navedenoj pjesmi možemo istaknuti još jednu temu koja dolazi kao posljedica potjere, a to je vraćanje otetog konja.

⁶ O tome pogledati pjesmu: *Boj na Sigetu*.

⁷ O tome pogledati pjesme: *Čengiç Ali-beg i Biserka šćerka zadarskoga bana*, *Lejla Blažević*.

Analizirane pjesme su dokazale da se elemenat *potjere* uvijek javlja u službi bitnih događaja. Osim toga, veoma često idu uz druge elemente epske tradicije, npr. uz *prevaru*, ili teme kao *otmice*, *osvete* i sl. Također, vidljivo je da je potjera uvjetovana smrću nekog junaka koja obično dolazi na kraju hvatanja onoga koji bježi.

U središtu pozornosti ovog rada bila je tvrdnja da narodne pjesme iz Hörmanove zbirke odražavaju epsku tradiciju Bošnjaka, da su historijski zabilježene, a zatim pjevane. Kao predmet dokazivanja poslužili su elementi epske tradicije poput *susreta s prepoznavanjem*, *lažnog poziva na mejdan*, *prevare* i *potjere*. Svi spomenuti elementi su karakteristični za bošnjačku tradiciju i način života, međutim, neki od njih pojavljuju se rjeđe nego ostali. Smijem tvrditi da je ova činjenica uvjetovana stvarnosnom situacijom, tako su pjesme postale njezin refleks poput odražene slike i pokazuju da je u njima utkana epska tradicija Bošnjaka. Svoju tvrdnju potkrepljujem i dokazom da sve narodne pjesme iz Hörmannove zbirke imaju svoj temelj, i u izrazitoj su vezi sa istinskim događajima Bošnjaka, Bosne, te njihovom historijom. U tome je od velikog značaja uloga pjevača epskih pjesama koji su svojim pjesmama očuvali tragove tradicije.

Literatura

- Buturović 1976: Đ. Buturović, *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo: Svjetlost.
- Buturović 1992: Đ. Buturović, *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Sarajevo: Svjetlost.
- Buturović 1995: Đ. Buturović, *Usmena epika Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod.
- Hörmann 1996: K. Hörmann, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini I – II. Sabrao Kosta Hörmann 1888 – 1889*, Sarajevo: Preporod.

ПЛУРАЛИЗАМ МЕТОДА У НАСТАВНОМ ПРОУЧАВАЊУ КЊИЖЕВНОСТИ

Увод

Књижевноумјетничко дјело је веома сложена и специфична стваралачка структура у којој се преплићу стварност и машта, могуће и немогуће. Умјетничким средствима у књижевном дјелу створен је нови вид реалности, вишезначан и самосвојан, а ипак окренут објективној и субјективној животној стварности.

Књижевно дјело својом предметношћу обухвата природу и људе, материјалну и духовну егзистенцију, па се оно може успјешно проучавати једино коришћењем већег броја наука. Књижевна умјетност опире се свакој методологији која на било који начин запоставља њену природу.

Тако су се са становишта појединих научних дисциплина развили познати књижевнонаучни методи: позитивистички, импресионистички, биографски, филолошки, социолошки, психолошки, филозофски, структуралистички, лингвостилистички, феноменолошки, рецепцијски, семиотски, компаративни... Сваки од ових приступа, појединачно узет, једностран је и обухвата само једно подручје књижевног дјела, док већи дио његове сложене структуре оставља ван свог домаћаја. Ограничен домет појединачно примијењених метода потиче од тога што књижевна умјетност обухвата комплексну предметност, а сваки од метода бави се само једном научном области.

Тако и наставна интерпретација књижевних текстова захтијева ослањање на достигнућа других наука, као што су: социологија, филозофија, психологија, лингвистика, историја, теорија књижевности, историја књижевности, књижевна критика, семиотика, етика, естетика, педагогија, дидактика.

„Савремена методика наставе књижевности прихвата само проверену критичку методологију коју усклађује са психоемоционалним, искуственим и рецепцијским способностима ученика.“ (М. Николић 1999: 195)

Проучавање књижевноумјетничког дјела у школи

Методолошки плурализам се успјешно остварује тако што се поједини методи примјењују тамо гдје то баш умјетнички текст захтијева, у

* brankabrckalo@yahoo.com

складу са његовим конкретним својствима, његовом предметношћу, структуром, умјетничким средствима. Међутим, у наставној пракси ни данас проучавање књижевних текстова понекад није усклађено са захтјевима савремене методике. Још се сусреће непотребно теоретисање, а савремена методика захтијева да свако вредновање буде доказано умјетничким чињеницама из дјела. Такође је често доминантан спољашњи приступ у тумачењу књижевног дјела, тј. већа пажња поклања се проучавању живота писца, околности, времена и услова под којим је настало дјело, него унутрашњем приступу књижевном дјелу, који би требало да буде примаран.

У основној школи настава се често ослања на традиционалистички приступ, поготово у проучавању прозних текстова, па се они углавном читају и препричавају, што се, наравно, не може сматрати анализом. Понекад је присутно и непотребно дидактизирање и инсистирање на васпитном карактеру дјела и схематизованом и једностраном формулисању поруке дјела.

Примјеном методолошког плурализма у проучавању књижевног дјела избјегава се фаворизовање појединих метода, непотребно биографизирање, социологизирање, педагогизација и слично, а одабира се онај метод који највише одговара конкретном тексту и он се користи у садејству са осталим методима.

Тумачење књижевних текстова, поред доброг познавања свих књижевнонаучних метода, захтијева понекад и познавање опште и националне историје, као и познавање неких врста умјетности, прије свега филмске и позоришне. Када се узме у обзир да у сваком наставном проучавању књижевног дјела на часу треба имати у виду циљ који се жели постићи, као и средства и методе којима ће се тај циљ остварити и прилагођавање тумачења узрасту и психофизичким способностима ученика, онда се стиче потпунија слика о интердисциплинарности методике као науке, јер се и бројне друге науке, свака из свог угла, баве поменутиим предметима.

Примјена методолошког плурализма у проучавању приповијетке Мргуда Петра Кочића

Импесионистички метод

Када се постави питање од чега треба поћи при интерпретацији овог књижевноумјетничког дјела, наставна пракса и теорија интерпретације дају прихватљив одговор – од снажних умјетничких доживљаја, од утисака и расположења које је дјело изазвало. Импесионистичко гледиште погодује узрасту ученика и самој природи умјетности, али оно увијек треба да се ослања на естетичке чињенице од којих су импресије потекле. Свијест ученика и дуго послије читања оваквог дјела закупљена је несрећном судбином дјевојке која није могла да одлучује о сопственом животу, удаји,

осјећањима, него је све било одређено друштвеноисторијским околностима и крутим патријархалним законима.

Зато се наставни час структурише тако да се ученицима пружи могућност изражавања властитих утисака, доживљаја и мисли. Те прве реакције на текст показују степен ученикове сензибилности и културе. У проучавању приповијетке *Мргуда* треба афирмисати дијалошки метод у фази разматрања основних доживљаја. Наставник треба да упути ученицима питања усмјерена на откривање доживљаја. Питања се упућују свим ученицима и њима се усмјерава ученикова реакција. При томе питања не смију бити стереотипна. Једна од могућности је постављање сљедећих питања:

– Како сте доживјели приповијетку *Мргуда*? – Која осјећања у вама је пробудила ова приповијетка? – Које су вам се мисли наметале док сте читали текст? – Јесте ли очекивали друкчији завршетак? – Какав сте став заузели према Мргуди и средини у којој она живи?

Дијалошки метод покреће ученике на изражавање доживљаја, али у примјени тог поступка не могу сви ученици изразити свој лични доживљај. То обично чини неколико најактивнијих ученика, а остали остају ускраћени. Да би се избјегло раслојавање разреда на мали број активних и већину пасивних ученика, треба ангажовати све ученике, пружити им могућност да се смјењују у тој активности, да се ослобађају у изражавању својих доживљаја, запажања, ставова. Овдје наставник не може само да се ослони на импресионистички приступ књижевноумјетничком тексту, као једном од могућих приступа, него мора да води рачуна и о методичким могућностима креирања часа, као што су циљ који се жели остварити, облик рада, методи, средства. Тако, на примјер, да би ангажовао што више ученика, поштујући њихове индивидуалне способности и то да неким ученицима треба више времена да би формулисали своје мисли и ставове, наставник примјењује варијанту дијалошког метода. Он усмено поставља питања на која ученици одговарају писмено. Кад запишу одговоре, неколико ученика их гласно чита. О томе се поведе разговор у разреду и одговори се коригују и допуњавају. Овај поступак има предност пред уобичајеним дијалогом јер ученици обављају двије активности: записивање одговора и читање записаног. Тиме је пружена могућност ученицима који се лакше писмено изражавају да најприје формулишу одговор, па да га онда читају.

Мотивисање ученика за изражавање доживљаја постиже се и примјеном анкете. На анкетним листићима формулишу се питања која траже да ученик изрази свој доживљај текста. Не би требало да анкета садржи уопштена питања о дјелу него она утемељена на појединостима у тексту. На примјер:

– Шта повезујете уз Мргудин лик након првог упознавања с њом? – Чиме се она издваја, по чему је изузетна? – Како доживљавате Мргудину љубав према Мики? – Како доживљавате ледену јесењу ноћ која даје оквир Мргудиним преживљавањима? – Каква су вас размишљања обузела док сте

слушали разговор сељака послје Мргудине смрти? – Какав сте став према њима заузели, а какав према Мргуди? – Шта је за вас трагично?

На основу одговора моћи ће се открити ученикови доживљаји текста. Објављивање доживљаја има двоструку намену:

- омогућити ученику да искаже лични доживљај текста,
- одредити основни смјер интерпретације.

Ради разбијања клишеа у настави, утисци ученика могу се провјерити и тако што ће им се дати задатак да писмено скицирају Мргудин лик, онако како су је они замислили или нацртају њен портрет. Тако се остварује повезивање наставе књижевности са културом изражавања и ликовном умјетношћу, а даје се могућност ученицима да сопственим аспектима допуне ону слику коју је дао писац, под условом да познају српску сеоску средину тог времена. Одговори ученика показују како они као читаоци или реципиенти, инспирисани текстом, дограђују умјетничко дјело – *poezis*.

При томе савремена методика истиче захтјев да се на најбољи начин омогући ученицима, независно од узраста, да знања која су стекли самостално, у породици или претходним разредима, унесу у наставне садржаје из књижевности и тако их заокруже у cjеловиту слику.

Приповијетка *Мргуда*, иако редуковане фабуле, садржи магијску снагу за привлачење читалаца и одржавање њихове пажње, због необичних ликова и сугестивних слика природе. Она награђује читаоца умјетничким доживљајима, који су једини прави извор даље радозналости за прочитано књижевно дјело. Образлагање умјетничких утисака враћа ученике у свијет књижевног дјела и поново их суочава са битним естетичким чињеницама. Полазећи од читаачевих мисаоних и емотивних побуда изазваних књижевним дјелом, од његове маште, узбуђења, саосјећања, дивљења, револта, размишљања, може се доћи до свих исказа и умјетничких поступака који су изазвали тај посебан ментални ток и произвели одговарајућа осјећања и расположења. Доследним уважавањем естетичких чињеница и прибављањем поузданих доказа из самог умјетничког текста, настава књижевности добија висок степен егзактности. Тако се снажи радозналост ученика и литерарна пријемчивост за читање и других Кочићевих дјела.

Лингвостилистички приступ

Након разматрања основних доживљаја слиједи тумачење елемената приповједачке структуре. Књижевноумјетничко дјело виђено као cjелина представља јединствену вриједност. Ако га, међутим, посматрамо по дијеловима и у појединостима оно се разлаже у низ чинилаца неједнаке вриједности. Унутрашњи елементи, чак и онда кад су слични по свом обиму, врсти и функцији, немају никад исти значај за општу умјетничку вриједност дјела. Тако се у овом случају методика као наука ослања поново на достигнућа науке о књижевности, тачније теорије књижевности, која проучава структуру књижевнопрозног текста.

У интерпретацији приповијетке *Мргуда* треба истаћи догађаје, ситуације, сцене, поступке, мисли, дијалоге и описе који су естетски највреднији. То подразумијева непосредно бављење елементарним сликама, увид у ситне исказе и анализу „ред по ред“. Важно је у припремама за анализу одабрати кључна мјеста која са умјетничке стране најбоље презентују ову приповијетку. Наравно да ће проучавање језичко-стилских посебности приповијетке обезбиједити потпун увид у њене умјетничке вриједности, а уједно ће се обухватити и остали структурни елементи, као што су: тематско-мотивска грађа, ликови, композиција, идејни слој. Може се у проучавању ићи и шире, тако што ће се приповијетка посматрати у односу на остале Кочићеве приповијетке, или тако што ће се разматрати однос текстовних и вантекстовних чињеница.

Рјешавање читавог комплекса проблема у приповијецци непосредно је повезано са лингвистиком као науком. То су у најширем смислу питања о језику и језичком знаку. Језик Петра Кочића донио је извјесне новине у погледу лексике и синтаксе, у односу на језик приповједачке прозе до модерне. У његовим приповијеткама има доста архаизама, варваризама и дијалектизама. Такође, лексеме имају изразиту конотативну вриједност. Символи су поливалентни и приступ приповијеткама мора да се заснива на дубинској анализи.

То се односи и на приповијетку *Мргуда*. Она се одликује изворном снагом народног језика, сликовитошћу, лиризмом. Употреба локалног говора пружа јој увјерљивост и драж необичног. Оно што би у другим областима писане ријечи било сматрано огрешењем о чистоту књижевног језика, у приповијецци *Мргуда* представља посебну снагу. За Кочића је језик бит националног идентитета, биљег постојања у дугом трајању турских, а затим аустроугарских времена.

У приповијецци је остварен хармоничан распоред свих језичких елемената: звучност ријечи, равнотежа реченица, ритам казивања, равномерно-мјерност у значењу слика. У наставном проучавању ове приповијетке ученике треба упутити на то да и сами открију љепоту језичког израза. То се може постићи сљедећим истраживачким задацима:

– Пронађите у приповијецци слике природе и упоредите их са Мргудином емоцијама. – Која је симболичка функција пејзажа? – Упоредо са визуелним сликама јављају се и олфакторне (мирисне) и акустичке. – Пронађите их. – Који гласови, ријечи и изрази доприносе експресивности слика? – Неке лексичке али и синтаксичке јединице имају пренесено значење. – Пронађите такве језичке јединице.

Ученици ће запазити хармоничну организацију свих елемената унутар структуре приповијетке *Мргуда*. Слике природе обливане свјетлошћу у складу су с јасним емоцијама које обливају Мргудину душу. У складу са тим је и Мргудин портрет. Све одише снагом, пуноћом, бујношћу, здрављем и свјежином:

Око ње свукуд вода, свјетлост и непрегледно миришљаво прољетно зеленило. Ваздух се очистио послјије кише па трепери и свијетли се као стакло. Око бијелих, облих ногу жубори вода и лагано протиче, а треперава се свјетлост одбија од воде и игра јој се по влажним образима и дугом, сјајном, гердану. (П. Кочић 1999: 124)

...Помисли на Мику. У глави осјети ватру, а уз образе јој удари врео пламен. Обли је врућ, преврућ зној и цијела јој снага задрхта, па набрекну. Дрхће, дрхће и намиче на се власнату, меку поњавицу. Гори, сва гори као да је у ватри.

Лице смеђе окошто, а остала снага саливена, једра, пуна као у надојена јањета. Крупне, дубоке, црне очи увијек су јој нешто влажне; а нос прав, меснат, с округлим ноздрвама мало навише завинут. Усне набубриле и увијек црвене. (П. Кочић 1999: 126)

Ученици ће, заједно са наставником, учити модернистички поступак у опису природе који је препун симбола са упућивачким значењем. Кочићев опис подсјећа на платна импресионистичких сликара. Све је озарено, обликовано јаким свјетлошћу, стварајући визуелно јединство између Мргуде и природе. Портрет и пејзаж дати су сликама богатих чулних опажања. Већина између људског и предметног свијета свуда је присутна. Томе доприносе и ольфакторне (мирисне) слике:

Испод тврдог, сламног покривача мирише суво босиље, девесмиље и црвени, увели ђулић, а под њим се шири мирис загријаног планинског сијена. (П. Кочић 1999: 127)

Или акустичке:

Вјетар ломи и криши гране с ретка трешања више зграде, силно зајауче, па силно, оштро зацвили и затресе зградом. Вјетар трга и просипље суво, свенуло лишће, а она пламти, гледа и шапће... (П. Кочић 1999: 127)

Али у приповијести *Мргуда* нису усклађене само ове три слике него и остале компоненте језичког израза. Језички израз хармонично је уобличен и на гласовном и на синтаксичком и на ритмичком нивоу, као и на нивоу слика.

На звуковном нивоу истичу се гласови који доприносе експресивности пјесничког језика као што су вибрант *p* у узастопним ријечима: *вјетар*, *криши*, *гране*, *ретка*, *трешања*, затим у ријечима: *затресе се*, *зградом*, *трга*, *просипље*, као и струјни гласови *з*, *с*, *ж*, *ш* у ријечима: *силно*, *зајауче*, *зацвили*, *затресе*, *зградом*, *просипље*, *суво*, *свенуло*, *лишће*, *шапће*. Изражајно *p* и струјни гласови ономатопејски оживљавају слике природе, које су већ персонификоване изразима *вјетар цвили и јауче*, *трга и просипље суво лишће*.

Тако се експресија слива у јединствен доживљај шума ноћи у којој све трепери, дрхће и чезне. Звуковна експресивност наставља се и у следећем опису у ком доминирају аудитивне слике:

Из даљине хуји ријека. На млинским лакомицама шуми вода и пада у бадањ. Кроз примамљиво шумљење и слијевање воде чујеш као да неко

шапће. Окренеш се – не видиш ништа. Само чујеш како ријека уједначено хуји и осјећаш како тешко дише ледена јесенска ноћ. (П. Кочић 1999: 127)

У овом опису осјећа се присна сарадња Кочића са читаоцем и његова тежња да и читалац види и осјети збивања и ситуације као учесник у њима. Кочић позива читаоца да види, чује и осјети оно што и сам осјећа, а то се постиже причањем у другом лицу, као и употребом приповједачког презента. Тако се остварује јединство између свијета књижевног дјела, писца и читаоца, дакле још један склад и прожимање везано за умјетничку творевину.

На синтаксичком нивоу запажа се изразита лапидарност и језгровитост, употреба кратке реченице, често елиптичне, што је у функцији динамике збивања, напетости и ишчекивања.

И јесен дође. Мику примише у војску. „Мој се драги на војску опрема!“ (П. Кочић 1999: 124)

Исказивању напрегнуте драматике доприноси и употреба аориста. Мргуда је дјевојка „набрекле снаге, једра, а слатке крви“ па је природно што писац све њене радње и покрете казује аористом:

Мргуда упрти рубине и пође на перило.

...Спрти рубине, сједе и поче се изувати. Кад се изу збаци са себе зубун, забаци остраг прегачу, узгону кошуљу до изнад кољена, па зађе у воду и стаде управ. (П. Кочић 1999: 124)

Честа је употреба саставних реченица, датих у набрајању. Примјетно је одсуство везника у реченицама. Везници се јављају само гдје су баш неопходни, што такође даје једну динамику и доприноси брзом ритму казивања.

Изађе јој пред очи снажан, ведар, насмијан.

...на згради шкринуше врата, за планине зађе мјесец, вјетар утоли и све се утиша.

На синтаксичком плану такође се запажа употреба посебних реченичних структура. То су реченичне конструкције узете из народног говора, што доприноси карактеризацији ликова и дочаравању аутентичне средине у којој се одвија радња приповијетке. Често се у реченичним конструкцијама јавља посесивни датив у атрибутој конструкцији: *Мати јој је немирна... Човјек јој се жалио и попу.* У овој посљедњој реченици запажа се и полисиндентска употреба везника *и*. Таква употреба опет доприноси брзом ритму казивања, динамици, јер писац не набраја коме се све отац жалио прије него што се обратио и попу. Попу се сигурно није прво жалио пошто се пред попу не иде без веће невоље. Дакле писац је са најмање средстава, само употребом везника *и* показао да се отац жалио и родбини и пријатељима и свима од којих је могао очекивати помоћ.

Из разговорног, народног језика су и реченичне конструкције: *има сина на солдацију, прелијевао се горчином (глас), и пјесма се следи на уснама, задрхта као срна, пуна као у надојена јањета, ш ње (због ње) је овај град пао.*

Многе ријечи и језичке конструкције у овој приповијести добиле су нова, пренесена значења. На примјер, ријеч *кљусина* значи истрошеног старог мужа, тј. Мргудиног оца. У реченици: *Лане нас уби кља, ове године оби град, а догодине нек нам царевина пошаље добра десетара – па никад боље среће* – други дио реченице нема буквално него пренесено значење и иронијски призив као чест Кочићев поступак у приказивању аустроугарске власти. Тако цијела прича о трагичној судбини лијепе сеоске дјевојке добија шире упућивачко значење. Све упућује на поруку да су невоље и недаће које народ преживљава дошле с окупацијом. Туђинска власт је крива за трагичну Мргудину судбину, јер јој је узела младића у војску, а самим тим узела јој право на живот и љубав и угрозила судбину дјетета зачетог у њој.

Остали књижевнонаучни приступи

Тако сада у интерпретацији приповијетке у помоћ стиже социолошки и историјски приступ. Битно је познавање ширег друштвено-историјског контекста у ком је дјело настало. Социолошки метод требало би да обухвати слику сеоске средине и њеног утицаја на људе, њихове карактере, па чак и судбине. Средина је непријатељски расположена према Мргуди и спремна је да је унапријед осуди због гријеха њене мајке. Примитивност средине, склоност ка оговарању, подлост и суровост отјерали су Мргуду у смрт иако је њен једини гријех племенита, искрена, вјерна и страсна љубав према Мики.

Уједно цијела интерпретација има додира са феноменолошким приступом књижевном дјелу и тумачењем његове суштине путем освјетљавања његових слојева. То су позната четири слоја у књижевном дјелу која је открио Роман Ингарден – слој звучања, слој значења, слој свијета дјела и слој аспеката.

Семантички слој приповијетке *Мргуда* уклапа се у јединствену цјелину дјела и њим се исказују пишчеве најдубље мисли и осјећања. Звукони и семантички слој припадају језичком изразу, а он нас преноси у свијет књижевног дјела. Посредством језичког израза у читаоцу оживљава сложени свијет ствари и предјела, осјећања и мисаоних ставова које је Кочић створио у свом дјелу.

Слој приказане предметности у приповијести *Мргуда* чине конкретне појаве, ликови и предјели. Њихова конкретизација остварује се и тиме што их писац именује: Мргуда, Мика, Чочорика, Бореновића куће, Влајића тор. Кочић своје размишљање о животу никад није одвојио од конкретних животних облика, већ је настојао да то размишљање изрази управо помоћу слика свог завичаја и својих сународника.

Слој аспеката поменуте приче чини Кочићев однос према стварности, а то је дубља и потреснија слика и од стварности саме. Мргуда симболизује све оне здраве и снажне дјевојке, изузетне љепоте, које страдају због своје „вреле нечисте крви“. Њихова пркосна, необуздана природа, страст и

жећ за животом и љубављу доводе их у сукоб са строгим патријархалним нормама које не признају ни страст ни љубав. Мргудина трагичност постаје још израженија у условима туђинске власти, која јој уништава живот. Сам читалац доживљава приказане појаве у приповиједи на свој начин и његов доживљај, такође чини слој аспеката приче.

На крају може да се примијени компаративни метод којим би се лик Мргуде поредио са ликом Софке, Авдагине Фате, Марушке и других жена које страдају због крутих патријархалних норми.

Закључак

Методолошки плурализам неопходно је примјењивати при проучавању књижевноумјетничких дјела због тога што је у њима приказана комплексна животна стварност, која се не би могла сагледати примјеном само једног књижевнонаучног метода. Такав приступ неопходан је и у наставном проучавању књижевности, гдје се књижевнонаучни методи допуњују и адекватним методичким поступцима. Од природе самог књижевног дјела зависи који ће метод бити доминантан у његовом проучавању, а који методи ће га допуњавати. На примјеру проучавања приповијетке *Мргуда* Петра Кочића показано је како се један доминантан метод – лингвостилистички – допуњује осталим методима и како се постепено открива дубљи смисао приповијетке и пишчеви ставови о ликовима и средини коју приказује.

Литература

- Андрић 1961: И. Андрић, *Земља, људи и језик Петра Кочића*, Нови Сад: Матица српска, Београд: Српска књижевна задруга.
- Андрић 2000: М. Андрић, *Методички прилази књижевноуметничком делу*, Београд: Књижевност и језик.
- Илић 1983: П. Илић, *Ученик – књижевно дело – настава*, Загреб: Школска књига.
- Кочић 1999: П. Кочић, *Приповетке*, Београд: Рад.
- Милосављевић 1985: П. Милосављевић, *Методологија проучавања књижевности*, Нови Сад.
- Николић 1999: М. Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ЕТИЦИ ЧАСТИ У ПРИЧАМА ИЗ ТУЋИНЕ

Разумевање етике части у књижевној уметности неодвојиво је од разматрања аутономних и лажних принципа моралности. Аутономна начела части заузимају високо место у корпусу највиших принципа моралности (Кант 1981: 90). Она су битан елемент и у аксиологији књижевних творевина писаца из расејања, у оцењивању свих видова српске књижевности у емиграцији. Лажни, пак, принципи моралности проистичу из постулираних вансубјективних начела највишег добра.

Однос аутономних и лажних начела части од великог је значаја и за типолошко жанровско одређење књижевности у дијаспори и расејању, али и за сагледавање природе и карактера дела у оквиру појединачног жанровског корпуса.

Предмет овога рада је методички приступ етици части у причама насталим у туђини, у мигрантском књижевном корпусу. Ваљаног методичког приступа нема, међутим, без појмовног одређења етике части и без прецизирања корпуса на ком се истраживање спроводи.

Све до научног скупа "Српска књижевност у емиграцији 1941–1991", одржаног 26. априла 1991. године у САНУ, мало и непримерено се говорило о књижевности наше политичке емиграције, ратних избеглица и расељених лица, о књижевности наших радника на "привременом" раду у иностранству, космополитској књижевности, итд. Није било пописа књига и публикација штампаних на српском језику; азбучника, "библиотечких фондова са књигама из емиграције, чак ни сигнатура емигрантских књига, које се још необрађене налазе у јавним библиотекама" (Палавестра 1991: 1291–1292). Није било ниједне библиотеке са српским књигама штампаним изван земље. Недостајали су пописи књига "српских писаца који пишу на страним језицима", научни и стручни радови "о животу и раду српских писаца у емиграцији, мада су међу емигрантима и избеглицама били неки од најбољих српских писаца XX века, као што су Јован Дучић, Растко Петровић, Милош Црњански, Слободан Јовановић, Николај Велимировић" (Палавестра 1991: 1292). Након тог скупа, Академијини фондови, фонд Народне библиотеке Србије па и других библиотека почели су да се пуне српским књигама објављеним изван отаџбине. Прибране су књиге из установа у којима се "развијало духовно стваралаштво српске националне емиграције" (Карапанцић 1978: 8).

* tiodor_rosic@vektor.net

Срби, расејани на свих пет континената, развили су изузетно богату издавачку делатност. Главну окосницу те делатности чине: Српска религиозна библиотека "Свечаник" у Минхену, чији је оснивач св. Николај; Књижевно-научно друштво "Српска мисао" у Мелбурну, Издавачко-штампарско предузеће "Искра" у Минхену и Штампарско-издавачко предузеће "Авала" у Виндзору. Публиковане су многе књиге, неколико антологија поезије и прозе¹, а треба свакако поменути и преглед савремене српске заграничне књижевности Боровоја М. Карапандића². Писци из расејања почели су да долазе у земљу на разне књижевне манифестације (на пример, Октобарски сусрети писаца у Београду, УКС). Почело је интензивније објављивање радова заграничних писаца у књижевној периодици, у оквиру антологија³ и преко појединачних књига.

Може се говорити о књижевности унутрашње и спољашње емиграције, ратних и поратних емиграната и књижевности националних мањина, рецимо, српске у Румунији и румунске у Србији (Лукић 1991: 1309). Треба такође поменути и књижевност политичке емиграције, исељеничку књижевност, усељеничку књижевност, што се све подводи под појам мигрантска књижевност (Рајић 1991: 1339).

Постоји поетика српске мигрантске књижевности али она није једнообразна. Поетичку природу наше заграничне књижевности готово пресудно одређују аутономна и лажна, вансубјективна начела части.

Књижевност политичке ратне емиграције знатно је оптерећена вансубјективним начелима части. Патриотски су усмерени и идеолошки ангажовани, везани за стари крај, отаџбину, завичај. Поетска остварења су им често носталгична, језик старински, архаичан.

Књижевност исељеника, трајних или привремених миграната, економских или оних космополитских, мање је оптерећена идеолошко-политичким конотацијама. Поетички је, међутим, и она нејединствена. Има и неких додатних истоветности са политичко-емигрантском књижевношћу а то је сентиментално-родољубиви патос, што се не може рећи за усељеничку књижевност. Најзначајнији представник те књижевности је Негован Рајић, који пише на француском.

У ангажованој књижевности политичке емиграције, етика части подразумева човеково достојанство, а честољубив човек част цени више и од самог живота. Боља је часна смрт од нечасно откупљеног живота, поручују стари политички емигрантски писци, како монархисти тако и избегли Ибеовци.

¹ Међу њима посебан статус свакако има антологија *Српски приповедачи у слободном свету*, уредник др Урош Станковић, Српска мисао, Мелбурн, 1967.

² Боровоје М. Карапандић, *Духовно стваралаштво српске емиграције / прилози за историју српске књижевности (заграничне)*, Српска мисао, Мелбурн 1978.

³ Слободан Вуксановић, *Пређутана књижевност*, Удружење књижевника Србије, Београд, 2002;

Приче из туђине – Антологија српске приче у дијаспори, приредио Васа Михаиловић, Удружење књижевника Србије, Београд, 1999.

Осећај части, честољубља, као важна тема књижевних дела код млађих писаца губи првобитна политичко-идеолошка обележја – више није трансмисија вансубјективне воље. Патриотски идеали замењени су егзистенцијалним темама. Егзистенцијално је маркирано етосом заснованим на унутрашњем уверењу и држању. Та својства су веома важан чинилац у успостављању путева методичке интерпретације затомљених, одбачених, скрајнутих, прећутаних текстова спољноемигрантских, унутрашњемигрантских и емигрантских писаца с "одступником", у које Света Лукић сврстава Киша, Пекића, Данојлића, који нису прекидали "континуитет штампања и делатности у домовини" (Лукић 1991: 1309).

Низ отворених питања намеће да се из огромног корпуса српске књижевности у емиграцији издвоје приче настале у туђини. Истраживање етике части у тим причама и методички приступ проблему могућ је једино издвајањем њихових инваријаната које се варијантно остварују.

Етика части писаца политичке емигрантске књижевности заснива се на жељи да се "споља нешто уради за опште добро" (Ристић 1967: 181). Приповетка "Национална робијашка служба" Негована Рајића (Рајић 2009: 140) парадигма је аутономне етике части. Репрезентативном узорку може да се придружи и "Шведски купон за храну" Лазара Димитријевића (Димитријевић 2000: 183) и "Доли Макса Крејона" Властимира С. Петковића, док прича Сретена Божића (Б. Вонгара) "Вава, мој брат" (Божић 2000: 17) спада у корпус космополитских прича.

Етика части стреми ка савршеној врлини. Носталгична евокација прошлости код Лазара Димитријевића је утемељена на постулатима части као средине етичке вредности херојско-патријархалне културе из које долази његов јунак Јаков. У пртљагу завичајних успомена његов јунак носи унутрашње осећање части. Његове поступке модификује њихов унутрашњи морални смисао, што је у супротности са мукама и глађу кроз које пролази (Димитријевић 2000: 187), а што га је и довело у шведски социјални биро, да потражи купоне за исхрану.

Кроз противуречност између моралног закона у себи и сопственог положаја, прича прераста у потресну спознају социјалног безнађа и ознаку оних људских особина и врлина које могу бити упутне за проблемску експликацију ове приповетке у додатној лектури за старије разреде основне школе, баш као и приповетке Негована Рајића, Властимира С. Петковића или Сретена Божића (Б. Вонгара). То може бити постигнуто и кроз кључне поруке приповетке: 1) Земља у којој се "не може догодити да неко нема кров над главом..."; 2) Пред женом из социјалног бироа "он је социјални случај, бедник"; 3) Жаљење што "није био прави човек већ кукавни бедник који се жали и објашњава"; 4) Жеља "да је опет види... да за њу нешто учини"; 5) Епизоде са комунистичком активисткињом – а) "Примају помоћ од Социјале, пију и ћуте"; б) "...они су сасвим штетни, штеточине"; 7) "Мислио је на њу, на асистенткињу у Социјали"; 8) Ручак у социјали – "У Ресторану су, за столовима, седели људи који су изгледали као они које је

сreo у ходницима бироа Социјале"; 9) Имао је "исте плаве купоне као они, купоне које је данас добио на шалтеру Социјале".

Рашчлањавање текста приповетке на проблеме захтева и њихово решавање према означеном садржају целокупног моралног просуђивања и деловања главног јунака. Он је распет између прошлости, којој више не припада и садашњости, од које је отуђен.

Та распетост још потпуније је изражена код Негована Рајића, у његовој приповеци "Национална робијашка служба". То што је овај писац проводио "дане с Французима који су настојали да забораве прошлост и окренули се ка будућности, а вечери с југословенским емигрантима, који су било готово искључиво окренути ка прошлости и грађанском рату" (Јелена Новаковић 2004: 114), имало је значајног утицаја на његову књижевност. Прошлост није припадала стварности и била је присутна само у његовом сећању, а од садашњости се осећао отуђеним (Јелена Новаковић 2004: 114).

Решавање егзистенцијалних проблема у приповеци "Национална робијашка служба" није усмерено на носталгичну супституцију чињеница живота из прошлости, већ на критичко сагледавање света. Топоси ове алегоричне приповетке нису, међутим, прецизно омеђени. Алегоричне представе одлазака на робију могу да се односе на пишчеву родну земљу, али и на друге, тадашње социјалистичке земље Источног блока. Њени алегорични топоси – будући да се радња дешава у Паризу, кроз евокације и спекулације главног јунака – могу да буду намењени и Западним земљама, западном тоталитаризму. На једној страни имамо илузију светле будућности, Велике Идеје и чуваре свега тога, а на другој извитоперену представу "једино" могућег и "најбољег" света – демократију тоталитаризма.

Та биполарност није експлицирана, али се до ње долази кроз евокацију јер је у текст укључен прошли, садашњи и будући временски контекст. Искуство биполарног света познаје комунистички тоталитаризам, али и хетерономију демократије. Иронија је, као што је познато, господарица морала. Ироничне премисе омогућиле су Рајићу крајње индивидуализован приступ који у први план истиче поступке људи а не њихове карактерне особине, што је својствено деонтолошкој етици.

Проблемски приступ у интерпретацији приповетке Негована Рајића може да се заснује на тумачењу ироничног односа према постулатима власти и моћи. Етика части субјективно је одређена и није производ спољне принуде. Критичка интенција части овде је присутна на нивоу значења, на нивоу међусобних односа ликова, ситуацијски и збивањем.

Интерпретација значењског нивоа приче "Национална робијашка служба" никако не сме да искључи њену етичку интенцију. Проблемско-стваралачко тумачење ове приповетке треба да буде усмерено према негацији власти, силе, моћи и манипулацији етиком највишег добра. Истовремено, то су и проблеми проблемског разматрања ове приповетке, која је ре-

ализација пишчеве етике части и представља његов иронични отпор, непристајање на репресију.

Иронична, саркастична, алегорична и гротескна представа света код Рајића – виђеног, рецимо кроз људе "гмизавих савести" (Климов 2004: 5) или са дна бунара "од нерђајућег челика" (Рајић 2005: 21 и даље) – овде се и даље варијантно остварује. То није случај само код овог већ и код других писаца, попут Властимира С. Петковића чија творевина "Доли Макса Крејона" вуче ка крими-причи.

Као и претходна, и ова прича може да буде предмет проблемско-стваралачке обраде и усмерености према хуманим вредностима, где се сваком човеку додељује снажно осећање части, а где изражено осећање заједничке припадности не сме да буде негација слободне воље појединца.

Приче из туђине су неадекватно заступљене и у наставним плановима и програмима. Уз њих, тополошки инвентар српске књижевности изузетно је обogaћен. Оне имају велику васпитно-образовну вредност. Путеви и модели тумачења етике части у причама из туђине не смеју бити рационалистичко-утилитаристички већ иманентно-методички. На то обавезује иманентна природа ових творевина.

С тих позиција стваране су многе приче које говоре о чуварима државног реда и поретка и које су критички усмерене ка општим интересима заједничког добра, ма одакле долазили. Заједнички именитељ прича из туђине јесте схватање, доживљавање и разумевање врлине части, а врлина нема цену. Будући да су врлине добре а мане лоше карактерне особине, етика части је корелатив који врлинама и манама даје диспозитивни статус за деловање. С врлинама се човек, катарзично вођен етиком части, одриче моћи и губи вољу за моћ. Приче из туђине писаца миграната сведоче да су наши поступци одређени карактерним особинама. У њима је важно и шта чинимо и какви јесмо. Приче из туђине, баш као и васколика мигрантска књижевност, треба да добије статус интегралног дела националне књижевности.

Извори и литература

- Божих 2000: Сретен Божић (Б. Вонгар), "Вава, мој брат"; у: *Приче из туђине. Антологија српске приче у дијаспори* / приредио Васа Михаиловић, Београд: Удружење књижевника Србије.
- Димитријевић 2000: Лазар Димитријевић, "Шведски купон за храну"; у: *Приче из туђине. Антологија српске приче у дијаспори* / приредио Васа Михаиловић, Београд: Удружење књижевника Србије.
- Кант 1981: Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, Београдски издавачко-графички завод: Београд.
- Карапанџић М. 1978: Боровоје М. Карапанџић, *Духовно стваралаштво српске емиграције / прилози за историју српске књижевности (заграничне)*, Мелбурн: Српска мисао.

- Климов 2004: Алексис Климов "Предговор"; у: Негован Рајић, *Људи-кртице*, Гутенбергова галаксија: Београд.
- Лукић 1991: Света Лукић, *Српска књижевност у емиграцији*, Дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, 26. априла 1991. године, Београд: Књижевност, год. ХСIV, св. 9–10 / септембар – октобар, стр. 1308–1310.
- Новаковић 2004: Јелена Новаковић, "Фантасмагорични свет Негована Рајића"; у: Негован Рајић, *Људи-кртице*, Гутенбергова галаксија: Београд.
- Палавестра 1991: Предраг Палавестра, *Српска књижевност у емиграцији*, Дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, 26. априла 1991. године, Београд: Књижевност, год. ХСIV, св. 9–10 / септембар – октобар, стр. 1290.
- Петковић С. 2000: Властимир С. Петковић, "Доли Макса Крејона"; у: *Приче из туђине. Антологија српске приче у дијаспори* / приредио Васа Михаиловић, Београд: Удружење књижевника Србије.
- Рајић 1991: Љубиша Рајић, "Подела мигрантске књижевности", у: *Српска књижевност у емиграцији*, Дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, 26. априла 1991. године, Београд: Књижевност, год. ХСIV, св. 9–10 / септембар – октобар, стр. 1337–1340.
- Рајић 2005: Негован Рајић, *Седам ружа за једну пекарку*, Гутенбергова галаксија: Београд.
- Рајић 2008/2009: Негован Рајић, "Национална робијашка служба"; Торонто, Канада: *Људи говоре*, часопис за књижевност и културу / год. 2, књ. 2. и 3; јесен – зима.
- Ристић 1967: Тома Ристић, "Доживљаји једног повратника", *Српски приповедачи у слободном свету* 1967: уредник др Урош Станковић, Мелбурн: Српска мисао.
- Српски приповедачи у слободном свету* 1967: уредник др Урош Станковић, Мелбурн: Српска мисао.

Секција за библиотекарство

НЕКИ ПРИСТУПИ ЗА ПИСАЊЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ

Поводи и разлози за писање историје српске библиографије

Ако у овој прилици поједноставимо наше намјере и сведемо их на њихову суштину, онда најприје треба поћи од тога шта су нам били поводи, а и разлози. Они се додирују, па унеколико и преплићу. Неоспоран успон српске библиографије у другој половини XX вијека, као и њено већ дуго трајање, са повременим прекидима у континуитету, даје нам довољно повода да приступимо и њеном историографском представљању, уз очување битних развојних токова. Повод нам даје и потреба да се издвоје и појединци из велике скупине библиографа, јер њихов допринос не смије бити занемарен, а ни заборављен. А без подсјећања на њих, учинила би се неправда, коју не би могла да одобри и отрпи научна етика.

Када овим, а и неспоменутим поводима додамо и разлоге, онда ћемо бити и потпуно увјерени да ће овакво писање имати и пуно оправдање, без обзира који ће научни ниво оно на крају достићи. Примарни разлог произлази из чињенице да никада није написана цјеловита и синтетизована, а ни довољно садржајна историја српске библиографије. Ако било која наука, настала у једном народу, нема своју написану и објављену историју, онда се јавља и сумња у њене стварне вриједности и заслуге у укупном духовном развоју. И тога не може бити изузета ни српска библиографија.

Непостојање историје српске библиографије нема своје пуно оправдање, ни у историјским и друштвеним околностима, ни у степену укупног културног и научног развоја, а поготово је неприхватљиво свођење на евентуални немар појединаца. Чак нас не могу да сасвим задовоље ни оправдани приговори да је то посљедица лоше државне културне политике, као и недовољног рада одговарајућих институција, које ту политику, по задатку, треба да реализују.

У намјери да ово питање релативизујемо и поставимо у објективну раван, треба рећи да, у нашем времену, у српском укупном друштву није било довољно стручних снага да се остваре замисли о изradi историје наше библиографије. Такво стање је благовремено превазиђено, али је та реализација ипак изостала. Нису у питању неки ирационални разлози, а не примјећују се ни противљења да се то учини. Зато и остајемо без правог одговора на питање: зашто немамо историју српске библиографије? Иако је

* maksimovicm@sbb.rs

ово питање врло децидно и конкретно, оно није упућено одређеним стручним и научним институцијама, јер у овом тренутку не видимо у њима ни снагу, која би могла да даде конкретан одговор.

Још увијек се не назиру и стварне прилике да се та историја и напише. Тешко је оправдати и садашње разлоге, иако они нису недокучиви. Не осјећају се ни иницијативе појединаца, као што се не виде ни данашње српске институције које би им у томе биле и морална, а посебно материјална подршка. Можда ће се то стање једног дана и позитивно промијенити, али нам се чини да још нема знакова да у то безрезервно вјерујемо.

Остаје нам тако да се задовољимо садашњим општим теоријским полазиштима о укупним садржајима историје српске библиографије, а посебно о неким битним елементима, који се, у вези са њом подразумевају. Без икаквог угледања, јер правих примјера и немамо, упућени смо на обимна властита истраживања библиографског материјала, како бисмо задовољили насушну потребу и покушали да попунимо једну велику научну празнину.

Задатак и садржина историје српске библиографије

И поред неповољних прилика, у научним круговима у нашем времену ипак се осјећа потреба да се напokon напише историја српске библиографије. Она треба да подразумева систематизован и утемељен поглед на развојне токове и оквире ове научне и истраживачке дисциплине у нашем укупном креативном и духовном животу. Њен је задатак да вреднује и да разложно и критички оцијени доприносе појединаца и институција који су се бавили библиографским радом. Садржина историје српске библиографије обухвата и назначаване метода и принципа који су примјењивани у библиографским истраживањима, а у дугом хронолошком слиједу.

Коначан циљ ове историје је да, уз сву објективну критику, буде афирмација досадашње српске библиографије, њених чинилаца и њеног неоспорног удјела у нашој укупној науци. Из контекста те историје треба да се виде и битни наредни путеви и задаци, који ће стајати пред нашим библиографима у будућем времену.

Са пуним увјерењем и разлогом, библиографију посматрамо као специфичну науку. Зато нас и то одмах упућује на методе или поступке у писању њене историје. Они морају бити постављени на таквом нивоу, како би ова историја имала и одговарајући научни дигнитет. А да би се то и постигло, неопходно је најприје пажљиво и креативно истраживање доступног материјала и његово уграђивање у одговарајући научно-историјски текст.

У остваривању те намјере спутани смо затеченим стањем. Оно нас није подстицало нити усмјеравало према циљу који нам је у овом тренутку био примаран. Написана историја српске библиографије неће зауставити

садашњи степен и интензитет библиографских истраживања, већ ће бити, у то смо увјерени, један од њихових и нових и важних подстицаја.

Писање сваке историје, па и ове на коју у овој прилици мислимо, може да буде задатак појединца или, пак, тимског рада. Конкретни услови и прилике одређују која ће варијанта бити изабрана. У овом тренутку не вршимо опредјељивање, већ само подсјећамо на те двије могућности. Најбитније је ако се њима остваре прави задаци и донесе одговарајућа садржина, коју историја српске библиографије треба да има.

Пошто се ипак не могу јасно набројати стварне околности и разлози што није написана историја српске библиографије, остајемо тако да се задовољимо основним теоријским претпоставкама о њеним укупним садржајима, а посебно о неким битним елементима који се, у вези са њом, подразумевају. Не треба ипак изоставити досадашње покушаје да се, бар најмањем обиму, дају историјски прегледи српске библиографије, а у облику енциклопедијских одредница, при чему су изрицане и основне оцјене. Затим смо у обавези да се позабавимо периодизацијом и оквирима српске библиографије. То су темељи од којих би требало да почне и писање историје српске библиографије.

Поред тих општих и начелних задатака, историја српске библиографије треба да обухвати и ове садржаје: временске границе, као основно и неизбјежно полазиште; главне тематске оквире; допринос појединаца и институција српској библиографији; сродности библиографије и српских издавачких и библиотечких каталога, који су најчешће били њихова замјена; библиографско интересовање за старе рукописне и штампане књиге – популарно назване *србуље*; удио странаца у српској библиографији, као и српско интересовање за стране библиографске токове; библиографску теорију и критику; мјесто периодике у развоју српске библиографије; добронамјерна настојања у једном добу да се истовремено и на истом мјесту ради српско-хрватска библиографија; српске напоре и доприносе у изradi југословенске библиографије; везе српске библиографије са другим наукама и књижевним стварањем; узајамне односе библиотекарства и библиографије и друго.

Српска библиографија у досадашњим истраживањима и оцјенама

Без обзира на замјерке које смо већ испољили, па и на – по нашем мишљењу – оправдану критичност, научна обавеза тражи да се осврнемо на протекло вријеме и да укажемо на оно што су, у изучавању српске библиографије, учинили наши претходници. Пошто не постоје цјеловити историјски прегледи, па ни објављени пописи свих српских библиографија од почетака до нашег времена (у томе погледу је тек понешто учињено), приморани смо да од тих растурених библиографских дијелова обликујемо бар провизорну цјелину и да сачинимо њихову синтезу. То је озбиљан

напор, који тражи веома добро познавање низа чинилаца који су непосредно или само узгредно везани за наш досадашњи библиографски рад.

Када у тим неопходним откривањима чињеница и података стигнемо до онога што је суштина, онда се неминовно задржавамо на доприносу појединих библиографа, а тек онда и на учинку институција, које су их подстицале, па и настојале да заснују историју српске библиографије. Нећемо погријешити, ако констатујемо да су српски биографски резултати далеко надмашили оне текстове који су се на њих непосредно односили и које је требало вредновати. Како нема запажених синтетизованих радова о нашој библиографији као цјелини, па ни о оној која је настала само у одређеним периодима, онда нам преостаје да мозаичку слику библиографског рада стварамо највише на основу осврта и приказа на поједине објављене наше библиографије. А да би се до тих текстова дошло, морају се обавити обимна и дуга прегледања разнолике периодике, што је мукотрпан и дуго-трајан посао.

Међу писцима тих приказа, осврта и биљежака и ријетких библиографских огледа има и оних који су се истакли и на другим стваралачким подручјима, а највише у националној историји и књижевности. Писање о библиографским радовима ипак им није дало посебну репутацију. Веома је мало оних који су у право вријеме и систематично пратили укупну српску библиографску продукцију и паралелно и поуздано вршили њено анализирање и оцјењивање. Нећемо бити неправедни, ако кажемо да српска библиографија у протекла два вијека није имала свога правога и истакнутог критичара, који би био предано и креативно определијељен за ову врсту научног стваралаштва и чије би се мишљење сматрало поузданим, ако не и неприкосновеним. То су и разлози да данас и не постоји права српска библиографска критика.

Српска библиографија није имала ни свога истакнутог теоретичара, па је објављено и врло мало дјела те врсте. Зато смо увјерени да је на писање историје српске библиографије утицао и недостатак одговарајућих теоријских текстова. Неоспорно је да се и у нашој библиографији, као и у сродним наукама, неизбјежно додирују и прожимају теорија и историја. Ту је почесто присутна и међузависност. И поред свих разлика, неизбјежно је да се у теорији библиографије налазе и елементи који су корисни и историји, прије свега методском поступку, а и одређивању њене основне структуре и форме.

Извлачећи из ових тврдњи и закључак, можемо са поуздањем рећи да сваки писац историје српске библиографије мора познавати и њене историјске и теоријске претпоставке. У нашој прошлости не можемо да нађемо ни праве примјере да су та два услова била и потпуно задовољна. Не заборављајући и неке текстове, који су остали само скромни покушаји, можемо констатовати да нису правовремено постављени и теоријски темељи наше библиографије. То је смањило и могућност да ова наука код нас стекне пуну афирмацију и углед.

Иако смо природно и неизбјежно упућени на наше претходнике, међу њима је веома мало оних који нам дају и јаче елементе за назначавање историје српске библиографије. Видљиво је да су наши најранији библиографи, првенствено усмјерени и сведени на практичан рад, сасвим незнатно бавили и утврђивањем историјским токова српске библиографије, а још мање њеним теоријским и методским основама.

Праве изнимке представљају историјски прегледи српске библиографије, које је Урош Џонић (1887-1968) објавио у *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој. Књига I* (Загреб, 1925, стр. 173-175) и *Енциклопедији Југославије I* (Загреб, 1955, стр. 505-508), као и сродан текст Миодрага Живанова (1928-2000) у *Енциклопедији Југославије* (Загреб, 1980, стр. 632-651). Прави научноистраживачки напор учинио је Душан Панковић (1928-2009) у својим врло вриједним студијама: *Српске библиографије 1766-1850* (Народна библиотека Србије у Београду и Библиотека Матице српске у Новом Саду, Београд, 1982) и *Српске библиографије 1851-1879. године. Том први* (Матица српска, Нови Сад, 2006).

Уз сва уважавања онога што су ова тројица наших библиографа учинила, не може се избјећи неоспорна констатација да још увијек недостаје елементарна историја српске библиографије. У овој прилици треба да нам буде допуштено да не размишљамо само каква би требало да изгледа њена садржина, већ да назначимо и основне принципе и методе на којима она треба да почива. А један од почетних, примарних и неизоставних поступака у изради мора да буде утврђивање њених оквира и периодизације, које су одређивале историјске и друге околности и утицаји.

Утицаји историјских, друштвених и идеолошких чинилаца на токове српске библиографије

Сваки научни, па и библиографски рад неодвојив је од времена у коме се обављао. Тај временски проток није био кратак, па се не могу примијенити једнообразни критеријуми у његовом оцјењивању. Свако историјски дефинисано вријеме тражи да му упућујемо и посебне и рационалне погледе. Без обзира на те разлике у категорисању раздобља, треба смирено и реално одредити и издвојити оно што је у њима било најмаркантније и најбитније.

Поред друштвених особености у њима, неизбрисив печат су им давала крупна историјска збивања. У појединим периодима, научни рад у цјелини био је подложен захтјевима државних програма и класних структура, а почесто и крутим захтјевима идеолошких чинилаца, као што су југословенство и комунизам. Они су директно утицали и на примјену одређених тумачења претходних времена и библиографског рада у њима, а поготово су утврђивали оквири новим библиографским програмима. Од тенденциозних оцјена често нису били поштеђени ни вриједни библиографи и њихова дјела.

У новом времену налазимо еклатантне примјере свјесног усмјеравања библиографије и одређивања њених директних програма, метода и циљева. Идеолошки утицаји нарочито се виде у подређивању српске библиографије пропагирању интегралног југословенства. Тиме су се њени оквири енормно проширили, често и на штету у изради српске националне библиографије.

Утицаји о којима говоримо нису се задржавали само на државним научним институцијама и установама, већ су тражили и од појединаца да се понашају у складу са таквим захтјевима. Иако је библиографски рад у таквим условима могао да буде сериозан у научном смислу, ипак се на крају показало да су то биле крупне заблуде. Њихове посљедице ни до данас нису потпуно превазиђене. Оне и даље, на свој начин, учествује у спутавању нових иницијатива и програма, чиме се умањују укупни резултати у нашој библиографији.

Неправедно би било, ако бисмо се задржали само на негативном утицају историјских, друштвених и идеолошких чинилаца на укупне српске библиографске токове. За нас је сада битнија њихова позитивна и креативна улога. Њу не можемо и јаче конкретизовати, али се она објективно подразумијева, нарочито у времену чији смо били свједоци. Управо је тада и дошло до највишег успона српске библиографије у цјелини – у властитом и самосталном тематском кругу или у ширим југословенским просторима, гдје су усклађивани и заједнички програмски циљеви.

Било је то и вријеме када су коначно утврђивана права библиографска теоријска схватања и када су уклоњене дилеме око научних вриједности библиографије у цјелини, па и на нашем простору. Тада су прецизније дефинисани и научноистраживачки библиографски методи, па је и њихова примјена била све чешћа, чак у знатном броју случајева и обавезујућа. Најуочљивији напредак послје 1945. године, када је утемељена комунистичка власт, остварен је развојем библиотекарства, као и оснивањем библиографских научних институција. Оне у претходном периоду нису у нас постојале, па су почињале од сасвим нових основа и без практичног искуства у своме раду.

БИБЛИОГРАФИЈА КАО ОРГАНИЗОВАНИ УНИВЕРЗУМ ИНФОРМАЦИЈА

Библиотеку будућности Питер Брофи види мање као место где се чувају информације, а "више улаз кроз који ће студенти и факултети приступити огромном броју информационих извора широм света" (Брофи 2005: 119). Да је његово предвиђање тачно, доказ је како више нико озбиљан не тврди да су библиотеке *чувари* и ексклузивни *поседници* информација. Тако би нова дефиниција улоге и задатка библиотеке била да корисницима омогући приступ и коришћење информација које су им потребне. Догађај који је у прошлом веку најдраматичније утицао на системску промену организовања информација је рачунарска револуција.

Како се количина публикација у последњим деценијама енормно повећала, многе институције, јавне, званичне, академске, комерцијалне или приватне, дакле и библиотеке, имају сопствени начин груписања за управљање информацијама и документима. Традиционалне библиотеке не покушавају да похране информације посебно, оне похрањују групе, то јест књиге и часописе који садржа те информације. Рачунарске мреже омогућавају коришћење традиционалних библиотека, електронски каталози и библиотеке које их поседују комуникативнији су, јер омогућавају лакше проналажење докумената.

Различитим изворима информација може се приступити и преко познатих *Web* страница и великих претраживача који садрже милионску количину информација, типа

Google и *Yahoo*. То је још један облик претраживања коришћењем природног језика само делимично организованих информација које се налазе негде изван библиотека и у општем су добру.

Ако је по дефиницији задатак библиографије организација информација према задатим критеријумима, онда су библиографи у великом problemu. Циљ који дефинише систем за организовање информација јесте да окупи у суштини исте информације, раздвоји оне које се унеколико разликују, тако да буде економичан, да координира са прошлошћу и да користи све предности савремених технологија. Библиографија, као организовани универзум информација, с једне стране се суочава са бесконачном и загонетном разноврсношћу универзума информација, а да би одговорила на задату тему мора да реши проблем дефинисања информације у складу са политичким и технолошким прогресом.

* trajkovic.bor@sbb.rs

Наведеним проблемима бави се Илејн Свенонијус у књизи *Интелектуална основа организовања информација*, и истиче немогућност разликовања дефиниције појма *дело* јер се преклапа са дефиницијом *информације* (Свенонијус 2007: 31-31). Проблем није занемарљив јер дефиниција информације одлучује шта се организује и како се организује.

Појава дигиталног документа изменила је природу ентитета (документа) које организујемо, али и начине на које то радимо. Томе је допринео убрзан технолошки прогрес који је приморао библиографске системе да прошире појам *грађа* и да уз књиге укључе и све друге носиоце информација. Књига у традиционалном смислу те речи, подразумева физички објекат, лако се идентификује и садржи целовиту информацију. Дигитални документ, иако дат у пуном тексту, нестабилан је, границе му нису омеђене, подложен је променама и самим тим има проблем са идентитетом. "Документ је генерички појам који означава објекте као носиоце информација", тврди Ив Франсоа ле Коадик у својој књизи *Наука о информацијама* (Коадик 2005: 9), а информацију дефинише као "записано сазнање (регистровано) у писаној (штампаној или дигиталној), усменој или аудио-визуелној форми на неком медијуму". Електронски системи, као супертржиште информација, скраћују време неопходно за реализацију истраживачког задатка и за обраду података. "Информациони системи, информациони сервиси, информациони производи", истиче Ле Коадик, "намењени су томе да пруже одговоре на информационе потребе бројних и разноврсних корисника који ће информације које добијају користити у различитим облицима и за различите сврхе" (Коадик 2005: 118). Промена носиоца, односно медијума који модификује простор – време информације води нас од интернет сервера преко документационог центра до библиотеке, од књиге преко новина до часописа, од банке информација преко реферативног билтена до библиографије.

С друге стране, политички прогрес агресивно намеће глобализацију – свет као глобално село – давно дефинисано у *Гутемберговој галаксији* Маршала Меклуана. Опсег библиографске контроле, са локалног нивоа, подиже се на ниво универзалног. Ту се појављује други проблем, техничке природе: како омогућити постојање локалних варијанти без поништавања стандарда који помажу универзалну децималну контролу.

Најупорнији извор проблема, слажу се сви савремени теоретичари, оно што највише омета библиографску контролу, јесте *језик* који се користи за приступ информацијама. "То је савршено уређен језик, свака ствар има само један назив, а један назив се односи на само једну ствар", каже Свенонијусева и наводи пример како је Лајбниц "замишљао језик тако ослобођен нејасноћа да би два човека који се расправљају могли да разреше разлике једноставно рекавши: „Хајде да израчунамо“ (Свенонијус 2007: 32). Наравно да су такви језици вештачки, јер природни језици су богати вишеслојним значењем. А то даље узрокује проблем у комуникацији са системом за проналажење информација. На пример, дело познато под више

назива, представљаће проблем за корисника, ако је у претраживање унео вишезначни термин.

Дакле, од свих послова везаних за организовање информација, најзаметнији је конструкција недвосмисленог описног језика, оног који уводи систем и метод у природни језик и који истовремено омогућава истраживачу/библиографу проналажење информације, употребом њима познатих назива. Не може се поћи од претпоставке да он зна све посебности различитих издања, и зато с правом ту информацију очекује од каталога. Дакле, динстинкција између информације и њених варијација, ствара терминолошку збрку пуну синонима и квазисинонима.

Библиографски системи који организују информације чине више од окупљања потпуно истих информација, њихов је циљ да окупе и скоро исте информације. Шта подразумевамо под синтагмом *скоро исте информације*? То су издања истог дела која суштински имају исти садржај, а разликују се у илустрацијама, језику, формату. Библиографи наравно знају да се значајне разлике морају идентификовати, зато укључују записе за различита издања у одговарајући низ, у његов организациони контекст. Груписање има своје сигурно место у библиографском дискурсу, снажно подржава примарни циљ организовања информација – а то је сакупити исте ствари.

Пет задатака стоји пред библиографом: налажење, идентификација, одабирање, прибављање (обезбеђење приступа) и *навигација* (кретање кроз библиографску базу података), термин који 1953. године увео Пирс Батлер. Он описује библиографију као начин на који се цивилизован човек креће кроз библиографски универзум. Термин је одлично одабран јер јасно илуструје приметан истраживачки пут при трагању за информацијама. Библиографски системи и правила за успостављање библиографских релација мапирају библиографски универзум и служе да олакшају навигацију. Дакле, налажење, идентификација, одабирање, прибављање и навигација, чине циљеве целовитог библиографског система.

Радна група под покровитељством Међународне организације библиотечких удружења и институција (IFLA), 1998. године редефинисала је циљеве библиографског система, тзв. Париска начела, усвојена на Конференцији о начелима каталогизације у Паризу 1961. године.

Циљеви целовитог библиографског система које је IFLA формулисала гласе:

- *Лоцирати* ентитете (документа) у датотеци или бази података, на основу претраживања у којем су коришћени атрибути или односи тих ентитета:

- а. наћи један ентитет – налажење као циљ;
- б. лоцирати скуп ентитета који представљају:
 - све докуменате који припадају истом делу,
 - све докуменате који припадају истом издању,
 - све докуменате датог аутора,
 - све докуменате о датом предмету,

- све докуменате дефинисане по другим критеријумима (на пр. музичке или кореографске нотације, звука, слике, објекта, покрета итд.).

- *Идентификовати* један ентитет (тј. потврдити да документ описан у запису одговара траженом или успоставити разлику између два или више ентитета сличних карактеристика).

- *Одабрати* документ који одговара захтевима у погледу садржаја, физичког формата итд, или одбацити ентитет који не одговара).

- *Прибавити или обезбедити приступ* описаном документу (набавити куповином, позајмицом итд, или му приступити електронски, онлајн везом).

- *Кретати се* базом података (тј. наћи дела која са траженим имају атрибуте који су еквивалентни, или су асоцијативно или хијерархијски повезани) (Свенонијус 2007: 41).

Већ на први поглед јасно је да је формулација мањкава, али то је већ тема за неку другу причу.

Ако се делотворност једног система за приступ информацијама мери знањем уложеним у његову организацију, онда модели који унапређују структуру библиографског језика представљају интелектуалну основу организовања знања. Обезбеђивање информационе писмености на високом нивоу, подразумева националну стратегију и улагање националних средстава у информационо-комуникациону технолошку опрему, од најмањих библиотечких центара, као што су школске библиотеке, до највећих – универзитетских и националних библиотека.

И без обзира на енормне стручне и финансијске напоре које развијена друштва улажу у дигитализацију, "белетристика и небелетристика показују да још увек има толико информација објављених у штампаном облику, да ће библиотеке још много година бити неопходне као примарни начин приступа тим информацијама" (Хил 2008: 136), слаже се Мајкл Хил у књизи *Утицај информације на друштво*. Јер ако нам мрежа не да одговор, или не да потпуну информацију, следећи корак је приступ библиотечној традиционалног грађи.

До тада, за сваки озбиљан библиографски рад, каталози опстају, иако су промене у организацији система и редефинисању библиографских циљева и начела сасвим реалне и неминовне.

Каква год средства користили у остварењу библиографског задатка, на почетку пута мора да стоји библиотека која представља портал ка глобалном универзуму информација.

Литература

- Брофи 2005: P. Brofi, *Biblioteka u dvadeset prvom veku*, Beograd : Clio.
- Ле Кoadик 2005: I-F. Le Koadik, *Nauka o informacijama*, Beograd : Clio : Narodna biblioteka Srbije.
- Свенонијус 2007: I. Svenonijus, *Intelektualna osnova organizovanja informacija*, Beograd : Narodna biblioteka Srbije: Clio.
- Хил 2008: M.B. Hil, *Uticaj informacije na društvo : ispitivanje njene prirode, vrednosti i upotrebe : prevod drugog prerađenog i dopunjenog izdanja*, Beograd : Narodna biblioteka Srbije.
- Коначна verzija Nacrta zasnovana na izmenjenim preporukama iz Buenos Airesa, avgust 2004. i Kaira, decembar 2005. (Nacrt iz 3. aprila 2006.) *Izjava o međunarodnim načelima*, nacrt prihvaćen na Prvom IFLA-inom Sastanku stručnjaka za izradu Međunarodnog kataloškog pravilnika Frankfurt, Nemačka, 2003. g. sa promenama prihvaćenim na IME ICC2 sastanku Buenos Aires, Argentina, 2004. g. i IME ICC3 sastanku Kairo, Egipat, 2005. g.
- <http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=1500> 10.06.2009.

БИБЛИОГРАФИЈА И НАУКЕ О КЊИЗИ И БИБЛИОТЕКАРСТВУ

1. Библиографија се у *Енциклопедији Британика*, слично појму библиотеке¹, дефинише као систематска студија и опис књига чија је сврха да систематизује податке о датом предмету, тако да они који га проучавају имају приступ тим књигама. Међутим, још од друге половине 20. века библиографија се све више посматра као систем објективних знања о текстовима па је знатно садржајнија од пописа разврставања и описа публикација.

Библиографски метод разрађује и систематизује (објективна) знања и захваљујући њему библиографија омогућује стварање разноврсних база података значајних за различите научне дисциплине као и за њихове међусобне односе и утицаје. Због тога има много места интердисциплинарности и заснованости система знања појединих дисциплина на библиографским базама. То се питање поставило оног тренутка када је библиографски продукт постао незаменљив извор знања, односно, када је библиографска информација схваћена и прихваћена као научна информација. Поједини руски аутори (Астахова 2000: 197–204) иду даље у својим теоријским разматрањима тако да доказују да је библиографско знање посебан тип научног знања.

Руска наука – *библиографологија* – (Фокјејев 1995) сматра њену суштину библиографским знањем о тексту као носиоцу знања и да карактер библиографског знања не допушта да се своди на спровођење искључиво информативне функције библиографског производа. Библиографија налази место у систему наука спајајући, односно, користећи резултате разних наука у библиографским истраживањима. Основна обележја библиографског знања као научног знања су: његов програмски карактер, предметност, утемељеност, систематичност и проверљивост.

Научној библиографији је својствена интердисциплинарност (Вохришева 2009)² и она се као научна дисциплина најнепосредније прожима са информатиком. Међутим библиографија, а нарочито научна библиографија, због тога неретко долази у сукоб са најновијим (свакодневним) постигнућима у развоју информатичке технологије и наметањем њених стан-

* baracg@nadlanu.com

¹ Библиотека – збирка извора информација у штампаном или неком другом облику, који су систематизовани и којима је омогућен приступ ради читања и изучавања.

² Према предмету истраживања ова научна дисциплина (библиографологија) је блиска проблематици библиотекологије, библиологије и информатике.

дарда. Томе такође доприносе и промене облика штампаних публикација на новим медијима, електронска продукција, интернет, као и са њима повезане промене и навике новог читаоца.

Подсетимо се како је библиографски производ мењао своју форму за последњих сто година. За то време је прошао кроз три фазе: прва, до краја 19. века када су библиографски производи (каталози и други библиографски пописи) објављивани и коришћени искључиво у облику књиге (рукописне или штампане), друга, почетком 20. века, када се појављују у лисном облику и трећа, у последњој четвртини 20. века, када се појављују у облику електронских каталога.

Америчка теоретичарка организације информација (Свенонијус, 2007: 93–95) објашњава овај историјски развој библиографског описа у информатичкој функцији библиографије, односно у функцији електронског и дигиталног окружења, полазећи од тога да је њен приоритетни задатак информисање корисника, односно размена информација³.

Наметнути захтеви информатичке технологије заправо су омогућили крајње радикалну деконструкцију библиографских записа (Синонијус 2007: 98) будући да је традиционални библиографски запис "изненађујуће постојан" са циљем да се прилагоди захтевима које постављају нови медијуми и технолошка револуција. Мада је замишљено као приступ документима директно, преко кодираних елемената уместо индиректног приступа преко метаподатака у запису, овај приступ конверзији каталога у Народној и универзитетској библиотеци Босне и Херцеговине је вулгаризован и искоришћен за прекрајање (до фалсификата) стварног библиографског записа. Приликом ретроспективне конверзије централног каталога националне библиотеке, деконструисани су библиографски записи из прошлости према новоустановљеном језику и писму. Све то у регионалном систему узајамне каталогизације, на бившем српскохрватском језичком простору, изазива велике недоумице и непотребне забуне и доводи до апсурда комуникацијску функцију библиографског записа. Због свега тога су вредни пажње предлози и иницијативе националних библиографских агенција, држава насталих после распада СФРЈ, да се нови стандарди не примењују ретроактивно.

³ – До краја 19. века библиографски опис је у облику руком писаних јединица у књизи – каталогу које су приказане хијерархијски, с тим што су нехијерархијски односи означавани унакрсним упутним одредницама.

– Проблем допуне и одржавања ових каталога решен је појавом лисног каталога. Утолико више, што су каталожки листићи омогућили централизацију и масовну производњу библиографских записа. Конгресна библиотека је 1901. започела дистрибуцију каталожких листића библиотекама широм САД, што је означило почетак узајамне каталогизације и остварење идеала *каталогизација само једном*.

– У последњој четвртини 20. века започела је електронска ера и лисни каталози су конвертовани са листића у формат за машински читљиву каталогизацију MARC (Machine Readable Cataloguing Format).

2. Потреба за теоријским знањима о књизи појавила се одавно, прво узгредно у историји књижевности и филологији, а нешто касније јој се посвећује већа пажња кроз помоћне науке, палеографију, археографију и библиографију.

Почетком двадесетих година 19. века Француз Габријел Пењо поставио је научну теорију о књизи и назвао је *Библиологија*. Библиологија је наука о књизи, о месту књиге у култури, у цивилизацији, о њеном значају за науку, образовање и уметност.

Комплекс дисциплина које обухвата наука о књизи су посебне дисциплине које се баве проучавањем различитих феномена везаних за књигу, место књиге у култури, њен значај за образовање, уметност, науку, њену историју, штампање, варијанте и опрему. Те дисциплине су се развиле из културних делатности и културних садржаја као што су: издаваштво штампарство, читање и библиотекарство (Бараћ 2008: 9–11). Наука о књизи, према томе, јесте наука која се бави проучавањем феномена књиге у њеном историјском значењу и развоју.

Науком о књизи у 20. веку су се нарочито бавили руски теоретичари који (Ловљагин, Барсука, Бернбаум, Немировски, Горбачевски) сматрају да је библиологија, комплексна наука о књизи која проучава настанак, развој и коришћење књиге. При том се цео овај комплекс наука о књизи и свим делатностима везаним за књигу назива "књиговеденијем" што је руски назив за библиологију. Књиговеденије је наука о књизи и свим делатностима везаним за књигу, коју проучава са историјског, савременог и будућег аспекта, писане и штампане форме семантичке информације, методе и њене обраде, чувања, претраживања и распрострањавања, са посебном пажњом на успостављање путева информација до читаоца. То је истовремено научна област која интегрише знања о укупном систему односа: аутор, приређивач, редактор, уредник, технички уредник, издавач, штампар, књижар, библиотекар и читалац.

Пољска научна мисао развија своју теорију науке о књизи. По њиховом мишљењу, наука о књизи обухвата проучавање продукције, посредништва и коришћење књиге, као и основне феномене социологије књиге. По угледу на савремену америчку мисао о комуникацијској функцији књиге поједини пољски теоретичари заступају и теорију комуникативности књиге.

Зачетник науке о књизи код нас је Стојан Новаковић (Бараћ 2001: 735–749) који је својим делима: *Српска библиографија за новију књижевност 1741 – 1867*, *Историја српске књижевности* и *Српска књига, њени продајци и читаоци у 20. веку*, утемељио теорију библиографије и библиотекарства, указао на значај археографије и објављивања писаних споменика, основе историје штампарства, издаваштва и књижарства и, што је значајно, први је својом студијом о српској књизи покренуо питања социологије књиге и читања код Срба.

Наука о књизи обухвата и посебне науке и вештине, као што је теорија о опреми књиге која утиче на развој техника за производњу књиге и репродуктивних технологија. Нови облик књиге и нове технологије допринеле су да се књиге објављују у, до јуче, незамисливим тиражима и брзој дистрибуцији књиге. Посебну промену донела је појава електронске књиге. Тај нови медијум је предмет посебног интересовања, иако још није права конкуренција штампаној књизи, који доноси револуционарне промене и ставља на муке издаваче, ауторе и посебно библиотеке.

3. Библиографија је основа науке о књизи и књижевности и садржај науке о библиотекаству. Библиографија није пуки део ових наука већ им доприноси и обезбеђује потпуно научно сређене изворе.

– Библиографија код Срба је, као систем знања изграђен сопственим библиографским методом, још од Лукијана Мушичког и Стојана Новковића најпоузданија основа историје књижевности, коју су ови зачетници научне библиографије, већ тада претворили у засебну истраживачку област.

– Поред књижевне историје, библиографија је научна основа и филологије. Лингвисти сматрају да библиографија треба да буде део лингвистичког образовања, не само због библиографске културе већ и као део културе писања.

– Библиографија је својим системом сређеног знања поуздана основа и науке о писму (*граматологија*), нарочито када је реч о савременом писму и случајевима диграфије (када се равноправно користе два писма у једном језику).

– Због свог интрдисциплинарног приступа, библиографија је поуздана научна основа науке о књизи тако што даје општа знања за историју књиге, издаваштво, књижарство, као и за историју библиотека у оквиру библиотекарства. Издаваштво и књижарство, као до сада недовољно научно истражене области које имају своје законитости развоја и културног утицаја, у библиографији имају незаменљиву основу и извор сигурног знања за превазилажење кризе савременог издавачког сектора.

– Библиотекарство у својој најшире и теоријски утемељеној пракси, осим практиковања библиографије, највише користи методе, поступке и правила за библиографију и природно највише ради на усавршавању стандарда за библиографски опис свих врста, облика и типова библиографске грађе.

У свима овим наукама и научним дисциплинама библиографска нова сазнања, нови методи и технологија могу дати допринос развоју појединих наука и подстицајно деловати за нова истраживања. Тим пре што је данас библиографска информација научна информација, која комуникацијом по библиографски стандардима, омогућава неосетну интеграцију различитих знања и тиме обезбеђује сложену научну информацију. Због тога и

свеопште њене присутности библиографија и рад библиографа уливају поверење јер су стално изложени критици и провери научне јавности.

Литература

- Астахова 2000: Љ. В. Астахова, Библиографско знање као посебан тип научног звања (прев. Д. Аранитовић), Цетиње: *Библиографски вјесник*, XXIX, бр. 2–3, 197–204.
- Бараћ 2008: Д. Бараћ, Кратка историја књиге, Београд: Нолит.
- Бараћ 2001: Д. Бараћ, Поговор, у: Стојан Новаковић, Изабрана дела, књ. 16, Српска библиографија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вохришева 2009: М.Г. Вохришева, *Библиографија на размеђи векова*, у Д. Аранитовић, Библиотека као огледало Васељене, Београд: Службени гласник; Инђија: Народна библиотека "Др Ђорђе Натошевић" , 366–382.
- Свенонијус 2007: I. Svenonijus, *Intelektualna osnova organizovanja informacija*, Beograd: Narodna biblioteka Srbije: Clio.
- Фокјејев 1995: В. А. Фокјејев, *Природа библиографического знания*, Москва.

БИБЛИОГРАФСКИ РАД У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Ако узмемо у обзир да се рад мостарског писца Мустафе Ејубовића, познатијег као Шејх Јујо (1651-1707), не може ни сматрати радом библиографског карактера у правом смислу, онда свакако почетке библиографске делатности у Босни и Херцеговини треба везати за средину 18. века и рад Филипа Ластрића. Овај истакнути босански фрањевац и аутор неколико књига био је први писац из Босне и Херцеговине који је у свом другом издању *Epitome vetustatum provinciae Bosniensis* (Прегледа старина босанске провинције, 1765), поред описа историје босанске фрањевачке провинције, пописао и дела осамнаест припадника свога реда који су деловали на овом простору или у суседним земљама. И сам Ластрић на крају свога рада констатује да је било далеко више писаца који су радили у овој прастарој провинцији, али о којима се не зна, првенствено због губитка старих докумената.

Средином 19. века допринос библиографској делатности у Босни и Херцеговини дао је и Иван Фрањо Јукић, преводитељ и писац, јавни радник и историчар, присталица илирског покрета и идеја Вука Караџића. Јукић је такође био и сакупљач народног блага и старих историјских докумената, као и покретач босанског часописа *Босански пријатељ* (Загреб, 1850). Библиографски текст *Књижевност босанска* Јукић је објавио у два наставка овога часописа (1850. и 1851. године) и она обухвата попис радова деветнаест¹ босанских францискана који су писали ћирилицом и латиницом, са четрдесет и шест штампаних књига и три рукописа. Поред занимања за босанску књижевност и писце, Јукић се доста интересовао и за истакнуте фрањевце из Босне, Мату Бенлића, Николу Ограмића и Јурараја Добретића, чије је основне библиографске податке дао у *Животописима славних Бошњака*, објављених у три свеске *Босанског пријатеља* (1850, 1851 и 1861). На крају прве и друге свеске овог часописа налазе се скромни каталози *Књиге које се налазе на продају код И. Ф. Јукића у Босни*.

Занимање Саве Косановића за српску и босанску књижевну прошлост у погледу рада на библиографији резултирало је описивањем тридесет и једног рукописа у библиотеци манастира на Синају, који је Косано-

* jasna@paleol.net

¹ У прву групу *Писаоци који су азбуком писали* уврстио је Матију Дивковића, Стјепана Матијевића, Павла Посиловића и Стјепана Марковца, а у другу *Писаоци који су абecedом писали* Ивана Бандаловића, Ивана Анчића, Ловра Ситовића, Маријана Лекушића, Јеронима Филиповића, Марка Добретића, Филипа Ластрића, Вица Вицића, Грга Илића, Аугустина Милетића, Стјепана Марјановића, Амброза Матића, Рафа Баришића, Миховила Чујића и Фрања Ситнића.

вић објавио у сарајевском часопису *Дабро-босански источник*, 1885. године.

Косановић није био једини православни свештеник који се интересовао за библиографски рад. Нићифор Дучић био је један од првих који је, током свога боравка на Светој гори 1882. године покушао да опише рукописе у српском манастиру Хиландар. У тексту *Старине хиландарске* Дучић наводи да сви дотадашњи натписи који говоре о Хиландару нису у целости сагледали, проучили и описали старине хиландарске, те их тиме учинили доступне јавности и науци. Дучић је свакако био претходник свим оним истраживачима и описивачима хиландарских рукописа који ће се јавити у нашем времену и зачетник идеје о стварању вредних каталога. *Каталог списа о Црној Гори на српском и странијем језицима*, објављен у Дучићевој студији *Црна Гора* у Београду 1874. године само потврђује да је он итекако био свестан важности ове врсте послова, па између осталог истиче да је његова првенствена намера приликом састављања овог каталога била да олакша „...труд онијема који би хтјели по књигама да познаду Црну Гору“. (Максимовић 1982: 36). Дучићев попис садржи седамдесет библиографских јединица у које нису уврштене оне јединице које се односе на белетристику, па су тако, на пример, изостављена сва Његошева дела. Грађу је распоредио хронолошки, од 1614. до 1872. године, без нумерације библиографских јединица.

Једна од првих персоналних библиографија у Босни и Херцеговини била је управо библиографија архимандрита Нићифора Дучића, објављена поводом педесетогодишњице монашког живота и четрдесетогодишњице његовог књижевног рада. Ова биобиблиографија објављена је 1899. године у мостарској *Зори* (Шпаго 1899: 332-336). Аутори неколико библиографија овог часописа нису успели разрешити псеудоним Шпаго иза кога се крије састављач овог заиста вредног библиографског пописа. У библиографији Нићифора Дучића, састављач нам поред основних биографских података, обухвата начина распореда библиографске грађе, даје и изворе који су кориштени за попис „...ми ћемо овђе да донесемо цјелокупан списак његових књижевних радова, како су од године до године постајали и то по његовом животопису у „Годишњаку“ Српске краљевске академије од 1894. године, који смо списак исправили, гдје је било неких недостатака, и довели га до данашњег дана“ (Шпаго 1899: 333).

Дакле, библиографија архимандрита Дучића је по свом обухвату селективна јер садржи само оне јединице који се односе на „књижевне“ радове, по распореду грађе хронолошка, а основни извор на који се позива аутор је раније објављен животопис Дучићев, али накнадно од стране аутора поправљен и надопуњен за онај период који није обухваћен ранијим пописом. Библиографија садржи деведесет и једну ненумерисану библиографску јединицу. Уз сваку годину дат је наслов онога што је у тој години изашло, где је први пут објављено и у коју књигу у оквиру библиотеке *Књижевни радови Архимандрита Нићифора Дучића* је прештампано. Уко-

лико је рад више пута објављиван у различитим часописима, наведен је податак и где је прештампан други пут. Ако је реч о преводу, дато је и одакле је оригинални спис преузет, а када је реч о Дучићевим радовима преведеним на стране језике, онда се наводи и језик на који је рад преведен. Све библиографске јединице садрже податак о броју страна. На крају свога пописа аутор наводи који све радови нису ушли у овај библиографски попис и наводи који су то критеријуми били узети у обзир приликом селекције грађе. Судећи према насловима, Дучићев рад је далеко превазилазио границе књижевности. Велики број радови односи се на историографију, хералдику, законодавство, школство и др.

Михаел Напотник, словеначки свештеник, који је у првим годинама аустроугарске окупације боравао у Босни и Херцеговини и почео се занимати за књижевност овог подручја, објавио је у 1884. године у Марибору *Kratka pregled bosanskega slovstva*. У овом делу књижевноисторијске садржине Напотник је дао и библиографске податке за књиге двадесет и девет босанскохерцеговачких писаца рођених на територији Босне и Херцеговине.²

Библиографија босанских фрањеваца, чији је састављач Јако Матковић, објављена је у Сарајеву 1896. године. Иако обухвата само штампане књиге, ова библиографија била је подстицајна и корисна за каснија истраживања и истраживаче, па је тако у Сарајеву 1912. и 1915. објављена једна од најцеловитијих студија на ову тему – *Култура и босански фрањевци I и II*. У *Споменици 50-годишњице херцеговачке фрањевачке редодржаве*, објављене у Мостару 1897. године објављен је и рад Радослава Главаша *Књижевни рад херцеговачких фрањеваца од 1846. до 1896*, који, поред осталог, доси и извјесне пописе књига.

На почетку двадесетог века у Босни и Херцеговини јавља се и прва школована и европски оријентисана генерација чији су погледи на бављење научним радом били знатно озбиљнији. Научна апаратура Јевте Дедијера, Владимира Ћоровића, Сафет-бега Башагића и Јулијана Јеленића јасно указује на то да су они солидно владали и основним елементима библиографије. Владимир Ћоровић објавио је неколико библиографских радова од којих ми овде помињемо *Прилог библиографији српских народних приповиједка* објављен у Београду 1905. године, *Српске народне пјесме*. *Библиографски преглед збирки*, објављен у неколико борјева *Српског књижевног гласника* у Београду 1911. године и *Преглед садржаја Гласника Земаљског музеја од годишта 1889, па до годишта 1913*, објављеног у *Гласнику Земаљског музеја* у Сарајеву за 1913. годину.

Наставник који је дуго живео у Сарајеву, чех Фердинад Велц пописао је грађу која се односи на Босну и Херцеговину од 1488. до 1918. године. Велцова библиографија садржи 4.817 јединица, на немачком језику. Ова библиографија је дуго чувана у рукопису, да би тек 1991. године била обја-

² Приликом селекције писаца Напотник је у свој преглед сврстао и неке писце који не припадају босанскохерцеговачкој књижевности, нпр. Јурај Крижанчић.

вљена у издању Народне и универзитетске библиотеке Босне и Херцеговине. Њени приређивачи били су Будимир Миличић и Вјекослав Хунски.

Библиографски радови оних аутора који нису потицали са простора Босни и Херцеговине најчешће су се односили на уско поље њиховог занимања, најчешће за књижевност. Тако је Иван Шерцер у часопису *Нада* 1897. године објавио чланак *О повијести српске и хрватске књижевности* у коме је дао и извесне библиографске податке о неким писцима. Данило А. Живаљевић у *Босанској вили* 1901. године објављује текст *Неколике библиографско-библиографске белешке*.

Књигом и књижевношћу, или тачније речено библиографским радом који у средишту свога занимања има ову тему, бавили су се и наши аутори, са мањим и већим успесима. Тако је у Сарајеву 1912. године објављена доста скромна студија Хамдије Крешевљаковића *Кратак преглед хрватске књиге у Босни и Херцеговини од најстаријих времена до данас*, а потом и значајно дело Сафвет-бега Башагића *Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевност*, урађена као докторска дисертација, први пут објављена у *Гласнику Земаљског музеја у Сарајеву* 1912. године, а онда и као засебна књига. Рад књижевног историчара Јосипа Милаковића започет у часопису *Школски вјесник* за 1908. и 1909. годину резултирао је објављивањем *Библиографије хрватске и српске народне пјесме, Грађа I* објављена у Сарајеву. До 1930. године штампана је и библиографија Јулијана Јеленића *Биобиблиографија фрањеваца Босне Сребрене*, св. 1, објављена у Загребу 1925. године.

Истом тематиком бавио се и Анто Славко Ковачић чија је библиографија под насловом *Библиографија фрањеваца Босне Сребрене, Прилог повијести хрватске књижевности и културе*, објављена у Сарајеву 1990. године

Када се говори о библиографском раду једног од најзначајнијих босанскохерцеговачких библиографа, Ђорђа Пејановића, обично се помињу његова два најзначајнија рада ове врсте *Штампа Босне и Херцеговине 1850-1941*, објављен у Сарајеву 1949. године и *Библиографија штампе Босне и Херцеговине 1850-1941*, објављена у Сарајеву 1961. године. Готово је и непознато да се Пејановић библиографијом заправо почео бавити много раније. Његов рад *Штампа у Босни и Херцеговини за вријеме Турске и Аустрије. Прилог културној историји Босне и Херцеговине*, објављен је у *Просвјетном гласнику*, Београд, 1924. године. Затим је у *Гласнику Југословенског професорског друштва*, Београд, 1933-1934, објавио *Библиографију штампе Босне и Херцеговине* и исте године у неколико бројева сарајевског часописа *Преглед* објављује *Штампа у Босни и Херцеговини*. Пејановић је доста радио на библиографији и објавио је немали број радова ове врсте. У часопису *Преглед* објавио је 1940. године библиографски рад *Штампа у Босни и Херцеговини за вријеме турске управе*, а 1947. године и други рад, *Календари у Босни и Херцеговини 1850-1941*. Дакле, пре појаве Пејановићевих библиографских радова о периодици, који се и данас сма-

трају првим значајнијим ретроспективним библиографијама периодике у Босни и Херцеговини, он се овом тематиком дуго и студиозно бавио. Ми овде нећемо правити осврте на ове Пејановићеве библиографије, јер су оне и одраније познате, често и детаљно описиване, па сматрамо да нема значаја да и ми то на овом месту поново чинимо. Чини се да би било значајније поменути још нека Пејановићева библиографска остварења: *Босанскохерцеговачка библиографија књига и брошура: 1945-1951*, Сарајево, 1953; *Босанскохерцеговачка библиографија књига за 1952. годину*, Сарајево, 1954; *Књижевност у босанскохерцеговачким календарима и алманасима*, објављена у два броја Библиотекарства за 1960. годину и *Дјечији и омладински листови у Босни и Херцеговини 1850-1960*, објављену у Библиотекарству за 1962 годину. Према подацима које је изнео Јован Јовановић у своме раду о Ђорђу Пејановићу у Одељењу рукописа Народне и универзитетске библиотеке у Сарајеву чувају се још три Пејановићеве опширне библиографије: *Опита периодика* (календари, извештаји, зборници, шематизам, адресари и слично), *Издавачка дјелатност босанско-херцеговачких друштава, културнопросвјетних приватних иницијатива Просвјете, Напретка, Гајрета, Узданице, La Benevolencija, Препорода, Савеза културно просвјетних друштава НР БиХ и главног одбора Просвјете, Препорода и Напретка и Босанскохерцеговачка издавачка дјелатност за вријеме НДХ од 1941. до 1945. године* (Јовановић 1977: 66-67). Иако чести и студиозни, радови о Ђорђу Пејановићу, ипак, нису донели целокупан приказ и оцену свих његових библиографских радова.

Најобимнију студију о овом истакнутом библиотечком раднику научна јавност добила је објављивањем монографије *Ђорђе Пејановић: живот и дјело* ауторка Милене Максимовић. Библиографија Ђорђа Пејановића од истог аутора накнадно је штампана у *Радовима Филозофског факултета* (в. Максимовић: 405-437). У опису су кориштени стандарди за библиографски опис, а грађа је распоређена у пет група: посебна издања (21 јединица), прилози у књигама и периодици (111 јединица), преводи (13 јединица), уређивачки радови (9 јединица) и библиографија радова о Ђорђу Пејановићу (103 јединице), што укупно чини 257 библиографских јединица сређених по хронолошком, а унутар хронологије по азбучном реду аутора, односно наслова. Јединице нису нумерисане у континуитету од прве до задње, већ сваки део има засебну нумерацију. Уз библиографију, нажалост, нису урађени и регистри. Пре појаве ове библиографије у часопису *Библиотекарство* за 1962. годину уз рад Зумре Захировић *Живот и рад Ђорђа Пејановића* објављана је и његова селективна библиографија.

Стручних библиографија које су објављене у Босни и Херцеговини или су њихови аутори из ове средине свакако је далеко мање од реалне потребе која за њима влада, и свакако је значајно да се помену бар неке од њих. *Библиографија српске здравствене књижевности 1757-1918*, објављена у Београду 1947. године, аутора Ристе Јеремића, према податку наведеном у уводу ове библиографије садржи 4.748 ненумерисаних библио-

графских јединица. Грађа је сређена према азбучно пореданим медицинским гранама и струкама. Из овог периода такође је значајно и побројати стручне библиографије: Павла Фукарека *Материјал за библиографију о кршу*, Сарајево, 1950. године; Наде Сенић *Избор радова о настави српскохрватског језика, Библиографија*, Сарајево, 1961. године; Бранислава М. Ђерковића и Олге Ђерковић-Прленда *Геолошка библиографија БиХ од 1838-1964*, Сарајево, 1965. године; Александра Стипчевића *Bibliographia Illyrica*, Сарајево, 1967; Мустафе Ћемана и Алије Исаковића *Библиографија радова о „Хасанагиници“ 1774-1974*, Сарајево, 1975; *Библиотекарство у босанскохерцеговачким периодичним публикацијама. Библиографска грађа 1945-1975*, чији су састављачи били Љубинка Башовић, Седика Дервишевић, Адела Леота, Катица Тадић, Жељка Врдољак и Зумрета Захировић, а објављена је у часопису *Библиотекарство*, 1975. године; те најобимнија босанскохерцеговачка стручна и резимирана *Библиографија радова о народној књижевности* на којој су у Институту за језик и књижевност у Сарајеву радили Мирјана Богавац, Лука Шекара, Војислав Максимовић, Ђурђица Хуњак, Љубица Томић-Ковач и Муниб Маглајић. Од 1972. до 1981. године рад на библиографији радова о народној књижевности резултирао је објављивањем шест књига у издању Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине. (Максимовић 1982: 42). Иза 1980. године изашла су и библиографије: Самуел Елазар и Ајнија Оманић *Библиографија мецицинских дјела у СРБиХ до 1895. године*, објављена у Београду, 1984; *Библиографија специјалне педагогије* чији су аутори Раде Попадић и Јасна Максимовић, а објављена је у Српском Сарајеву, 2003. године.

Не можемо а да не поменемо и неке библиографије које су за предмет свога пописивања имале Босну и Херцеговину и њену историју.

Такав је и рад Николе Ђ. Тришића *Сарајевски атентат у свјетлу библиографских података*, Сарајево, 1960. год. и допуњено издање Бранка Чулића, Сарајево 1964. година. Прво издање које је обухватало текстове о Сарајевском атентату од 1914. до 1953. године, садржи 1.221 библиографску јединицу, а друго, са допунама, Бранка Чулића обухвата период од 1954. до 1964. године и садржи 1.644 библиографске јединице. Уз сваку јединицу коју је израдио Тришић постоји и краћи резиме, тако да је ово добар пример резимиране библиографије. Резимеи које је Тришић урадио довољно су инструктивни и сажети, што говори да је он имао осећање за ову врсту грађе и задовољавајућу библиографску вештину. Радећи до последњег дана на коначном дотеривању и редиговању своје библиографије о Сарајевском атентату, Никола Тришић је изненада умро у Београду (19. новембра 1957). Тодор Крушевац који је радио на редакцији и коректори ове библиографије, пронашао је у Тришићевој оставштини још 239 јединица које из неких разлога нису биле унесене у прво издање, па је тако ова библиографија знатно обогаћена. Поред Тришићеве библиографије у библиографска остварења ове врсте спадају и библиографија Алије Бејтића *Библиографија штампаних радова о Сарајеву до краја 1954. године*, са 3.835 би-

блиографске јединице, објављена у Сарајеву 1964. године, затим *Библиографија радова о историји Зенице* Салиха Јалимана, објављена у Зеници 1985. године и многе друге.

Након Другог светског рата урађен је и већи број персоналних библиографија, од којих издвајамо *Библиографију радова босанскохерцеговачких писаца палих у НОБ*, објављену у часопису *Библиотекарство*, 1961. године, коју је израдио Ризо Рамић, затим *Библиографију радова Светозара Ћоровића* Љубице Томић-Ковач. Други део, *Литература о Светозару Ћоровићу*, израдио је Борис Ћорић. Ова библиографија објављена је десетој књизи *Сабраних дјела* Светозара Ћоровића, објављених 1967. године. Уз сабрана или изабрана дела у оквиру *Библиотеке културно наслеђе*, поред већ поменуте библиографије Светозара Ћоровића, објављене су и библиографије Петра Кочића (1967), Исака Самоковлије (1967), Зије Диздаревића (1968), Марка Марковића (1968), Емила С. Петровића (1968), Звонимира Шубића (1969), Јована Дучића (1969), Милоша Видаковића (1971), Османа Ђикића (1971), Јована Палавестре (1971), Савфет-бега Башагића (1971), Калмиа Баруха (1972), Алексе Шантића (1972), Ивана Фрање Јукића (1973), Едхема Мулабдића (1974), Хамза Хуме (1976), Јована Кршића (1979), Хивзи Бјелавца (1979), Османа Нури Хацића и Ивана Милићевића (1980), Пере Слијепчевића (1981), Илије Грбића (1982), Саве Скарића (1982), Боровоја Јевтића (1982). Изван ове библиотеке, као и у периодици, штампане су библиографије још неких писаца који припадају књижевности Босне и Херцеговине, а то су: Иво Андрић, Муса Ћазим Ћатић, Скендер Куленовић, Веселин Маслеша, Антун Бранко Шимић, Салко Назечић, Бранко Ћопић, Рајко Петров Ного, Абдулах Сидран, Ћамил Сијарић, Дара Секулић, Душко Трифуновић, Иван Кордић, Меша Селимовић, Мидхат Бегич, Нецад Ибрашимовић, Твртко Куленовић, Ристо Трифковић и многи други.

Једно од ретких дела ове врсте, које је засебно штампано у облику књиге, *Библиографија Родољуба Чолаковића*, коју је израдио тим сарадника поводом осамдесетогодишњице живота, објављена је у Сарајеву 1980. године. Библиографија обухвата Чолаковићеве радове настале у времену од 1925. до 1980. године и садржи 1.299 библиографских јединица, неколико врста регистара и прилога. На почетку књиге налази се *Предговор* и *Библиографски приступ*.

Укратко ћемо се осврнути на још једну персоналну библиографију чије је издање релативно новијег датума. Реч је о персоналној библиографији Николе Т. Кашиковића, аутора Борјанке Трајковић, објављеној у саставу монографије *Никола Т. Кашиковић: живот и дело* у Београду, 2006. године. Према подацима које даје у уводу у ову библиографију ауторка наводи да је библиографија урађена *de visu*, да садржи 449 библиографских јединица, нумерисаних у континуитету од броја 1 до броја 449, те да је целокупан распоред грађе произашао из књижевног и стваралачког рада Николе Т. Кашиковића. Први део чини *Библиографија Н.Т. Кашиковића* подеље-

на у пет група: I Посебна издања (6 библиографских јединица), II Уређивачки и приређивачки рад (4 б.ј.), III Прилози у периодици и књигама (118 б.ј.), IV Сакупљачки рад (182 б.ј.), V Преводилачки рад (8 б.ј.). Други део је *Библиографија радова о Кашиковићу* и садржи 136 библиографских јединица.

Распоред грађе у првом делу је хронолошки, док је у другом делу Библиографија радова о Кашиковићу грађа сређена по азбучном реду презимена аутора, а у оквиру једног аутора грађа је сређена хронолошки. Аноними који су на почетку овог дела *Библиографије*, имају хронолошки распоред. Одреднице су ћириличне, а у библиографским јединицама је поштовано писмо оригинала. Библиографске јединице садрже анотације којима се ближе одређује садржина прилога.

Велики је број и оних библиографских радова чији је предмет писа била издавачка делатност неке институције. Имајући на уму намену овог рада, а и значај да се неки библиографски радови друге врсте (периодике) макар и летимично представе, ми ћемо овде укратко рећи неколико речи о једној библиографији из ове групе.

Библиографија Гласа српског: 1943-2003, објављена је поводом шездесетогодишњице издавачке делатности *Гласа*. Први њен део чини библиографија коју је поводом четрдесетогодишњице *Гласа* сачинио Бранко Обрадовић. Библиографија за период 1943-1983. године, штампана је латиничним писмом, одреднице су латиничне, а комплетна грађа унутар хронолошког распореда грађе има абecedни редослед. У свакој години појединачно под ознаком А прво су навођене серијске публикације, а затим под ознаком Б, монографске публикације. Регистри су рађени одвојено и то под А за серијске, а под Б за монографске публикације. Библиографију прате три врсте регистара: регистар наслова, регистар аутора, који је у случају серијских публикација у ствари регистар уредника и на крају регистар по УДК. У случају ауторског регистра, поред имена дат је степен ауторства. Библиографија садржи 236 библиографских јединица. Други део, чији је аутор Јелена Слагало, за период 1983-2003, урађена је *de visu*. Целокупна грађа подељена је на два дела монографске и серијске публикације. Унутар ове две групе грађа је сређена хронолошки, а у оквиру сваке године азбучно. Библиографске јединице су нумерисане за сваку групу посебно. Библиографија садржи 438 библиографских јединица, од тога 398 монографских и 40 серијских публикација. Поштовано је писмо сваке библиографске јединице. Целокупна грађа остручена је према систему УДК. *Библиографија Гласа Српског* садржи регистре: 1. за монографске публикације *Регистар аутор* и *Регистар наслова*, и 2. за серијске публикације *Регистар уредника* и *Регистар наслова*. Регистри су уређени азбучно и штампани из сваког од ова два дела.

О библиографији босанскохерцеговачке периодике већ је понешто речено у овој раду. Ми бисмо овде рекли још нешто оним библиографијама чији су предмет описивања били часописи који су излазили на терито-

рији Босне и Херцеговине. Сматрамо да су управо библиографије ове врсте дале несумњив допринос да се осветли значајан део традиције, културе и историје народа Босне и Херцеговине. Колики је значај да се прикаже све оно што је у нашој периодици објављено, схватале су како институције, тако и појединци. Управо висока свест о томе да ће библиографска грађа из периодичних публикација расветлити значајан део наше прошлости. резултирала је тиме да је у Босни и Херцеговини до данас урађен немали број селективних и целовитих библиографија часописа, листова, календара, алманаха и других публикација.

Библиографија Прегледа 1910-12. и 1927-1941, објављена је у Сарајеву 1967. године. *Библиографију* је израдила група аутор, сарадника Народне и уневерзитетске библиотеке БиХ, чија појединачна имена нису наведена у *Библиографији*, али их наводи Јован Јовановић у свом осврту на ову библиографију. Према Јовановићу аутори ове библиографије су Смиљка Кузмић, Душан Ђуровић и Бранко Чулић (Максимовић 2003: 209) Библиографијом од 6267 јединица су обухваћени сви прилози изузев огласа и неких краћих саопштења редакције. Читава грађа је распоређена у десет група. Библиографија је обухватила само период до 1941. док је овај часопис, са мањим прекидима, излазио све до 1992. године.

Бехар, Књижевноисторијска монографија Мусхина Ризвића, објављена је у Сарајеву, 1971. године. Ова студија доноси и библиографију књижевних прилога овог листа, подељену у две основне групе: књижевност и о књижевности. Библиографске јединице нису нумерисане, а именски регистар је заједнички и за студију и за библиографију, тако да број поред имена у регистру означава број стране. Библиографију *Бехара* за период 1900-1911. године израдила је Азра Кантарцић, 1987. године. Овом библиографијом није обухваћена лепа књижевност, која је обухваћена Ризвићевом монографијом. Далеке 1957. године Алија Наметак израдио је *Библиографију фолклорне грађе у десет година Бехара с индексом мотива*, а Муниб Маглајић, 1979. године пројекат *Библиографија радова о народној књижевности*.

Азра Кантарцић такође је ауторка и *Библиографије Новог Бехара* који је излазио у Сарајеву од 1927. до 1945. године као надоместак угашеном *Бехару*. *Библиографија Новог Бехара* је објављена у Сарајеву, 2007. године. Целокупна грађа сређена је у четири велике групе (народна књижевност – поезија, н.к. – проза, прилози редакције *Новог Бехара*, анонимни прилози) према абecedном реду презимена аутора, односно наслова. Анонимни прилози дати су на крају. Библиографске јединице су нумерисане у континуитету од броја 1 до броја 4.179. На крају је урађен индекс личних имена који се састоји из два дела: индекс имена аутора, преводилаца и скупљача народног блага и индекс имена која се налазе у наслову библиографске јединице. Урађен је и индекс географских назива као и индекс решених псеудонима и иницијала. Из увода сазнајемо да је прва верзија

Библиографије урађена и машински штампана још 1987. године и да је, као таква, дуго служила корисницима.

Исте године када се појавила монографија Мусхина Ризвића, Љубица Томић-Ковач објавила је монографију *Зора, Књижевноисторијска монографија*. Библиографија *Зоре* замишљена је као надопуна студије о овом листу и њоме су, према речима ауторке, пописани сви прилози који су у *Зори* објављени током непуних шест година излагања. Целокупна грађа подељена је у четири групе, док јединице нису нумерисане. Приликом израде библиографија уложени су знатни напори на разрешавању псеудонима. Прву библиографију *Зоре* израдио је Гојко Никетић, другу Ерна Коен, а трећу у јубиларном издању *Зоре* (Мостар, 1968/69) Ружица Миликић-Стојановић.

Године 1975. објављена су и три тома публикације Дејана Ђуричковића *Босанска вила 1885-1914*. У првом делу Ђуричков је објави опсежну студију о овоме часопису, док је у друга два тома селективна библиографију оних прилога који се односе на књижевност и општу културу. Како са знајемо у уводу „Библиографија часописа Босанска вила (1885-1914) урађена је у Институту за изучавање југославенских књижевности у Сарајеву (сада: Институт за језик и књижевност), у оквиру пројекта Историја босанскохерцеговачких часописа за вријеме Аустроугарске. Она обухвата комплетан материјал, али се, због природе библиотеке у оквиру које се објављује, овде даје у избору, тј. само онај њен дио који се односи на књижевност и општу културу. Остали дио....чува се у архиву Института“ (Ђурички 1975: 7). Грађа је распоређена у десет група. Библиографија, нажалост, не поседује регистре.

Босанску вилу за период 1994-2004. године израдила је Љубица Жикић, објављена је у Сарајеву 2006. године. Библиографија садржи 956 прилога, сређених азбучно по презимену аутора, а унутар једног аутора наслови су дати хронолошки. Библиографију прате и регистри аутора, преводилаца и анонимних текстова.

Библиографија прилога часописа *Значење* (1982-2004) коју је група аутора на челу са Татјаном Даничић израдила, а објавила Народна библиотека у Добоју 2004. године, обухватила је свих педесет бројева овог часописа који су до тад изшли. При библиографском опису аутори су се придржавали међународних стандарда за опис саставних делова у скраћеној верзији, тј. прва јединица има пуни а све наредне скраћени опис. Библиографија садржи 1.678 библиографских јединаца сређених по азбучном реду презимена аутора, док је у оквиру распореда прилога једног аутора примењен хронолошки принцип излагања чланка. Уз неке јединице урађене су и анотације. Библиографију прати и регистар аутора и предметни регистар

Библиографија часописа *Forum Bosnae* 1997-2007. изашла у оквиру тематског броја овог часописа (40/2007), обухвата 39 бројева и 363 јединица. Библиографске јединице су урађене према међународном стандарду за обраду чланака ISBD(CP), класификоване по УДК, а разврстане по струч-

ним групама УДК. Јединице су нумерисане у континуитету од броја 0001 до броја 0363 и уз словну ознаку FB која стоји уз сваку бројчану ознаку. У другом делу библиографске јединице су разврстане хронолошки за сваки поједини број часописа, са бројчаном ознаком из стручног распореда. Библиографија је опремљена са две врсте регистара, регистром појмова и регистром аутора, као и уводом у коме су дати подаци о излажењу часописа, тематима, уредницима, о језицима на којима је часопис излазио, кратке статистичке занимљивости везане за часопис, али и кратак увод у методологију израде библиографије. Библиографијом су обухваћени сви чланци осим предговора и увода, који су евидентирани у склопу хронолошког распореда. Приређивач је Невенка Хајдаровић.

Занимљиво је да у оквиру овог часописа наилазимо још на четири рада библиографског карактера: *Библиографију издања у едицији Културно наслеђе Босне и Херцеговине 1964-1991*, изашла у броју 3-4 за 1999. годину, *Биобиблиографију Мидхата Риђановића*, бр 34 за 2005. годину у оквиру тематског броја Лингвистички видици, селективну библиографију Џамбо Јозе *Страна издања о Босни и Херцеговини 1990-1997*, штампану у броју 1-2 за 1998, те раније издање библиографије овог часописа од истог аутора за период 1998-2002. објављену у броју 20 за 2003. годину. Библиографија часописа *Forum Bosnae* један је од најбољих примера када је реч о библиографији ове врсте у Босни и Херцеговини.

Делимично или у целости, библиографски су пописивани и листови: *Позориште* (1976), *Нада* (1978), *Живот* (1979), *Радио Сарајево*, *Трећи програм* (1990), *Отаџбина* (1991), *Бисер* (1998), *Братство* (магистарски рад 2000), *Сарајевски цветник* (магистарски рад 2000), *El-Hidaje* и *Исламска мисао* (2001) и многи други. *Библиографија књижевних прилога у листовима и часописима Босне и Херцеговине 1850-1918*, (1991) донела је попис књижевних прилога у 76 листова и часописа.

На крају овога рада морамо представити и једно библиографско дело чији нам значај за библиографску делатност не допушта да се овде, макар и укратко, не осврнемо на њега.

Према ономе што се о њој писалао након њеног публиковања, *Библиографија друштва „Просвјета“ 1902-2002*. најбоље је библиографско остварење своје врсте на простору Босне и Херцеговине, можда управо и стога што је она заправо и једина библиографија ове врсте уопште. Ово замашно библиографско дело није имало узора у нашој библиотечкој пракси, тако да је уједно она и поставила темеље за иста и слична истраживања. Аутор ове библиографије је др Војислав Максимовић, дугогодишњи познавалац рада Друштва и један од главних покретача обнове Друштва 1991. године. Библиографијом је обухваћено све оно што је „Просвјети“ писано, као и оно што је то Друштво публиковало за време свога стогодишњег постојања. Распоред библиографске грађе, који се односи на публикације којима је „Просвјета“ била издавач, је хронолошки, као и у делу који се односи на продукцију Штампарије друштва „Просвјета“. У другом дјелу, у коме

је пописана литература о „Просвјети“ објављена у периодици и књигама, примењен је комбиновани хронолошко азбучни распоред, тј. у оквиру сваке године прво су издвојени анонимни текстови, а затим су по азбучном реду уследили текстови потписани пуним именом и презименом или пак шифрама или иницијалима. Библиографија садржи 1.944 библиографске јединице, нумерисане у континуитету 1-1.944, опремљена је именским регистром, предговором и поговором. У предговору под насловом *Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ 1902-2002* дат је кратак увид у „Просвјетино“ стогодишње трајање, њен рад и целокупно деловање. Поговор је донио широку методолошку разраду израде библиографије.

Када се на крају осврнемо на један овакав широк и доста слободан преглед библиографског рада у Босни и Херцеговини, јасно нам се указује обим и разноликост коју он пружа. Уверени смо да је шира научна јавност недовољно упозната са резултатима из ове области, па да је стога и допринос библиографских истраживања науци уопште, далеко скромнији. Опсежнија истраживања и систематски приказ свакако би дао значајнији допринос у том смислу, док би искуства заснована на репрезентативним примерима радова ове врсте омогућила разраду методолошких приступа. Циљ нашег рада био је да у скорој будућности подстакнемо истраживања на ову тему.

Литература

- Даничић *et al* 2004: Т. Даничић, *Библиографија прилога часописа Значење (1982-2004)*, Добој: Народна библиотека Добој
- Ђуричковић 1975: Д. Ђуричковић, *Босанска вила. 1885-1914*, Сарајево: Свјетолост
- Јовановић 1977: Ј. Јовановић, Мјесто и значај Ђорђа Пејановића у Библиографији Босни и Херцеговине, Сарајево: *Библиотекарство* XXIII/4, Сарајево, 57-68
- Кујунџић *et al* 1994: Е. Кујунџић, *Прилог библиографији библиографија БиХ*, Сарајево: Народна и универзитетска библиотека Бих
- Кујунџић 2006: Е. Кујунџић, *Библиографија и методи цитирања*, Градаци: Јавна библиотека „Алија Исаковић“
- Логар 1973: Ј. Логар, *Увод у библиографију*, Сарајево: „Свјетлост“
- Максимовић 1982: В. Максимовић, Основни токови досадашњег библиографског рада у БиХ, Сарајево: *Библиотекарство*, XXVIII, Сарајево, 35-43
- Максимовић 2002: В. Максимовић, *Библиографија друштва „Просвјета“: 1902-2002*, Српско Сарајево: СПКД „Просвјета“
- Максимовић 2003: В. Максимовић, *Основе теорије библиографије са примјерима*. Друго допуњено издање, Пале: Филозофски факултет Универзитета у Српском Сарајеву
- Максимовић 2009: В. Максимовић, Љубинка Петрић-Башовић као библиотекар, педагог и научник, Добој: *Значења*, 66, Добој, 283-297
- Максимовић 2000: М. Максимовић, *Библиографија часописа Братство: (Сарајево 1925-1941)*: магистарски рад, Пале: б.и.
- Максимовић 2007: М. Максимовић, Библиографија Ђорђа Пејановића, Пале: *Радови Филозофског факултета*, 10/1, Пале, 405-437
- Обрадовић, Слагало 2004: Б. Обрадовић, Ј. Слагало, *Библиографија Гласа српског*, Бања Лука: Глас српски
- Радуловић 1980: З. Радуловић, Библиографија босанскохерцеговачке периодике, Сарајево: *Библиотекарство*, XXVI, Сарајево, 97-102
- Радуловић 2001: З. Радуловић, Националне библиографије република бивше Југославије : десетогодишње искуство (1992-2002), Београд: Гласник Народне библиотеке Србије, 1/2001, 17-40
- Ризвић 2000: М. Ризвић, Бехар: књижевноисторијска монографија, Сарајево: Свјетолост
- Хајдаровић 2007 Н. Хајдаровић, Библиографија часописа Forum Bosnae 1997-2007, Сарајево: Forum Bosnae, 40, Сарајево, 1-184
- Шпаго 1899: Шпаго (псеудоним), Књижевни рад архимандрита Нићифора Дучића приликом 50-годишњице монашког живота и 40-годишњице књижевног рада му, Мостар: *Зора*, IV/10, 332-336

ЗНАЧАЈ БИБЛИОГРАФИЈЕ У НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОМ РАДУ

Научно-истраживачки рад као процес стицања нових сазнања почиње са коришћењем постојеће библиографске грађе. Библиографија је основ научног и стручног рада и као таква чини његов неизоставан дио.

„Библиографија је неопходан предуслов за најелементарније синтезисање сазнања и података, за утврђивање првих назнака, на основу којих би потом требало доћи до тражених научних резултата.“ (В. Максимовић 2003: 16)

Основна функција библиографије је пружање информација корисницима, али и упућивање на потенцијалне изворе истих.

Библиографија је, дакле, носилац информација које не застаријевају пред навалом нових и свјежијих, па су подаци садржани у њој увијек актуелни и представљају потенцијални извор за научно истраживање. То је једна од добрих особина библиографије, посебно данас када потребе савременог човјека расту истом брзином како се развијају и саме информационе технологије.

Технолошки развој у суштини није измијенио основну функцију библиографије, али јој је наметнуо нове форме. Прилагођавање технолошким прогресу само је побољшало могућности библиографског рада и повећало његов значај у научно-истраживачком раду. (В. В. Максимовић 2003: стр 133)

Свакодневни прилив како штампане тако и електронске грађе представља велики изазов за научнике, али и за библиографе. Огромна количина информација која се нуди често није сређена и библиографски пописана, па збуњује и отежава приступ потребним изворима, а самим тим отежава и израду научног или стручног рада.

Потреба за квалитетним библиографијама расте упоредо са повећањем броја објављених публикација, јер једном забиљежене и сабране у виду библиографије, публикације остају заувјек запамћене. У том смислу, и библиограф има тежак и озбиљан задатак, а то је састављање такве библиографије која ће послужити научнику у његовом научно-истраживачком раду или ће га усмјерити на нека нова научна виђења. Према томе, библиограф није дат као пасивни компилатор извора информација, он је активни чинилац у процесу сабирања, обраде, организовања и слања информација посредством библиографије.

* bibliotekarstvo@filozof.org

У сваком случају, библиограф мора да буде афирматор и креативац, мора да иде корак испред научних захтијева. На њему је, дакле, да постави темеље научном раду.

Научни радник се, прије свега, „консултује“ са неким од потенцијално доступних пописа библиографске грађе да би се на тај начин адекватно обавијестио о већ постојећим достигнућима из области која је предмет његовог стручног или научног опредјељења.

Уколико узмемо у обзир библиографску праксу и њену обавезну примјену у научном раду, уочићемо да на тој релацији константно постоји одређена међузависност и да се библиографски и научни рад непрестано прожимају и научно допуњују.

Посматрајући однос библиографије и научног рада, запажамо да у његовој основи лежи заправо процес комуникације која почива на научном дијалогу између корисника и библиографије као носиоца одређене количине информација.

„Дакле, комуникација је посреднички процес који омогућава размјену информација између појединаца, тј. комуникација је чин, процес, механизам, а информација је производ, супстанца, материја.“ (Ле Коадик 2005: 15)

Појам информације користи се у различитим научним дисциплинама, па и у самом библиотекарству. (в. Ле Коадик 2005: 7)

С обзиром на то да је библиографски рад један од сегмената библиотеке дјелатности, и у њему се такође сусрећемо са појмом информација. У ствари библиографска дјелатност је сва у прикупљању, организовању и слању информација.

Сваки чин комуникације подразумијева јединство неколико основних параметара, а то су: пошиљалац, прималац, начин или средство, тј. канал преко којег се преноси порука, порука и ефекат саме поруке. (в. Јанићијевић 2000: 14)

У том смислу, библиограф се налази у функцији пошиљача док је научни радник у улози примаоца. Централно мјесто тог ланца комуникације заузима сама библиографија, тј. порука. Средства којим се преноси порука могу бити у штампаној или дигиталној форми на неком медију.

Комуникациони процес који се одвија између библиографа и научника је чин интеракције у којој долази до преноса и разумијевања информација, а то разумијевање је у ствари утисак који порука оставља на примача. Ријеч је о начину на који прималац реагује на информацију садржану у поруци, тј. какав ефекат она оставља на корисника и колико заправо те информације одговарају корисничким упитима.

Међутим, комуникација између библиографа и научника је двосмјерна, што значи да се и библиограф и корисник могу наћи у улози иницијатора тог процеса. Библиограф покреће комуникацију, тј. иницира је самим састављањем одређене врсте библиографије, па самим тим он слободно бира карактер поруке.

Са друге стране, прималац, подстакнут захтјевима које му намеће научни проблем, окреће се оним библиографијама у којима може да пронађе предмет свога интересовања. Дакле, заједнички интереси и занимање за одређени научни феномен повезују библиографа и научника и при чему они ступају у процес комуникације, тј. постају актери научног дијалога. Научник је, у том случају, онај сегмент са којим се затвара ланац комуникације, али од кога истовремено и почиње, јер крећући у процес стварања свог научног дјела „обраћа“ се одређеној библиографији, па се том приликом јавља и као иницијатор процеса размијене научних информација.

Наиме, комуникациони чин не подразумијева само слање поруке, у питању је много комплекснији вид комуникације који подразумијева поред слања и тумачење поруке.¹ Корисник ће преузети информације само из оних библиографија чијим садржајем су обухваћени извори информација корисни за његов истраживачки рад.

Да би се остварило квалитетно тумачење поруке нужно је да постоји неки претходно утврђени или договорени систем знакова, тј. код², препознатљив и библиографу и кориснику, тј. ономе ко се служи садржајем библиографије. Дакле, тај систем знакова треба да почива на правилима која постају конвенције.

Комплетан савремени библиографски рад се заснива управо на таквим конвенцијама. Наиме, Међународни стандарди за библиографски опис (ISBD)³ подразумијевају систем уједначених правила за распоред и повезивање библиографских елемената, као и усвојена правила интерпункције.

Стандардизација правила за библиографски опис има за циљ успешну међународну сарадњу са квалитетном и брзом размјеном информација чиме се истовремено остварује идеја о њиховој свеопштој доступности.

Појавом Интернета повећани су и оснажени разни начини пласирања и презентовања великог броја информација. „Електронски системи

¹ У теорији комуникација постоји повратни процес који се назива *повратна спрега* или *фидбек* (*feedback*). Фидбек указује на кружни ток комуникационог процеса и говори нам како је порука протумачена. (Јанићијевић 2000: 60)

² Кодови чине системе у које су организовани знакови. Њима управљају правила која прихватају сви чланови заједнице. Процес комуникације почиње слањем поруке која се кодује, преводи у неки сигнал или секвенцу сигнала, преноси путем посебног медија или канала до примаоца који потом декодује поруку, тумачи је, дешифрира, враћајући сигнал на исти начин или на неки други, посредни до пошиљача, да порука јесте или није схваћена. (Јанићијевић 2000: 14, 146)

³ Међународни стандарди за библиографски опис обухватају: ISBD(CR) – Међународни стандардни библиографски опис за континуиране изворе, ISBD(ER) – Међународни стандардни библиографски опис за електронске изворе, ISBD(NBM) – Међународни стандардни библиографски опис за некњижну грађу, ISBD(CM) – Међународни стандардни библиографски опис за картографску грађу, ISBD(A) – Међународни стандардни библиографски опис за антикварну грађу, ISBD(PM) – Међународни стандардни библиографски опис за штампане музикалије, ISBD(G) – Општи међународни стандардни библиографски опис. (ISBD(M): Међународни стандардни библиографски опис монографских публикација: 9-10)

скраћују време неопходно за реализацију истраживачких задатака и за обраду информација. Из тога произилази и брзо скраћивање времена потребног за прикупљање информација, за њихову обраду и коришћење при доношењу одлука.“(Ле Коадик 2005: 11)

Такав вид глобалне комуникације отворио је нове могућности и за библиографски рад, па је кроз технолошки развој и библиографска пракса знатно унапредовала. Корисницима је обезбијеђен приступ библиографским базама података са могућношћу претраживања по разним параметрима. Могућност претраживања помјерена је са локалних и регионалних на свјетске базе података што је довело до „настанка истинског супертржишта информација“(в. Ле Коадик 2005: 10)

Међутим, када је ријеч о претраживању библиографских база података, намећу се и неки нимало безначајни проблеми, па наводимо неке од њих:

1. ограниченост извора информација, тј. количина доступних информација је ограничена обимом одређене базе података
2. немогућност приступа библиографским базама података у случају када корисник не познаје начине њиховог претраживања
3. неуједначеност библиографских записа (уп. Максимовић 2005: 171-174)

Једна од основних потешкоћа приликом коришћења електронских библиографија јесте неуједначеност библиографских записа, јер се на тај начин смањује квантитет очекиваних информација похрањених у виду библиографских јединица. Тиме је знатно отежана претрага библиографских база података, тако да знатан број информација због те неједнакости записа остаје изван домета.

И поред извјесних недостатака у електронској библиографији, библиографска пракса је успјела да се прилагоди модерним технолошким достигнућима. Из традиционалног контекста прерасла је у један нови вид медија. У сферама савременог друштва, библиографија се изборила са технолошким напретком и наметнула се у свијету науке као електронски медиј са мноштвом предности које су убрзале и олакшале циркулацију информација од извора до корисника. С тога, да би комуникација била што успјешнија, неопходно је да корисник који захтијева одређени проценат информација од електронске библиографије, зна да декодира поруку дату у виду библиографског записа. У конкретном случају, неопходно је да добро влада техникама претраживања библиографских база података и да познаје међународне стандарде за библиографски опис на чијим је правилима заснована библиографија као уређена информациона цјелина.

Комуникациони процес у електронском окружењу добио је интернационалне димензије, јер коришћење библиографије није више ограничено на појединце нити на одређене интересне групе (до сада су то углавом били људи из свијета науке). Електронска библиографија сигурно има бу-

дућност, јер због погодности које јој нуди глобална свјетска мрежа, она ће као електронски медиј имати све више корисника.

„Никаква даљина више не представља препреку за брзину комуникације, никаква граница више не зауставља информацију. Компјутери раде у милијардитим деловима секунде. Телекомуникациони сателити омогућавају пренос информација за само неколико секунди у све регионе света, и то потпуно аутоматизованим путем.“ (Ле Коадик 2005: 10)

Сва традиционална просторно-временска ограничења која су до сада пратила штампане библиографије, као и штампане медије уопште, данас су прошлост.

Међутим, било да је ријеч о штампаној или електронској библиографији, њена сврха остаје непромијењена. Она и даље представља организовани систем информација дат у облику сређених библиографских јединица на писаном или штампаном медију сачињен за потребе научног и стручног рада.

Библиографија је, у сваком случају, посредник у научном процесу и обезбјеђује пренос информација од првог извора до крајњег корисника, са напоменом да је финални производ и основни циљ тог процеса научно дјело које је само по себи такође медиј за слање информација.

Литература

- ИФЛА 2002: *Међународна федерација библиотекарских друштава и установа*, ISBD(M): Међународни стандардни опис монографских публикација, Београд: Народна библиотека Србије, 2004
- Јанићијевић 2000: Ј. Јанићијевић, *Комunikација и kultura*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Ле Коадик 2005: Iv-Fransoa Le Koadik, *Nauka o informacijama*, Beograd: Clio: Narodna biblioteka Srbije
- Максимовић 2003: В. Максимовић, *Основе теорије библиографије са примјерима*, Српско Сарајево: Филозофски факултет Универзитета у Српском Сарајеву
- Максимовић 2005: М. Максимовић, *Израда електронске библиографије-на примјеру Први српски устанак (библиографија књига)*, у: А. Вранеш (уредник), *Сусрети библиографа у спомен на др Георгија Михаиловића*, XIV (2004), Инђија: Народна библиотека „Ђорђе Натошевић“, 171-174

ОДНОС СТРУЧНОГ И НАУЧНОГ У КОНТЕКСТУ ОСМИШЉАВАЊА РАЗВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ СРПСКОГ БИБЛИТЕКАРСТВА

Увод

Основне координате развоја српског библиотекарства успостављају документа која трасирају пут Србије у будућност и на ширем плану ту будућност одређују као европску, информациону, умрежену... У процесу општег преласка из једног друштвеног модела у други, транзиције из индустријског у тзв. друштво знања, Србија има додатне задатке проистекле из специфичних историјских, економских и политичких околности у којима се налазила протеклих деценија. Као интегрални део укупног друштвеног кретања, српско библиотекарство налази се у троструком кругу промена: промена вредносних и системских које се са ширег социјалног плана рефлектују на професију, те промена комуникационо-технолошких и валоризационо-статусних које се једновременно одвијају како на ширем пољу тако и у пољу саме дисциплине.

Развојна стратегија библиотекарства у Србији не постоји, а тек неке од библиотека упуштају се у стратегијско размишљање, којем су стална препрека општа нестабилност окружења, политичке и технолошке промене, финансијске неприлике, крута организациона структура самих библиотека, конкуренција медија и других информационих агенција, демографска кретања... У смислу планирања дугорочног развоја библиотекарства, посебно осетљив круг питања покрећу *Правилник о условима за стицање виших стручних звања у библиотечко-информационој делатности* (2008) и *Правилник о поступку и начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживача* (2008), јер се најдиректније баве мотивацијом библиотечких посленика за ангажовање у струци и науци. У светлу новопостављених критеријума за бављење научноистраживачком делатношћу и прописа о унапређивању стручног кадра у библиотекама Републике Србије, овај рад бави се односом науке и струке из угла високог библиотекарског образовања, стицања научних звања, развијања научног подмлатка, неговања библиотекарске периодике и репутације запослених у библиотекама.

* gordana.stokic@yahoo.com

Библиотекарство - струка и наука

Први државно именовани библиотекар у Србији, Филип Николић, постављен је 1853. године, али је од тада прошао још век и по, пре него што је, 2007. године, српско министарство за науку класификовало библиотекарство као научну дисциплину. Четири деценије постојања средње библиотекарске школе у Београду (1948-1988) и краткотрајан рад Групе за библиотекарство на Филолошком факултету средином седамдесетих година 20. века, нису могли битније утицати на подизање професионалне свести библиотекара и позиционирање библиотекарства у друштву, иако су и Универзитетска библиотека у Београду и Библиотекарско друштво Србије и Народна библиотека Србије улагали огромне напоре на обуци, континуираној едукацији кадра и праћењу европских професионалних токова.

Идеја о потреби високошколског образовања библиотекара развијала се споро и имала бројне успоне и падове. Неразумевање јавности и устаљена представа да се библиотекар баве манипулативним послом – издавањем и враћањем књига на полице, незаинтересованост запослених који су деценијама у библиотеке регрутовани из других образовних профила, непостојање одговарајућег наставног кадра и погубно одсуство ефективности и ефикасности рада библиотека, условили су да тек 1990. године напори групе стручњака и научноистраживачких радника уроде плодом и резултирају уписом прве генерације студената библиотекарства на четворогодишње студије. Деветнаест дипломираних на Групи за библиотекарство (уписани школске 1963/64. и 1964/65.), 78 дипломираних студената Филолошког факултета са завршеним двогодишњим Смером за библиотекарство (1980-1993) и скроман број професионалаца школованих на другим језицима (Смер за библиотекарство на мађарском језику на Универзитету у Новом Саду), у другим југословенским републикама и у иностранству, представљали су до тада једине школоване библиотекаре у Србији.

Данас, када Катедра за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду за собом има 20 уписаних генерација студената, десетине магистраната и доктораната, када постоји и смер за школске библиотекаре на Педагошком факултету Универзитета у Новом Саду, када се шире могућности за међународну размену студената и стипендирање у иностранству, када наставно особље библиотекарских катедара у региону почиње поново да успоставља политичким приликама раскинуте везе¹, ка-

¹ „Најбољи и најкориснији вид међуфакултетске сарадње у оквиру југословенских историчких катедара, били су састанци наставника библиотекарства, који су се почев од 1981. године одржавали на катедрама у Сарајеву (1981), Загребу (1986) и Београду (1987), којом приликом су се усклађивали наставни планови и програми, размењивала искуства, разматрале потребе и могућности за увођењем четворогодишњих студија, уговарала размена професора и ученика. Интеркатедарски скуп у Београду одржан је уз стручну помоћ Народне библиотеке Србије, Универзитетске библиотеке “Светозар Марковић” и богатог поклона у књигама Дома совјетске културе, и уз сарадњу других културних центара, који су

да је студијски програм усаглашен са захтевима болоњског процеса², дошло је време да се јасно одреде правци развоја професионалног библиотечног кадра у Србији.

1. Библиотекарско високошколско образовање је реалност и оно ће се и надаље развијати на високошколском нивоу. Од око 200 европских библиотекарских високих школа (LIS), чак 80% је укључено у болоњски процес, а то значи да има релативно уједначену структуру студија: трогодишње основне, двогодишње дипломске академске студије (мастер) и трогодишње докторске студије (Кајберг, Леринг 2005). Сама болоњска декларација не инсистира на схеми 3+2+3, штавише нигде не помиње дужину основних студија, па је честа организациона варијанта 4+1+3, која је прихваћена и на Филолошком факултету у Београду. Генерално, наведени нивои студирања могу се означити као професионални, академски и истраживачки, како је и приказано на приложеној табели (Кајберг, Леринг 2005: 23).

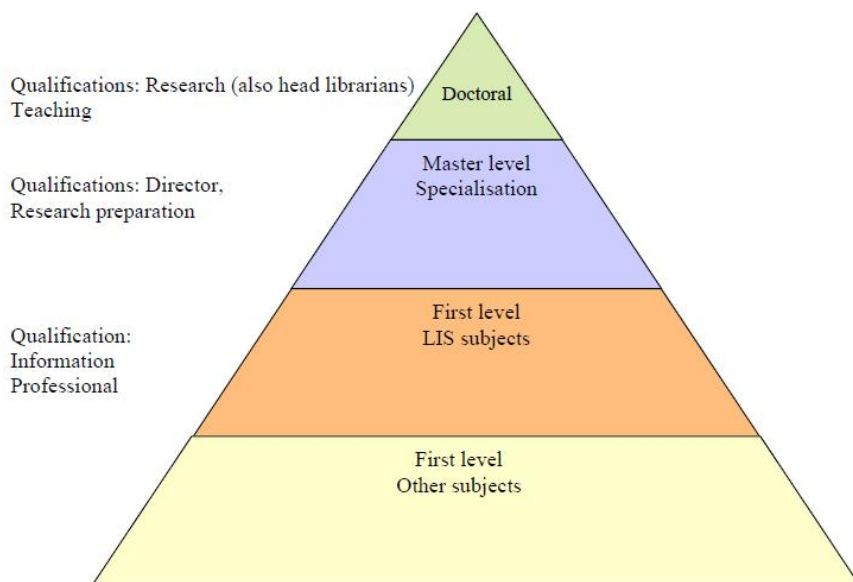

Fig. 1 Structure of LIS programmes

омогућили изложбу стручне литературе из области библиотекарства на српском и страним језицима.

Исто тако, Смер за библиотекарство био је домаћин неколицини страних професора библиотекарства и информатике (др Блез Кронин, Универзитет у Глазгову, др Јадвига Колодејска, Институт за проучавање књиге и читања, Варшава, мр Барбара Вјечорек, Институту за педагошка истраживања, Варшава, проф. др Фридрих Краузе, Немачка државна библиотека, Берлин), који су студентима одржали предавања” (Стаматовић 2000: 373).

² Званично име болоњске декларације је “European Higher Education Area - EHEA”.

2. Катедре за библиотекарство су образовне и научноистраживачке институције и не треба да буду сервис библиотекара за решавање нагомиланих практичних проблема. Стасавањем генерација професионалаца и издвајањем оног мањег дела који ће се упутити у научноистраживачки рад, појављује се низ недоумица везаних за однос практичара и истраживача на пољу историје, методологије и теорије библиотекарства. Проблематика садржине и обухвата библиотекарства као научне дисциплине прелама се кроз програме високошколских библиотекарских установа од њиховог настанка. „Истраживање карактера библиотекарства је ... предуслов за осмишљавање програма високих професионалних школа и најзначајнија одговорност школе за библиотекарство унутар универзитетског комплекса“ (Шир 1966: 163).

Универзитети на којима раде катедре за библиотекарство имају своја мерила вредности и постављају друкчије критеријуме за вредновање резултата рада од оних које поставља пракса библиотекарства. На примеру најбоље ранжираних LIS студија у Америци, Школе за информационе и библиотечке науке Универзитета у Чепел Хилу, Евелин Данијел сведочи о тензији између професорског кадра и практичара: „Наставно особље мора да распореди своје време на подучавање, истраживање и делатности у струци. Преовлађујући тренд протеклих година био је да се велики део времена проводи у истраживачким активностима ... Неки чланови наставног особља и даље пружају много својих услуга у струци тиме што шаљу радове и присуствују разним библиотечким и информационим конгресима, држе консултације, пишу за нерецензиране стручне часописе и баве се сличним активностима, али се време проведено на овим важним активностима смањило...

Промене у нашем наставном плану и све већа усмереност на истраживачки рад, условили су одређену затегнутост у односу на рад у пракси. Део библиотекара – практичара није задовољан због тога што сматра да смо све мање заинтересовани за њихове потребе. Неки полемису о томе да су увођење информационих наука у библиотекарске школе и нагласак на истраживањима учинили да постанемо више научно, а мање стручно оријентисани. Међутим, LIS школе морају непрекидно настојати да буду добро интегрисане у универзитет, и не смеју ризиковати да постану маргинализоване или припојене некој већој образовној јединици. Усредсређеност универзитета на истраживања утиче на то да се и његови факултети одлучно усмере на истраживања. Ми верујемо да те промене користе нашим студентима и дипломираним стручњацима тако што су створиле програм помоћу којег они јасније могу да разумеју како да демонстрирају одговорност и да своје идеје заснивају на чињеницама“ (Стокић Симончић 2009: 147).

3. Инострана искуства сведоче о тенденцији да се неопходном основном квалификацијом за запошљавање на професионалним позицијама у библиотеци сматрају дипломске академске студије – мастер. Пракси Белгије, Данске, Сједињених Америчких Држава придружује се и суседна

Хрватска чији библиотекари у наредних 5 година треба да задовоље овај стандард.

Добар пример напредовања у струци може пружити америчка универзитетска пракса: иако у САД постоје универзитети на којима библиотекарски уживају статус еквивалентан статусу професора универзитета (са сталном позицијом или изборним именовањем), библиотекар на Универзитету Северне Каролине у Чепел Хилу имају статус сарадника у настави, са прецизним системом унапређивања на 4 и 5 година. Од почетне позиције *general librarian* преко *assistant* и *associate librarian* напредује се до звања библиотекар (*librarian*), које обично подразумева диплому *master of library science* - MLS, диплому истог степена или докторат из неке друге дисциплине, најмање 12 година радног искуства и изванредне радне карактеристике и оцене. Додатне критеријуме за унапређење чине учешће у истраживачком раду на Универзитету, рад у професионалним асоцијацијама и научним друштвима, подучавање (не нужно у учионици), лични интегритет, поузданост, способност личног усавршавања, способност добре процене, такмичарски дух, самопоуздање...

4. Изградња LIS научног окружења посао је који тек предстоји, а карактеристична је у том смислу ситуација везана за научну периодику. Када се крајем 2008. године на сајту српског Министарства за науку и технолошки развој појавила листа категоризованих научних часописа, без иједног наслова из области библиотекарства, само су ретки били забринуте. Недовољно транспарентна процедура за категоризацију, слабост библиотекарске професионалне заједнице и њена подељеност различитим интересима или површно познавање закономерности научноистраживачког рада, упркос постојању неколико утицајних библиотекарских гласила, испоставило се да ни у једном од њих није објављено ништа што спада у домен науке! Звонило је на узбуну понајпре онима којима за напредовање у академским сферама требају компетентни часописи и научно окружење, али и онима којима библиотекарство представља животни избор и изазов. Проблематика научне периодике биће у блиској будућности веома актуелна, а обележаваће је бројне тешкоће:

- српско библиотекарство ни наредних година неће добити водећи библиотекарски часопис научног значаја, јер је процес напредовања на лествици категоризације дуготрајан;
- иако се научна библиотекарска заједница Србије све више шири, њени ће припадници бити принуђени да радове објављују у научним часописима из сродних области и да тако стичу услове за напредовање;
- пишући о библиотекарству у научним часописима других профила, аутори ће неминовно остајати на њиховим маргинама, док ће њихови евентуални радови из односних области бити угрожени чињеницом да у тим областима нису *инсајдери*;

- научни часописи из библиотекарства стагнираће све док се проблем не сагледа целовито: један од парадокса актуелне ситуације јесте да се на српској листи научних цитата налазе библиотекарска гласила која немају категорију научних часописа(!);
- реално израчунавање импакт фактора појединих аутора или гласила из области библиотекарства, биће још дуго само нереална жеља неких од истраживача;
- о имиџу, статусу и репутацији библиотекара бринуће и надаље они који не сматрају да библиотекарство има професионални и научни потенцијал.

Развојна стратегија библиотекарства у Србији?

Отрежњујуће је, по много чему, било објављивање *Правилника о поступку и начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживача (Елементи за квалитативну оцену научног доприноса кандидата и минимални квантитативни услови за избор, Критеријуми за одређивање категорије научних публикација, Врста и квантификација индивидуалних научноистраживачких резултата)*, који је Министарство за науку и технолошки развој РС донело 21. марта 2008. године. Малобројна научна библиотекарска јавност дочекала га је чак без иједног категоризованог домаћег научног библиотекарског гласила! Шта се, од заиста активног ангажовања у струци, могло квантификовати у смислу захтеваних научних резултата? Огромно залагање неколицине људи са научним звањима да остану у контакту са базом, да дају допринос решавању практичних проблема, да библиотекарство уреде као систем, да негују подмладак који ће, евентуално, постати научни, оцењено је као непродуктивно. Реч је, дакако, о професорима библиотекарства и информатике, асистентима, неколици доктора наука, доктораната и магистраната. Даље, доста оштрим режимом упућивања на објављивање у иностранству и на страним језицима *Правилник* је тек стасали научни кадар ставио у врло тешку позицију да има ограничен број тема којима може наступати на страни и бити конкурентан. Није, при томе, занемарљива ни чињеница да као припадници тзв. малих народа репутацију треба да стекну на језику који им није матерњи...

С друге стране, исте је године усаглашен, сада још од стране министра за културу непотписани *Правилник о условима за стицање виших стручних звања у библиотечко-информационој делатности* (2008). Потпуно занемарујући чињеницу да у Србији постоји високошколска институција за образовање библиотекара, овај правилник прокламује да „Основно звање библиотекара додељује Комисија за полагање стручног испита у библиотечко-информационој делатности у Народној библиотеци Србије или Библиотеци Матице српске“ (члан 2, став 2) и да се оно стиче на основу високе стручне спреме, положеног стручног испита и једне године радног ис-

куства (члан 4). Суштинска неприхватљивост оваквих одредби, међутим, има и другу страну: високом стручном спремом очито се сматрају *старе* четворогодишње студије, а не дипломске академске студије – мастер, које су тај статус добиле по актуелној реформи школства.

Стручни библиотекарски испит реликт је времена у коме нису постојале високе библиотекарске школе и нестаће са порастом броја дипломираних библиотекара. Он не може остати обавеза ни за оне који у библиотеке долазе из других струка, али се баве професионалним библиотекарским пословима у библиотекама. Интердисциплинарне мастер студије библиотекарства требало би да запосленима у библиотекама обезбеде могућност оспособљавања за компетентан рад у библиотеци. Кадар са завршеним основним и дипломским академским студијама библиотекарства и кадар са основним студијама другог профила и дипломским академским студијама библиотекарства требало би да убудуће чини професионално језгро у библиотекама. Како професионално особље обично чини једну трећину запослених у библиотекама, то би за њих требало осмислити одговарајући систем напредовања у струци. Посебно се, истовремено, мора уредити систем напредовања код друге, далеко бројније али и разноврсније категорије запослених, а то је непрофесионално особље, која обухвата широк дијапазон занимања са високим квалификацијама (конзерватори, рестауратори, археографи, палеографи, информатичари, систем-аналитичари, правници, економисти, маркетиншки стручњаци), али и оне који раде са вишом и средњом стручном спремом. Важним и одговорним послом уређивања ове области могу се бавити републичке комисије при националној библиотеци, могућностима и модалитетима континуираног образовања, такође, арбитрирањем у погледу формалног образовања – никако!

Професионализација библиотекарства горуће је питање савременог тренутка и она се мора огледати како у постављању темеља за ефикасан практични рад, тако и у стварању претпоставки за научноистраживачку активност. Ако концепт професије подразумева корпус знања и из њега изведене вештине, признату професионалну обуку, оријентацију на пружање услуга, постојање удружења за унапређење професије и јавно признање професије, онда пракса библиотекарства обухвата широк дијапазон активности од образовања, преко услужних, организационих и комуникационих процеса, до иновативног и пројектног ангажовања. У том контексту, пежоративно звучи врло распрострањено изједначавање науке, сваке, па и библиотекарске, са теоријом. Позивајући се на научни метод, истраживање специфичне области знања, те на психологију и социологију научне заједнице, библиотекарство као наука обезбеђује прираст знања који се темељи на научноистраживачком раду, јавности и комуникативности знања, неговању научног подмлатка и амбијента... Потреба да се одреди демаркациона линија између библиотекарства као науке и библиотекарства као професије није у овом случају последица зле воље да се уважи вредност онога друго-

га, него израз практичне потребе да, делујући заједно и на општу добробит, одредимо могућности, домете, очекивања, стратегије.

Закључак

Стратејско размишљање захтева свест о сталним променама у окружењу, много знања али и интуиције, јасне личне и професионалне циљеве. Надасве, добру обавештеност да би се могао формирати комплетан став о одређеном проблему и начину на који се он може решити. *Ко смо ми, каква нам је тренутна позиција, а каква желимо да буде, како стићи до жељеног циља, а како напредујемо*, питања су која себи постављају стратеги.

Оно што се у 21. веку неће променити је потреба људи за сврсисходно уређеним колекцијама графичких записа, за чувањем и конзервацијом писаног наслеђа, за метаподацима или описом садржаја, за приступом и инструкцијама у погледу коришћења, за анализом и интерпретацијом постојећих записа. Зато ће библиотекар и убудуће морати да развијају улогу чувара и организатора забележеног знања, инструктивни рад, те способности које омогућавају физички или интелектуални приступ колекцијама, а све то на основу доброг познавања својих корисника, извора знања и способности процене релевантности и поузданости тих извора, што захтева врхунски професионализам.

Библиотекарство у 21. веку показаше да су његове темељне вредности људи и њихова међусобна комуникација. Од стратешког је значаја у том смислу:

- јачање интересног удруживања на свим нивоима: професори, алумни, библиотекар, као и обезбеђивање модалитета за њихову интензивну сарадњу;
- разграничавање компетенција и преузимање одговорности у односу на сопствене компетенције;
- стварање здравог професионалног језгра, посвећеног и мотивисаног за рад;
- јачање и умножавање високих библиотекарских школа;
- осмишљавање и реализација научноистраживачких пројеката који ће давати конкретне и мерљиве резултате;
- стварање научног амбијента, који укључује активан рад на неговану научног подмлатка, научне периодике, консалтинг;
- развијање односа с јавношћу и група заговорника интереса библиотекар на основу прецизних података о резултатима рада.

Репутација библиотекарства у Србији промениће се онда када оно покаже своју ефикасност у процесима формалног образовања, доживотног учења, убрзања научног и економског развоја земље, културног развоја...

Зато на идеји друштвене *употребљивости* морају почивати све развојне стратегије библиотекарства у Србији.

Литература

- Вранеш, Стокић 2005: Aleksandra Vraneš, Gordana Stokić, *Izzivi izobražavanja knjižničarjev*, Maribor: OZ: Organizacija znanja, Letnik 10, zvezek 1(2005), 39-43
- Griffiths, José-Marie, *What's Cookin' in Library Schools*
<http://sils.unc.edu/griffiths/presentations.htm>, 10.03.2009.
- Кажберг, Леринг 2005: Leif Kajberg and Leif Lørring, eds, *European Curriculum Reflections on Library and Information Science Education*, Copenhagen: Royal School of Library and Information Science, 2005
- Крофорг, Горман 1995: Walt Crawford, Michael Gorman, *Future Libraries : Dreams, Madness, and Reality*, Chicago: American Library Association
- Моран 2001: Barbara B. Moran, *Practitioners vs. LIS Educators : Time to Reconnect*, Chichago, *Library Journal*, November 1(2001), 52-55
- Петронић 2002: Надежда Петронић, *Стручни испити у библиотечној делатности у Србији*, у: А. Вранеш (гл. ур), Скуп библиотекара балканских земаља : Сарадња, образовање, квалитет : зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду од 5. до 8. децембра 2001. године, Београд: Филолошки факултет: Народна библиотека Србије, 2002, 247-255
- Радуловић 2002: Здравка Радуловић, *Студиј библиотекарства на Филозофском факултету у Српском Сарајеву*, у: А. Вранеш (гл. ур), Скуп библиотекара балканских земаља : Сарадња, образовање, квалитет : зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду од 5. до 8. децембра 2001. године, Београд: Филолошки факултет: Народна библиотека Србије, 2002, 155-168
- Стаматовић 2000: Десанка Стаматовић, Катедра за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду : *Високошколско образовање библиотекара у Србији (1963-2000)*, Гласник Народне библиотеке Србије, 1(2000), 365-384
- Стаматовић 2002: Десанка Стаматовић, *Десет година Катедре за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду*, у: А. Вранеш (гл. ур), Скуп библиотекара балканских земаља : Сарадња, образовање, квалитет : зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду од 5. до 8. децембра 2001. године, Београд: Филолошки факултет: Народна библиотека Србије, 2002, 97-104

- Стокић 2002: Гордана Стокић, *Садржај програма за високошколско образовање библиотекара*, у: А. Вранеш (гл. ур), Скуп библиотекара балканских земаља : Сарадња, образовање, квалитет : зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду од 5. до 8. децембра 2001. године, Београд: Филолошки факултет: Народна библиотека Србије, 2002, 105-116
- Стокић Симончић 2009: Gordana Stokić Simončić, *Best practice u 22 priče : Komunikacija, kultura organizacije, odnosi biblioteka s javnošću*, Pančevo: Gradska biblioteka
- Шир 1972: Jesse H. Shera, *The Foundations of Education For Librarianship*, New York: Becker and Hayes, Inc.,
- Правилник о условима за стицање виших стручних звања у библиотечно-информационој делатности,
http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=2531, 15.12.2009.

ГРАВИТАЦИЈА ЗНАЊА У САВРЕМЕНОМ БИБЛИОТЕКАРСТВУ

Из искуства савремених држава, мање или више развијених, може се закључити да су потребе грађана за квалитетним библиотечким услугама разноврсније и у директној су вези са технолошко техничким напретком. *Друштво знања* је новији концепт, повезан са истицањем знања као важног фактора савременог друштва: „Знање којим располажу појединци мање је значајно од знања којим располаже и које може да примењује друштво као целина. Чак и ако само неколико појединаца у друштву поседује знање из области квантне механике, практичан утицај тог знања на технологију могућ је баш као да су сви чланови тог друштва учили вишу физику. Када је реч о економским историчарима, важно је *колективно* знање. Појам колективног знања, међутим, покреће озбиљна питања сакупљања – како се од појединачног долази до колективног знања“ (Мокир 2007). „Знање елементом културе чини чињеница да се оно дистрибуира посредством других, да се дели с њима и да се добија од њих“ (Мокир 2007: 23). Знање као јавно добро систематизовано је у научне дисциплине, а публикувано знање има, условно речено, своја институционална складишта, међу којима релевантно подразумевамо библиотеке. Развијеност друштва не гарантује и висок ниво образовања и културе. Никад више учених и академски образованих, а никад мање ефикасног знања. Амбиси знања отварају се унутар различитих друштвених група. Растућа подељеност друштвених сфера закупа социологе и сродне истраживаче, али је то питање од изузетне важности и за библиотекарство. Закупљеност циљним групама, према којима се пројектовала организација библиотечког система, не може у новим диференцијацијама да буде поуздана тачка ослоња. Груба подела друштва на класе и слојеве, размрежена је сада по друштвеним миљеима, а степеновани социјални положаји утицали су на померање система вредности. Етаблиране елите грађанског модела морају да модификују своја традиционална очекивања у култури и озбиљно приступе феномену постмодерног усмерења потрошачког друштва, где се већини живот заснива на материјалном и хедонистичком, *имати, бити и уживати*.

Различити спектри знања подједнако су у центру пажње друштвеног и индивидуалног развоја. Продукција новог знања има свој корен у прошлом знању, а традиционални преносиоци токова знања објективно и метафорички везују се за књигу. Културна и образовна мисија библиотека евоцира се у директној повезаности са сабраним знањем. Отворен приступ

* mila_stefanovic@yahoo.com

изворима знања обезбеђује да сабрано знање буде доступно свима, али ефекти тако конципираних програмских оријентација не могу се остварити без резерви. Интеграција у друштво знања на нов начин обједињује традиционално и савремено поимање функција библиотеке, инсистирањем на развоју електронских библиотека. Доскорашњи термин *информационо друштво* уступа место одредници *друштво знања*. Дистинкције између синтагми ове две одреднице приближавају се толико да једна може бити синоним за другу. Њих повезује комуникација као посредник у стицању знања. „У савременом информационом друштву информација је добро које људи међусобно размењују, купују, продају, складиште, преносе и обрађују. Информација је срж комуникације, а комуникација је срце друштва знања, јер комуникација постаје синоним за иновације и демократију“ (Гријак 2008: 88-93). Теоријске расправе и практичне смернице о друштву знања тематски преовладавају на многим научним и стручним скуповима који популаризују интеграцију културе и науке у нове трендове. „Стварање нових визија јавних библиотека у друштву знања постаје, можда, њихова основна вредност. Те визије јавних библиотека, одговарају вишезначној природи учења у друштву знања“ (Дротнер 2006: 191-196).

Основ промишљања о будућности културних институција, посебно библиотека, уткао је и Жељко Вучковић у књизи *Јавне библиотеке и јавно знање*, полазећи од историјског, социолошког, културолошког и вредносног. „У савременим заједницама јавне народне библиотеке изложене су двоструком притиску. С једне стране стоје захтеви информатичког друштва, то јест појединаца и организација који га представљају, темељећи се на технолошком оптимизму, економском рационализму и бирократској ефикасности. На другој страни су захтеви и потребе друштвених и професионалних група које очекују да се јавне библиотеке преобразе у истинске центре културних и социјалних активности, које доприносе очувању и ширењу културних традиција и заједничких вредности. Јавне библиотеке су тачке сусрета и сукоба ових различитих жеља и очекивања и различитих културолошких модела. Са филозофског и социолошког аспекта, поменута дилема може се се расветлити као израз двају супротстављених парадигми; модерне и посмодерне културе“ (Вучковић 2003). Обрада библиотечког материјала и приступ фондовима остварује се савременим компјутеризованим техникама, а дигитализација библиотечких фондова постала је неминовност. Поспешивањем обрта књига и некњижне грађе, уз помоћ дигитализованих форми, интензивирана је комуникација између читалаца и библиотека. Индивидуално образовање и авантура претраге електронским путем активирају корисника да самостално приступа изворима, али му је на овом степену доступности обрађеног библиотечког материјала неопходна асистенција библиотекара. Друштво које пројектује свој развој на знању, мора да створи оптималне инфраструктурне ресурсе преко којих се стиже до извора знања, у овом случају то су доступни библиотечко-информациони системи.

„Интелектуална слобода представља право сваког појединца. Сваки појединац има право да поседује и да изрази своје сопствено мишљење, да тражи и добије информацију. Интелектуална слобода представља темељ демократије; она је од суштинског значаја у пружању библиотечких услуга“ (IFLA, бр. 1: 79). У IFLA – смерницама библиотечких услуга за младе апострофира се допринос библиотека успешном развоју особа на прелазу из детињства у одрасло доба. Слободан приступ образовним садржајима подстиче интелектуални, емоционални и социјални развој. То представља позитиван ресурс у решавању друштвених проблема. Наглашавање улоге школских библиотека заокружује циљеве библиотечког промовисања „за успешно укључивање њених корисника у савремено друштво које је засновано на знању и информацијама“ (IFLA/UNESKO 2006: 164-167). Креирање пожељних циљева зависи од много фактора. Ниво друштвено-економских односа, диференцираност друштвених група, неуједначеност стандарда у библиотечној хијерархији (од школских, општинских и матичних у неразвијеним срединама до општинских, матичних и специјалних у развијеним подручјима) и флексибилност библиотечке струке и професије условљавају оптимално прилагођавање библиотека *друштву знања*. Како се у таквим разуђеним захтевима могу одржати библиотечке вредности, које су у нашим условима кореспондирале са моделом класног друштва заснованог на знању, у коме су оријентирани били традиционални грађански, виши, средњи и раднички слојеви?

Од радозналост патуљка до гуливера знања

Различите сфере културе и супкултуре промовишу нову духовност, док је промоција знања и носилаца знања потиснута. Непрофитно чистунство преовладава на библиотечној вредносној лествици, али и доводи до амбивалентног понашања у библиотечној струци. Примера ради, у јавним библиотекама најчитаније књиге су из сфере тривијалности, што говори о духовној лењости - ниском књижевном укусу, иако се библиотекари труде да скрену пажњу на вредносно рангирану литературу. Ситуација није боља ни у опсервираним захтевима читалачког подмлатка, одакле се временом регрутује озбиљна читалачка публика. „О њима се не може рећи да трпе због цензуре или тајности, због високих цена или тешкоћа у комуникацији. Они пате од анемије, од недостатка апетита и занимања за људску сцену. Приступ спољном свету није њихов проблем. Занимљиви светови чекају на њих да их истраже, а они у њих не улазе“ (Липман 1995). Референсни фондови, старе и ретке књиге, традиционалне збирке и библиофилска издања не користе се у мери која одговара трагању за општим знањем. Чак се и библиотечки корисници при изради семинарских и дипломских радова ослањају више на секундарну него на примарну литературу.

Едукативне мапе у виртуелном окружењу неопходне су, посебно, у библиотекама где су млађи читаоци, популација до 14 година.¹ За те програме није потребно посебно образовање, осмишљено и циљно може се искористити потенцијал млађих библиотекара и волонтера из читалачког клуба. Читалачки клуб као облик неформалног дружења, поспешује квалитетну размену читалачког искуства, утемељеног на доживљају, промоцији и подстицају читања. Ако је у структури фондова област књижевности најинтересантнија, а преко ње се повезују и друге културне и научне сфере, онда треба осмишљено повезати специфична читалачка интересовања деце и омладине. Књижевна фантастика упутиће на отворено небо свемира и астрономије, развој животињског света у еволуцији планете Земље и многе истражене и неистражене егзактности. Креативне способности могу се развијати и преко књига о сликарству, музици, филму, позоришту, спорту, једноставно, током године из фондова излагати занимљиве књиге разноврсних садржаја и организовати занимљиве стручне радионице. Повезивање младих читалаца и стваралаца у многим областима доприноси комуникацији, размени мишљења оних који себе откривају у издвојеним световима науке и уметности.

Могућност другачијег приказа неомиљене лектире организовати у форми квиза. У заказаним терминима на великом плазма телевизору одржати часове лектире. У PowerPointу исписати питања, опције: *да* и *не*, могућност заокруживања под *а*, *б*, *в*, или исписивања сопствених одговора, као и алтернативу избацивања уљеза. Ученици су подељени у две групе, након постављеног питања, у задатом временском интервалу одговара представник групе. Бодови се сабирају и група са највише сакупљених побеђује.

Деца са посебним потребама нису имала одговарајући третман у децијим библиотекама. Неколико предлога побољшало би њихову већу заинтересованост у потрази за знањем. Сливовнице у којима су илустрације рељефне, а текст отиснут на брајици, омогућују „читање“ слабовидој деци, а и слепим родитељима чија деца немају оштећен вид да сликовницу могу читати заједно са децом. Ове сликовнице користила би и здрава популација у циљу сензибилизације на свет слабовидих. Припреме би подразумевале обуку библиотекара за израду тактилних сликовница уз помоћ одговарајућих дефектолошких стручњака. Циљ је подстицање и охрабривање слабовидих на путу описмењавања и коришћења књига, јер се та категорија углавном ослања на звучне записе.

У сарадњи са логопедима и педагозима може се побољшати посета библиотеци и деце са дислексијом. Њихово учешће у квизовима побољшао би им осећај важења и потиснуло осећај инфериорности. Реализовали би се

¹ У пракси деца од четири до шест година и без познавања ћириличних и латиничних графема користе рачунаре, играју игрице, бирају музику и укључују дискове цртаћа, користе комбинације разних програма кликом миша на познатим претраживачима, а припадају групи неописмењених.

посебно, питања приказана на платну, уз помоћ пројектора, имала би слику код теже разумљивих појмова, а деца би пре тога одслушала део текста из звучних књига и CD-а. Организовање ових програма подстакло би заинтересованост за књигу и читање и појачало комуникативност индиспонираних са здравом децом, која би адекватно прихватила друге – физички и ментално различите од себе.

Инертност библиотечног окружења могла би се преобразити у ефектнију мобилност предузимањем акције *Библиотека у гостима*. Организована посета библиотекара дејјих одељења домовима за незбринуту децу и школским библиотекама, посебно оних на рубном подручју града, уз пригодно представљање књижевних стваралаца и личног обраћања деци, привукло би нове читаоце. Угодно дружење, разговори уз препоручивање занимљивих књига и презентација свих садржаја које нуди деци и младим читаоцима права библиотека, приближила би недовољно познату и себи окренуту културну институцију.

Један од пројеката легитимише библиотеку као место где млади проводе слободно време. Разноврсна понуда актуелних медија и свесно дистанцирање од свега што намећу школски програми враћа младе у окриље библиотека. Пројекат НОЕВ4У конципиран је као библиотека за слободно време у Немачкој (Гирсберг 2009). Рад у омладинским библиотекама Хамбурга претпоставља и другачији библиотечки материјал у фондовима, половину наслова чине аудиовизуелни медији: аудио књиге, CD, DVD, као и игре за најразличитије системе. Предност се даје друштвеним играма, стриповима, часописима и књигама из тривијалне и сфере масовне културе: „фентези и мистери, љубав и секс, биографије разних селебритија и стручна литература о хипхопу, графитима, пубертетском стресу, спорту и о много чему другом“. У таквим библиотекама раде јуниори, млади људи који се школују за медијске и информатичке услужне делатности. „Они имају потпуно другачију комуникацију од наших муштерија и много боље од нас знају шта омладина жели. Без тог стручног знања које приправници већ аутоматски – због својих година – доносе са собом, ми овде не би функционисали тако добро“ (Гирсберг 2009: 1). Статистика показује да су повећане посете оних који до тада никада нису улазили у библиотеке, а пропагирање овог библиотечног окружења спроводе усмено они који тамо бораве.

Рачунарске радионице у дејјим библиотекама су неминовност. Волонтери упућени у рачунарске операције могу помоћи деци без кућних рачунара обучавањем за претраживање, обликовање текстова за школске задатке и друге сврхе. Електронске читаонице (Арбутина 2008) су неминовност и оне се промовишу у савременим промишљањима библиотечких стручњака. Рачунари на библиотечким полицама и читалачким столовима су компатибилни у трагању за знањем, нове генерације, која одраста у компјутеризованом друштву.

Организационе промене

Библиотеке посредују у дистрибуцији знања, а учешће библиотекара је од пресудне важности у проналажењу извора знања. Кирстен Дротнер је то сажео упоредивши улогу библиотекара некада и сада. „Традиционална улога библиотекара као *чувара културе* или, како је било осамдесетих година, као *водича кроз културу*, потиснута је у корист библиотекара који има улогу да асистира при избору научне литературе за корисника.“

Библиотечки кадар у савременим условима представља кључни елемент управљања библиотечком стратегијом. У новој парадигми мења се његова позиционираност. Управљање људским ресурсима је кључни елемент конверзије традиционалног пословања у електронско пословање. Друштву је потребан проблемско-оријентациони професионализам с универзалном фундаменталном променом који обезбеђује високу професионалну адаптацију. Усавршавање професионалних вештина библиотекара не може бити стихијско и препуштено индивидуалним опредељењима за самоусавршавањем и доживотним учењем, оно мора бити пројектовано у оквиру тимског рада квалификованих стручњака. Мередит Белбин развио је модел тимских улога према коме постоји више облика понашања које особа усвоји приликом рада у тиму (Белбин 2009). Сваки члан тима, обзиром на своје особине, способности, знања и интересе, преузима одређену улогу у тиму и то у подручју руковођења групом, креативности, усмеравања на резултате рада, анализе и доношење одлука. Организациона трансформација има за циљ да креира и спроведе иновације редизајнирањем свих елемената организационог система. Матичне библиотеке морају на нов начин структурирати своје мрежне моделе, али то подразумева и законске измене. Организациона структура представља стабилан образац организационих улога за све чланове организације. Пошто је организационо понашање доминантно хумано оријентисано, то има порекло у психологији, социологији, педагогији. Креирање организационе културе у библиотекама доприноси угледу и очувању институције кроз постављене стандарде понашања. Како организациона култура има улогу екстерне адаптације и интерне интеграције, то ће и успети да стратешки испланира своју мисију, циљеве, критеријуме мерења резултата и корекцију неефикасности. У реструктурирању библиотечких институција може помоћи дело Хандја који је развио типологију организационих култура. Према тој типологији разликују се: култура моћи, улога, задатака и подршке (Дулановић, Јашко 2008).

Компетенције библиотекара испољавају се у комуникационом ланцу свакодневно. Библиотечко услуживање захтева и спектар психолошког и педагошког знања. Библиотекар, у складу са кодексом, има посебну одговорност, јер мора да саслуша корисника, разуме његове захтеве и практична решења прилагоди његовим потребама. Деликатност тог посредовања може се посматрати са више аспеката. Нека први буде психолошки, посетом библиотеци читалац остварује људску комуникацију која проистиче из

удовољења захтева за извором знања или забаве, с једне стране, а са друге, ти контакти се остварују у атмосфери менталне и емоционалне припремљености библиотекара да уважи читаоца. Отуђење прети свима нама који преко персоналних рачунара будемо претраживали, читали електронска издања и пили чај за својим столом „без чашице разговора“. Размењених речи неће бити ни када у наменским боксевима пред библиотекама будемо раздуживали кодиране књиге. Сећање човечанства најуспешније се усваја када га у рукама држе, прелиставају и читају људи - мотивисани интелектуалним или релаксационим побудама.

Библиотечка струка ће се још увек традиционално реализовати у материјално скромним срединама, неки од важећих пројеката неће бити укинута. Библиобуси, намењени сеоским житељима и избеглицама, настањеним на рубним урбаним просторима, кружиће и даље. Библиотекари ће задуго носити књиге у старачке домове, бринути о незбринутој деци – отварајући врата дечјих светова и уважавати захтеве читалаца са посебним потребама. Промовисаће естетски вредну литературу која култивише читалачки укус, исто као и ону која је битна за развој цивилног друштва. У набавци ће се и даље уважавати научно референтна издања, књиге о перспективи демократије, проблему идентитета, о односу демократије и национализма, људским правима, развијању дијалога и толеранције, интеркултуралности, критичком преиспитивању прошлости, као и дела која тематизују могућности помирења историје, митова, стереотипа и религија.

Одговори на питања будућности струке и професије не могу се одлагати за неко неизвесно сутра, прелазна решења намеће пракса, а наука о библиотекарству је осмислила и фундирала дигиталне трасе. Ефикасности библиотечке мисије у савременим токовима помогли би модели за самоевалуацију свих врста библиотека. Израда модела имплементације, управљања и осигурања квалитета у складу са интернационалним стандардима и разматрање на вишим нивоима одлучивања о библиотечком систему, приближили би нас европским стандардима.

Литература

- Вучковић 2003: Ж. Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање*, Нови Сад : Библиотека Матице српске : Футура публикација.
- Гирсберг 2009: Д. Гирсберг, НОЕВ4U – Библиотека у којој млади проводе слободно време, *Крагујевачко читалиште*, бр. 28, Крагујевац, 1.
- Гријак 2008: Ђ. Гријак, *Комуникација у друштву знања*, у: Друштво знања, Сомбор, Педагошки факултет, 88-93.
- Дротнер 2006: К. Дротнер, Иновације у библиотекама за друштво знања, у: *Годишњак Библиотеке Матице српске за 2005. годину*, Нови Сад, 191-196.
- Dulanović, Jaško, 2008: Ž. Dulanović, O. Jaško, *Organizaciona struktura i pro-
tene*, Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- Електронска библиотека : Књига резимеа Међународне научне конферен-
ције*, Београд, 25-28. септембар 2008.
- IFLA - Интернет манифест, *Гласник НБС*, бр. 1, Београд, 7-9.
- IFLA/UNESKO : Манифест за школске библиотеке, у: *Библиотеке у свје-
тлу модерних технологија : зборник радова са стручног скупа одр-
жаног у Требињу 8. и 9. маја 2006, Требиње*.
- Lipman 1995 : V. Lipman, *Javno mijeње*, Zagreb : Naprijed.
- Мокир 2007: Џоел Мокир, *Атинини дарови*, Београд: Clio.

САДРЖИНА И ЗНАЧАЈ СРПСКИХ ШТАМПЕНИХ БИБЛИОТЕЧКИХ КАТАЛОГА

Увод

Као публикације које су сродне библиографији, књижарски, издавачки и библиотечки каталози код Срба у 19. вијеку објављивани су знатно чешће него у претходном времену. То је био резултат знатно измијењених и побољшаних културних околности. У неким приликама они су били и једина надокнада за недостатак српске текуће библиографије. По својој основној замисли, издавачки и књижарски каталози имају практичну комерцијалну намјену, док су библиотечки превасходно намијењени као могући извори информација за кориснике одређених библиотека, у које спадају и научници различитих профила.

Након оснивања савремених штампарија у Кнежевини Србији средином 19. вијека, као и штампарија међу Србима у другим српским крајевима, нарочито у Војводини, полако, а примјетно се развија српско издаваштво и књижарство. Да би оно постигло још боље ефекте, издавачи и књижари су, објављивањем каталога, вршили пропагирање своје књижевне продукције, како би повећали круг читалаца и купаца.

У приликама када су објављивани, каталози су добивали и знатно шири културни значај. Постојали су обавјештења о новим књигама, не само за обичне или радознале читаоце, већ и извори података за научнике.

Имајући у виду њихов укупан значај у српској науци и култури, при чему треба свакако споменути њихову улогу у стварању читалачке публике, неопходно је истаћи најзначајније примјере српских каталога. Треба подсјетити и на најважније српске књижаре и издаваче, као што су Геца Кон, браћа Јовановић, Мита Стајић и други, који су дали значајан допринос афирмацији српског издаваштва и књижарства. Они заслужују посматрање у једном другом контексту и зато ћемо их у овом раду само споменути. За сагледавање дијела српске књижарске каталошке продукције, основне упуте можемо наћи у тексту Љубомира Дурковића – Јакшића *Библиографија српских књижарских каталога до 1945.* (Дурковић Јакшић: 1956)

Наша тема ће се бавити најзначајнијим штампаним библиотечким каталозима у Србији, који се јављају са појавом књижарских и издавачких каталога. Дугу традицију штампања библиотечких каталога одржала је Народна библиотека Србије од 19. вијека па до данашњег времена. Њихова

* maksimovicm@sbb.rs

функција је била вишеструка, али како каталози свих врста нису могли надокнадити недостатак текућих српских библиографија, постали су временом, поред осталог, и важан извор за израду српске библиографије књига. Представићемо најзначајније каталоге према хронологији њиховог излажења.

Штампани библиотечки каталози

Најзначајнији српски библиотечки каталози припремљени су и објављени у Народној библиотеци Србије. У току 19. вијека Библиотека је, а оквиру своје културне и просвјетитељске функције, објавила пет каталога (1871, 1880, 1886, 1889, 1894), који и данас имају велики културолошки и историјски значај.

Међу првим објављен је 1871. године *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Део први. Странањска књижевност*. Каталог су припремили Стојан Новаковић, као библиотекар (управник) и његов помоћник Јосиф Мајзнер. Прва књига била је доста обимна и обухватала је 631 страну текста. У предговору овог каталога каже се: „*Каталог Народне библиотеке подељен је на три одељења: на странско, словенско и српско*. Овим се прво од тих одељења предаје јавности, остала ће му следовати. У ову књигу ушле су све набавке које је библиотека добила до краја 1870 - године. Овај део штампан је пре српског и словенског зато што је највећи и најпотребнији“ (Каталог...: 1871, 3).

Друга књига штампана је, након дужих припрема, тек 1880. године под насловом *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књига друга. Инострана књижевност*. Каталог су приредили Јован Бошковић, као управник Народне библиотеке и чувар (директор) Народног музеја у Београду и његов помоћник Јосиф Мајзнер. Штампан је исто као и претходни у Државној штампарији у Београду и његов обим износи 496 страна (Каталог...: 1880).

Припреме за штампање осталих томова овог обимног библиотечког каталога настављају се и наредних година. Након шест година доста сложеног рада из штампе излази 1886. године *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књижевност српска и хрватска. Дио I*. Овај каталог није доносио имена састављача, али се зна да су у његовој припреми, у Народној библиотеци у Београду, учествовали Јосиф Мајзнер, Нићифор Дукић и Милан Ћ. Милићевић (Каталог...: 1886).

Динамика штампања каталога није била устаљена, па је трећа књига штампана нешто раније у односу на претходне томове. Из штампе излази 1889. године под називом *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књижевност инострана. Део III*. Обим каталога износи 572 стране и говори нам о великом броју страних књига које је посједовала Народна библиотека. Штампан је под надзором књижевника и научника Милана Ћ. Милићевића, као управника Библиотеке, а трудом Јосифа Мајзнера, њего-

вог помоћника, и уз одобрење Министарства Краљевине Србије (Каталог...: 1889).

Припреме око штампања каталога текле су доста споро, али сагледавајући њихов обим и потребну прецизност, а и штампарску технику тог времена, сви подухвати су били капиталне вриједности. Израда библиотечких каталога и припрема за штампу представљају сложен посао, који се може поредити са изработом библиографија и енциклопедија, а у њиховој припреми су учествовали еминентни интелектуалци тога времена.

У Србији је књаз Милош Обреновић, по угледу на европске земље, релативно рано, 1832. године, успоставио обавезни примјерак штампаних ствари, чији је циљ био да се прикупи сва штампарска и издавачка продукција са територије државе. Прикупљањем обавезног примјерка у Народној библиотеци у Београду, створена је изванредна претпоставка за штампање библиотечких каталога. Свијест о потреби да се прикупи и сачува културно благо једне земље и једног народа, да се презентује у облику штампаних каталога, била је јединствен подухват на овом подручју.

Након пет година, 1894. године, из штампе излази *Каталог Народне библиотеке у Београду. Књ. I. Књижевност српска*, који обухвата књиге *Каталога* из 1886, као и оне које су набављене од 1886. до 1892. године. Овај Каталог је био најобимнији и представљен је на 895 страна штампаног текста, а приредили су га Милан Ђ. Милићевић, Јосиф Мајзнер и Ђорђе Поповић Даничар. (Каталог...: 1894) Поводом изласка из штампе овог Каталога у часопису *Дело* објављена је ова непотписана биљешка: “Како у нашој књижевности за ово неколико година нема библиографије, то је добро дошла свака књига која је колико толико може заменити, па дакле и овај каталог Народне библиотеке у који уђоше књиге српске (писане ћирилицом и латиницом), штампане до 1891. године, а има их Народна библиотека у Београду. Овим се каталогом хтело заменити и први каталог за српску књижевност, који је обухватио књиге штампане до 1886. године, али се промашио смер, јер нису све књиге унете у овај нови каталог из првог“ (Дело 1894: 192).

Каталожско представљање књижног фонда Народне библиотеке представљено је и у 20. вијеку штампањем *Каталога Народне библиотеке у Београду. Књ. II Књижевност словенска, 1902. године*. У припреми овог каталога учествовали су Милован Ђ. Глишић, Стојан Протић и Љубомир Јовановић (Каталог...: 1902).

Ако имамо на уму трагедију која је 6. априла 1941. године задесила Народну библиотеку у Београду, када су под њемачким бомбама и у пожару уништене њене књиге, онда ови каталози добивају још већу вриједност. Они су били смјернице за касније попуњавање њених уништених књижних фондова.

У томе смислу, праву вриједност представља *Каталог рукописа и старих штампаних књига* из збирке Српске краљевске академије у Београ-

ду. *Каталог* је штампан 1901. године у издању Српске краљевске академије, а сачинио га је Љубомир Стојановић (Каталог...: 1901).

Као сасвим природан вид каталошког пописивања и публиковања рукописа и старих штампаних књига, настављано је представљање фонда Народне библиотеке у Београду. Тако излази 1903. године још један значајан *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге*. Овај каталог, као и претходни, саставио је академик Љубомир Стојановић. (Каталог...: 1903) У своме првом броју, за 1903. годину, београдски часопис *Дело* је најавио „Штампа се четврти Каталог Народне библиотеке, у коме ће бити наведени и описани стари рукописи и штампане првине српске. Сређује га академик Љ. Стојановић“ (Дело :1903, 159).

Тадашњи библиотекар Народне библиотеке у Београду, а касније универзитетски професор и историчар, Љубомир Јовановић (1865-1928), саопштио је у *Српском књижевном гласнику*, 1903. године : „Г. Љ. Стојановић који је недавно израдио каталог рукописа и старих штампаних књига које су својина С.К. Академије наука, ради сада на каталогу истог материјала који је својина Народне библиотеке. Као и тамо и у овом је каталогу садржана иста квалификација: најпре псалтири, јеванђеља, апостоли; затим зборници, дела светих отаца; после зборници мешовите садржине; напосле (од старијих рукописа) *miscellanea*. Новији рукописи и штампане књиге, са регистрима, биће пописани на крају. Дело ће бити готово месеца маја, и износиће око 30 штампаних табака“ (Јовановић: 1903).

Значајно је споменути и *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице српске. Штампарија Српске књижаре браће М. Поповића у Новом Саду, 1899*. Иако то није наведено зна се да је овај каталог урадио Стеван Милованов, тадашњи уважени и познати професор новосадске српске гимназије (Списак...:1899).

Овај каталог је дуго очекиван, па је примљен са радозналошћу, али не и са одушевљењем, јер је показао штурост српских књига у Библиотеци Матице српске. Без обзира на разне приговоре, *Списак књига и рукописа у библиотеци Матице српске* спада у вриједне српске библиотечке каталоге. Његова вриједност је увећана у историјском слиједу у коме је Матичина библиотека остваривала своју веома значајну националну и културну улогу. Традицију штампања библиотечких каталога Библиотека Матице српске је и касније наставила, али то тражи шире представљање. Осим наведених штампаних каталога, у 19. вијеку појавило се и неколико скромних штампаних каталога школских библиотека.

Каталози књига на језицима југословенских народа

Не може се говорити о новијим штампаним каталозима, а да се не наведе *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867*, који је изишао 1973. године у издању Народне библиотеке Србије у Београду. У овом *Каталогу* је на веома неуобичајен, илустративан начин, представљен

велики период издаваштва и штампарства у Србији. Ова књига добро показује вишезначност ријечи *каталог*, јер се пред нама појављује публикација која привлачи веома ријетком, чак и изузетном опремом и правом библиографском садржином. И сама замисао, саопштена у ширем редакцијском предговору, показије да је ријеч о попису најстаријих и старих књига југословенских народа, то јест Срба, Хрвата и Словенаца, са елементима које тражи развијени библиографски опис. Слиједећи термилошке ознаке својих претходника, који су почевши од 1871. године, објављивали каталоге књига Народне библиотеке у Београду, тај је термин и овдје преузет. Пуну оправдање за то налази се и у томе што је овај *Каталог* искључиво наслоњен на фонд којим је на крају 1970. године располагала Народна библиотека Србије у Београду. *Каталог* је, као значајан подухват, објављен 1973, у години свечаног отварања нове зграде Народне библиотеке Србије.

За појаву *Каталога* заслужан је уређивачки одбор на чијем челу је био Светислав Ђурић, а чинили су га Димитрије Богдановић, Миодраг Живанов, Дејан Медаковић, Милорад Најдановић и Лазар Ђурчић. Редактор *Каталога* била је Душица Стојшић, а уредник Борислав Радовић, док је графичку опрему обавио Божидар Милорадовић. У предговору се наводе и други сарадници, почевши од Мираша Кићевића до Ксеније Лазић, Биљане Стипчевић, Љубице Штавланин-Ђорђевић, као и сарадника библиографског одјељења Народне библиотеке Радослава Цајића, Светлане Недић и Силвије Ђурић. Каталог је резултат колективног рада, са веома богато илустрованим насловним странама низа књига, које су ушле у каталошки опис, као и портретима писаца који су били њихови аутори.

Предговор за овај *Каталог* истовремено је и кратка слика књижне садржине Народне библиотеке у Београду, од њеног оснивања 1832. године до бомбардовања 6. априла 1941. године, као и осврт на принципе каталогизације који су у њој примјењивани. Ријеч је о лисним, а нарочито штампаним каталозима Народне библиотеке Србије. Корисно је навести констатације из предговора *Каталога*, јер он назначава ширу основу и разлоге за његово објављивање : „Штампани каталози Народне библиотеке имали су да својом појавом, пре свега, утичу на све живљи и разуђенији развој истраживачке и научне мисли, као и на књижевну, уметничку и публицистичку делатност у Београду и у Србији онога доба; а исто тако они су имали задатак да обавесте ширу јавност о свему ономе што је српска национална библиотека могла понудити својим читаоцима и тиме им пружити помоћ у њиховим стручним и стваралачким напорима, чији је значај често превазилазио оквири индивидуалног истраживачког усмеравања, доприносећи општем културном развоју народа. После Српске библиографије за новију књижевност Стојана Новаковића, штампани Каталог Народне библиотеке имао је да испољи своју непосредну и незамењиву улогу у пружању неопходних података свим посленицима у области културе“ (Каталог...: 1973: 13).

Каталог је у азбучном реду обухватио укупно 3.044 књиге, са ћириличном одредницом прате га следећи регистри: Ауторски, Регистар ћириличних наслова, Регистар латиничних наслова, Регистар издавача, Регистар места штампања, Хронолошки регистар, Регистар штампара и штампарија и Регистар књига са списковима пренумераната. Литература која је донесена на крају *Каталога* садржи податке о претходним српским и страним каталозима и библиографијама, који су се такође бавили пописивањем југословенских књига из истог временског периода.

Непосредни наставак ове књиге, у још обимнијем виду и у правој серији, означава *Каталог књига на језицима југословенских народа 1868-1972*, у четрнаест томова, штампаних у периоду од 1975. до 1987. и 1989. године. Идеја о штампању каталога Народне библиотеке никада није напуштена, па ни у новом времену. Упоредо са изградњом нове зграде библиотеке, међу осталим циљевима у *Петогодишњем програму рада 1971-1980*, поред израде српске ретроспективне библиографије, описа јужнословенских ћирилских рукописа, поставља се као приоритет и издавање серије каталога (Споменица...: 1985).

Припреме за објављивање овог каталога почеле су 1973. године, а први том је штампан 1975. године. Главни и одговорни уредник је био Светислав Ђурић, а уређивачки одбор су чинили Сузана Величковић, Миодраг Живанов, Милорад Најдановић, Емил Поповић, Борислав Радовић и Десанка Стаматовић. У предговору се каже: „Започињући издавање *Каталога на језицима југословенских народа 1868-1972*, Народна библиотека Србије сматра да ће он, као целина, заједно са претходним, већ објављеним *Каталогом* из периода 1519-1867. године најпотпуније представити резултате Библиотеке на обнови и попуњавању уништених фондова и на тај начин учинити их још доступнијим научним истраживачима и свим читаоцима у земљи и иностранству. Сем тога, овај каталог ће, у извесној мери и за извесно време, моћи да попуни празнину која се јавља због непостојања ретроспективне библиографије, као српског, тако и других народа у нашој земљи.“ (Каталог...: 1975,10). У *Каталог* су уврштене све књиге штампане на територији СФРЈ, подразумевајући и алманахе, календаре, годишњаке, зборнике и извјештаје и едиције академија наука и других научних институција објављених на страним језицима, као и уџбеници страних језика објављене код нас. Овај *Каталог* одржава концепцију лисног каталога урађеног према *Правилима за каталогизацију*, Друштва библиотекара НРС и представља капитално дјело националне културе са представљених 200.000 наслова књига, које чине свједочанство о нашем дугогодишњем бивствовању на овом простору (Правила...:1957).

Сматрамо да је потребно споменути и штампани *Каталог страних периодичних издања у библиотекама Србије*, који је настао као резултат новоосноване рачунарске базе података за стране периодичне публикације, при Центру за научне информације и рефералну делатност Народне библиотеке Србије. Подаци су прикупљани из 147 научних и специјалних библи-

отека и ИНДОК јединица Србије. Драгомир Јовановић у своме тексту каже: “Библиотеке сараднице, чији се број стално повећава, наставиле су да достављају податке о променама насталим у њиховим фондовима. На основу ажурираних података штампан је *Каталог страних периодичних издања у библиотекама Србије* за: 1975, 1976, 1977, и 1978. годину, а припремљени за штампу и каталози за две наредне године (Јовановић: 1982, 278). Према подацима који се налазе у бази Народне библиотеке Србије штампан је и *Каталог* за 1979-83. год. Ова пракса штампања каталога на основу рачунарске базе није настављена у наредним годинама. Због све тежих финансијских околности, а и појаве електронских каталога, углавном су настављани већ раније замишљени пројекти.

Штампани каталози Библиотеке манастира Хиландара

Народна библиотека Србије је поред објављивања својих каталога, направила подухват штампањем каталога књига манастира Хиландара. На Светој гори, сређивање и пописивање грађе ове значајне библиотеке отпочело је 1971. године у сарадњи са калуђером Хризостомом (Столићем), библиотекарм Библиотеке манастира Хиландара. Руководилац пројекта мр Миодраг Живанов са својим сарадницима је до 1985. године завршио попис, сређивање и разврставање грађе, а наредних година се припремало објављивање каталога (Црљић 2005: 539-542).

Већ 1978. године Народна библиотека Србије је, у сарадњи са Српском академијом наука и уметности, објавила *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* од Димитрија Богдановића. Посебну цјелину чини каталог *Старе штампане књиге манастира Хиландара* који је приредио Дејан Медаковић. У овом значајаном пројекту ангажована су два најеминентнија стручњака за рукописну и стару књигу (Богдановић, Медаковић 1978).

Након дуже од десет година реализован још један значајан пројекат Народне библиотеке Србије. Штампан је 1989. године *Каталог књига на српскохрватском језику од XVIII-XX века* у два тома. Овај каталог Библиотеке манастира Хиландара израдила је група сарадника Народне библиотеке Србије, а приредили су га за штампу Миодраг Живанов, Драгутин Никчевић и Радисав Џајић (Каталог...: 1989).

Као наставак ранијих активности, након двије деценије, појавио се из штампе 2004. године и *Каталог књига на бугарском и руском језику од XIX до XX века*. Ријеч је о два заједно штампана каталога књига Хиландарске библиотеке. Приређивач мр Миодраг Живанов у уводном дијелу навео је да су у изради овог каталога највише учествовали Миодраг Живанов, Радисав Џајић и Драгутин Никчевић, а свој допринос су дали и Милен Николић, Јанко Радовановић, Ратко Марковић, Драган Јовановић и Живко Дробац. На физичкој обради, инвентарисању и снимању каталошких листића радили су Александар Маринковић, Војислав Горановић и Милош Јовано-

вић. И овај каталог израђен је по истим правилима као и претходни. За овај каталог састављен је општи ауторски регистар у коме су садржана имена аутора, коаутора, уредника, приређивача, преводилаца и других сарадника у настајању књиге (Каталог...: 2004).

Каталог књига на бугарском језику обухвата 422 јединице, које чине углавном књиге из 19. вијека религиозног карактера и преводи познатих европских писаца на бугарски језик, различити календари и друго. Каталог свједочи о развијеним културним везама између бугарског и српског народа и свештенства.

Каталог књига на руском језику од XIX до XX века садржи 3.378 јединица и садржи већином књиге из 19. па и 20. вијека. Садржи и један број књига на украјинском језику. Израђен је регистар књига штампаних у Србији и Црној Гори по мјестима, а затим регистар дјела српских писаца на руском језику. Богатство и разноврсност фонда указују на то да је руска књига често читана у Хиландару (Црљих 2005: 540-541).

На овај начин је Народна библиотека Србије, као национална установа, дала велики допринос у заштити и представљању културног блага манастира Хиландара. „До сада објављени каталози пружају могућност стручњацима, научним радницима и широј културној јавности да се упознају са фондовима рукописне, старе штампане и нове књиге (од XVIII до XX века) Хиландарске библиотеке.“ (Црљих 2005: 542).

Закључак

Штампани каталози имају велику научну и културолошку вриједност, без обзира на начине њихове израде, опреме и изгледа. Они трајно остају у функцији научноистраживачког рада и могу бити више стручно корисни. И поред неких предности електронских каталога, сматрамо да је вриједност штампаних каталога, како са становишта трајности штампане технике, тако и са научног становишта, још увијек непревазиђена. Реконструкција многих библиотека у ранијим историјским раздобљима била је успјешна и кроз сагледавање њихових каталога.

Развојем нових технологија, мијења се и изглед каталога, а и начин кориштења. Савремени електронски каталози донекле ће потиснути традиционални значај штампаних каталога, али унифицираност и стереотипност у њиховој изради избрисаће историјски печат времена коме припадају. Иако не можемо занемарити предности савремених електронских каталога, штампани каталози ће сачувати трајност и потребу свога постојања.

Мислимо да пребрзо донесене одлуке, под утицајем нових технологија и глобализације, не ослањајући се на досадашњи ниво друштвеног развоја и нашу традицију, могу имати у наредном периоду и трајније последице. Трајност електронских и дигиталних докумената није још увијек довољно потврђена, а не може се предвидјети ни брзи развој нових технологија, тако се може десити да нам у будућности многи подаци постану недо-

ступни. Зато је добро да се културно наслеђе евидентира и у досадашњем каталошком штампаном облику, чија је трајност већ доказана и потврђена.

Народна библиотека Србије у Београду може бити поносна на своје штампане каталоге и групу високих интелектуалаца који су у тим пројектима учествовали, пописујући штампану продукцију како би је сачували за будућа поколења. Зато мислимо да је њихово, бар и овако кратко представљање, допринос како научним сазнањима, тако и изучавању наше културне историје и библиотекарства.

Литература

Богдановић, Медаковић 1978: Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Дејан Медаковић. *Старе штампане књиге манастира Хиландара*, Београд : САНУ : Народна библиотека СР Србије.

Дело 1894: *Дело*, Београд, 1894, књ.2, стр.192.

Дело 1903: *Дело*, Београд, 1903, књ.26, стр.159.

Дурковић Јакшић 1956: Љ. Дурковић Јакшић, Библиографија српских књижевних каталога до 1945: *Библиотекар*, Београд, 8, 3-4, (1956), 211-229.

Јовановић 1903: Љ. Јовановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига Народне библиотеке, Београд: *Српски књижевни гласник*, 8,5 (1.III 1903), 396.

Јовановић 1983: Д. Јовановић, Централни каталози Народне библиотеке Србије. У : *Споменица : 1832-1982*, Београд : Народна библиотека Србије, 278.

Каталог...1871: С. Новаковић, Ј. Мајзнер (приређ.), *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Део први. Страњска књижевност*, Београд: Државна штампарија, 3.

Каталог...1880: Ј. Бошковић, Ј. Мајзнер, приређ., *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књига друга Инострана књижевност*, Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Каталог...1886: *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књижевност српска и хрватска. Дио I.*, Београд : Краљевска српска државна штампарија.

Каталог...1889: М. Милићевић, Ј. Мајзнер, приређ., *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. Књижевност инострана. Дио III.* Београд : Краљевска српска државна штампарија.

Каталог...1894: М. Ћ. Милићевића, Ј. Мајзнера, Ћ. Поповић-Даничар, приређ., *Каталог Народне библиотеке у Београду. Књижевност српска*, Београд: Краљевско - српска државна штампарија.

- Каталог...1901: Љ. Стојановић, састављач, *Каталога рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије*, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, 15.
- Каталог... 1902: *Каталога Народне библиотеке у Београду. Књ. II Књижевност словенска*, Београд: Краљевска српска државна штампарија.
- Каталог...1903: Љ.Стојановић, саставио, *Каталог Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и старе штампане књиге*, Београд : Издање и штампа Краљевскесрпске државне штампарије.
- Каталог... 1903: Љ. Јовановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига Народне библиотеке, Београд, *Српски књижевни гласник*, 8,5 (1.III 1903), 396.
- Каталог... 1973: Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867, *Предговор*. Београд : Народна библиотека Србије, XIII.
- Каталог... 1975: *Каталог књига на језицима југословенских народа : 1868-1972*. Књ.1, Београд : Народна библиотека Србије, 1975-1987. и 1989.
- Каталог...1975: В. Стевановић, уредн. *Каталог страних периодичних издања у библиотекама Србије*, , Београд : Народна библиотека Србије, [1975] - 1979/83.
- Каталог...1989: М. Живанов, Д. Никчевић и Р. Цајић приређ. *Каталог књига на српскохрватском језику: од XVIII до XX века. Део1, А-М.*,Београд: Народна библиотека Србије.
- Каталог...1989: М. Живанов, Д. Никчевић и Р. Цајић приређ. *Каталог књига на српскохрватском језику : од XVIII до XX века. Део2, Н-Ш* ,Београд: Народна библиотека Србије.
- Каталог... 2004: М. Живанов, приређ., *Каталог књига на бугарском и руском језику од XIX до XX века*.Библиотека манастира Хиландара, Београд: Народна библиотека Србије.
- Списак... 1899: *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице српске*, Нови Сад: Штампарија Српске књижаре браће М. Поповића.
- Споменица...1985: Народна библиотека Србије: *Споменица : 1832-1982*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Правила...1957: Правила за каталогизацију, Београд : Друштво библиотекара НРС.
- Црљић: 2005: В. Црљић, Нови хиландарски каталог.*Гласник Народне библиотеке Србије*, Београд, 3, 4 (2005), 539-542.

АУТОМАТИЗАЦИЈА БИБЛИОТЕКА И ЊЕН УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ МОДЕРНЕ НАУЧНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Аутоматизација библиотека допринела је промени парадигме ових институција и реализацији њихове универзалне мисије да омогуће што бржу и што ефикаснију доступност информација и публикација свим категоријама корисника. У овом раду приказаћемо основне етапе у развоју библиотечке аутоматизације и улогу савремених библиотека у убрзању и квалитету научне комуникације која доприноси не само развоју друштва, науке и технологије, већ и реафирмацији библиотекарства као професије будућности. При томе ћемо као својеврсно методолошко упутство и истраживачки путоказ користити запажање Питера Брофија да концепцијски оквир за разумевање аутоматизације библиотека мора обухватити најмање три повезана приступа: *друштвени домен*, који обухвата људске факторе информатизације; *информациони домен*, који укључује организацију знања и информација и *системски домен* који подразумева интеракције човека и рачунара, као и програме и архитектуру система. Очигледно је да информационе мреже и технологије из основа мењају наше навике и искуства, производећи нову културу и нове институционалне моделе и друштвене парадигме. Процеси аутоматизације савремених библиотека у свету и код нас водиће ка побољшању библиотечких сервиса у следећим областима: смањивање регионалних и других разлика у доступности информација; интегрисани приступ различитим типовима информација; развој економичног и ефикасног приступа информацијама, допринос развоју информатичког друштва; побољшање брзине и квалитета научне комуникације. (Brofi 2005).

Промене које се дешавају у савременом библиотекарству увелико превазилазе проблематику просте замене традиционалног књижног фонда електронским публикацијама. Управо зато у библиотекарској заједници воде се живе дискусије о мисији и функцијама библиотека у информатичком окружењу. Низ аргумената указује да смо сведоци промене парадигме савремених библиотека. Оне више нису само књижохранилишта, храмови читања, већ важне, динамичне и инфраструктурне институције информатичке епохе. Нова парадигма је изазов, али и шанса за даљу друштвену афирмацију и професионализацију библиотекарског позива.

Крајем педесетих година двадесетог столећа у публицистичкој и научној литератури појављују се значајни радови посвећени расту научних

* z.vuckovic@yahoo.com

сознања, структури и организацији научне делатности. Међу ауторима који се посебно занимају за ову проблематику најпознатији је Дерек де Сола Прајс, који у средиште својих истраживања поставља развој формалне комуникације у науци. Он указује да од 1665. године почиње неслућени раст научне периодике који ће већ око 1830. године довести до апсурдног резултата: ниједан научник у свету више неће моћи да прати и прочита све публиковане радове из области његовог непосредног научног интереса. Слична правилност уочава се у погледу броја научних радника: 80 до 90 процената научних радника који су икада постојали, живе и раде у нашем времену. Ако се овај тренд настави, закључује Прајс, ускоро ћемо имати туце научника по глави сваког човека који живи на нашој планети. Осветљавајући проблематику преобилног раста послератне Велике Науке, развијајући методе квантитативног праћења научне продукције, Дерек де Сола Прајс зајимчива нову дисциплину познату као „наукометрија”. Он такође разоткрива патологију савремене научне делатности изражене кроз праву експлозију научних информација и преобиле научне литературе.

Сви поменути проблеми били су израз драматичних промена у обиму, структури, карактеру и друштвеној мисији послератне науке. Наука је постала моћна производна снага, а истраживања су бивала све више утилитарно оријентисана и мултидисциплинарна. Нова поља истраживања која су се стално проширивала и нова очекивања од научне заједнице захтевала су и нове методе и технике за бележење, откривање, коришћење и интеграцију научних информација. Компјутерски засновани системи за складиштење и претраживање информација чинили су се као добар лек за дечије болести „Велике Науке”. Тиме је наговештена и нова улога за библиотеке и библиотекарску професију.

Већ 1965. године Џон Ликлајдер у својој књизи *Библиотеке будућности* пише да се сваки концепт развоја библиотекарства који полази од књига на полицама сусреће са непремостивим потешкоћама. Он указује на проблем пасивности традиционалних библиотека. Када се информације налазе у књигама, нема практичног начина да оне допру до корисника без физичког покретања књиге или корисника. Зато нам је неопходно оруђе које ће омогућити лаку и брзу комуникацију без преноса материјала, и које ће не само презентовати већ и анализирати информације за потребе корисника. Ликлајдер види компјутерску технологију као најбоље средство да се разреши криза традиционалних библиотечких система и да се библиотеке из пасивних складишта документованог људског знања и искуства преобразе у живе и динамичне информационе центре.

Међу расправама о месту и улози библиотека у електронском окружењу посебан значај и велики теоријски утицај имали су радови Френка Ланкастера, нарочито књиге *Ка беспатирним информационим системима* (1978) и *Библиотеке и библиотекари у добу електронике* (1982). Према Ланкастеру, библиотеке будућности радиће првенствено са ресурсима у електронској форми. Ефикасност у чувању и дистрибуцији информација

радикално ће се побољшавати захваљујући модерној информатичкој технологији, компјутерским и телекомуникационим капацитетима. Стварањем кооперативних библиотечких мрежа повећаће се продуктивност и економичност библиотечко-информационих служби и услуга, а свака од умрежених библиотека постаће приступна тачка за целокупне информационе и документационе ресурсе система. Смањиће се потреба за посетама библиотеци, јер ће већина услуга моћи да се задовољи од куће или са радног места корисника. Појединачни корисници на властитој рачунарској меморији преузимаће информације, документе и читаवे електронске публикације и тако стварати библиотеке по свом избору и личној визији. Појавиће се потпуно нови информациони производи и услуге. Уместо библиографских и рефералних услуга које одговарају на питање *где* је одговор на постављени проблем, експертни системи одговараће и *шта* је решење одређеног проблема.

Ланкастер претпоставља да ће се у добу електронике знатно смањити потреба за библиотекама као друштвеним институцијама. У најбољем случају, оне ће обезбеђивати онлајн приступ поједницима који не поседују рачунар, спроводити обуку за рад у информатичком окружењу и бринути о набавци, обради, чувању и коришћењу литературе од локалног интереса. У периоду транзиције између традиционалног библиотекарства и потпуно електронског света библиотеке ће бити укључене у процесе интеграције штампаног материјала у електронски облик. Међутим, уз ову помало песимистичку визију библиотечких институција, Ланкастер са више оптимизма слика будућност библиотекарске професије. Чак и ако библиотеке у традиционалном смислу ишчезну, повећаће се потреба за људима који имају библиотекарска знања и искуства. И у електронским системима човек, а не машина, имаће улогу пројектанта и контролора система, а управо то биће главна улога библиотекара и других типова информационих стручњака. Према Ланкастеру, будући библиотекари биће укључени: а) у активности концептуалне анализе докумената и стварања контролисаних речника, тезауруса, дескриптора; б) у преображају захтева за информацијама у формалне стратегије претраживања база података које би се састојале у избору дескриптора и логичких веза међу њима; ц) у процесе изградње и одржавања контролисаних речника информационих система и д) у повезивању информационих система и потреба корисничких група и заједница. Библиотекари морају бити свесни нових захтева и последица коришћења информатичких технологија и стратешки планирати развој својих установа и своје професије. Само на тај начин обезбедиће природни континуитет и еволутивни напредак библиотекарске теорије и праксе и избећи могући хаос. (Lancaster 1982).

Након више од две деценије од како је Ланкастер изнео своје смеле визије будућности библиотекарства можемо констатовати да се добар део његових прогноза већ остварује. Међутим, још увек није на видiku беспирно информатичко друштво – број штампаних публикација и различитих

исписа са компјутерских мрежа повећава се паралелно са бројем електронских докумената. Такође, сувише је оптимистична прогноза о отвореном и свима доступном систему научних, стручних и свих других информација: информације су извор моћи и њихов проток у светским оквирима често је условљен супротстављеним стратешким, политичким и економским интересима. Једна ствар је ипак извесна: традиционална парадигма библиотека мења се ка савременој парадигми *електронских и виртуелних библиотека*.

Иако концепт електронске библиотеке није нов, његова практична реализација и општа прихваћеност јесу. Прелазак на аутоматизовано и електронско пословање започиње у католошко-библиографској обради библиотечких збирки да би касније компјутеризација била проширена и на друге стручне функције – циркулацију грађе, међубиблиотечку позајмицу, набавку и размену публикација, рефералну делатност и слично. У почетку су напори били усмерени на превођење постојећих метода и техничка стручног рада у електронски облик, без дубљих измена у организацији пословања и односу према корисницима. Развојем компјутерске технологије и нових метода дигитализације текста, звука и слике, појавом све већег броја мултимедијалних електронских публикација, проширује се и концепт електронске библиотеке која укључује и следеће елементе: процеси електронског публикувања и приступа до ресурса, умрежавање библиотека, кориснички аспект, мултимедијалност, стандардизација за проток података, проблем ауторског права, управљачки и економски аспект. У традиционалним библиотекама стабилност физичког ентитета каква је књига обезбеђивала је релативно стабилну околину за организацију стручног рада. Компјутеризација и глобално повезивање библиотека захтевају брже реаговање и флексибилне организационе и управљачке моделе, па и промену саме филозофије библиотечког пословања. Започињу процеси деинституционализације библиотека, које се схватају пре као одређени концепт, него као зграда или физички објект. То је зачетак виртуелне библиотеке, у којој корисник прибавља информације кроз комуникационе мреже, а не директним контактом са физичким колекцијама докумената. (Gorman 1995)

У последњим деценијама 20. и првим годинама 21. столећа сведоци смо брзих промена доминантних библиотечких парадигми, од традиционалних до електронских, дигиталних, хибридних и виртуелних библиотека. Међутим, као што с правом примећује Десанка Стаматовић, ако је циљ виртуелне библиотеке да потпуно задовољи потребе људи за информацијама, на сваком месту и у свако време, онда се тај циљ у основи подударе са мисијом и задацима традиционалних библиотека. Разуме се да ће начин обављања ових задатака бити измењен у складу са новим технолошким и комуникационим капацитетима и захтевима корисника за брзим, правовременим и квалитетним информацијама. (Стаматовић 1996)

Паралелно са потребама корисника развијају се и потребе за посредницима-интермедијатима који ће стручно и одговорно повезивати информационе захтеве и информационе ресурсе. Библиотекари су најпо-

годнија професионална скупина за обављање ових задатака, али само ако своје традиционалне вештине и знања прилагоде и трансформишу према захтевима информатичке епохе.

О каквим се новим библиотекарским вештинама и знањима ради, прецизно говори хијерархијски модел информационих вештина који су предложили амерички истраживачи Д. Ковач, Б. Шломан и Џ. Мекданиел. Овај модел обухвата седам нивоа: (Kovacs, Schloman, McDaniel, 1994)

Познавање електронског издаваштва и мрежних информационих ресурса један је од највећих изазова како за библиотекаре тако и за кориснике. Да би помогли корисницима свих нивоа, библиотекарџ морају што боље упознати информационе изворе и начине њихове употребе.

Свака научна дисциплина има специфичну информациону структуру коју библиотекарџ морају упознати и уважавати у свакодневном раду. За медицинаре су битне што брже и ажурније информације, док ће истраживачи у хуманистичким дисциплинама преферирати критичка издања текстова и базе података са комплетним садржајем. Библиотекарџ такође могу да помогну студентима и научним истраживањима у укључивању у неформалне групе за електронску размену информација у уско специјализованим научним областима.

Након познавања информационих услуга и ресурса и специфичности информационе структуре научне области, логична хијерархијска степенџ информационих вештина јесте анализа потреба и захтева корисника. Овакве анализе обухватају студије корисника, њиховог окружења, начине и сврхе коришћења информација и информационих установа и система и слично.

Кад су идентификоване информационе потребе, следећи корак је претраживање информација. За успешно обављање ове функције неопходно је познавати структуру рачунарских мрежа, начине и средства за приступ до база података, базичне протоколе за повезивање и преузимање датотека, стратегије и тактике претраживања база података.

Једна од традиционалних услуга библиотекара је помоћ читаоцима у изградњи критеријума за вредновање пронађених информација. Питање кредибилитета података још је значајније у електронском окружењу. Бројни корисници рачунарских ресурса склони су да некритички прихватају информације које се могу пронаћи на мрежи, сматрајући их априори истинитим. У будућности се могу очекивати координирани напори библиотечке заједнице да се што прецизније опишу, систематизују и класификују електронски ресурси по критеријуму поузданости и квалитета информација које садрже. (Вучковић 2003)

Знање је моћ, а информације имају тржишну вредност. На тржишту информационих производа и услуга библиотеке добијају бројне конкуренте. Стога примена информационог менаџмента и маркетинга, као и метода економске евалуације делатности, постају императив опстанка и развоја савремених библиотека.

Коначно, све поменуте активности доприносе не само успешној организацији библиотечко-информационе делатности, већ и изградњи, дисеминацији и коришћењу корпуса људског знања. Без обзира на технолошко окружење, ово је увек био и у будућности ће бити основни задатак сваке добре библиотеке и темељ библиотечке мисије у друштву знања и информација. Библиотекари као информациони стручњаци треба да организују информације, оцене њихову вредност и помогну људима у претраживању. Улоге навигатора, организатора, посредника и саветника нису нове за библиотекаре, већ представљају природни континуитет њихове професионалне мисије у информатичком окружењу.

Литература

- Brofi 2005: P. Brofi, *Biblioteka u dvadeset prvom veku*. Beograd: CLIO
- Вучковић 2003: Ж. Вучковић, *Јавне библиотеке и јавно знање*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, Футура публикације
- Gorman 1995: M. Gorman, *Future libraries: dreams, madness and reality*. Chicago: ALA
- Kovacs, Schloman, McDaniel 1994: I. Kovacs, B. Schloman, I. McDaniel, A Model for Planing and Providing Reference Services Using Internet Resources. *Library Trends*, Spring
- Lancaster 1982: F. W. Lancaster, *Libraries and librarians in an age of electronics*. Arlington.
- Rihtа 1972: R. Rihta, *Civilizacija na raskršću*. Beograd: Nolit
- Стаматовић 1996: Д. Стаматовић, О библиотекарској професији: историја и перспектива. *Библиотекарство на крају века*. Београд: БДС

Резиме

Двотомни тематски научни зборник «Интердисциплинарност и јединство савремене науке» проистекао је из истоименованог научног скупа одржаног на Филозофском факултету на Палама 23. и 24. маја 2009. године. Први том посвећен је филолошким темама у ширем смислу. Овај том окупља радове из лингвистике, науке о књижевности и библиотекарства. Зборник садржи 41 рад, од тога 19 лингвистичких, 13 књижевних и 9 библиотечких. У лингвистичким радовима анализирају се теме које припадају различитим лингвистичким дисциплинама и поддисциплинама: од оних општелингвистичких, преко оних системско лингвистичких, до оних стандардолошких и лингвостилистичких, на примјерима појединачних језика (највише српског и енглеског), али и кроз контрастирање чињеница двају или више језика. При томе се теме односе како на синхронијске тако и на дијахронијске аспекте анализе. Оно што је заједничко већини разматраних тема јесте интердисциплинарни приступ разматрању проблема, показивање како се примјеном различитих иманентних и интердисциплинарних метода лингвистички проблеми могу боље и свестраније освијетлити.

Тај методолошки принцип карактерише и књижевноисторијске и књижевнотеоријске радове сакупљене у овом зборнику. Највећи број књижевних радова разматра тематику књижевних међуутицаја, питање односа писца и туђине, уз уважавање различитих како чисто књижевних метода тако и метода које књижевност повезују са другим прије свега семиотичким и друштвеним наукама.

У девет библиотечких радова разматрани су различита интердисциплинарна питања библиотекарства: утицај библиотеке на развој научне комуникације, поглед на библиографију као универзум информације, однос библиографије и науке о књизи, методолошки и сродни проблеми при писању српске библиографије и др. Све радове такође карактерише плурализам примијењених метода, као показатељ нужне првенствено методолошке интердисциплинарности у анализи и библиотечарских питања.

Тако цијели филолошки том зборника «Интердисциплинарност и јединство савремене науке» недвосмислено показује да филологија у цјелини и кроз своје дисциплине данас намеће интердисциплинарност научног приступа, потврђујући тиме своје мјесто и интегрисаност у науци као цјелини.

Summary

The two volume scientific collection “Interdisciplinarity and Unity of Contemporary Science” is a result of the scholar conference held under same name at the Faculty of Philosophy in Pale on the 23rd and 24th of May 2009. The first volume is dedicated to the philological topics in general. This includes the papers from the fields of linguistics, literary theory and librarian science. The collection is consisted of 41 papers, and out of this number 19 from the scientific field of linguistics, 13 from literary theory field and 9 from librarian sciences. The linguistic papers are based on the analysis of various linguistic topics and subfields: from general linguistics to systematic linguistics, to standard and linguistic stylistic, on the examples of individual languages (mostly Serbian and English), and through contrasting the features of two or more languages. According to this, the topics are related to both synchronic and diachronic aspects of analysis. The common ground for most topics is interdisciplinary approach to the problem analysis, showing that the appliance of diverse immanent and interdisciplinary methods linguistic problems are analysed in better way.

This methodological approach characterizes papers from literary history and literary theory. The papers dealing with literary thematic mainly analyse literary interactions and influences, the problem of the writers’ experiences with living abroad, concerning various literary and interdisciplinary methods related primarily with semiotic and social sciences.

The nine papers are dealing with librarian sciences on various interdisciplinary librarian matters: influence of the library on development of the scientific communication, consideration of bibliography as the universe of information, relationship of bibliography and book science, methodological and similar problems with biography writings, et cetera. All papers are characterised by the pluralism of applied methods, as the indicator of unavoidable, mainly methodological, interdisciplinarity in the analysis of librarian questions.

So, the volume of the collection “Interdisciplinarity and Unity of Contemporary Science” undoubtedly indicates that philology in general and through its disciplines imposes interdisciplinarity of scientific approach, confirming its place and integration in science as unity.

Садржај

<i>Секција за лингвистику</i>	5
Miloš Đ. Okuka NEMOJ DA ODEŠ, SRBIJA ĆE DA PLAĆE Urušavanje ili obnavljanje sistema književnog jezika?	7
Радoje Д. Симић ЛЕКСИЧКИ ИНВЕНТАР ПРИДЕВСКИХ ЗАМЕНИЦА ЗА КОЛИЧИНУ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	31
Милош М. Ковачевић СТИЛСКО-ЈЕЗИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ «ЈЕЗИКРВЉА» ЗОРАНА КОСТИЋА	41
Миланка Ј. Бабић ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	57
Сања М. Куљанин АНАЛИТИЧКЕ ФОРМЕ СУПЕРЛАТИВА У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	77
Вера С. Тевриз-Нишић СЕМАНТИЧКИ УСЛОВЉЕНЕ КУМУЛАЦИЈЕ У РАТНОЈ ПРОЗИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ	85
Биљана С. Самарџић НАРОДНИ ЈЕЗИК У СТАРИЈОЈ СРПСКОЈ ПИСМЕНОСТИ БИХ (12-15. ВИЈЕК)	91
Радмило Н. Маројевић СТРУКТУРА ВРСТА РИЈЕЧИ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (У ПОРЕЂЕЊУ СА СТАРОСЛАВЕНСКИМ И РУСКИМ)	99
Snežana V. Bilbija GETTING THE REFERENCE IN ENGLISH: HOW DO WE KNOW WHO OR WHAT IS BEING TALKED ABOUT?	111
Веран Ј. Станојевић О НЕКИМ АСПЕКТИМА РЕФЕРЕНЦИЈАЛНОСТИ У ФРАНЦУСКОМ И У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	123
Јелена М. Марковић ИНФИНИТИВНА КЛАУЗА КАО КОМПЛЕМЕНТ ПРИДЕВА У САВРЕМЕНОМ ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ	135

Вера М. Вујевић СИТУАЦИЈСКЕ ЕЛИПТИЧНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У ЈЕЗИКУ БРИТАНСКЕ ШТАМПЕ	147
Тijана V. Ašić ZAŠTO I KAKO PREDAVATI UVOD U OPŠTU LINGVISTIKU?	155
Милан Н. Шипка ПСЕУДОЈАТИЗАМ И СТАНДАРДНОЈЕЗИЧКА НОРМА	169
Ана Б. Пејановић ФРАЗЕОЛОГИЈА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ЊЕНА СТРУКТУРА	183
Јелена Р. Јовановић О МОГУЋНОСТИМА ЗАСНИВАЊА НАУЧНЕ НОВИНАРСКЕ СТИЛИСТИКЕ	189
Илијана Р. Чутура О ОДНОСУ ПРЕДЛОГА У / НА И ИЗ / СА У КОНСТРУКЦИЈАМА СА МЕСНИМ ЗНАЧЕЊЕМ	201
Буба Д. Стојановић ЈЕЗИК КЊИЖЕВНОГ ДЕЛА И ЊЕГОВ УТИЦАЈ НА ЛИЧНОСТ УЧЕНИКА	215
Стана Јб. Смиљковић САВРЕМЕНИ ПРИСТУП РАЗВОЈУ ГОВОРА УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ	219
<i>Секција за књижевност</i>	225
Весна А. Лопичић ПОЕТСКИ ПАТРИОТСКИ ПЕРФОРМАНС: ИЗ ТУЋИНЕ У ОДБРАНУ ДОМОВИНЕ	227
Ewa Szperlik ЕГЗИЛ КАО ПРОСТОР ДЕШАВАЊА У ХРВАТСКОЈ ПРОЗИ 20/21. ВИЈЕКА	241
Бранко Б. Брђанин ЕМИГРАЦИЈА КАО СУДБИНА (Тридесет и пет година Емиграната Славомира Мрожека)	247
Слободан В. Владушић ПЕКИЋ И ТУЋИНА	257
Марија Ч. Летић ПЕКИЋЕВА ПИСМА ИЗ ТУЋИНЕ	265

Саша Д. Кнежевић О ТУЋИНИ, ТУЋИНСТВУ И ТУЋИНИМА (Мит о Сарајеву и његова сјенка)	273
Владан П. Бартула КЊИЖЕВНИ ЗНАЧАЈ <i>ДЈЕЛА АПОСТОЛСКИХ</i> СВ. ЛУКЕ	281
Бранко С. Летић КЊИЖЕВНОСТ СТЕЋАКА И СТЕЋЦИ У КЊИЖЕВНОСТИ	291
Кринка Б. Видаковић-Петров ДЕЧЈИ ФОЛКЛОР БОСАНСКИХ СЕФАРДА	307
Валентина Д. Питулић ПУТОПИСНА ПРОЗА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА, ОДНОС МИ/ОНИ НА ПУТОВАЊУ КРОЗ СТАРУ СРБИЈУ И МАКЕДОНИЈУ	323
Monika W. Obojska HISTORIJA – PISAC, NAROD – PJEVAČ (Jedno kratko razmišljanje o bošnjačkoj narodnoj epici)	335
Бранка Р. Брчкало ПЛУРАЛИЗАМ МЕТОДА У НАСТАВНОМ ПРОУЧАВАЊУ КЊИЖЕВНОСТИ	341
Тиодор Р. Росић МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ЕТИЦИЧАСТИ У ПРИЧАМА ИЗ ТУЋИНЕ	351
<i>Секција за библиотекарство</i>	357
Војислав Ј. Максимовић НЕКИ ПРИСТУПИ ЗА ПИСАЊЕ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ БИБЛИОГРАФИЈЕ	359
Борјанка В. Трајковић БИБЛИОГРАФИЈА КАО ОРГАНИЗОВАНИ УНИВЕРЗУМ ИНФОРМАЦИЈА	365
Драган М. Бараћ БИБЛИОГРАФИЈА И НАУКЕ О КЊИЗИ И БИБЛИОТЕКАРСТВУ	371
Јасна Н. Лазаревић-Гавриловић БИБЛИОГРАФСКИ РАД У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ	377
Радославка Р. Сударушић ЗНАЧАЈ БИБЛИОГРАФИЈЕ У НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКОМ РАДУ	391

Гордана М. Стокић-Симончић ОДНОС СТРУЧНОГ И НАУЧНОГ У КОНТЕКСТУ ОСМИШЉАВАЊА РАЗВОЈНЕ СТРАТЕГИЈЕ СРПСКОГ БИБЛИОТЕКАРСТВА	397
Мила Н. Стефановић ГРАВИТАЦИЈА ЗНАЊА У САВРЕМЕНОМ БИБЛИОТЕКАРСТВУ	407
Милена М. Максимовић САДРЖИНА И ЗНАЧАЈ СРПСКИХ ШТАМПАНИХ БИБЛИОТЕЧКИХ КАТАЛОГА	415
Желько У. Вучковић АУТОМАТИЗАЦИЈА БИБЛИОТЕКА И ЊЕН УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ МОДЕРНЕ НАУЧНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ	425